

ИЗВЕСТИЯ

на Центъра за стопанско-исторически изследвания

Том IV

**КРИЗИ И СТОПАНСКО
РАЗВИТИЕ ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ**

PROCEEDINGS

of the Centre for Economic History Research

Volume IV

**CRISES AND ECONOMIC
DEVELOPMENT THROUGH THE AGES**

Варна Varna

2019

Главен редактор / Editor-in-Chief

Проф. д.и.н. Иван РУСЕВ – Икономически университет – Варна
Prof. Ivan ROUSSEV, D.Sc. – University of Economics – Varna

Редакционна колегия / Editorial Board

Доц. д.и.н. Пенчо ПЕНЧЕВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Pencho PENCHEV, D.Sc. –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Маргарита МАРИНОВА –
Международно висше бизнес училище – Ботевград
Assoc. Prof. Margarita MARINOVA, PhD –
International Business School – Botevgrad

Доц. д-р Лиляна БЕЛЕВА –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Liliana VELEVA, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Марко ДИМИТРОВ –
Университет за национално и световно стопанство – София
Assoc. Prof. Marco DIMITROV, PhD –
University of National and World Economy – Sofia

Доц. д-р Гегана ГЕОРГИЕВА –
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ – В. Търново
Assoc. Prof. Gergana GEORGIEVA, PhD –
“St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Turnovo

Prof. Nikolay NENOVSKY, D.Sc. – University of National and World Economy – Sofia;
CRIISEA, University of Picardie Jules Verne, Amiens, FRANCE

Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR – Turkish National Defense University, Ankara, TURKEY

Prof. Dr. Levent KAYAPINAR – University of Ankara, TURKEY

Dr. Andreas LYBERATOS – Panteion University of Social & Political Sciences – Athens;
Institute for Mediterranean Studies – Rethymno, GREECE

Изданието е реферирано и индексирено в следните бази данни: **ERIH Plus, RePec, CEEOL, Google Scholar**

Издаването на тома се финансира със средства по проект за научноизследователска и художествено-творческа дейност № ФСД 31-340-01/26.03.2019 г. на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

ISSN 2534-9244 (print)

ISSN 2603-3526 (online)

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

Част I. РЕГИОНАЛНИ И НАЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ

Section 1. REGIONAL AND NATIONAL ASPECTS

Красимира МУТАФОВА. Проявите на криза в Османската империя през XVIII в. и промените в църковните мукатаи в контекста на системата <i>илтизам</i>	
Krasimira MUTAFOVA. Crises Manifestations in the Ottoman Empire during the 18 th Century and the Changes in the Church <i>Mukata'as</i> within the Context of <i>Iltizâm</i> System	11
Ü. Serdar SERDAROĞLU. Institutional-Legal Crisis and Commercial Transformation in the 18 th Century: British Levant Company Merchants in the Balkans	
Ю. Сердар СЕРДАРОГЛУ. Институционално-правна криза и търговска трансформация през XVIII в.: британската Левантийска търговска компания на Балканите	31
Mustafa Can GÜRIPEK. Crises and Opportunities: Greek and Bulgarian Bourgeoisie and Muslim Merchants in the 19 th Century Black Sea Trade	
Мустафа Джан ГЮРИПЕК. Кризи и възможности: гръцка и българска буржоазия и мюсюлмански търговци в търговията в Черно море през XIX в.	43
Иван РУСЕВ. Криза по време на война? Кримската война (1853–1856) – различната война	
Ivan ROUSSEV. Wartime Crisis? The Crimean War (1853–1856) – the Different War	52
Петко Ст. ПЕТКОВ. Любен Каравелов и кризите в Османската империя през 60-те и 70-те години на XIX в.	
Petko St. PETKOV. Lyuben Karavelov and the Crises in the Ottoman Empire in the 60s and 70s of the Nineteenth Century	66
Християн АТАНАСОВ. Стопанската криза от 1875 г. на страниците на българския възрожденски печат	
Hristiyan ATANASOV. The 1875 Economic Crisis on the Pages of the Bulgarian Revival Press	80

Антон ДОНЧЕВ. Нови данни за финансовото състояние на Източнорумелийската милиция Anton DONCHEV. New Data on the Financial Situation of the Eastern Rumelian Militia	94
Марко П. ДИМИТРОВ. Защо не успя индустриализацията на българската икономика по време на Третата българска държава (прав ли е Ал. Гершенкрон)? Marco P. DIMITROV. Why the Industrialization of the Bulgarian Economy Failed during the Third Bulgarian State (is Al. Gershenkron Right)?	104
Светла АТАНАСОВА. Кризи и възможности за развитие: из стопанските практики на български търговци от втората половина на XIX в. Svetla ATANASOVA. Crises and Possibilities for Development: Economic Practices of Bulgarian Merchants from the Second Half of the Nineteenth Century	119
Пламен ИВАНОВ. Зърнените храни в България през периода на войните (1912–1918). Проблеми и решения Plamen IVANOV. Cereals in Bulgaria during the War Period (1912–1918). Problems and Solutions	132
Евгени КОСТОВ. Третият държавен съд (1919 – 1923) за предаване експлоатацията на жп линията София – Ниш на германските железопътни войски по време на Първата световна война Evgeni KOSTOV. The Third State Court (1919–1923) for Handing over the Operation of the Sofia – Nish Railway Line to the German Railway Troops during the First World War	145
Пенчо Д. ПЕНЧЕВ. Социално-икономически последици от незапартното регулиране на цени в България за периода между Първата и Втората световна война Pencho D. PENCHEV. Socio-Economic Consequences of Price Controls in Bulgaria during the Interwar Period	154

Румяна ПЪРВАНОВА. Демократическият сговор и мерките за борба с кризата (1929–1931)	
Rumyana PARVANOV. The Democratic Alliance and the Measures to Fight the Depression (1929–1931)	171
Цветолин НЕДКОВ. Житната търговия на Южна Добруджа (1919–1940)	
Tsvetolin NEDKOV. The Wheat Trade of South Dobrudzha (1929–1940)	185
Петър СТОЯНОВ. Банката за международни разплащания и нейната дейност в периода 1930–1945 г.	
Peter STOYANOV. The Bank for International Settlements and Its Activity in the Period 1930–1945	194
Мирослав ТОШЕВ. Материали за заплащане на услуги в натура из българските земи. Част II	
Miroslav TOSHEV. Materials about in Kind Payments of Services across the Bulgarian Lands. Part II	206
Георги ТОДОРОВ. Кризата в съветското селско стопанство през 1931–1933 г.	
George TODOROV. The Crisis of the Soviet Agriculture 1931–1933	217
Анета ДЕНЕВА. Нормативната рамка на българската индустрия – опит за справяне със стопанските кризи	
Aneta DENEVA. The Legal Framework of the Bulgarian Industry – an Attempt to Deal with Business Crises	228
Венета ХРИСТОВА. Развитието на българската икономика през социализма и предприемачеството – релации за криза тогава и днес	
Veneta HRISTOVA. Bulgarian Economy's Development during the Socialism and Entrepreneurship – Relation for the Crisis Then and Today	240
Маргарита БЪЧВАРОВА. Законодателен модел за преодоляване неплатежоспособността в България – състояние и перспективи	
Margarita BACHVAROVA. Legislative Model for Overcoming Insolvency in Bulgaria – Condition and Perspectives	250

Част II. СЕЛИЩНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ И СТОПАНСКИ ДЕЙЦИ **Section 2. SETTLEMENT STUDIES** **AND INDIVIDUAL ECONOMIC ACTORS**

Светлана ГАНЧЕВА. Монетната циркулация в Дуросторум като отражение на кризата в Римската империя (294–498) Svetlana GANCHEVA. Monetary Circulation in Durostorum as a Reflection of the Crisis in the Roman Empire (294–498)	263
Айше КАЯПЪНАР, Левент КАЯПЪНАР. Размирици в Северна България. Борба за надмощие между Тръстеникоглу и Йълъкоглу (1800–1806) Ayşe KAYAPINAR, Levent KAYAPINAR. Unrest in Northern Bulgaria. The Struggle for Supremacy between Trasteniklioğlu and Yilikoğlu (1800–1806)	275
Станимир ДИМИТРОВ. Елена и Еленският край по време на кърджалийските времена Stanimir DIMITROV. Elena and the Region of Elena during the Kircalis Times	287
Гергана ГЕОРГИЕВА. Кризи и възможности: демографските промени през XIX в. и отражението им върху стопанското развитие на българските земи (по примера на Тревненския регион) Gergana GEORGIEVA. Crises and Opportunities: Demographic Changes in the Nineteenth Century and Their Impact on the Economic Development of the Bulgarian Lands (Following the Example of Tryavna Region)	300
Невена НЕДЕЛЧЕВА. Търговия във време на криза – Разград през първата половина на XIX в. Nevena NEDELICHEVA. Trade in Times of Crisis – Razgrad in the First Half of the Nineteenth Century	310
Николай ТОДОРОВ. Войни и реформи в османската периферия: аграрните отношения в Добруджа през XIX в. (по данни от теметтуат дефтерите) Nikolay TODOROV. Wars and Reforms in the Ottoman Periphery: Agrarian Relations in Dobrudzha during the Nineteenth Century	322

Ивайло НАЙДЕНОВ. Аспекти на стопанската криза в българските земи през 50-те и 60-те години на XIX в. според данни от архива на свищовските предприемачи братя Кръстич	
Ivaylo NAYDENOV. Aspects of the Economic Crisis in the Bulgarian Lands during the 1850s and 1860s according to the Data from the Archive of the Krastich Brothers, Merchants from the Town of Svishtov	334
Маргарита МАРИНОВА. Износът на зърнени храни от Свищов в контекста на „Дългата депресия“ от 1873–1896 г.	
Margarita MARINOVA. The Exports of Grain Foods from Svishtov in the Context of the “Long Depression” 1873–1896	345
Емилия ВАЧЕВА. Икономическото развитие на град Свищов по време на кризата от 1897–1902 г.	
Emilia VACHEVA. Economic Development of the Town of Svishtov during the Crisis of 1897–1902	361
Иван ПОСТОМПИРОВ. Стопанските дейци в Габрово след 9 септември 1944 г. – от „патриотични индустриалци“ до „бивши хора“ (1944–1947)	
Ivan POSTOMPIROV. The Economic Activities in Gabrovo after 9 th of September 1944 – from “Patriotic Industrials” to “Former People” (1944-1947)	374
Николай АТАНАСОВ. Отечественият фронт и икономическото развитие на Старозагорска епархия през 1944–1956 г.	
Nikolay ATANASOV. The Fatherland Front and the Economic Development of the Diocese of Stara Zagora, 1944–1956	384
АВТОРИТЕ В ТОМА / LIST OF CONTRIBUTORS	394
Указания за публикуване в Известия на ЦСНИ	396
Submissions guidelines for the Proceedings of CEHR	400

Част I
РЕГИОНАЛНИ И НАЦИОНАЛНИ
АСПЕКТИ

Section 1
REGIONAL AND NATIONAL
ASPECTS

**ПРОЯВИТЕ НА КРИЗА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
ПРЕЗ XVIII В. И ПРОМЕНЕТЕ В ЦЪРКОВНИТЕ МУКАТАИ
В КОНТЕКСТА НА СИСТЕМАТА ИЛТИЗАМ**

Красимира МУТАФОВА

Abstract: *As part of the instructions of the Ottoman authority the Patriarchy of Constantinople and the churches in the Balkans – the Patriarchy of Pech and the Archbishop-patriarchy of Ohrid – are directly affected by the new realities in the empire during the 18th c. The domination of the iltizâm system in the Ottoman economy and social life in the 17th and 18th cc. projects significant changes in the Orthodox church both at macro and micro level. At least formally, the state considers the patriarchs and metropolitans as mültezims of legalized with judicial and fiscal immunity mukâta'as. On the basis of different type of documents, issued in the chancellery Piskopos mukâta'ası kalemi („Chancellery of the Bishop mukâta'as“), – patriarchal and metropolitan berâts, sultan's fermâns, annual income-expenditure statements, the so called suret, suret-i ruznamçe hakani, etc. – the study attempts to trace the changes in the structure of the church mukâta'as, as well as the specific purpose of the delivered pişkeş in the context of the manifestations of a crisis in the Ottoman Empire during the 18th c.*

Key words: Orthodox Church, religion, Ottoman rule, Ottoman documents, Piskopos mukâta'ası kalemi, pişkeş, patriarchal and metropolitan berâts, fermâns, surets, suret-i ruznamçe hakani.

JEL: N33, N40, N43

За Османската империя XVIII е век на териториални загуби, военни конфликти, социални размирици, осезаем политически и икономически натиск от страна на Западна Европа. Но граничното за империята столетие е и време на осъзнаване на грешките, на опити за възвръщане на изгубените позиции, включително и пред собствените ѝ поданици, на по-малко или повече успешни реформи. Знакови за тази динамична в политическите си, стопанските, социалните и специфично религиозните си измерения епоха са трансформирането на военната и фискална система, започнало още в предходния период; преминаването от военна към бюрократична държава; социалните сътресения и социално подвижната атмосфера и пр.

Като част от институциите на османската държавност Патриаршията в Константинопол и поместните църкви на Балканите – Печката патриаршия и Охридската архиепископия-патриаршия, както и останалите патриаршии – Йерусалимска, Антиохийска, Александрийска – не остават встрани от настъпилите промени. Доминацията на системата *илтизам* в османската икономика и социален живот през XVII и XVIII в. проектира може би най-значимите промени в православната църква на макро- и микрониво. Тясното обвързване на църковните институции с твърде противоречивата в конкретните си характеристики система *илтизам* е с решаващи последици за позициите и правомощията на православните архиереи спрямо османската власт и спрямо подведомственото ѝ паство през XVIII в. Разнородната и богата на информация османска документация, съхранявана в т.нар. отделение *Piskopos mukâta'ası kalemi* (букв. „Канцелария на епископските мукатаи“)¹, дава реална възможност да бъдат проследени в детайли промените в състава и функциите на църковните мукатаи в контекста на системата *илтизам* в края на XVII и през XVIII в. За целите на изследването са коментирани публикувани патриаршески берати² и различен тип документи от фонда *Piskopos kalemi (Piskoposluk Kalemi Belgeleri)* – концепти за берати,

¹ В него се уреждат различните въпроси, отнасящи се до християнските църкви и манастири, съхраняват се всички берати, фермани и различни по тип финансови документи, пряко свързани с техните духовни предстоятели. Немалка част от документооборота на тази канцелария е съхранена и каталогизирана в няколко фонда на Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция (Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul).

² Върху издаваните в полза на православните йерарси берати и фермани съществува обширна специализирана литература, но поне засега са публикувани твърде малко документи за периода XV – средата на XVII век. Вж. напр. E. Zachariadou, която публикува в превод на гръцки най-ранните берати от XV и XVI в. (Zachariadou, 1996); Kabrda, 1955, pp. 136-169; Inalcik, 1982, pp. 437-449; Trichkovich, 1980, pp. 61-162; Shuleich, 2011, pp. 98-103 и др. Безспорен принос са фундаменталните изследвания на гръцкия османист P. Konortas върху Вселенската патриаршия, базирани на десетките проучени берати и фермани (Konortas, 1998) и др. Нови възможности за проучване на статуса, позициите, функциите и правомощията на православните архиереи, регламентирани в издаваните им берати, предоставя излязлото наскоро изследване на H. Çolak и E. Bayraktar-Tellan „*The Orthodox Church as an Ottoman Institution: a Study of Early Modern Patriarchal Berat*“ (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019). Авторите публикуват текстовете на общо 31 берата на константинополските (20), йерусалимските (4), антиохийските (4) и александрийските (3) патриарси – с транслитерация на турска латиница, превод на английски и факсимилета – немалка част от които са обнародвани за първи път. Не са включени обаче бератите на православните предстоятели на поместните балкански църкви. Богата информация за тях предоставят част от публикуваните преводи на 229 османски документа от фонд *Piskopos kalemi* в излязлата преди месеци документална книга „Православни структури на Балканите през XVII – XVIII век. (Съгласно документи от Истанбулския османски архив)“ (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019).

различен тип султански разпореждания, патриаршески молби (арзухали), извлечения от финансово-отчетни документи (нар. най-общо *сурет*) и пр. от последната четвърт на XVII до 80-те години на XVIII в. Особено ценна е информацията на извлеченията от приходо-разходните дневници, тъй като в тази вътрешно-ведомствена документация са отразени задължителните плащания на архиереите при ръкополагането им (*нешкеш*), както и фиксираните суми на ежегодните им задължения към държавата. В нея неизменно се съдържа и информация за разпределението на постъпленията по разходни пера.

Поредицата от радикални реформи във военната и фискалната система на империята, довела до промени във всички сфери на социалния, стопанския и специфично религиозния живот на мюсюлмани и немюсюлмани, е предизвикана най-вече от променящите се финансови условия в света след откриването на Новия свят, „революцията на цените“ и новото политическо статукво през XVII и XVIII в. (Inalcik, 1980, pp. 283-337). Девалвацията и инфлацията на османската валута (акче) през първата половина на XVII в. не само оказва финансов натиск върху поданиците на империята, но и предизвиква поредица от бунтове. В резултат на нарастващата нужда на държавата от парични средства от края на XVI в. нататък, поради изтощителните войни, продължили през целия XVII и XVIII в., както и от упадък в ефективността на тимарската система, са предприети редица промени във фискалната политика. Те намират израз в реформите в данъчната сфера, както и в навлизането на т.нар. система *илтизам* (откупуване на държавните приходоизточници) в почти всички сектори на икономиката. Важно значение през първата половина на XVII в. придобиват данъците джизие и тези от групата *авариз-и дивание*³ и *текялиф-и йорфие*⁴. Нарастването на военните разходи, от друга страна, води до почти повсеместно налагане на извънредните данъци, като още към 1621 г.⁵ данъците от категорията *авариз* (извънредни) се превръщат в редовни (Mantran, 1999, pp. 344-349)

³ *Авариз-и дивание* – данъци от категорията на извънредните, въведени още в средата на XV в. Първите сведения за събирането им се отнасят към управлението на султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1481). По правило тези данъци, пряко събирани от държавния фиск, са били изисквани само по време на военните походи. Първоначално са изисквани веднъж на 4–5 години, но впоследствие се превръщат в ежегодни, събирани в натура или парична равностойност.

⁴ *Текялиф-и йорфие* – букв. ‘обичайни данъци’ – непредвидени от шериата данъци, събирани по повод конкретни военни или административни цели. Налагани са със султански заповеди или разпореждания на провинциалните органи на властта.

⁵ Според някои автори извънредните данъци се превръщат в редовни, вероятно още по време на войните от края на XVI в., като по време на военни походи се въвеждат нови извънредни данъци (Mantran, 1999, p. 345).

Фискалните мерки от края на XVII и началото на XVIII в. включват не само усложняване на данъчната система, но и привличат нови административни участници, нови действащи лица, ако мога така да се изразя, в провинциите и в градовете. Другата голяма промяна е свързана с тенденцията към цялостно монетаризиране на т.нар. *аваризи*, макар те първоначално да включват парични постъпления и различни доставки и повинности.

Една от най-големите промени, която има пряко отражение и в начина на събиране на църковните данъци и такси, е въвеждането на системата *макту*, наложила се като преобладаваща през XVIII в. (Inalcik, 1980, p. 333). Прилагането ѝ изисква пряко споразумение между данъкоплатците и османската столична и провинциална администрация за размера на колективния данък, който една общност трябва да плати на държавата като обща еднократна сума. В перспектива, както подчертава в класическото си изследване „Military and Fiscal Transformation“ Н. Inalcik: „широкомащабното приложение на *maktû* системата е трябвало да доведе до някои големи социални и административни промени“ (Inalcik, 1980, p. 334). Без да навлизам в детайли, ще отбележа само, че системата на този договорен данък (*макту*) увеличава чувствително ролята на местните първенци, наложили се като представители на своите общини. На тази именно основа се развива самоуправлението на общините, създават се различни по тип общински институции на Балканите (Ivanova, 1990, pp. 178-187; Ivanova, 2005, pp. 201-246 и др.).

Тези нови условия чувствително разширяват ролята на православното духовенство, както и периметъра на дадените му гаранции и правомощия. Показателен за промените е фактът, че в документацията на османската канцелария от края на XVII и през XVIII в. за обозначаване правомощията на православните духовни архиереи (патриарси, митрополити, епископи) по повод събираните църковни данъци и такси в съответните епархии е употребен терминът *илтизам*. Стойността на годишния доход от тези църковни даждия – се определя като църковна *муката*’а. Така че, поне от гледна точка на фискалните задължения, духовните йерарси (константинополският и предстоятелите на поместните балкански църкви, източните патриарси, както и съответните митрополити и епископи) до голяма степен са приравнени с другите наематели (мюлтезими) на държавни приходоизточници, т.е. духовните водачи на православната църква са све-

дени буквално до „мюлтезими на църковни мукатаи“⁶ – откупчици, арендатори на църковните данъци на собствената си общност. Както подчертава един от изследователите на сръбската църква през този период – N. Shuletich, на езика на османската администрация патриарх на първо място означава ‘наемател на държавни приходи, или арендатор на църковни данъци и такси’ (Shuletich, 2011, pp. 97-98).

Ще отбележа, че статутът, правомощията и позициите на православните архиепери спрямо османската власт и спрямо подведомственото им паство са обект на десетки изследвания в историографията на XIX, XX и XXI в., но немалко въпроси остават спорни⁷. С присъединяването на османските извори към документите, съхранявани в синодалните архиви, дебатите навлизат в „нова фаза“. Задължително следва да бъдат отбелязани имената на J. Kabrda, H. Inalcik, P. Konortas, E. Zachariadou, M. Kenanoğlu, H. Çolak, E. Bayraktar-Tellan, K. Мутаfoва, Ст. Андреев, М. Калицин, чиито изследвания и преводи на османски документи дават нови възможности за преосмисляне на позициите на православната църква като част от институциите на османската държава (Kabrda, 1969, pp. 61-86; Inalcik, 1982, pp. 437-449; Inalcik, 1998, pp. 195-229; Konortas, 1998; Zachariadou, 1996; Kenanoğlu, 2004; Mutafova, 2017, pp. 257-270; Çolak, Bayraktar-Tellan 2019; Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019). Не случайно през последните години *мюлтезим* теорията, все по-активно навлиза в научното пространство и донякъде измества оживените дебати относно т.нар. теория за *миллетите*, подложена на критичен анализ от B. Braude (Braude, 1982, pp. 69-88)⁸.

⁶ Класическото определение за *муката*’а е държавен приходаизточник (земя, мини, солници, митници, данъчни райони и пр.), отдаван на откуп чрез търг на частни лица за определен срок – най-често от една до три години. Най-ранните сведения за откупуване на мукатаи датират от 1455 г. (отнасят се за пловдивските оризища), което според В. Мутафчиева свидетелства, че институцията на мукатаите е учредена още в първите години на управлението на Мехмед II (второто му идване на власт – 1451–1481 г., Mutaфchieva, 1960, pp. 40-71), а не в началото на XVI в. според твърденията на М. Gökbişgin (Gökbişgin, 2007, p. 87). В примерите, които посочва за отделните видове мукатаи авторът включва данни и за XV в., като това почти изцяло се отнася за Edirne Hass Mukataaları (Gökbişgin, 2007, pp. 89-159). Терминът има специфична и полисемантична употреба по отношение на вакъфите в Османската империя, на която обръща по-специално внимание В. Мутафчиева.

⁷ Освен монографиите на А. Лебедев, St. Runciman, N. Pantazopoulos, Ив. Снегаров и др. (Lebedev, 1901; Snegarov, 1944; Snegarov, 1946; Pantazopoulos, 1967; Runciman, 1968 и др.) на Константинополската патриаршия, балканските поместни църкви, арменската църква и т.нар. Източни патриаршии са посветени многобройни изследвания на балканските национални историографии, западноевропейската и американска историография.

⁸ Представянето на отделните тези и спорни проблеми вж. у: Mutafova, 2013, pp. 32-53.

Ролята на патриарха като *мюлтезим* и позициите му на духовен лидер са разисквани обстоятелствено в някои от последните изследвания. Един от спорните въпроси е дали за държавата религиозните задължения на духовните йерарси са имали по-малко значение от фискалните, както твърди М. Kenanoğlu например в изследването си върху система на миллетите (Kenanoğlu, 2004, p. 185). Приложеният от автора подход и интерпретацията на документалния материал за т.нар. от него *ruhani iltizâm sistemi/ ruhani nitelikli iltizâm sistemi* (букв. „система *iltizâm*, квалифицирана като духовна“), която той определя като разновидност на системата *iltizâm* (Kenanoğlu, 2004, p. 59), пренебрегват властта и правомощията на патриарха (Kenanoğlu, 2004, pp. 185-186). М. Kenanoğlu практически се стреми да докаже, че позицията на патриарха не се простира извън задълженията му на *мюлтезим*. Доста по-различни аргументи в подкрепа на *мюлтезим* теорията привежда в дисертацията си “Ottoman Tax Farming and the Greek Patriarchate: An Examination of State and Church in Ottoman Society (15th – 16th century)“ А. Papademetriou (Papademetriou, 2001). Патриаршията според него се приема от османците предимно като данъчна фискална единица, подобна на всички други от този тип в империята, тъй като годишните приходи се събират от нея. В политиката си към православната църква Османската империя, както изтъква А. Papademetriou, е действала не толкова съобразно ислямските принципи, колкото като ефективна и прагматична администрация.

Самата формулировка *Piskopos mukâta'ası*, от друга страна, показва според мен категорично гледната точка на държавата, която разглежда патриарсите и митрополитите като *мюлтезими* на оформени със съдебен и фискален имунитет мукатаи. Във водените от 1641 до 1837 г. дефтери на епископските мукатаи (*Piskopos Mukâta'ası Defterleri*) в споменатото отделение *Piskopos Mukâta'ası Kalemi* и в документите, каталогизирани във фонда *Piskopos Kalemi*, са засвидетелствани редица детайли от функционирането на тази система на централно и провинциално ниво.

Важен критерий от административна гледна точка за това как държавата възприема и оценява длъжността и функциите на патриарсите и на останалите православни архиереи (митрополити и епископи) са изразите, с които се определят задълженията им към държавата. Най-често използваните в патриаршеските и митрополитските берати, както и в десетките патриаршески и митрополитски молби, изрази, съответно са:

- *taht-i iltizâmında olan mahallerde ütevatan reâyâ tayfesi* (раята, населяваща местата в техния [на митрополитите] *илтизам*)⁹;

⁹ BOA – İstanbul, D. PSK. 29/88. (Оттук нататък D. PSK.)

- *taht-i iltizâmında olan kaza ve nahiye ve kuralarda sakin piskopos, papaslar ve zimmi* (живеещите във влизащите в неговия *илтизам* кази, нахии и села епископи, попове и *зимми*)¹⁰;

- *Ahtebolu ve tevabi pikoposluğu İstanbul rumiyan patrikliğinin taht-i iltizâmında olan* (Епископията Ахтеболу и прилежащият район влиза в илтизама на православната патриаршия Истанбул.)¹¹;

- *Görüce ve Bihlişte ve tevabi metropolidliği Ohri patrikliğinin ltizâmında olan* (Митрополията Гьоридже ве Бихлище и техните райони е в илтизама на патриаршия Охри.)¹²;

- *Mitropolidlerin iltizâmlarında zimmi taifesinden* (от общността на зиммите в илтизамите на техните митрополити)¹³;

- *İpek patrikliğinin taht-i iltizâmında olan metropolidliklerden Bosna ve tevabi metropolidliği* (Митрополията Босна и прилежащите ѝ райони е в илтизама на Патриаршията Ипек.)¹⁴;

- *Mitropolidlerin iltizâmlarında dahil olan kazalarda sakin zimmiyan* (зиммите, живеещи в казите, които влизат в илтизама на техния митрополит)¹⁵;

- *Silistre metropolidliği iltizamında dahil* (влизащи в илтизама на митрополията Силистра)¹⁶.

На подобни дефинитивни определения се натъквам в почти всички молби на константинополския, печкия и охридския архиепери от XVIII в., свързани с утвърждаването на поста на съответните митрополити и епископи или с подновяването на братите им.

Трябва да отбележа обаче, че терминът *iltizâm* (с ар. произход), е многозначен и като семантика, и като употреба в османския език. Сред няколкото му значения, освен историческото, с което се обозначава системата на откупуване на държавните приходаизточници, са: ‘преференция, фаворизиране’¹⁷; ‘доброволно начинание’, ‘неразделно от’ (Redhouse, 1890); ‘покровителство, подкрепа’; ‘удръжка’ (Dobrev, 2009) и др. В преводите на османски документи и изследванията върху православната църква през османския период нерядко се из-

¹⁰ BOA – İstanbul, D. PSK. 23/10.

¹¹ D. PSK. 10/120.

¹² D. PSK. 9/11.

¹³ D. PSK. 5/94.

¹⁴ D. PSK. 10/37.

¹⁵ D. PSK. 5/122.

¹⁶ D. PSK.20/16.

¹⁷ Redhouse sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce. The Redhouse Dictionary Turkish/Ottoman- English. (On Dokuzuncu baskı. Mart 2011).

ползва и значението 'юрисдикция'. В отделни случаи това би могло да бъде подходящото значение за превод в контекста на дадения документ, но не би следвало терминът *iltizâm* да бъде повсеместно заменян с подобно вторично значение – такава употреба би „подменила“ същностните характеристики в статута на православната църква в рамките на системата *iltizâm*.

Важен етап от развитието на системата *iltizâm* е разширяването ѝ с въвеждането на системата *mâlikâne* (Inalcik, 1980, pp. 327-333; Genç, 1973, pp. 154-158), регламентирано с указ от 1695 г. (Genç 1973, pp. 231-296; Genç 2000). Една от причините за въвеждането ѝ са опитите да се покрие дефицитът в бюджета, тъй като войните от последната четвърт на XVII в. значително увеличават разходите и намаляват приходите, а някои от мукатаите дори остават в районите на военни действия. Системата, която представлява около 50% от държавните приходи, се развива много бързо, като за кратко време чрез нея се цели да се покрият увеличаващите се спешни разходи през второто десетилетие на XVIII в. Няколкото войни, които води Османската империя – срещу Русия (1710–1713), срещу Венеция (1714–1718) и с Австрия (1714–1718, иницирана в отговор на османските военни успехи) – са твърде изтощителни за имперските финанси. Ново разширяване на системата *маликяне* (от гледна точка формиране на приходите) се наблюдава през 60-те години на XVIII в. Тези допълнителни фискални промени, които засягат и административните действащи лица в обществото, имат своите значими рефлексии и в системата на патриаршията и поместните църкви¹⁸. Важно е да се отбележи, че в системата *маликяне* собственикът на *маликяне* има доживотно право върху данъчните приходаизточници, но няма право на наследство. По този начин държавата си осигурява приходи за бъдещите години и печели нов източник на доходи – т.нар. *mu'accele* – предплатената сума, върху чиято основа се провежда търгът и която следва да бъде заплатена за *муката* 'а, продадена като *маликяне* (Genç, 2000, p. 105, 158). Респ. този, който предложи най-високо *му'аджджеле*, печели търга и става собственик на *маликяне*, като получава бераг. Собственикът на *маликяне*, от своя страна, следва да плати за „данъците, събирани от *mukâta* 'а, плюс допълнителни такси от 5 до 20% за държавата, в брой, на три вноски годишно“ (Genç, 2000, p. 105). Т.е. размерът на т.нар. *му'аджджеле* следва да бъде възможно най-голям, за да може държавата ефективно да се възползва от въведената система.

Важно е да се отбележи, че системата *маликяне* е не само фискална, но и донякъде административна институция. Продавайки данъчните доходи на даде-

¹⁸ Фокусът в изследването е най-вече върху балканските поместни църкви – Печката патриаршия и Охридската патриаршия-архиепископия.

на *муката* 'а в определена област, т.е. на интегрираните в нея църковни данъци и такси, държавата прехвърля и част от административните и полицейските отговорности на собственика на даденото *маликяне*.

Индикативни за прякото влияние на промените в системата илтизам през XVIII в. върху статута на православната църква са допълнителните разпоредби в издаваните от османската централна администрация патриаршески и митрополитски берати. Сравнителният анализ на наличните берати от разглеждания период – най-прекият израз на делегираните правомощия и власт на православните йерарси – разкрива, че както по обем, така и по съдържание те маркират основните етапи на развитие на православната църква през XVIII в. като вътрешна структура и йерархия и като част от институциите на османската държавност. В този смисъл те отразяват постепенното институционализиране на православната патриаршия¹⁹, промените в отношенията с различните сектори на османската централна и провинциална администрация и общество, както и тези спрямо подведомственото ѝ паство.

В контекста на промените в началото на XVIII в. може би следва да се коментира и въвеждането на пожизнен патриархат (*te'biden*). Най-ранното му регламентиране в берата на Козма III от 1714 г. (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 79-82) например съвпада с рязкото разширяване на системата *маликяне* през второто десетилетие на XVIII в.²⁰

Едни от най-важните допълнителни разпоредби в патриаршеските берати са свързани с делегираните им правомощия спрямо представителите на централната и провинциалната османска власт и спрямо подведомственото им духовенство и паство в религиозно, правно, финансово и пр. отношение. Според Н. Çolak и Е. Bayraktar-Tellan те са прокарани най-рано в бератите на антиохийския патриарх Силвестър от 1724 г.²¹ и на константинополския патриарх Йеремия III, издаден през 1725²² (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 48-49). Подобно регламентиране на правомощията всъщност е засвидетелствано още в няколко

¹⁹ Една от значимите промени, свързани със структурата и управлението на Константинополската патриаршия, е въвеждането на „съвет на старейшините“ (*геронтимос*), регламентиран в берата на константинополския патриарх Паисий II от 1741 г. и утвърден в детайли през 1763 г. (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 117-123, pp. 176-183).

²⁰ До 1714 г. бератите са подновявани на всеки 3 години. От 1714 г. нататък се прокарва правилото, че патриарсите няма да бъдат уволнявани без причина и те могат да останат на патриаршеския трон доживотно.

²¹ BOA.KK.d.2542/08.17–18. (по Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 92-93).

²² BOA.KK.d.2542/01.7.8. (по Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 94-99).

молби (*арзухал*) на константинополския патриарх Дионисий IV²³ от 1686 и 1687 г.²⁴, във връзка със събирането на църковните данъци в различни епархии, най-ранната от които е съставена преди 24 септември 1097 (13.09.1686) г.²⁵. Така че, макар братът на Дионисий IV, който е с неясно датиране²⁶, да е скептично приеман в немалко изследвания²⁷, споменатите патриаршески молби потвърждават основното му съдържание и регламентирани права. Сред тях са правомощията за назначаването и уволнението на подведомственото на патриарха духовенство, правото да налагат църковни наказания и санкции при неканонични прояви, делегираните права при събирането на църковни данъци и такси. Не по-малко значимите регламентации относно подведомственото им паство, които покриват широк периметър на пряка намеса в християнското канонично право, семейно-брачните отношения и въпросите за наследството, правата, свързани с изповядването на религията, и пр. фигурират в десетки молби на константинополските патриарси и предстоятелите на поместните балкански църкви от края на XVII и началото на XVIII в. С подчертана плътност на данните се открояват молбите на константинополските патриарси Калиник II²⁸, Гавриил III²⁹, Кирил

²³ Патриарх Дионисий IV, известен с прозвищата „Шехр огланъ“ и „Муселим“, заема неколккратно патриаршеския престол: ноември 1671 – 14 август 1673 г. – за първи път; 29 юли 1676 – 2 август 1679 г. – за втори път; 30 юли 1682 – 10 март 1684 г. – за трети път; края на март 1686 – 12 октомври 1687 г. – за четвърти път; август 1693 – април 1694 г. – за пети път. Оценките и сведенията за него са твърде противоречиви, но е безспорно, че не остава встрани от големите събития на своето време (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 117).

²⁴ BOA. D. PSK. 1/43, 46, 48, 56, 65.

²⁵ BOA. D. PSK. 1/43.

²⁶ Братът на Дионисий IV, който съществува като текст само на френски и в гръцки превод, е публикуван на гръцки от М. Gedeon (Gedeon, 1910, pp. 98-99).

²⁷ В изследванията си Р. Konortas например сравнява църковните бераи от XVII и XVIII в. и прокарва становището, че често срещаните изрази в по-ранните и по-късните бераи дават основание да се предположи, че по-ранните може да са неистински (Konortas, 1998, pp. 259-286).

²⁸ D. PSK., 1/116, 157, 165, 192; 2/5, 8, 29, 40, 42; 3/42, 84. В справочната литература се сочат три патриаршества на Калиник II: 3 март 1688 – 17 ноември 1688 г. – за първи път; 7 март 1689 – юли/август 1693 г. – за втори път; април 1694 – 8 август 1702 г. – за трети път). Изведената канцеларска справка в текста на махзара по повод избора на нов патриарх след смъртта на патриарх Калиник II, сочи, че има вероятност той да е бил назначен за патриарх за първи път още през 1097 (28.XI.1685 – 16.XI.1686) г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 131, 179).

²⁹ D. PSK., 2/13; 3/29, 24, 32, 45, л. 1, 142, 161 и др. Патриарх Гавриил III заема поста от 29 август 1702 до 17 октомври 1707 г. Считан е за един от най-образованите патриарси (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 177).

IV³⁰, Йеремия III³¹, Паисий II³². Молбите на сръбските патриарси Калиник³³ и Моисей³⁴ и тези на охридския архиепископ-патриарх Йоасаф II³⁵ потвърждават общовалидният характер на събираните църковни данъци и такси. Част от тези разпоредби се регламентират в детайли по-късно в споменатите берати на антиохийския патриарх Силвестър от 1724 г. и на константинополския патриарх Йеремия III от 1725 г.

Бератите и патриаршеските документи, свързани с тях, може би най-ясно показват, че османската администрация счита Патриаршията за част от своята административна структура. Заемането на съответния пост е възможно само ако кандидатите за него притежават *берат* за назначаването им и ако всяка година, съобразно условията на системата *илтизам*, като „държавни наематели“ заплащат наема – отсек (*макту*) – за закупената *муката*’а. Въпросният отсек, както сочат бератите и извлеченията от *сурет* дефтерите, се равнява на стойността на данъка *пешкеш*, внасян в държавната хазна при встъпване в сан на нов архиепископ, без който е невъзможно получаването на патриаршеския/митрополитския *берат* и заемането на съответния пост.

Коментираните тук документи не само допълват и детайлизират информацията относно институционализирането на пешкеша, но и нагледно демонстрират

³⁰ PSK., 4/142. Патриарх Кирил IV (нач. на декември 1711 – нач. на ноември 1713 г.).

³¹ D. PSK., 5/94, 122, 124; 6/11, 7/91, 114; 8/34; C. ADL. Папка № 1657, док. № 28. Патриарх Йеремия III (23–25 март 1716 – 20 ноември 1726 г.; 15 април 1732 до средата на март 1733 г.) – за първи път. Десетгодишното му първо патриаршество е един от най-дългите периоди на непрекъснато управление през XVIII в. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 259).

³² D. PSK., 8/116, 14/125 и др. Патриарх Паисий II оглавява Константинополската катедра четири пъти: 20 ноември 1726 – средата на септември 1732 г. – за първи път: август 1740 – след средата на май 1743 г. – за втори път; след 29 ноември – преди 2 декември 1743 г. (според док. № 142) – 28 септември 1748 г. – за трети път; нач. на юни 1751 – нач. на септември 1752 г. – за четвърти път (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 335).

³³ D. PSK., 2/91. Калиник I е сръбски патриарх за времето 1691–1710 г. Сведенията за него и произхода му (грък, представител на аристократична сръбска фамилия) са твърде противоречиви. Наличните източници сочат обаче, че той има голяма заслуга за поправката и ремонта на редица църкви и манастири, както и за уреждане на отношенията между Печ и новоучредената сръбска църква в Австрия (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 172).

³⁴ D. PSK., 7/90. Моисей, сръбски патриарх за времето: 6 октомври 1712 – преди 5 юли 1718 г.; 18 август 1718 – 1724 г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 253).

³⁵ D. PSK., 7/134, 135; 9/1. Йоасаф II (1719–1745) е сочен като последния бележит охридски архиепископ, успял да прекрати интригите и смутите в Охридската катедра и да защити самостоятелността ѝ по време на дългото си архиепископство (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 291).

„дългия, изпълнен с превратности път“ в развитието на православната църква след Генадий Схоларий – първият интронизиран патриарх след завладяването на Константинопол. Добре известно е, че през 1454 г. нито патриархът, нито неговите митрополити са заплащали *пешкеш* (Babinger, 1978, p. 105; Runciman, 1968, pp. 168-169; Inalcik, 1998, p. 423; Kenanoğlu, 2004, pp. 84-85, 187-188; Konortas, 1998, pp. 167-174 и др.). „Благодарение“ на оспорваната борба за патриаршеския пост и непрестанните интриги между претендентите само десетилетие по-късно – през 1464/1465 г. според Konortas (Konortas, 1998, p. 167)³⁶ – вместо ежегодната издръжка от 1000 златни монети, давана първоначално на патриарха, е въведен противоположен принцип – заплащането на *пешкеш*, възлизащ първоначално на 2000 гроша³⁷. Размерът на пешкеша впоследствие³⁸ чувствително се увеличава, като през 1686 г. той е заменен с годишна сума³⁹. След серия от промени през 1716 г. годишната сума е фиксирана на 24 юка⁴⁰ акчета (или 20 000 гроша) и канцеларски такси в пълен размер, заплащани в брой, които следвало да бъдат изплатени на 4 вноски. Дневната сума, еквивалент на 105 вукийета месо като оджаклък на султанските бостанджияни, остава същата през целия XVIII в.

Наличните препис-извлечения от приходо-разходните дневници от последната четвърт на XVII и XVIII в., както и някои единични документи (*хюкм*,

³⁶ Н. Inalcik отбелязва, че не е известно кога пешкешът става годишно плащане, но е добре известно, че османците го превръщат в плащан по традиционен начин данък (Inalcik, 1998, p. 423).

³⁷ Според някои автори първият, който заплаща пешкеш, е патриарх Симеон, осигурил назначаването си срещу 1000 златни монети, но много скоро бил отстранен от поста (Runciman, 1968, pp. 168-169; Babinger, 1978, p. 105). Детайли около тази промяна дава и М. Kenanoğlu, който изтъква, че пешкешът е институционализиран като данък при повторното завръщане на Симеон на патриаршеския пост с внесените в хазната 2000 филури (Kenanoğlu, 2004, p. 84). В *‘ahd-nâme*-то, отнасящо се за константинополския патриарх Максим III (1476–1482), издадено през 1477 г. от султан Мехмед II, като условие за назначаването на патриарха на 19 сафер 882 (2 юни 1477) г. се отбелязва, че той „ще предава 2000 флорина в императорското съкровище (Hızâne-i ‘Âmîgem)“ и се уточнява, че „Всички митрополити и епископи ще продължат да плащат на Портата обичайния *pişkeş*“ (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 68).

³⁸ В берата на патриарх Йерекия I, публикуван от Е. Zachariadou, се уточнява, че условието за заемане на поста е да се предаде обичайният пешкеш (*‘âdet-i pişkeş*) от 3500 флорина годишно като *макту* (Zachariadou, 1996, pp. 174-178). Само две години по-късно годишните плащания са завишени на 4000 флорина (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 73).

³⁹ Тази промяна е обстойно изяснена в берата, издаден в полза на константинополския патриарх Козма III (Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 83).

⁴⁰ Юк – товар; мерна единица при броене на пари, равна на 100 000 акчета.

фермани, арзове, арзухали и др.)⁴¹, дават възможност да се проследят въведените промени, довели до институционализирането на пешкеша и прякото му обвързване със системата *илтизам*.

През последната четвърт на XVII в., според направените извлечения в *сурет-и дефтер-и хакани* за периода 1685–1699 г.⁴², определените „съгласно стария обичай“ годишни задължения („отсек в полза на държавата“) за двете поместни балкански църкви, съответно са:

- за „патриарха на неверниците във вилаета **Ипек и подведомствените му райони**“ е фиксирана сумата 70 000 акчета; 60 000 акчета са определени за „заплати на чаушите при височайшия двор“ за тримесечията *решен* и *лезез* на 1108 (24.01.–22.04.1697; 23.04.–19.07.1697), а останалите 10 000 са изразходвани за други „лица, получаващи месечни възнаграждения“.

- за „патриарха на неверниците във вилаета **Охри и подведомствените му райони**“ – „съгласно стария обичай“ за 1109 г. е фиксирана сумата 60 000 акчета. На 28 *зилхидже* 1108 (18.08.1697) г. обаче „са броени 61 080 акчета, определени за заплати на местните еничари в крепостта Искендерйе и на капуданите в крепостта Жабяк, за времето 2.04.–19.07.1697) г.“. За 1110 г. е фиксирана същата сума от 60 000 акчета, но с друго предназначение – 48 477-те акчета, „броени“ на 1 *реджеб* 1109 (13.01.1698) г., са определени за заплати на азабите от долната кула на крепостта Бар, лива Искендерйе. Размерът на тази сума се запазва и впоследствие. Във фермана на султан Ахмед II от 20 *ребюлахър* 1104 (29.12.1692) г., издаден по повод забавеното с 3 години възнаграждение на дворцовия бижутер Бенли Костантин, следва да бъде заплащано със сумите от пешкеша на Охридската архиепископия-патриаршия, той е отбелязан в размер от 60 000 акчета годишно⁴³.

Ще отбележа, че в препис-извлечения, съставени преди и след коментиранияте, е фиксиран различен размер на пешкеша на печкия и охридския архиерей. В молбата (*арзухал*) на печкия патриарх Арсений⁴⁴ по повод подновяването на

⁴¹ D. PSK., 1/175; 2/52, 65; 3/69, 70, 71; 3/128; 4/52; 5/161; 7/71, 75, 80; 8/35, 65, 10/14, 78, 186; 11/61; 12/8; 14/52; 18/32; 26/62 и др.

⁴² D. PSK., 1/175.

⁴³ D. PSK., 1/89.

⁴⁴ Става въпрос за Арсений III (Черноевич), сръбски патриарх за периода 1676–1690 г. Арсений III живее във време, в което се разиграват значими исторически събития и по силата на обстоятелствата участва в тях като национален лидер. От самото начало на своето управление посвещава цялото си внимание на политическите събития. През 1690 г. заедно с повече от 40 000 сръбски семейства се преселва в пределите на Австрийската империя, където основава самостоятелна сръбска митрополия и става пръв неин предстоятел (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, p. 127).

берата му, съставена преди 10 *ребиюлеввел* 1099 (14.01.1688) г., например е посочен 100 000 акчета стар *пешкеш*⁴⁵. През 1684 г., съгласно сурета от 21 *шабан* 1095 (3.08.1684) г.⁴⁶, внесената сума от охридския предстоятел Партений II се равнява на 100 000 акчета стар *пешкеш*. Същият размер на пешкеша е посочен в *доноса* на духовника Герман срещу охридския патриарх Григорий, съставен преди 22 *сафер* 1099 (28.12.1687) г.⁴⁷ В няколко документа от 1710 г. относно охридския патриарх Зосима II също се съобщава за „стар *пешкеш* в размер от 100 000 акчета“⁴⁸.

- Сумата от пешкеша на „патриарха на православните неверници в Истанбул и подведомствените му райони“, „е определена като *оджаклък*“⁴⁹ за дажбите от месо на султанските бостанджии в Истанбул“ през 1097 (28.11.1685 – 16.11.1686) г. Внесената за 12 месеца сума, записана като дневно (по 100 кыййета⁵⁰) и месечно задължение (3000 кыййета) месо, се равнява на 399 999 акчета за цялата година. Този начин на заплащане е отбелязан и в берата на константинополския патриарх Козма III, издаден на 26 *сафер* 1126 (13.03.1714) г.⁵¹

Правомощията и автономния си статут атонските манастири дължат на ежегодно внасяната в държавната хазна сума от 120 000 акчета – надвишаваща два пъти задълженията на охридския предстоятел, предназначени за *оджаклък* на султанските бостанджии в Истанбул.

Така формираните мукатаи на патриаршиите в Истанбул, Печ и Охрид и атонските манастири са включени в „данъчен участък на разпореждане на *шъкк-и сани* (дефтердаря на Анадола), наречен още „епископски“⁵² с фиксирани годишни плащания в *иджмал* (съкратен регистър на заприходените плащания) от 25 *шеввал* 1113 (25.03.1702) г., както следва:

- *муката'а* на патриарха на православните неверници в Истанбул и подведомствените му райони – годишно 399 996 акчета;

- *муката'а* на патриарха на неверниците във вилаета Ипек и подведомствените му райони – годишно 70 000 акчета;

⁴⁵ D. PSK., 1/128.

⁴⁶ D. PSK., 1/22.

⁴⁷ D. PSK., 1/82.

⁴⁸ D. PSK., 4/50 (*арз* на кадията на Охрид от 7 *мухаррем* 1122 (8.03.1710) г.; D. PSK., 4/52 (*сурет-и рузнамче* от 24 *джемазиюлахър* 1122 (20.08.1710) г.

⁴⁹ Фиксирана сума, заделяна ежегодно от даден държавен приходоизточник за нуждите на определен обект или лица на държавна издръжка.

⁵⁰ Кыййе (вукыййе, бълг. кыйе, мн.ч. кыййета) – мярка за тежест, равна на 400 дирхема (драма) или 1283 гр.

⁵¹ BOA.KK.d.2542/0.46–47 (по Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, pp. 79–82).

⁵² D. PSK., 2/52.

- *муката'а* на патриарха на неверниците във вилаета Охри и подведомствените му райони – годишно 60 000 акчета;

- *муката'а* на монасите в манастирите на Айнароз – годишно 120 000 акчета.

За последните 10 години на XVII и началото на XVIII в. – период, съвпадащ с крайно неблагоприятната за империята война от 1683–1699 г., размерът на задълженията на патриаршиите принципно не се променя. Както сочат извлеченията от *сурет-и дефтер-и хакани* за периода 24.09.1691 – 16.05.1703 г.⁵³, задълженията на сръбския патриарх са фиксирани почти неизменно на 70 000 акчета. В годините, предшествващи края на изтощителната за империята война от 1683–1699 г., са фиксирани известни различия в размера и начина на предаване на вноските по пешкеша от страна на сръбския патриарх и особено от предстоятеля на Охридската катедра. Предназначението на внасяните от охридския архиепiscop суми буквално следва хода на военните действия за определени години. За 1103 (24.09.1691 – 11.09.1692) г. например те са определени за заплати на джемаата на мюстахфъзите в крепостта Ниш и на този в крепостта Козаравиче; за 1104 (12.09.1692 – 1.09.1693) г. – за заплати на джемаата на капуданите и азабите в крепостта Ишим; фиксираната сума за 1105 (2.09.1693 – 21.08.1694) г. е определена за заплати на новите азаби от долната кула в крепостта Бар и за заплати на някои от топчиите при височайшия двор, охраняващи крепостта Искендерие, а за 1109 (20.07.1697 – 9.07.1698) г. – за заплати на еничарите, разположени в крепостта Искендерие, и за заплати на капуданите и азабите в крепостта Жабяк и пр. За 1108 (31.07.1696 – 19.07.1697) г. обаче фиксираната сума в полза на държавата – задължение на патриарх Зосима II⁵⁴ – е определена за закупуване на фереджета и самурена кожа. Подобно е предназначението на пешкеша, фиксиран като задължение на печкия патриарх Калиник⁵⁵ за 1116 (6.05.1704 – 24.04.1705) и 1117 (25.04.1705 – 14.04.1706) г.⁵⁶

С оглед възможностите за проследяване на промяната в предназначението на внасяните суми от задълженията на патриарха, заслужават внимание няколко красноречиви примера от XVIII в.

⁵³ D. PSK., 2/65. Документът е без дата на съставяне, като последното извлечение е от 1 зилхиджде [1]113 (29.04.1702) г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, pp. 190–197).

⁵⁴ Зосима II, бивш сисанийски митрополит, успява четири пъти да оглави Охридската катедра в края на XVII и нач. на XVIII в. – период на постоянни противоборствата и интриги. За първи път е избран за охридски предстоятел на 9 юли 1695 г. – на мястото на отстранения Игнатий III, и е свален на 8 юли 1699 г. (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, pp. 238–239).

⁵⁵ Калиник I, сръбски патриарх за периода 1691–1710 г. Избран е за печки патриарх една година след бягството на Арсений III (Черноевич).

⁵⁶ D.PSK. 3/71 (Andreev, Kalitsin, Mutafova, 2019, pp. 224).

Типичен случай за пряко обвързване на патриаршеските задължения към фиска с военните кампании на османските султани е изложен в хюкма на на султан Ахмед III (1703–1730) от 22 *реджеб* 1128 (12.07.1716) г.⁵⁷. Във връзка с предстоящия султански поход през 1128 година „на православните неверници в Истанбул и прилежащите райони [е] определена фиксирана сума“ в размер на 156 000 акчета, която е от задълженията на патриарх Йеремя III за въпросната година. Сумата, както е изяснено в султанската заповед, е необходима за наема на товарните коне, за служителите в канцеларията на великия везир и за военните корпуси, присъстващи на султанския поход. Предназначението на фиксираните суми от задълженията на Константинополската патриаршия за периода 24.05.1735 – 30.04.1737 г. буквално следва по тримесечия „горещите точки“ на османските войсковы формации – за заплати на спахии и силихдари; на джемаата на азабите от групата на Бали в крепостта Ибраил, лива Силистре; на джемаата на капуданите в крепостта Подгориче; за стойността на брашното, чувалите, месото, корабната такса и на други неща, както и за порционите на еничарите, джебеджиите, топчиите, обслужващите лафети, местните пеши и конни бойци от охраната на крепостта Азак и др.

Пренасочването на сумите от задълженията на съответните патриарси при необходимост стриктно се отразява в канцеларията на епископските мукатаи. Типичен е случаят с *оджаклък* на бойците в Дербендхан-и Рогатиче към управлението на Йенибазар от задълженията на печкия патриарх в размер на 65 940 акчета, прекратен през 1750 г.⁵⁸. Процедурата по пренасочването на сумата за *оджаклък* от канцеларията, [отговаряща] за промяна на задълженията, към регистрирация в „канцеларията, [отговаряща] за Бююк каля“ е ясно „разписана“ в деркенара.

Сравнителният анализ на коментираните прихода-разходни извлечения от края на XVII до 80-те години на XVIII в. откроява няколко основни предназначения на внасяните суми от пешкеша, респ. фиксираните като задължение суми за съответните патриаршии: за заплати на дворцови служители; като *оджаклък* – фиксирана сума, заделяна ежегодно от даден държавен приходаизточник за нуждите на определен обект или лица на държавна издръжка – най-често военни гарнизони, еничарски подразделения, крепостна охрана, подразделения на флота и пр. Нерядко предназначението на тези суми, както разкриват част от финансовите извлечения, е изцяло съобразено с моментната политическа ситуация, регионите на водените военни действия, спешната нужда от заплати за

⁵⁷ D.PSK. 5/161.

⁵⁸ D. PSK. 18/32.

съответните военни подразделения, амуниции, преки продоволствени нужди и пр.

Общата рамка на системата на църковните мукатаи, от друга страна, респ. ежегодните задължения на константинополските патриарси съобразно изискванията на системата *илтизам*, са ясно регламентирани в берати на константинополските патриарси Йеремя III (1716, 1720, 1725), Серафим I (1733), Паисий II (1740, 1741), Неофит VI (1743), Кирил V (1748, 1752, 1754), Калиник IV (1757) и Серафим II (1757)⁵⁹. В бератите на Йеремя III от 1716 и 1720 г. се преповтаря, че: „От годишните плащания на патриаршията, **в съответствие с разпоредбите, задълженията и предишния илтизам**, той (патриарха, б.м.) трябва да предава като оджаклък на султанските бостанджии дневната сума от 105 *вукъййе* месо, както обичайно са правили. Той трябва да предава на държавата *мал-и макту* заедно с канцеларските такси на 4 вноски, ежегодно да урежда сметките изцяло и да взема подпечатано копие на сметките“⁶⁰. В берата, издаден му през 1725 г., се уточнява, че вноските се предават от началото на март, като се подчертава, че „не могат да му бъдат изисквани други такси или *капу харджъ*“⁶¹. Тези разпоредби се преповтарят почти неизменно в бератите на патриарсите до 1761 г.

Няколко десетилетия по-късно, непосредствено след унищожаването на двете балкански църкви в Печ (1766 г.) и Охрид (1767 г.), Константинополската патриаршия внася по 20 000 гроша годишно за финансовите 1769/70 и 1770/71г., а „присъединените“ към нея патриаршии – съответно по 200 (Печ) и по 1250 гроша (Охрид)⁶².

И накрая ще отбележа, че през осемнадесети век един мюлтезим е не само събирач на данъци, но и поема отговорността за опазването на реда в обществото. Това изцяло се отнася и за православните архиереи. В съответствие с фискалната и административната трансформация на Османската империя в началото на осемнадесети век истанбулският патриарх и местните митрополити, епископи и духовенство придобиват нови правомощия и поемат нови административни отговорности в рамките на епископите мукатаи.

⁵⁹ Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 84, 88, 95, 104, 112, 119, 125, 134, 139, 144, 153, 160.

⁶⁰ Çolak, Bayraktar-Tellan, 2019, p. 95.

⁶¹ Специална такса, събирана от бейлербейовете в провинциите, която те използват за рекрутиране и поддържане на провинциалната армия или за собствена употреба.

⁶² D. PSK. 26/62. *Сурет-и дефтер*, съставен след 15 *ребюлеввел* 1185 (28.06.1771) г., с извлечения за предадените суми в държавната хазна от патриаршиите в Истанбул, Ипек, Охрид, Антакия, митрополията Халеб и арменската църква в Кипър и Токат в периода 19.07.1769 – 28.06.1771 г.

REFERENCES

- Andreev, St, Kalitsin, M & Mutafova, Kr 2019, *The Orthodox Structures in the Balkans during 17th – 18th centuries (According to Documents from the Ottoman Archives in Istanbul)*, Izdatelstvo Abagar, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Bayraktar-Tellan, E 2011, 'The Patriarch and the Sultan: the Struggle for Authority and the Quest for Order in the Eighteenth-century Ottoman Empire', PhD Thesis, Department of History İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.
- Braude, B 1982, 'Foundation Myths of the Millet System', in Braude, B & Lewis, B (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, Holmes & Meier, New York and London, pp. 69-88.
- Çolak, H & Bayraktar-Tellan, E 2019, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: a Study of Early Modern Patriarchal Berats*, The ISIS Press, Istanbul.
- Dobrev, Iv (ed.) 2009, *Academic Turkish-Bulgarian Dictionary*, Izdatelstvo Riva, Sofia.
- Gideon, M 1910, *Official Turkish Letters*. Patriarchal Printing House, Constantinople, 1910.
- Genç, M 1973, 'Osmanlı Maliyesinde Mâlikâne Sistemi', in Okyar, O (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler / Tartışmalar*, 8-10 June 1973, pp. 231-290.
- Genç, M 2000, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken, İstanbul.
- Genç, M 2019, 'Mâlikâne', in TDV *İslâm Ansiklopedisi*,_viewed 19 September 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane>.
- Gökbilgin, M 2007, *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar – Mülkler – Mukataalar*. İşaret yayınları, İstanbul (2nd edn).
- Inalcık, H 1977, 'Centralization and Decentralization in Ottoman Administration', in Naff, T & Owen, R (eds), *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, London, pp. 27-53.
- Inalcık, H 1980, 'Military and Fiscal Transformation', in *Archivum Ottomanicum* VI, pp. 283–337.
- Inalcık, H 1982, 'Ottoman Archival Materials on Millets', in Braude, B & Lewis, (eds), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. I, Holmes and Meier, New York and London, pp. 437-449.
- Inalcık, H 1998, 'The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans', in Inalcık, H (ed), *Essays in Ottoman History*, Eren, İstanbul, pp. 195-229.
- Ivanova, Sv 1990, 'The Institute for Collective Responsibility in Bulgarian Cities in the 15th–18th cc.', *Istoricheski pregled*, no1, pp.178-187. (in Bulgarian)
- Ivanova, Sv 2005, 'Varosh: the Elites of the Reaya in the Towns of Rumeli, 17th – 18th Centuries', in Anastasopoulos, A (ed), *Provincial Elites in the Ottoman Empire*,

- Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10–12 January 2003, Crete University Press, Rethymno, pp. 201-246.
- Kabrda, J 1969, *Le système fiscal de l'Église Orthodoxe dans l'Empire Ottoman (d'après les documents turcs)*, Brno, pp. 61-86.
- Kenanoğlu, M 2004, *Osmanlı Millet Sistemi. Mit ve Gerçek*, İstanbul, Birinci Basım, Mart.
- Konortas, P 1998, *Ottoman considerations for the Ecumenical Patriarchate. Berats for the Priests of the Great Church (17th – early 20th century)*, Alexandria. (in Greek)
- Lebedev, A 1901, *History of the Greek-Eastern Church under the rule of the Turks. T. I, From the fall of Constantinople (in 1453) to the present*. Svyato-Troitskoy Sergievoy Lavr. (in Russian)
- Mantran, M (ed.) 1999, *History of the Ottoman Empire*, Transl. G. Melamed. Izdatelstvo Riva, Sofia. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 2008, *Kardzhali time*, IK Zhanet 45, Plovdiv. (in Bulgarian)
- Mutafova, Kr 2013, *Religion and Identity (Christianity and Islam) on the Bulgarian lands in the Ottoman documentation from the 15th to the 18th centuries*, Izdatelstvo Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Mutafova, Kr 2017, 'Orthodox Bishops, Priests, Parishioners in Ottoman Records from the Fund „Piskopos Kalemi“', in *The Balkans – Languages, History, Culture*, V. 5, UI “Sv. sv. Kiril i Metodiy“, Veliko Tarnovo, pp. 257-270. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1960, 'Redemption of government revenue in the Ottoman Empire in the 15th – 17th centuries and the development of monetary relations', in *Istoricheski pregled*, 1960, 1, pp. 40-71. (in Bulgarian)
- Pantazopoulos, N 1967, *Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies. 92, Thessaloniki.
- Papademetriou, A 2001, 'Ottoman Tax Farming and the Greek Patriarchate: An Examination of State and Church in Ottoman Society (15th–16th century)', PhD Thesis, Princeton University.
- Redhouse sözlüğü Türkçe/Osmanlıca – İngilizce. *The Redhouse Dictionary Turkish/Ottoman- English*. (On Dokuzuncu baskı. Mart 2011).
- Redhouse, J 1890, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, New Impression, Lebanon, 1996.
- Runciman St 1968, *The Great Church in Captivity. A study of the Patriarchate of Constantinople from the eve of the Turkish conquest to the Greek war of independence*, Cambridge University Press.
- Shuletich, N 2011, 'Berat of Patriarch Kalinik I', in *Zbornik Matitse srpske za istoriju*, 83, Novi Sad, pp. 98-103.
- Snegarov, Iv 1944, *A Brief History of the Modern Orthodox Churches*, T. 1, Sofia. (in Bulgarian)

Snegarov, Iv 1946, *A Brief History of the Modern Orthodox Churches*, T. 2, Sofia. (in Bulgarian)

Zachariadou, E 1996, *Ten Turkish documents on the Great Church (1483–1567)*, Athens. (in Greek)

Correspondence address:

Krassimira Mutafova – Professor, PhD

„St Cyril and St Methodius“ University of Veliko Tarnovo

Department of Ancient and Medieval History of the Faculty of History

2 T. Tarnovski Str 5003 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 886 95 99 36

E-mail: kmutafova@mail.bg

**INSTITUTIONAL-LEGAL CRISIS AND COMMERCIAL
TRANSFORMATION IN THE 18th CENTURY: BRITISH LEVANT
COMPANY MERCHANTS IN THE BALKANS**

Ü. Serdar SERDAROĞLU

Abstract: *Since its foundation until the 18th century, the Levant Company passed through many phases. The decisions made by the Company in 1744 and 1753 changed its structure, procedure of membership and method of shipping, giving birth to a new institutional-organizational structure. Before these changes, the company was suffering under the institutional crises in the 18th century. The decision taken in 1744 and 1753 by the Company that liberalized the practice of shipping. As a result of this institutional transformation, the number of the members of the Company increased rapidly in the Balkans. Also, aforementioned institutional transformation caused the international trading enterprises of British merchants especially in the Balkan port cities. This paper has been written with the purpose of contributing to the existing general literature on the 'Balkans Trade' while at the same time being informed by recent advances in research based on Ottoman-British archival resources.*

Key words: *British Levant Company, Aegean Trade, Institutional Changes, Ottoman Empire, Merchants, Selanik (Thessaloniki), İzmir (Smyrna).*

JEL: N23, N43, N73, N93

Introduction

In the last decades, apart from the classical or neo-classical theory of economics on economic development, there are many components such as institutional changes and population characteristics, which interact in order to explain the economic history of the world at a macro and micro economic level (Pamuk, 2004, pp. 225-226). In the words of Pamuk, we should incorporate the role of institutions and institutional change in long-term economic change to evaluate the economic history of the Ottoman Empire for the Balkans in particular. The long-distance trade between British traders and the Ottoman Empire occurs both through an institutions system, social and political conditions with actors and their trade networks in historical context (Pamuk, 2004, p. 226). It can be shown that these conditions provide the

context for economic activities; or are assumed as an ultimate determinant of the economic developments (Pamuk, 2014, p. 5). The territorial expansion of the Ottoman Empire enabled long-distance trade to be vibrant especially in the coastal business activities for both the Ottoman Empire and European merchants. According to the Ottomans' official economic mind (Genç, 2003, pp. 43-53; İnalcık, & Quataert, 1994, pp. 44-48), exporting was regarded less favourably than importing (Genç, 2003, pp. 45-48). In this sense, it can be argued that the foreign merchant wanted to do business under the authority of the Ottoman ports. Also, the Ottomans used long-distance trade as a regulator for the stability of the domestic markets.

In this context, we need to evaluate the activities of British traders in the Balkans and Aegean region and their companies with institutions, their changes over time and the Ottoman state concept as a regulation for markets and goods variation. For doing this, institutions come into prominence in order to trace the details of the commercial activities and relations. Firstly, they form the relationship between persons, different communities and occupational groups in the business society. Secondly, institutions reform the relations when required based on informal or formal procedures. Lastly, it must be known that institutional change or reconstitution of an institution depend on geography, climate, culture, religions and conflicts of interest inherently (Pamuk, 2012, pp. 43-45).

An understanding of the changes and developments of economic and political institutions hinges on the ability to penetrate the historical process and developments. We know that the British merchants who were operating in Ottoman ports and cities in the 18th century had several business networks in many different geographical areas from East to West. Accessing the possibilities of business in the regions apart from the Levant seas can be realized on the basis of a number of social networks and family ties or kinship that were used by British merchants. In recent years, economists and economic-business historians emphasizes political, commercial and social-business networks (Rauch, 2001, p. 116; Aslanian, 2014) with institutional change and economic developments (Ferguson, 2017; Przeworski, 2004, pp. 168-170; Pamuk, pp. 37-40)¹. Therefore, this paper shows the workings of the networks of the British merchants with institutions in the Ottoman commercial system although with certain limitations and Ottoman judicial and political aspects concerning the British traders, consuls and families and their agents in the Balkans. Moreover, the institutional changes and its effects on economic – commercial development in the Aegean region will be examined.

¹ For social and business networks, see (Ferguson, 2016).

Institutional Changes and Legal Crises in the British Levant Company

Contrary to merchants of the British East India Company, members of the British Levant Company had not any desire to dominate Ottoman lands. They were dependent on the system of the Ottoman capitulations (in Ottoman Turkish; *ahdnames*) and legal status. These political and juridical dependencies and the regulations of the Levant Company make merchants' commercial activities interesting to evaluate in that time. It is interesting, because they tried to overcome the legal institutional restrictions from both sides with their business and social networks. This legal system, which the British merchants had to comply with, has revealed the result of doing trade in many places except their Levant geography and Aegean region. For this reason, the British merchants were doing business in the Levant Company while the other side continued their trade outside of the Ottoman territory. It is crucial to evaluate commercial activities on both sides embracing institutions, business networks, actors and firms with their economic effects. Moreover, we know that the Levant Company had two major changes namely the abolition of general shipping in 1744 and lifting of barriers on membership in 1753 which can be called effectual institutional changes (Vlami, 2014, p. 91).

In the light of this information, the basic argument of this paper is that the changes that took place in 1744 and 1753 should be evaluated as very important 'institutional changes' for the Levant Company merchants doing business in the Balkans and Aegean region. These institutional changes in the organizational structure of the Levant Company represent a paradigmatic transformation for the company and merchants which affected the course of commercial activities. In addition, another important argument of the paper is that this institutional transformation gave rise to a great liberalization of the Levant Company. In this sense, the organization structure and business operations of the company would never be the same after the Act of 1753. This paradigmatic change or transformation almost completely changed the structure of the Family Business and Individual Business in the Levant trade in the second half of the century. In addition, whether the commercial activities of retailer merchants, who were qualified as individual merchants who operated business in Selanik (Thessaloniki), Edirne (Adrianople) and Serez (Serres) were affected positively or negatively from this big change onwards appears to be another fundamental question.

Since its foundation until the 18th century, the Levant Company passed through many phases. We touched upon the company's institutional transformation history in general above. However, we see deeper and paradigmatic changes in the structure of the company in the 18th century. The decisions made by the company in 1744 and 1753 changed the structure of the company, procedure of membership and method of

shipping, giving birth to a new institutional-organizational structure. These two institutional changes that we accept as a milestone for the Levant Company in this paper increased the trader members of the company and removed the obstacles in front of the practice of joint-shipping in the second half of the 18th century for the Aegean region.

When we look at the institutional changes in a chronological order, we need to begin from the decision taken in 1744 by the company that liberalized the practice of shipping. Before 1744, the ships used in trading activities of the Levant Company were determined by the administration annually. The company were commissioning particular amount of ships for each year and no ships other than these were allowed to transport goods. Before 1718, the Levant Company directed their appointed merchants to trade only and solely by general shipping. The price of all Levant products sold in the Britain was high because of the company's monopoly system. In this sense, they did not want to allow any system of transport except for general shipping in the Levant and Aegean trade. Apart from general shipping, there was also one more method in shipping. It was 'joint shipping', which allowed any merchant to send goods by any ships they preferred at any time. For the most part however, merchants chose not to run this kind of shipping method in the Levant and Aegean trade because of the rules of the company. It was for that reason that, prior to 1718, individual merchants were mostly confined to using the general shipping method in order to send their goods and from to Levant. After 1744, individual merchants started to use various shipping methods to export their goods to the Levant and Mediterranean. Until 1744 trade had been conducted with a limited number of ships, after this time, the commercial operations were opened up to all ships and thus shipmasters and ship-owners became important actors². Because of this, the members of the big-wealthy merchant families and individual merchants did not have many alternatives. However, after the restrictions on shipping were lifted in 1744 the traders started carrying goods by any ships they wanted (Vlami, 2014, p. 91). This institutional transformation caused the international trading enterprises to increase established by individuals and merchant seamen.

Another institutional and organizational change was the Act of 1753 that was passed by the British parliament. With this Act, the barriers for being a member and freeman of the company and the requirement of obligatory 7 years of apprenticeship were removed. As a result of this change, the number of the members of the company increased rapidly (Talbot, 2017, p. 87). The fact that anyone who paid for the

² For details after 1744 in shipping and roles of the individual merchants, shipmasters, and ship-owners, see (Wood, 1964, pp. 136-138).

membership could get the right to trade³ can be considered as the liberalization of the company. We see the increased number of the members of the company coming from this liberalization in the archive records⁴. The amount of new entrant merchants of the company had gradually and constantly increased between 1753 and 1800. To sum up, thanks to the lifting of the restrictions on shipping in 1744 and the institutional change of 1753 the organizational structure of the Levant Company was transformed. The transformation can be shown as the reason behind the growing trade and business operations of family and individual merchants in the Balkans and Aegean region.

British Levant Company Merchants in the Balkans and Aegean Region (18th Century)

İzmir (Smyrna) (Masters, 2009, pp. 290-293) was a very important trade centre and port city since ancient times. The goods that were brought from the European and the Mediterranean countries by ships to İzmir were sent to Anatolia and several of Middle Eastern countries via the caravan trade. In turn, many products of the East, especially silk, were sent to Europe from there. İzmir's significance as a trade centre gradually increased until the 20th century since passing under Ottoman rule in 1424 (Kütükoğlu, 2001, p. 517). Commercial intensity and variety saw the peak point especially between the beginnings of the 17th century and the beginning of the 20th centuries. Long distance expeditions that arose parallel to the development in British marine technology in the 16th century started being pursued with political, religious and commercial motives in the 17th century⁵. The main matter the travellers called attention to was the largeness of the port and how many different groups of traders operated there (Goffman, 1999, p. 103).

In the second half of the 18th century, most of the exports of the Levant Company merchants were done via İzmir, as it is understood from both the ship registers and the business networks of the Levant Company merchants (Pamuk, 2007, p. 148). İzmir's hinterland consisted of closer trade centres like İstanbul, Selanik, the Aegean Islands and further ones such as Aleppo (via Scanderoon), Alexandria and

³ The level of fees was decreased by an Act of Parliament in 1753 to £20 (Talbot, 2017, p. 87).

⁴ TNA (National Archives in Kew): SP 105/155-156 and TNA: SP 105/332-333 covering the period from 1700 to 1800. Note: only 105/333 goes up as far as the 1820s: Minute book/s of the General Court of the Levant Company Index: Reference: SP 105/155, Description: Minute book/s of the General Court of the Levant Company, Date: 1685-1699. Reference: SP 105/156, Description: Minute book/s of the General Court of the Levant Company, Date: 1699-1706. Reference: SP 105/332, Description: Register of orders from the General Court of the Levant Company, Date: 1662-1744. Reference: SP 105/333, Description: Register of orders from the General Court of the Levant Company, Date: 1744-1824.

⁵ For further details on the first English travellers to Levant, see (MacLean, 2004).

some other Anatolian cities. This situation was formed as a result of İzmir's existence in the centre of a vast trade network with its hinterland (Frangakis-Syrett, 1992, pp. 15-16). Selanik as one of the trade points around İzmir that started being an eminent trade centre in the aforementioned period. It is known that Ankara (Angora) and Bursa were important trade centres for the market of Angora since the 17th century. The circumstances that Selanik experienced can be shown as the characteristics of the period after the mid-18th century. Furthermore, Angora and Selanik became centres for monetary transactions especially after the 1760s. Trading activities of so many different European merchants turned İzmir and Selanik into the most important two trade centres of the Levant-Mediterranean, making them deal with monetary transactions even more than İstanbul (Frangakis-Syrett, 1992, pp. 151-153). Another reason that distinguished Selanik for the Levant Company merchants was the fact that the tobacco trade was conducted mainly through Selanik. After 1753, along with tobacco, Selanik was a centre for cotton, grain, wax and some luxury goods trading for the European market (Faroqhi, 2006, p. 31; Vlami, 2009, p. 132; Faroqhi, 2011, pp. 89-103). Maintaining its position in manufacturing and trading of textile products in the 19th century, Selanik was the other most important trade centre for cotton-silk, wool and linen along with İzmir in the 18th century⁶. This situation gave birth to the need for the European and British merchants to use the connection between İzmir and Selanik. Thus, it will not be an exaggeration to say that these two port cities formed business networks with almost all of the European port cities between 1770 and 1800 (Ülker, 1987, pp. 2-3). In this sense, İzmir's position continued rising throughout in this decade. British merchants considered Selanik as an important centre developing around İzmir (Vlami, 2009, p. 5). Under this context, we know that British merchants did not consider Selanik and İzmir to be separate. It can be asserted that the ships most certainly either stopped by at Selanik through İzmir or that the relevant merchandise was swapped between the two cities.

Merchants, Good Composition and Trade in İzmir and Selanik in the 18th century

As we mentioned above, in Aegean region, there were new centres rose to prominence in the 1780s. At that time, Selanik was closely linked to the İzmir Factory of the Levant Company. Apart from other goods, drug materials such as opium became an important import commodity in İzmir and Selanik. For instance, George Webster was admitted in company in 1763, he applied to the company to import drugs from

⁶ For information on the role of Selanik in the trade of manufacturing and textile goods in the 19th century, see (Quataert, 1993, pp. 49-80 and 105-161).

İzmir. That is why he wanted to be member of the Levant Company at that time⁷. Drug imports represented 3.5 or 4 % of total imports of Britain in the 18th century⁸. Webster imported drugs in order to sell in London and Manchester⁹. Another drug merchant was David Wedderburn, who was admitted in 1784. He operated a drug business in İzmir and Selanik links with London until the end of the century¹⁰.

Beside the import of drugs, silk, mohair, cotton and other textile materials were important for the trade of Selanik at that time. Clothier Samuel Peach, admitted in 1769, operated trade in textile raw materials. Peach was a silk merchant in Chatford Gloucestershire¹¹ and ship-owner¹². He ran his own business from İzmir in the Levant. Admitted freeman George Curling started to trade silk from the Levant via Selanik and İzmir after 1775. He was also operating a ship named *King George* plying the routes between Selanik-İzmir-Volos and London-Jamaica-South Carolina in the last decades of the century¹³. At the same time, Richard Burford operated cotton trade in İzmir who was a commander of ship (Chandelos) and was admitted in 1774¹⁴. He was a commander of some ships in the 1750s and 1760s. After that, he became freeman of the Levant Company as mentioned before. He started to operate his own business in mostly İzmir. At the same time, he continued to mostly operate ships from İzmir - Scanderoon to Leghorn, Angola¹⁵ and Gibraltar in the 1770s.¹⁶ In the 1770s, he became commander of ship named *Levant*¹⁷. As we can see, as a result of the expanding routes, İzmir became the most important port city in the Ottoman Empire. This also affected the cities, which were located in the hinterland of İzmir.

The exportation of the İzmir and Selanik based on goods contained some textile materials, earthenware, silverware, and some other British colonial products and tobacco, sponges and grains (Vlami, 2009, p. 140). Even though the two trade centres became more important and the amount of ships operating for the company increased the place that the Levant trading held within Britain's whole international trade

⁷ TNA: T 1/495/21-22, 24 July 1774.; TNA: J 90/395, 1769.

⁸ TNA: CUST 3/4-82; CUST 17/1-21.

⁹ TNA: J 90/395, 1769.

¹⁰ LMA: MS 11936/356/548437, 24 September 1788.

¹¹ TNA: C 11/1577/16, 1742.

¹² TNA: HCA 26/6/101, 19 November 1756. "Commander: Wiliam Colquhoun. Ship: Kitty Sloop. Burden: 35 tons. Crew: 20. Owners: James Laroche, Samuel Peach, William Colquhoun and James Laroche of Bristol, merchants."

¹³ Lloyd's List and Register Books, Lists, 1774-1775, 14 March 1774, No: 519, p. 2. The name of ship was *King George*.

¹⁴ TNA: ADM 106/1217/5, 9 July 1772; TNA: ADM 106/1207/181, 25 April 1772.

¹⁵ Lloyd's List and Register Books, Lists, 1760-1761, 24 June 1760, No: 2551, p. 2.

¹⁶ Lloyd's List and Register Books, Lists, 1760-1761, 4 January 1760, No: 2502, p. 2.

¹⁷ Lloyd's List and Register Books, Lists, 1772-1773, 14 April 1772, No: 3767, p. 2.

actually decreased. In addition, general trading volume did not increase, standing stable (McGowan, “Trade”, p. 729). Thus, it will be useful to give some information about the balance between the trade volume and the mentioned circumstances and also about the merchandise composition. It was the British customs registers that kept the records of export/import products and the volume of trade between the Ottomans and Britain¹⁸. The customs registers of the National Archives located in Kew Gardens, London, provides almost all the data about the trade between the Ottoman Empire and England in the 18th century. Only the registers of 1705 and 1712 are missing. Except these two years the data provided for the rest of the century made it straightforward to analyze the volume and the balance of trade and the composition of goods. With respect to these records, the main goods the merchants of the company exported to the Ottoman lands were textile products. Almost 80 percent of the goods coming to the Ottoman ports consisted of textile products, 95 percent of which were woollens. Apart from woollen, linen, cotton, silk, and some other textile products were exported to the Ottoman lands by the Levant Company merchants too. The level of Britain’s exportation to the Ottoman Empire was as high as 13 million pounds while the importation from the whole Levant region was about 19 million pounds (Serdaroglu, 2018, pp. 161-167). Similar to exportations, the textile products were dominant in importations as well. These goods exported and imported from İzmir and Selanik can be seen in Table 1 and 2 below.

Table 1.

Exports from Britain to the İzmir and Selanik

Port and City	Type of Commodity	Type of Commodity
İzmir – Selanik	Textile materials	Earthenware
İzmir – Selanik	Silverware	Tobacco
İzmir – Selanik	Sponges	Grains
İzmir – Selanik	Tin	Steel
İzmir – Selanik	Hardware Materials	Hardware Materials ¹⁹

Source: Serdaroglu, US 2018, *‘The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century’*, PhD thesis, University of Birmingham, Birmingham, p. 250.

¹⁸ TNA: CUST 3/4-82, for exportations and CUST 17/1-21, for importations (1700-1800). For information of the Excess, see TNA: CUST 36/1-5, (1689-1826).

¹⁹ Kocakaplan, 2017, p. 185.

Table 2.**Imports from Ports of İzmir and Selanik to Britain**

Port and City	Type of Commodity	Type of Commodity
İzmir - Selanik	Textile materials	Madder
İzmir - Selanik	Rhubarb	Galls
İzmir - Selanik	Opium	Safflore
İzmir - Selanik	Gum Tragacanth	Berries
İzmir - Selanik	Gum Arabic	Indigo

Source: Serdaroglu, US 2018, *'The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century'*, PhD thesis, University of Birmingham, Birmingham, p. 250.

Conclusion

The actors in the Levant trade especially those of British merchants in İzmir and Selanik in Mediterranean trade demonstrates to us how, in the 18th century, diplomatic and commercial relations in the region were interconnected. While these merchants, as practical actors of the Levant Company, actually took a role in the hierarchical structure between the political authority, which is, the British king or queen, and the Ottoman administration and the Ottoman sultan on one hand, on the other hand they also formed an unique network of business, especially in the port towns in accordance with the consuls of the Levant Company Factories²⁰.

Study of these various kinds of networks and the institutional frameworks within which they operated exposes the organizational logic that lay behind the British business operations in the 18th century Levant trade. Accordingly, in this paper, we have sought to provide an account of the trade routes and their trends in the 18th century together with information on the actors of the Levant Company, which are required to trace the development of the Levant trade. We have also sought demonstrate the two important institutional and organizational changes in the Levant Company's regulations on the widening of trade routes and traffic patterns in the Aegean region. When we combine these elements with an account of the merchandise composition, which is shown geographically in tables 1 and 2 for the 18th century İzmir and Selanik trade, we are able to see how trade routes were re-oriented thus enabling us to understand better the baseline from which Levant trade developed in the 18th century

²⁰ TNA: SP 97/57, Shelburne to Murray, 5 June 1767.

as a preliminary to the discussion²¹ which enables us to understand economic development and institutional transformation in the Balkans in terms of commercial activities.

REFERENCES

1. Primary Sources:

A. The National Archives in Kew (London-UK):

The National Archives (TNA): T 1/495/21-22, 24 July 1774.

The National Archives (TNA): J 90/395, 1769.

The National Archives (TNA): MS 11936/356/548437, 24 September 1788.

The National Archives (TNA): C 11/1577/16, 1742.

The National Archives (TNA): HCA 26/6/101, 19 November 1756.

The National Archives (TNA): ADM 106/1207/181, 25 April 1772.

The National Archives (TNA): ADM 106/1217/5, 9 July 1772.

The National Archives (TNA): HCA 26/12/49, 12 December 1760.

The National Archives (TNA): SP 105/155-156

The National Archives (TNA): SP 105/332-333.

The National Archives (TNA): SP 110/74.

The National Archives (TNA): CUST 3/4-82.

The National Archives (TNA): CUST 17/1-21.

The National Archives (TNA): CUST 36/1-5.

B. The Archive of Lloyds Banking Group (London-UK)

Lloyd's List and Register Books, Lists, 1760-1761, 24 June 1760, No: 2551.

Lloyd's List and Register Books, Lists, 1760-1761, 4 January 1760, No: 2502.

Lloyd's List and Register Books, Lists, 1772-1773, 14 April 1772, No: 3767.

Lloyd's List and Register Books, Lists, 1774-1775, 14 March 1774, No: 519.

2. Secondary Sources

Aslanian, SD 2014, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The global trade networks of Armenian merchants from New Julfa*, 17th edn, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

Faroghi, S 2006, 'Ottoman Cotton Textiles, 1500-1800: the story of a success that did not last', paper presented in *XIV International Economic History Congress with the*

²¹ This discussion is about the detailed network analysis of the Levant Company merchants and changes in that in the 18th century and institutional factors affecting and affected by British merchants over the course of the 18th century, with particular attention to the effects of the Act of 1753.

Session 59: *Cotton Textiles as a Global Industry, 1200-1850*, Helsinki, 21-25 August, pp. 1-44.

Farooqi, S 2011, 'Ottoman cotton textiles: The story of a success that did not last, 1500-1800' in Riello, G & Parthasarath, P (eds), *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles 1200-1850*, Oxford University Press, New York.

Frangakis-Syrett, E 1992, *The Commerce of Smyrna, in the 18th Century (1700-1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens.

Fayolle, AJ, Lamine, S.L. & Chabaud, D. (eds.) 2016, *Entrepreneurial process and social networks: a dynamic perspective*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Ferguson, N 2017, *The Square and the Tower: Networks, Hierarchies and the Struggle for Global Power*, Penguin, London.

Genç, M 2003, *State and Economy in the Ottoman Empire* (in Turkish; Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi), Ötüken Yayınları, İstanbul.

Goffman, D 1999, 'İzmir: From Village to Colonial Port City', in Eldem, E & Goffman, D & Masters, B (eds.), *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Cambridge University Press, Cambridge.

İnalçık, H & Quataert, D (eds.) 1994, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge University Press, New York.

Kocakaplan, SÇ 2017, *Ottoman Economy and the Custom of Istanbul in the 18th Century* (in Turkish; 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü), Ötüken Yayınevi, İstanbul.

Kütükoğlu, M. S. "İzmir", *The Encyclopaedia of Islam (DİA)*, 2001, V. 23: 515-524.

Kütükoğlu, MS 2001, "İzmir", *The Encyclopaedia of Islam* (in Turkish Diyanet İslam Ansiklopedisi - DİA), vol. 23, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, pp. 515-524.

MacLean, G 2004, *The rise of oriental travel: English visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720*, Palgrave Macmillan, New York.

Masters, B 2009, 'İzmir (Greek: Smyrna; Turkish: İzmir)', in Gabor Agoston and Bruce Masters (eds), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, Facts on File, New York, pp. 290-293.

Pamuk, Ş 2004, 'Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800', *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 35, no. 2, pp. 225-226.

Pamuk, Ş 2012, 'Political Power and Institutional Change: Lessons from the Middle East', *Economic History of Developing Regions*, vol. 27, no. sup1, pp. 43-56.

Pamuk, Ş 2014, *The 200 Years Economic History of Turkey* (in Turkish; Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Pamuk, Ş 2007, *The Economic History of the Ottomans-Turkey 1500-1914* (in Turkish; Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914), İletişim Yayınları, İstanbul.

Przeworski, A 2004, 'The Last Instance: Are Institutions the Primary Cause of

- Economic Development?', *European Journal of Sociology*, vol. 45, no. 2, pp. 165-188.
- Quataert, D 1993, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge University Press, New York.
- Rauch, JE 2001, 'Business and social networks in international trade', *Journal of economic literature*, vol. 39, no. 4, pp. 1177-1203.
- Rauch, JE & Trindade, V 2002, 'Ethnic Chinese networks in international trade', *The Review of Economics and Statistics*, vol. 84, p. 116-130.
- Serdaroğlu, US 2018, 'The Evolution of Commercial Institutions and Business Networks in the Ottoman Empire: British Merchant Families and Individual Merchants in the Levant Trade in the 18th Century', PhD thesis, University of Birmingham, Birmingham.
- Talbot, M 2017, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in 18th-century Istanbul*, Boydell & Brewer, Woodbridge.
- Ülker, N 1987, 'The emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Centre for the French and English interests, 1698-1740', *International Journal of Turkish Studies*, vol. 4, no. 1, pp. 1-37.
- Vlami, D 2014, *Trading with the Ottomans: The Levant Company in the Middle East*, IB Tauris, London.
- Vlami, D 2009, 'Entrepreneurship and Relational Capital in a Levantine Context: Bartolomew Edward Abbott, the "Father of the Levant Company" in Thessaloniki (18th-19th Centuries)', *The Historical Review/La Revue Historique*, vol. 6, p. 129-164.
- Wood AC 1964, *A History of the Levant Company*, Charles Birchall & Sons Ltd., London.

Correspondence address:

Üzeyir Serdar Serdaroğlu – Lecturer, PhD

Istanbul University

Department of Economic History

Address: İstanbul University, Faculty of Economics, Department of Economic History, 34452 Beyazıt/Fatih/İstanbul–TURKEY

Tel.: +90 535 857 30 86

E-mail: serdars@istanbul.edu.tr

**CRISES AND OPPORTUNITIES: GREEK AND BULGARIAN
BOURGEOISIE AND MUSLIM MERCHANTS
IN THE 19th CENTURY BLACK SEA TRADE**

Mustafa Can GÜRIPEK

Abstract: *In the 19th century, there were some crises in the Black Sea trade and some opportunities related to these crises. The monopoly power of the Ottoman Empire in the Black Sea trade was shared among other regional actors in the process that began with the 1774 Küçük Kaynarca Agreement. The Russian Empire's start to trade in the Black Sea was a crisis for the Muslim Ottoman merchant in the region, but it was an opportunity for Greek sailors. In this crisis environment, the Muslim merchant has turned to the east, namely the Black Sea-Iran transit trade route. As a result of the crisis in the Black Sea, they turned to Iranian trade and seized an opportunity. As a result of the industrialization activities, the integration of the world economy made the Balkan geography important. The dominance of the Greeks in trade created a crisis for Bulgarian merchants. However, the political crises of the Ottoman Empire allowed the Bulgarian bourgeoisie to grow. The Bulgarian bourgeoisie maintained good relations with the Ottoman Empire for many years, and even tax collections on behalf of the Ottomans caused serious tensions between the bourgeoisie and the people. In this article, as in Schumpeter's crisis theory, it is tried to be explained that the 19th century Black Sea trade creates crises and opportunities.*

Key words: *Black Sea Trade, Bourgeoisie, Ottoman Empire, Russian Empire, Greeks, Bulgarians, The Chorbadjis.*

JEL: N83, N90, P12, P45

Muslim merchants and Greeks in the Black Sea Trade in the 19th century in the nineteenth century, people engaged in trade were also the basis of the financial system. The establishment of modern commercial and financial structures was transformed in this century. The driving force was the financial elite. Capitalism paved the way for these wealthy elites of unlimited wealth, while at the same time exerting an exclusive effect on the market. Capitalism was dependent on the financial elites and their activities in the 19th century. (Solimano, 2014, s. 31-33) Before the emergence of modern financial institutions, the state's relations with the market and

the guarantees it provided were the most important means of preventing crises. In cases where the state could not intervene in the market, the panic atmosphere spread rapidly and crises deepened. In the long run, economic institutions have learned to avoid and avoid the negative effects of the state. (Bordo, 2018, s. 14-15) In the 19th century, however, the commercial and financial elites required state apparatus. They could use their commercial capacity to the extent that the states provided them with opportunities. The political crises affected by the states also affected them deeply.

However, the article is not intended to address crisis theories. At this stage, it would be appropriate to share only Schumpeter's view of the economic crisis. According to Schumpeter, crises also have opportunities within themselves. Some people begin to lay the foundations of the new structure as the old order collapses, and these opportunists who know how to take advantage of crises hold capital in the new order. (Schumpeter, 2003) We tried to apply the situation expressed by Schumpeter to 19th century Black Sea trade actors.

Articles 11 and 14 of the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774 allowed the Russians to freely trade in the Black Sea. After landing in the Black Sea, the first job of the Russians was to establish central ports and port cities in the commercial coastal areas. In two years, about 10,000 people were resettled in the new port city called Herson. Following the official opening in 1778, the commercial volume of Herson Port was constantly increasing. Odessa Harbor was another port city built after Küçük Kaynarca. Odessa Port, which will be explained in detail below, would become the centre of the Black Sea trade of Russians and Greeks. (Jorga, 1999, s. 72) When the Russians started the Black Sea trade; they did not have traders and trading networks that were experienced in maritime. In addition, the number of ships Russians would use in this trade was not much. The deficit in the number of ships and the need for experienced traders were met by the Greeks. From the 18th century onwards, the Greeks began to gain practical experience in maritime trade. Most of people working in the factory and commercial colony established by the Levant Company in 1700 in İzmir were Greeks. (Walsh, 1825, s. 43) The maritime capabilities of the Greeks and the lack of merchants in the Russian maritime trade turned into mutual cooperation after 1774. The number of ships with the Ottoman Flag on the Black Sea was decreasing. Greek sailors were pulling the Russian flag on their ships instead of the Ottoman flag. Russia rented ships of Greek sailors or provided them with a banner to enjoy the privileges. Almost there wasn't a single rock left in the Aegean and Mediterranean with no Greeks dressed in Russian uniforms. (Anderson, 2001, s. 27)

As the Black Sea trade became more lucrative for the Greeks, trade within the borders of the Ottoman Empire had shifted. The Greeks now formed a new trade route from Odessa to other important trade centres as Marseille and Trieste. The

dynamics created by this trade route quickly turned into an international network. (Kasaba, 1988, s. 20-21) The centre of the new trade network was Herson and Odessa. The port of Kherson had a share of 2% to 3% of the total Russian trade in the six-year period since its establishment. Odesa Port grew rapidly in time and became the centre of the Black Sea trade. Arriving in Odessa in 1814, Polish traveller Edward Raczynski was fascinated by the development of Odessa. 25 years ago the Tatars' animals were grazing on these lands. But now there was a gigantic city. Katerina's efforts to make Odessa a major commercial centre continued after her death with his heir Alexander. In 1814, about 25,000 people lived in Odessa. Theaters and public buildings in the city were likened to ancient Greek architecture, and the largest building in the city was the Greek Nicolai Church. Commercial activities provided the city's wealth to increase continuously. In 1811, 700 ships of wheat were exported from Odessa to Europe and Istanbul. Traders were buying goods such as leather, wool, oil, tobacco from Odessa and reaching the world markets. Greek sailors returned to Russia from their commercial expeditions with wine, cloth, and porcelain. (Raczynski, 1980)

Greek sailors who traded in the Black Sea with Russian banner crossed the Aegean Sea and travelled to major cities such as Vienna, Trieste, Livorno, Alexandria, Istanbul, and London. It was inevitable that Greek sailors would prosper and form a Greek bourgeoisie with the motive of solidarity within themselves. The bourgeoisie-like structures first appeared in Vienna in the late 18th century. The merchants organized among themselves and wanted to leave the Ottoman domination behind the Greek love of Europe. (Serinidou, 2011, s. 488) In this process, the crisis deepened for Muslim Ottoman merchants. They lost their connections, habits and commercial routes.

The crisis has deepened for Muslim traders, but it has also offered many new opportunities for Greek traders. From the perspective of city economies, this commercial crisis has increased the volume of trade in the Ottoman cities and also provided new opportunities for Russian port cities. As a result of these developments in the Black Sea, Muslim merchants wanted protection status from the state. The Ottoman Empire, which was trying to modernize, also needed a group of merchants who were connected to it by organic ties. The crisis of Muslim merchants had created an opportunity for themselves this time.

At the end of the 18th century, Muslims engaged in trade began to enter the protection of the state. The formalized form of this process was the Hayriye Merchants. In order to become a Hayriye Merchant, it was necessary to obtain a certificate (*berat*) from the state just like the European Traders. The state had set certain conditions in order to obtain a certificate. Being honest, right, and pious was one of these conditions. The Hayriye Merchant's *Şehbender* and his *muhtar* checked if the candidate fulfilled these conditions. In the investigation, it was determined that

there was no obstacle for the person to become a Hayriye Trader; officers and *muhtars* were vouched for the person and ensured that he was given a certificate¹.

In order to obtain a certificate, the merchants had to pay a certain amount to the state. This fee was 1500 cents for European merchants and 1200 cents for Hayriyye Merchants. (Masters, 1992, s. 585) Thus, it was aimed to increase the effectiveness of Muslim merchants in trade. The Ottoman Empire granted some privileges to these merchants:

- Tax reductions
- Travel supports
- Judicial amenities
- Credit and debt follow-up by the state (Güripek, 2019, s. 60-70)

The Muslim merchants were predominantly in the supply of cities, especially in Istanbul. Hayriye merchants had obtained permission from the state for grain and wheat trade and transportation of goods. The Muslim merchants who brought the grain from Russia to the Black Sea took them to Istanbul, Rumelia, Danube Coast, and Crimea. (Issawi, 1970, s. 18-27)

Two important port cities of the Black Sea such as Trabzon and Samsun were the new stations of the commercial network formed in the Black Sea. Merchants brought goods from Russia to Samsun or Trabzon Port. The products were either coming to Istanbul via the Black Sea cities, or they were going on the Erzurum – Halep (Aleppo) line and getting involved in Iranian trade. In addition to trade with Europe, we can say that two alternative trade routes are used by Muslim merchants. These are; The Black Sea-Istanbul line and the Black Sea - Iran transit routes.

Trabzon, the largest port city on the Black Sea, was used by Russian and Greek merchants. During this crisis, Muslim merchants began to organize in the smaller port cities of Ordu and Samsun in the Black Sea. The crisis in the Black Sea trade offered them the opportunity to make a profit using the Black Sea-Iran transit trade route.

Table 1.

The Steam Ship Companies and Representatives in Trabzon

Company Name	Agency
The Danoise	M. Khidichian
The Ege	Phostiropoulos
Austrian Lloyd	A.Sassi

¹ Başkanlık Osmanlı Arşivi (The Presidency's Ottoman Archive) BOA. C. İKTS. 20/972 1832 For Başkanlık Osmanlı Arşivi (The Presidency's Ottoman Archive), hereafter BOA.

Messageries Maritimes	Boyaighi
Panhellenic Co.	N.D.Constantinoff
Rusian Black Sea Co.	Phostiropoulos
General Italian Navigation	A.Mahoklan
Paquet Company	M.Missir
Russian Navigation Co.	E.Serafimov

Source: Üner Turgay, „Trabzon“, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri 1800-1914*, (ed.) Çağlar Keyder, *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul, 1993, p. 59.

As seen in Table 1, there were more Greek and Russian companies in the Black Sea trade. However, Austrian and Italian companies were also included in this commercial network. As interest in the Eastern Black Sea ports increased, the importance of the Black Sea-Iran trade route increased. As the ports became important commercial stations, the Black Sea became a commercial centre. The use of these ports by merchants engaged in trade with Iran formed the transit trade route between the Black Sea and Iran. The merchants coming from Samsun and Trabzon were reaching Iran via Anatolian cities such as Erzurum and Diyarbakır for Iranian trade. The commercial vitality of Muslim and non-Muslim merchants became more important with the opening of the Suez Canal. All this commercial vitality was reflected in the trade statistics between the Ottomans, Iran, and Russia. (Abdulvahab, 2008, s. 79) In 1821, Russia and the Ottomans took first place in the countries where Iran had the highest trade.

Table 2.

Commercial Partners of Iran and Total Trade Volume in 1821

Country	Trade Volume (Sterling)	Percentage (%)
The Russian Empire	450.000	36,7
The Ottoman Empire	400.000	32,6
India	305.000	24
Bukhara	50.000	4,1
The Persian Gulf Countries	20.000	1,6
Total	1.225.000	100.0

Source: James Baillie Fraiser, *A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran, Vol II, With Travels through Various Parts of Persia*, Forgotten Books Publish, London, 2015, p. 290.

Russia and the Ottoman Empire had a share of approximately 65% in Iran's commercial activities. Almost all of the products going to Iran were going from Black Sea ports. In 1842, the number of bales and crates that went to Iran in Trabzon reached 32.000. Muslim Hayriye Merchants were waiting for state support to compete with other competitors on the Black Sea-Iran transit trade route. They demanded a discount both in their trade and in the trade of Iranian traders to protect themselves from the damage caused by European Traders. The state was trying to meet and support the expectations of Hayriye Merchants as much as they could.²

Bulgarian Merchants and Black Sea Trade

In the first half of the 18th century, the Austrian and German industries obtained the raw materials they needed from Serbia and Hungary. Timișoara (was the centre of this trade. In the following years, Bulgarians started to participate in this trade. Bulgarian merchants operated their business in the trade route of Solun, Skopje, Nis, Belgrade, and Zemun as the merchants from Dubrovnik. Austrian state-funded commercial companies and Bulgarian merchants have been developing a commercial market since the second half of the 18th century. Austria exports hardware, iron tools, and textile products to Bulgaria. Bulgarian merchants, in turn, exported oriental goods and raw materials. By the 19th century, the eastern parts of Bulgaria became the centre of trade with the Habsburg Empire.

The integration of the Black Sea-Balkans and Central European markets in the 19th century made Bulgaria's territory the centre of this trade. Bulgarian merchants came to the fore in the trade between the Ottoman Empire and Habsburg. The competition of Greek and Bulgarian traders increased the number of commercial activities and brought modernization in the Balkan lands. Commercial enrichment also caused cities to change their identity. Instead of the old and unfit castle cities, modern commercial cities were established. Production in rural areas such as Gabrovo, Tarnovo, and Kotel was increasing. Increased production flowed to cities on main commercial routes such as Sofia, Varna, and Ruse. This resulted in a process of economic integration that encompassed the whole of Bulgaria. Minas Bijişkyan (Bıçakçıyan) made observations in Varna in the same years: “*Varna is a commercial city and the majority of its population is Bulgarian. Every day many ships depart to Istanbul and a lot of goods are shipped.*” (Bijişkyan, 1967, s. 107)

² BOA. MKT. NZD. 103/80 - 1833

Table 3.

Trade volume of Varna Port in 19th century

Year	Number of ships (import/ export)	Tonnage (import/ export)	Crew numbers (import/ export)	Imports (Fr. francs)	Exports (Fr. francs)
1850	295	31.161	1.618	24.740	919.634
1851	356	41.196	2.256	6.787.915	5.181.947
1852	434	87.340	6.531	6.687.375	5.749.407
1853	366	79.840	6.279	6.731.855	7.610.125
1856	519	84.920	7.056	–	–
1858	681	239.345	15.577	7.502.769	6.837.119
1859	640	187.811	12.719	6.259.867	8.712.880
1860	720	209.657	15.493	8.243.098	6.405.311
1861	705	172.177	13.532	11.093.476	12.377.753
1863	519	147.021	11.314	11.927.000	15.130.625
1864	621	169.913	11.771	12.420.000	17.530.000
1865	653	197.194	13.570	12.110.000	18.733.600
1866	690	197.615	13.086	13.232.000	18.373.000
1868	-	-	-	17.100.000 (goods)/ 11.040.000 (money in parcels)	18.500.000 (goods)/ 1.610.000 (money in parcels)
1869	575/ 679	161.693/ 184.839	9.904/ 11.349	10.287.175 (goods)/ 3.712.957,5 (money in parcels)	9.332.650 (goods)/ 1.536.925 (money in parcels)
1870	556/ 551	200.995/ 199.928	12.185/ 12.148	7.650.225	7.012.202 (goods) / 1.650.282, 5 (money in parcels)
1872	848/ 846	221.213/ 220.562	13.119/ 13.093	10.215.510 (goods)/ 5.897.862 (money in parcels)	12.407.275 (goods)/7.540.119 (money in parcels)
1873	659 / 655	216.963/ 216.303	12.002/ 11.973	–	–

Source: Ivan Roussev, 'Old Glory Returns: The Port of Varna and The Trade in Bulgarian Lands during the Third Quarter of the 19th century', *Papers of BAS Humanities and Social Sciences*, Vol. 3, No: 1, 2016, p. 84.

The Bulgarian merchant families, who were prominent in the trade between the Black Sea and the Balkans, continued this business for many years and gained serious capital. The famous Bulgarian bourgeoisie such as the Chalikov family, the Gumusgerdan family, the Geshov brothers, the brothers of Georgiev, Hristo Tapchilestov emerged during this period. The period of modernization and fabrication of Bulgaria began with the investments made during these economic families.

At a time when the Greeks began to stand out in the Balkan trade, the problems experienced by the Ottoman Empire in the Balkans brought the Bulgarian elites to the forefront. Serbia's independence, the abolition of the Janissary army had caused serious destruction in the classical political order of the Ottoman Empire. In the Ottoman territory, which was in a political and economic crisis, Bulgarian economic elites turned this into an opportunity. They used the opportunities arising from the crisis by playing a leading role in this trade. However, the fact that the Bulgarian economic elites gathered taxes on behalf of the Ottomans and engaged in financial activities and trade in the Ottoman administration created a political crisis in the following period. Since most of the economic elites collected taxes from the Bulgarian state on behalf of the Ottomans (these were called *chorbadji*), they experienced serious tensions with the public during the process of national independence. The elites who turned the political crisis into an economic opportunity had once again faced a political crisis.

REFERENCES

1. Primary Sources:

- A. *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (Presidency's Ottoman Archives, BOA), İstanbul –Turkey*
BOA. C. İKTS. 20/972.
BOA. MKT. NZD. 103/80.

2. Secondary Sources:

- Abdulvahab, H 2008 *The Economy of Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon. (in Turkish)
Anderson, M S, 2001 *The Eastern question, 1774-1923: a study in international relations*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. (in Turkish)
Bıjışkyan, P M 1967, *The Coasts of Black Sea History and Geography*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul (in Turkish)
Bordo, M D 2018, *Reflections on the Evolution of Financial Crises: Theory, History and Empirics*, Springer Publish, Singapore.

- Raczynski, E 1980 *Travel to Çanakkale and İstanbul in 1814*, Tercüman Yayınları, İstanbul. (in Turkish)
- Fraiser, J B 2015, *A Winter's Journey (Tatar) From Constantinople to Tehran, vol. II, With Travels Through Various Parts Of Persia*, Forgotten Books Publish, London.
- Güripek, M 2018, 'Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi Düşüncenin Modernleşmesi ve Hayriye Tüccarları', İstanbul University, *Unpublished MA Thesis*. (in Turkish)
- Issawi, C 1970, 'The Tabriz-Trabzon Trade 1830-1900', JSOR, vol. I, Cambridge, pp. 18-27.
- Jorga, N 1999, *History of the Ottoman Empire*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul. (in Turkish)
- Kasaba, R 1988, *The Ottoman Empire and The World Economy; The Nineteenth Century*, Suny Press, Albany.
- Masters, B 1992 The Sultan's Entrepreneurs; the Avrupa Tuccaris and the Hayriye Tuccaris in Syria, *International Journal of Middle East Studies*, vol. 24, No 4, pp. 579-597.
- Roussev, I 2016, 'Old Glory Returns: The Port of Varna and The Trade in Bulgarian Lands During the Third Quarter of the 19th century', *Papers of BAS Humanities and Social Sciences*, vol. 3, No 1, pp. 79-93.
- Schumpeter, J 2003, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Routledge, New York.
- Serinidou, V 2011, *Greeks in Vienna (18th-middle 19th c.)*, Herodotus, Athens.
- Solimano, A 2014, *Economic Elites, Crises, and Democracy, Alternative beyond Neoliberal Capitalism*, Oxford University Press, New York.
- Walsh, R 1825, *Account of The Levant Company; With Some Notices of The Benefits Conferred Upon Society*, J. Darling Publish, London.

Correspondence address:

Mustafa Can Güripek – Research assistant, PhD

İstanbul University

Department of Economic History

Address: İstanbul University, Faculty of Economics, Beyazıt/ İstanbul–TURKEY

Tel.: 0212 440 00 00

E-mail: m.guripek@istanbul.edu.tr

КРИЗА ПО ВРЕМЕ НА ВОЙНА? КРИМСКАТА ВОЙНА (1853–1856) – РАЗЛИЧНАТА ВОЙНА

Иван РУСЕВ

Abstract: *Wars have been among the greatest disasters for modern and contemporary human society as they cause significant economic, political, demographic, and moral crises. This is generally true regarding the wars that the Bulgarian nation has been involved in during the last few centuries of its existence. One of them, however, may be considered a partial exception to the rule: the Crimean War (1853-1856). Albeit equally accompanied by calamities and damages, by human death and insecurity, the Crimean War exerted a stimulating influence on Bulgarian economy and gave impetus to the process of modernization in Bulgarian society. The present paper is an attempt to outline the actual influence of the Crimean War on Bulgarian economic and social development in the mid-nineteenth century. The study is based on archival evidence from Archives diplomatiques du Ministère des Affaires Etrangères de France and the Bulgarian periodical press of the 1850s.*

Key words: *Crimean war, crises, Bulgarian economy, Bulgarian National Revival Period.*

JEL: N13, N43, A13, E3

Постановка на проблема.

В икономическата теория кризата, наричана още колебание, се дефинира като всяко отклонение на икономическата система от дългосрочния тренд на развитие – едно твърде общо и не особено полезно определение. Въпреки многото публикации, модели и т.н. в Макроикономиката, точно тази част от теорията е все още в процес на развитие, твърдят специалистите. Дори битува и едно интересно сравнение между теорията на кризите и сеизмологията: подобно на земетресенията и за кризите знаем много, но напълно недостатъчно, за да ги разбирате и прогнозираме успешно, да ги предотвратяваме, да си вземем поуки от тях. Факторите, които предизвикват кризите, биват две групи – ендеогенни (икономически, вътрешни за системата) и екзогенни (външни, неикономически), като към екзогенните, редом с политическата дестабилизация, природните

и човешките бедствия, се отнасят и военните конфликти (Pirimova, 2014, pp. 57-49; Mirkovich, 2012). И въпреки че проблемът за факторите силно вълнува икономистите само до началото на XX в., т.е. до времето, когато те разбират, че пазарното стопанство, макар да е най-доброто за съвременните общества, не е свършено тъй като заради вътрешните си конфликти е предразположено към периодични кризи¹, то стопанският историк може и трябва да даде своето обяснение за предпоставките, довели до икономическите колебания в конкретното историческо време, да проследи техния генезис и различни прояви в миналото.

Именно такъв опит е настоящата статия, насочена към изясняване на значението на Кримската война (1853–1856) в динамиката на българското стопанско развитие през XIX в. Всъщност това събитие вече е придобило своето знаково място в националната ни история, тъй като то присъства във всички периодизации на Българското възраждане като начална граница на третия, заключителен етап на епохата (Genchev, 1995, p. 9; Stoyanov, 1999, pp. 45-46; Mitev, 1999, pp. 9-10). Няма съмнение, Кримската война променя равновесието на Великите сили в т.нар. „Източен въпрос“, респективно в опциите за решаването на българския национален въпрос и това е добре видно в навечерието, по време и след поредния руско-турски военен конфликт, този от 1877–1878 г. (Petkov, 2016). По отношение на стопанските процеси обаче оценките за Кримската война не са еднозначни: някои автори, главно ранните представители на марксистката историография, акцентират върху тежкото, почти катастрофално положение на българските дребни търговци, занаятчии и селяни по време и след Кримската война и върху забогатяването на едрите търговци и чорбаджии чрез спекула (Kosev, 1946–1947, pp. 184-185, 197-199; Nathan, 1957, pp. 185-196), докато други главно отчитат положителната роля на събитието за икономическото развитие на българските земи (Berov, 1999, p. 322). Но има и ред неизяснени въпроси (Mitev, 2009, p. 32), сред които са и въпросите дали войната води до стопанска криза и как войната се отразява на българското стопанство в по-дългосрочна перспектива.

Какво сочат фактите?

Трудно е да се анализира стопанската ситуация в Османската империя, в частност в българските земи, по време на Кримската война (1853–1856) поради липсата на всички необходими за това данни. И все пак историческите архиви дават възможност за частичен поглед. Една от проявите на стопанската криза е покачването на цените. Тук представям данни за движението на цените на основни видове хра-

¹ Споделям това мнение, изказано от доц. д-р Калоян Колев от Катедра „Обща икономическа теория“ в Икономически университет – Варна и му благодаря за икономическата литература по темата, към която ме насочи!

нителни стоки в Империята, извлечени от Дипломатическия архив на Френското външно министерство, които за първи път се въвеждат в научна употреба.

В началото на м. юни 1855 г. във френското посолство в Цариград пристига искане от Париж да се започне редовен мониторинг на цените на основните хранителни стоки в Османската империя². Първата справка е направена за времето юли–началото на август, като са събрани данни от френските резиденции в Цариград, Одрин, Солун, Варна и Трабзон³, представени в следната таблица.

Таблица 1.

**Цени на основните видове хранителни стоки в Цариград, Одрин, Солун, Варна и Трабзон през юли – началото на август 1855 г.
по данни на френското посолство в Цариград**

Пазар Стоки	Цариград⁴ (франкове)	Од-рин⁵ (фр.)	Солун⁵ (фр.)	Солун (грош, пара)	Варна⁶ (фр.)	Трабзон⁷ (фр.)
хляб 1-во кач. (кг)	0,60–0,65	0,52	0,55	2,20 ⁸	0,72	0,34
хляб 2-ро кач. (кг)	0,40–0,45	0,23	0,44	2 ⁹	0,54	0,18
пшеница (1 hl)	25,50–26	16,50 ¹⁰	19,15 ¹¹	125 ¹²	16–17,50 ¹³	0,15–0,17 ¹⁴
овнешко месо (кг)	0,95–1,00	0,62	0,65	3,25 ¹⁵	0,90 ¹⁶	0,50
говеждо месо (кг)	0,85–0,90	0,54	0,45	2,25 ¹⁷	0,80 ¹⁸	0,35

² АМАЕ (Дипломатически архив на Министерството на външните работи на Република Франция), Correspondance consulaire et commerciale (Серия „Консулска и търговска кореспонденция“ – по-нататък ССС), Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 263.

³ АМАЕ, ССС, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 276–281.

⁴ Справката е с дата 4 август (н.ст.) 1855 г.

⁵ Справката е с дата 15 юли (н.ст.) 1855 г.

⁶ Справката е с дата 18 юли (н.ст.) 1855 г. и е изготвена от френския вицеконсул във Варна Адолф-Салватор Тедески.

⁷ Справката е с дата 12 юли (н.ст.) 1855 г.

⁸ За една ока (1,28 кг).

⁹ За една ока (1,28 кг).

¹⁰ Цената е за 1-во качество пшеница, от която се добива най-хубавото брашно.

¹¹ Специално е посочено, че това е цена за твърда пшеница, 1-во качество.

¹² За едно „солунско киле“.

¹³ Първата цена е за 1 hl (хектолитър) мека пшеница, а втората за 1 hl твърда пшеница.

¹⁴ Първата цена е на пшеница от Кавказ, а втората – на мека пшеница от района.

¹⁵ За една ока (1,28 кг).

¹⁶ Не е уточнен видът на месото, а е посочено, че това е цена за 1-во качество месо от месарница.

¹⁷ За една ока (1,28 кг).

¹⁸ Не е уточнен видът на месото, а е посочено, че това е цена за 2-ро качество месо от месарница.

От особен за конкретния анализ интерес са коментарите, които съпътстват справките на консулите. Отбелязано е, че в Одрин цените са нараснали двойно след идването в града на френските войски¹⁹. Видно е, че в Солун цените са още по-високи, макар градът да е далеч от пътя на войските, но е посочено, че във вътрешността на района цените са по-ниски, например в Битоля („Горна Македония“) те са поне с 1/3 по-ниски от солунските. В пристанищата обаче, главно във Волос и Кавала, разликата е слабо доловима, ако въобще съществува, отбелязва френският консул в Солун²⁰.

Най-подробни разяснения дава Адолф-Салватор Тедески – вицеконсул на Франция във Варна по онова време. Той отбелязва, че до май 1854 г. цените в града са били много по-ниски, но след това са се покачили поради присъствието на съюзническите армии в него, а и поради поскъпването на цените на пшеницата в Цариград. Цените във Варна започват да спадат едва през февруари 1855 г., като продължават да бъдат твърде високи за бедните варненци. Причината за поскъпването на хляба Тедески вижда още в покачването на цените на транспорта, на меленето на брашното, пакетирането – дейности, които водят до удвояване и утрояване на крайните цени „след идването на армиите и очевидно ще се задържат на това ниво“, подчертава вицеконсулт. Преди пристигането на английските и френските войски месото в града не надвишава 32 сантима за килограм, за да достигне впоследствие (през май 1855 г.) до 1 франк и 44 сантима, след което цената му спада, тъй като интендантствата спират да го изкупуват. Допълнителна причина за поскъпването на месото е разпространила се болест по едрите животни, която вече е поразила голяма част от стадата в района²¹.

Изнесените в таблицата данни показват, че най-високи са цените на основните хранителни стоки в столицата Цариград, следват тези в големите градски центрове на Балканите, а най-ниски са в Трабзон – многократно по-ниски (особено цените на пшеницата) от цените в останалите градове от справката. Да, ако се доверим на коментарите на консулите (а няма основание да не го сторим), пристигането на съюзническите армии и изкупуването на провизии от техните интендантства води до значително поскъпване главно във Варна и в Одрин, но и в намиращия се далеч от войските и военните действия Солун стоките от първа необходимост са не по-малко скъпи, откроява се осезаема разлика между високите цени в пристанищата и доста по-евтините провизии във вътрешността на района, откъдето всъщност се набавят хранителните стоки.

¹⁹ AMAE, CCC, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 278.

²⁰ Ibid., fol. 279.

²¹ Ibid., fol. 280.

Особен развой получава темата за цените на зърнените храни в Османската империя през есента на 1855 г. През октомври френският посланик Тувенел е информиран от османския министър на външните работи, че реколтата в Румелия през годината не е добра, в резултат на което Портата решава да ограничи износа. В писмото се дава и следното сведение: „...Преди обявяването на войната, едно киле (около 50 кг) зърно е струвало в Константинопол от 15 до 18 гроша, а днес [средата на октомври 1855 г.] неговата цена достигна 70 гр. и продължава да се покачва“²². Стига се дори и до забрана на износа²³. Френското правителство обаче, което по онова време разчита на внос на зърнени храни от българските земи, е силно заинтересовано дали тази мярка на Портата е продиктувана от необходимост и дали може да се повлияе на решителността, с която е наложена забраната²⁴. Мнението на френския министър на войната маршал Вайан е категорично: наложената от Турция санкция няма никакво основание по адрес на изхранването на съюзническите армии²⁵. На посланик Тувенел е наредено да протестира пред османското правителство наложената забрана за износ на зърнени храни към европейските пазари, а той, в духа на властващия през своя XIX-ти век либерализъм, отговаря: „...струва ми се трудно да оборя самия принцип на мярката, който навярно може да не се счита за много правилен от гледна точка на икономическата наука, но който е приет почти навсякъде в Европа вследствие на недостиг на реколтата през годината и на прогнозата за посредствена реколта през следващата година“²⁶.

И все пак Тувенел изпълнява нареждането от Париж за официален протест на мярката, а полученият незабавен отговор от страна на министъра на външните работи Фуад паша ясно показва вече приетата османска позиция за следване волята на западните Велики сили. Фуад паша заявява, че мярката е временна, тъй като реколтата на зърнени храни през годината е „посредствена“ в Румелия и в Дунавските княжества и „почти никаква“ в Анадола, че мярката не касае тези френски търговци, които вече имат сключени договори с производителите и че ако посланикът му ходатайства в подкрепа на даден търговец няма да има проблем за неговата търговия, дори е дал пример, как това се е случило наскоро²⁷.

Изключително стриктен в изпълнението на своите задължения, Тувенел дава подробни разяснения за така възникналата ситуация. Той изисква инфор-

²² Ibid., fol. 393–395.

²³ Ibid., fol. 410.

²⁴ Ibid., fol. 418.

²⁵ Ibid., fol. 419.

²⁶ Ibid., fol. 420–421.

²⁷ Ibid., fol. 429–430.

мация от една от най-старите и уважавани търговски къщи сред френската колония в Цариград, според която причините за поскъпването са следните три: недостигът на реколтата в Румелия „особено в провинциите Румелия и България“, продължителното блокиране на руските черноморски пристанища и непрекъснато нарастващите трудности в транспорта в резултат на договорените от различните военни интендантства навла²⁸. По данни на тази справка през октомври–ноември 1855 г. в Цариград цената на зърното достига до нечувани за този пазар цени от 89 гроша за киле. Според сведения от Париж, публикувани във в-к „Монитор“, хлябът е най-скъп в Цариград в сравнение с всички останали столици. И следвайки примера на другите европейски страни, включително и на Франция, Османската империя налага забрана на износа. Вследствие на това, счита посланикът, много бързо цената на зърното спада до 72 гр. за киле и продължава да пада. Но той посочва и едно друго странно явление (дори го нарича „търговски феномен“), което влияе на движението на цените нагоре-надолу: брашното се продава за 5 гр. оката, т.е. на цена, която не е пропорционална на високата цена на пшеницата. Причината за това е в големите доставки на брашно от Триест и Марсилия, а те са породени не от липсата на пшеница, а от недостига на средства за мелене в Империята²⁹.

Този „търговски феномен“ обяснява поне две неща, а именно: че пазарът на Османската империя вече е трайно вписан в европейския, а следователно и в изграждащия се по онова време световен пазар и че бавно случващата се модернизация в османските условия се превръща в причина за движение на вътрешните цени под външен натиск.

В периода от септември 1852 г. до август 1856 г. на страниците на „Цариградски вестник“ се публикуват сведения за цените на зърнените храни на пазара в османската столица. Прави впечатление, че въпреки войната, на този най-голям в империята пазар продължава да присъства и „азовско зърно“, и „бесарабско зърно“³⁰, и „пшеница от Крим“³¹. В Таблица 2 са представени цените на твърдата и меката румелийска (т.е. българска) пшеница, публикувани във вестника, които потвърждават тенденцията на движението на цените, документирана във френската дипломатическа кореспонденция.

²⁸ Плащане за предоставено право на наемане на кораб или за използване на част от него за превоз на товари.

²⁹ АМАЕ, СССР, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 451–453.

³⁰ Цариградски вестник, IV, 161, 20 февр. 1854 г., с. 4.

³¹ Цариградски вестник, VI, 277, 19 май 1856 г., с. 4.

Таблица 2.

Движение на цената (в грошове за киле) на твърдата и меката румелийска пшеница на пазара в Цариград през 1852–1856 г. по данни, публикувани в „Цариградски вестник“³²

дата	твърда пшеница	мека пшеница
6.09.1852	17,5	17
13.09.1852	17,5	17
17.01.1853	19,5	21,75
15.08.1853	22,5	24
26.09.1853	23	26
3.10.1853	25	27
31.10.1853	25	27
28.11.1853	30	30
6.02.1854	40	30
13.02.1854	40	30
20.02.1854	40	30
7.01.1856	73	–
21.01.1856	68	–
18.02.1856	–	43
3.03.1856	–	43
17.03.1856	–	43
12.05.1856	38	32
19.05.1856	38	32
26.05.1856	32	30
9.06.1856	30	30
4.08.1856	35	36

Много по-подробни са данните за цените на хранителните стоки, съдържащи се във френската дипломатическа кореспонденция. От 15 ноември 1855 г. (по нов стил) насетне в донесенията на френските посланици в Цариград еже-

³² Цариградски вестник, III, 99, 6 септ. 1852 г.; 100, 13 септ. 1852 г.; 105, 17 ян. 1853 г.; 134, 15 авг. 1853 г.; 140, 26 септ. 1853 г.; 141, 3 окт. 1853 г.; IV, 145, 31 окт. 1853 г.; 149, 28 ноем. 1853 г.; 159, 6 февр. 1854 г.; 160, 13 февр. 1854 г.; 161, 20 февр. 1854 г.; VI, 258, 7 ян. 1856 г.; 260, 21 ян. 1856 г.; 264, 18 февр. 1856 г.; 266, 3 март 1856 г.; 268, 17 март 1856 г.; 276, 12 май 1856 г.; 277, 19 май 1856 г.; 278, 26 май 1856 г.; 280, 9 юни 1856 г.; 288, 4 авг. 1856 г.

месечно се дават сведения за цените на дребно на столичния пазар на хляба първо и второ качество и на основните видове месо – говеждо, телешко и овче, в грошове и във франкове. Въз основа на тази стриктно водена справка в Таблица 3 представям движението на цените на хляба първо качество и на овчето месо за периода от 15 ноември 1855 г. до 15 май 1858 г.

Таблица 3.

Движение на цените на хляба и на овчето месо на дребно в Цариград по сведения на Френското посолство в османската столица (1855–1858)³³

Дата (в нов стил)	хляб 1-во качество за 1 ока (1,28 кг) в грошове	овче месо за 1 ока (1,28 кг) в грошове
15.11.1855	7,5	7
20.12.1855	6,5	7,5
15.01.1856	6,5	8
15.02.1856	5	12
15.03.1856	4,5	16
15.04.1856	3,5	16
15.05.1856	3,5	16
15.06.1856	3,5	7
15.07.1856	3,5	8
15.08.1856	3,5	8
15.09.1856	3,5	10
15.10.1856	4,5	8,5
15.11.1856	4,5	8,5
15.12.1856	4,5	7
15.01.1857	4,5	8,5
15.02.1857	4,5	8
15.03.1857	4,5	9
15.04.1857	4,5	9
15.05.1857	3,5	8,5
15.06.1857	3,5	8,5

³³ AMAE, CCC, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 415, 448, 461, 479, 500; AMAE, CCC, Constantinople, t. 95 (1856–1858), fol. 5–6, 23–24, 43–44, 73–74, 76–77, 83–84, 103–104, 114–115, 118–119, 136–137, 205–206, 213–214, 273–274, 287–288, 297–298, 305–306, 318–319, 323–324, 343–344, 382–384, 401–402, 432–433, 437–438, 451–452, 499–500.

15.07.1857	3,5	7,5
15.08.1857	3,5	8
15.09.1857	3,5	8
15.10.1857	3,5	8
15.11.1857	3,5	8
15.12.1857	4	8
15.01.1858	4	8
15.02.1858	4	13
15.03.1858	4	14
15.04.1858	4	16
15.05.1858	3,5	15

Интересни са и коментарите, които съпътстват справката за цените в донесенията на френските посланици. Потвърждава се т.нар. от Тувенел „търговски феномен“, а именно, че през зимата на 1855–1856 г. въпреки високите цени на пшеницата местно производство, цените на хляба спадат заради големия внос на брашно от чужбина и остават трайно ниски в следващите две години. Пак по същото време цените на месото нарастват не само заради напредването на зима, но и заради голямата смъртност сред животните. Друга основна причина за движението на цените е движението на обменния курс³⁴.

Изводите. Кримската война (1853–1856) – различната война

Изнесените тук данни безспорно сочат, че има поскъпване на основните хранителни стоки, по-осезаемо в началото на войната и през есента на 1855 г. Конкретните причини са тези, посочени във френската дипломатическа кореспонденция: слабата реколта, блокираните от войната черноморски пристанища, трудностите в транспорта, в меленето на брашното. Но в по-дългосрочна перспектива трябва да се има предвид и нещо друго, което влияе върху покачването на цените – засиленото изкупуване на българското и влашкото зърно и износът му към Западна Европа, една оживена търговия, която стартира още в началото на 40-те години на века и продължава през следващите две десетилетия. Във връзка с нейните нужди нараства броят на европейските консулски резиденции в района. Като представители на модерна Европа, чуждите търговци, консулите и служителите в консулствата „донасят“ тук новия начин на живот, а той е неизбежно свързан с увеличеното търсене на все повече стоки, както на основните

³⁴ AMAE, CCC, Constantinople, t. 94 (1853–1856), fol. 479.

хранителни, така и тези на лукса, респективно с поскъпването на цените. Този процес е много добре описан от Андре Пападопуло-Вретос, консул на Гърция във Варна на два пъти в периода 1849–1855 г., който отбелязва следното: „Преди идването на чуждите търговци и на консулите, ни разказват първенците, животът в този град [Варна – И.Р.] беше съвсем евтин. Купуваха се 3 яйца за една пара и една кокошка за 20 пари. Днес едно яйце струва 5 пари (2 сантима и половина) и една кокошка 50 сантима“ (Papadopoulos-Vretos, 1856, p. 223). Увеличава се разнообразието от стоките на местния пазар, варненци започват да отглеждат растения, търсени от европейците и да им ги продават на високи цени, но и самите те вече са принудени да купуват скъпо хранителните продукти. Ако отново се доверим на Вретос, то поскъпването преди и след идването на чуждите търговци и на консулите в града е 15 пъти. Въпреки това гръцкият дипломат е категоричен в своето заключение: „...днес във Варна се намира всичко онова, което е необходимо за европейския начин на живот“ (Papadopoulos-Vretos, 1856, pp. 223-224).

В своето безспорно приносно изследване „Движението на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените“ Любен Беров отбелязва, че относно търговията на зърнените храни в региона може да се открие „една по-трайна и ясна революция на цените“ през XVI–XVII в. и две краткотрайни вълни на покачване на цените през XVIII в. и в началото на XIX в. (Беров, 1976, pp. 61-75). Той не отчита като такъв период средата на XIX в., но съм убеден, че ако познаваше и имаше възможността да ползва и анализира посочените тук документални източници, щеше да изгради една по-различна научна теза. А това идва да подсказва, че в стопанско-историческото изследване, колкото и да е важна и определяща, икономическата теория не е самодостатъчна. Нужен е и исторически подход – т.е. добро познаване на епохата, която се изследва, на нейните документални свидетелства, тяхната комплексна интерпретация в дългосрочна перспектива.

Сравнена с двете предходни и със следващата руско-турски войни през XIX в., Кримската няма този разрушителен, кризисен ефект върху българското стопанство. Достатъчно е да се спомене, че по време на войната от 1806–1812 г. руските войски целенасочено на два пъти (през 1810 и 1812 г.) разграбват и опустошават един от най-търговските български градове по онова време – Свищов (Danova, 2010), че войната от 1828–1829 г. провокира изселването на около 100 хилядно население от югоизточните български земи към Влашко, Молдова и Южна Русия, сред които цели села и градски махали със заможни селяни, занаятчии и търговци (History of Bulgaria, 5, 1985, p. 208), че по време на войната през 1877–1878 г. са опожарени и разграбени процъфтяващи селища като Стара Загора и търговският център на Сливен (Roussev, 1996, pp. 260-261), че

през същата война е унищожена голяма част от работния добитък и се влошават условията за животновъдство (Penchev, 2008, pp. 52, 55), а това са все събития и процеси с тежки последствия върху българското стопанство.

Подобни характерни за една война явления – грабежи, убийства, бедствия – не липсват изцяло и по време на Кримската. Те са документирани в източниците и са вече отразени в литературата (Kosev 1946–1947, pp. 185-187, 197-199). Но те не вземат такива размери, както в другите три войни. И нещо повече, остават в сянката на добрите възможности, които войната от средата на века създава за богатеене, за трупане на капитали. Достатъчно е да се споменат дори само някои от по-интересните примери. В своите спомени Михаил Маджаров (1854–1944) пише следното: „Кримската война... изсипа голямо количество чуждо злато и даде възможност на мнозина български търговци да се замогнат. Цените на всички предмети се удвоиха и утроиха. Мнозина нашенци приказваха с въздишка за кримското мурабе [война – И.Р.]. „От парата пара се печелеше и пак не стигаше“ – ми са казвали някои от моите роднини...”. И по-нататък Маджаров уверява, че всичките капитали на неговите съграждани от Копривщица, които Априлското въстание разсипва през 1876 г., водят началото си от Кримската война (Madjarov, 1968, p. 43).

В годините на Кримската война богатеят не само копривщенци. Трупат състояние и много други предприемчиви българи на север и на юг от Балкана. Като бащата на младия тогава Пандели Кисимов от Търново, местен търговец, който по спомените на своя син в края на войната натрупва капитал от 1 000 000 гроша (Kosev 1946–1947, p. 185). В същите години се замогват и тепърва набиращите скорост по-едри български търговци и фирми, в това число и най-крупните сред тях – цариградската търговска къща „Христо П. Тъпчилещов“ и дружеството на братята от Карлово Евлогий и Христо Георгиеви. Само за три години (1851–1854) капиталът на „Христо П. Тъпчилещов“ нараства 2,3 пъти, а през периода 1854–1857 г. – още около 4 пъти, за да достигне през 1858 г. до огромната сума от 4 774 686 гроша (Davidova, 1998, pp. 45-46). По същото време братя Георгиеви, вече установили се трайно във влашките градове Галац и Букурещ, но поддържащи връзки с пазара на юг от р. Дунав, натрупват значителен капитал посредством крупна търговия с добитък и храни. В своята кореспонденция те подчертават добрите условия за търговия и бързо забогатяване, които се създават по време на войната. В писмо от 1855 г. Евлогий пише: „Епохата добра беше тази годин за печалби, но трябваше дерзост [смелост – И.Р.]“³⁵, а

³⁵ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София, Български исторически архив (НБКМ–БИА), ф. 7, а.е. 10, л. 93.

Христо заявява, че годините от 1852 до 1857 са били „кяровити“³⁶ за дружеството им³⁷.

С особена сила ефектът на бързото трупане на капитали се проявява във Варна – главното седалище на съюзническите армии, градът, в който през 1854 и 1855 г. се случват най-динамичните събития, свързани с войната, в това число и най-големите бедствия, холерата и пожарът през лятото на 1854 г. Австрийският пътешественик Феликс Каниц отбелязва следното: „Независимо от унищожителните болести, донесени тук поради струпването на едно място на големи войскове единици, сполетели Варна и по време на Кримската война, жителите на града, собственици на кораби и търговци, дори и най-последните бакали-варненци, си спомнят с удоволствие за онази епоха, когато „парите лежах по пътищата“... Тогавашните складове при входа на пристанището, които по-късно бяха изгорени, се пълнеха и изпразваха неколкократно. Чрез сделки със зърнени храни, фураж, месо, вино и др. доставки, бяха натрупани значителни състояния, които по-късно бяха загубени при нещастни спекулации“ (Kanitz, 1995, pp. 215-216). В снабдяването с провизии на съюзническите армии активно се включват като комисионери варненските търговци – гърци, турци, българи. Именно в годините на войната капитали натрупват първите крупни търговци от българската общност в града: братята Никола и Сава Георгиеви, Рали и Христо Мавриди и др. (Dimitrova, 1975, p. 98).

И така, дали действително Кримската война (1853–1856) води до криза в икономиката на Османската империя, в частност в българското стопанство? По мое мнение стопанска криза няма, или не е така съществена. Това е времето, когато местната икономика се вписва в европейската, т.е. в световната, и тя започва да реагира на проявите на световното стопанство. Нарастването на цените е в следствие на модернизацията, на нарасналото търсене на стоки от българския пазар, на повишения интерес към тези стоки от страна на западноевропейските търговци и индустриалци – процес, който започва още през 40-те и началото на 50-те години на века. Кримската война само ускорява този процес. Въпреки съпътстващите я бедствия и грабежи, тя способства увеличаването на местното богатство, което в следващите две десетилетия ще бъде насочено в стопански инициативи, културни и просветни начинания, дори във финансиране на националната революция.

³⁶ „Кяр“ (тур.) – печалба.

³⁷ Архив на БАН, ф. 34, а.е. 682, л. 9 (Писмо на Хр. Георгиев до Евлогий Георгиев от 29 дек. 1860).

REFERENCES

- Berov, L 1976, *The movement of the prices in the Balkans in the 16th – 19th CC and the European price revolution*, Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, Sofia. (in Bulgarian)
- Berov, L 1999, *Economic history. Economic development of the world from the Antiquity to ours days*, Publishing House 'Planeta 3', Sofia. (in Bulgarian)
- Danova, N 2010, 'An unused source for the history of Svishtov', in Todev, I, Danova, N, Dimitrov, A, Todorova, O, Koleva, J & Solenkova, L (eds), *Enlightenment and change. Book in honor of Prof. Rumyana Radkova and on the occasion of the 150th anniversary of the high school in Bolgrad*, Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, Sofia, pp. 161-176. (in Bulgarian)
- Davidova, E 1998, 'Debit credit without a flare. From the commercial correspondence between Hristo Tapchileshtov and Evlogii and Hristo Georgievi (1847–1874)', in Drosneva, E (ed), *The donors Evlogii and Hristo Georgievi*, Sofia, pp. 31-63.
- Dimitrova, St 1975, 'Varna during the Crimean war (1853–1856)', in *Proceedings of the Regional Historical Museum in Varna*, Vol. 11 (26), pp. 81-100.
- Genchev, N 1995, *Bulgarian National Revival Period*, Publishing House 'Ivan Vazov', Sofia. (in Bulgarian)
- History of Bulgaria, 5, 1985, *History of Bulgaria. Bulgarian National Revival Period (from the 18th to the middle of the 19th century)*, Vol. 5, Sofia. (in Bulgarian)
- Kanitz, F 1995, *Danube Bulgaria and the Balkans. Historical-geographic-ethnographic travel studies from 1860 to 1879*, Vol. 3, Borina, Sofia. (in Bulgarian)
- Kosev, K 1946–1947, Reflection of the Crimean War (1853–1856) in Bulgaria, *Istoricheski pregled*, Year 3, no. 2, pp. 183-200.
- Madjarov, M 1968, *Memories*, Sofia. (in Bulgarian)
- Mirkovich, K 2012, *Dynamics of the economic system*, University of National and World Economy Publishing House, Sofia. (in Bulgarian)
- Mitev, Pl 1999, *Bulgarian National Revival Period. Lecture course*, Publishing House 'Polis', Sofia. (in Bulgarian)
- Mitev, Pl 2009, "May the Lord let us see our Fatherland liberated..." or about the Crimean War, Nikolay Palauzov and the Bulgarian ideals of the mid-19th century, in Palangurski M, Todorov P, Glushkov Hr, Lechev V & Ndreev A (eds), *130 years of modern Bulgarian statehood. 60 years dedicated to history and university education*, "St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Turnovo Publishing House, pp. 31-40.
- Nathan, J 1957, *Economic history of Bulgaria*, Publishing House 'Nauka i Izkustvo', Sofia. (in Bulgarian)

- Papadopoulo-Vretos, A 1856, *La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial*. S. Petersburg.
- Penchev, P 2008, 'Polemic on the economical consequences from the Russian-Turkish war for Liberation (1877–1878)', *Istoricheski pregled*, no. 3-4, pp. 49-74. (in Bulgarian)
- Petkov, P 2016, 'The uprising of 1876 and the historical development of the Bulgarians and Europe', *Proceedings of the National Science Conference '140 years of the April Uprising and the April Epic at the Dryanovo Monastery'*, Publishing House 'Faber', pp. 13-36. (in Bulgarian)
- Pirimova, V 2014, *Cyclic recurrence in the economy. Forms, sources, mechanisms*, University of National and World Economy Publishing House, Sofia. (in Bulgarian)
- Roussev, I 1996, *Companies and manufactures in the Sliven-Kotlen region during the National Revival*, 'Faber' Publishing house, Veliko Turnovo. (in Bulgarian)
- Stoyanov, I 1999, *History of the Bulgarian National Revival Period*, Publishing House 'Sveti Evtimij Patriarh Tarnovski', Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.
University of Economics,
77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna
Tel.: (+ 359) 886 866175
E-mail: ivroussev@yahoo.com

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И КРИЗИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Петко ПЕТКОВ

Abstract: *The article examines the attitude of Lyuben Karavelov, one of the most influential figures in Bulgarian emigration, to the crises in the Ottoman Empire in the 60s and 70s of the nineteenth century. His publications in the periodical are analyzed, showing his views on the outcome of the two prolonged crises. The observations and conclusions confirm the latest research on the activities of L. Karavelov, who remains fully faithful to his idea of a Yugoslav federation and dependent on his commitments to influential Russian political and military figures.*

Key words: *Lyuben Karavelov, the crises in the Ottoman Empire in the 60s and 70s of the nineteenth century, Yugoslav federation.*

JEL: N01

В значителната по обем литература за живота и дейността на Любен Каравелов няма специално проучване за отношението му към кризите в Османската империя. Изследователският интерес обикновено е насочен към еволюцията на политическите му възгледи, свързани с идеите за национално освобождение, както и за пътищата и средствата за постигането му (Dimitrov 1959, Arnaudov 1964, Sharova 1979, Stoyanov 2008). В настоящото изложение се прави опит да се покаже и анализира отношението на Л. Каравелов към кризите в османската държава в периода на неговата най-активна дейност на основата на запазеното му богато документално наследство.

През десетилетията, предхождащи създаването на Княжество България, Османската империя е обхваната от две продължителни кризи – през втората половина на 60-те години на XIX в. и т.нар. Източна криза (1875–1878). Но повечето специалисти по историческото развитие на Турция споделят констатацията, че още от края на предходното осемнадесето столетие държавата на султана изпада в тежко състояние, което има икономически, военни и политически измерения. Затова нерядко се срещат констатации за перманентна криза в Османската империя в резултат най-вече от трайните и необратими военни неуспехи, довели до негативни последици и разрушителни тенденции в почти всички сек-

тори на държавата. В настоящата работа се изхожда от най-общото понятие за криза като състояние на нестабилност и опасност за съществуването или нормалното функциониране на държавата (в това число на икономиката ѝ, финансите, основните ѝ институции, териториалната ѝ цялост и пр.).

Началото на активната публицистична дейност на Л. Каравелов съвпада с поредната криза в Турция, проявила се през 1866–1867 г. в няколко от васалните ѝ балкански княжества (Румъния, Сърбия) и ангажирала Гръцкото кралство почти до степен на война със султана заради продължителното Критско въстание (1866–1869). В дописка до в. „Голос“ от 4 септември 1866 г. Л. Каравелов дава израз на няколко от трайните си възгледи по повод на новата политическа криза на Балканите. На първо място той заявява убеждението си, че само един съюз на южните славяни, подкрепян от Русия, е способен да гарантира успех на желаното освобождение от нетърпимото османско владичество: „Сърбите, черногорците, българите и даже молдовласите разбраха, че само политическото им обединение и духовното сближаване с Русия ще спасят славяните, а всички останали съюзи, завоевателни или отбранителни, ще ги доведат до гибел“¹. Декларирайки подкрепа за антиосманските вълнения на критяни и черногорци, Каравелов разглежда първите прояви на кризата в Турция като начало на всеобщо християнско надигане срещу османската власт: „Не само кандиотите и черногорците, но почти цялото християнско население на Турция се вълнува и се готви да отстоява своите права и да осигури бъдещето си“. Това според него ще стане като всички южни славяни се обединят около сръбския княз Михаил Обренович: „Около него започват да се навъртат, както около Виктор Емануил, християни от всички краища на Турската империя; липсва само славянският Гарибалди“. Известно е, че Каравелов пише тази дописка в Москва, независимо че в началото ѝ посочва Белград и датата 4 септември (1866 г.). Както стана ясно от най-новите проучвания, по време на десетгодишния си престой в Русия той поема и стриктно изпълнява ангажименти и към Азиатския департамент на Министерството на външните работи на Русия, и към Военното министерство, на които сътрудничи и получава подкрепа от тях от 1862 г. та чак до края на живота си (Stoyanov, 2008, p. 53).

По същото време с оригинална идея за мирно разрешаване на българския въпрос в рамките на следкримското статукво и без нарушаване на Парижкия договор от 1856 г. излиза и т.нар. Таен централен български комитет в Букурещ. Тя предвижда предоставяне на широка политическа автономия на българите чрез лична уния със султана (Petkov, 2003, pp. 31; 59-61). В поредна дописка до

¹ Голос, IV, 271, 1 октомври 1866, с. 3.

в. „Голос“ от 22 май 1867 г. Л. Каравелов изразява скептичното си отношение към тази политическа програма. В пространното си изложение той внушава идеята, че получаването на политическа автономия на българите в рамките на Османската империя е нежелано от двете страни, а и неосъществимо. Пишейки от името на неизвестен член на Централния български комитет, Каравелов заявява: „Ние може да имаме общи интереси само тогава, когато българите се отделят от турците, когато всеки народ има свои закони, съобразени с неговите нрави, обичаи и религия; с една дума, ние не можем да имаме нищо общо, освен едно върховно правителство“². В случая и не за първи път Каравелов спекулира с обстоятелството, че голяма част от читателите не познават текста на мемоара на ТЦБК, в който се настоява именно за такова самостоятелно управление на българите (самостоятелен парламент, правителство, войска), и то в държава, наречена Царство България, чийто владетел само формално е султанът (Petkov, 2002, pp. 106-108; Petkov, 2003, pp. 59-61).

В духа на емигрантската възрожденска журналистика, склонна да преувеличава революционната готовност на народа, в средата на 1867 г. дописникът на „Голос“ от Белград съобщава: „От България до нас достигат вести, че въстание-то все повече и повече расте и се разширява и има надежда то скоро да стане общо и повсеместно“³. За това, че Каравелов едва ли е бил запознат с истинските цели на двете чети, преминали в България през април и май 1867 г. (които не са вдигане на масово въстание, а по-скоро демонстрация на недоволство), едва ли може да има съмнение. Но и непълната информация, на която се основава преувеличеното му заключение за разширяващо се въстание в България, е недостатъчна за такъв категоричен извод.

Дали е само от преувеличен ентузиазъм или е част от мисията, която изпълнява в Белград по поръчение на влиятелните си руски покровители, но Каравелов стига до крайности и в публикациите си относно благоприятната перспектива и реалните, според него, възможности за постигане на южнославянско държавно обединение. В поредна дописка до „Голос“ той представя тогавашния си идеал като почти свършен факт: „В Белград повече за нищо друго не се говори в настоящо време, освен за московската изложба и за южнославянския съюз, т.е. за славянската федерация. Мненията за този съюз са различни, но у всички целта е една: болшинството както от сърбите, така и от българите мислят да слеят в едно цяло сърби и българи; всяко племе ще има свои закони, език, литература, училища и т.н.; върховната власт ще бъде една: тя ще се състои от пар-

² Голос, V, 140, 22 май 1867, с. 2.

³ Голос, V, 155, 7 юни 1867, с. 4.

ламент, съставен от двата народа, съобразно населението, а начело на парламента ще стои Михаил Обренович, който ще има право сам да назначава висшите управители на южнославянското господарство⁴. Подобно на Найдено Геров, който подтиква Добродетелната дружина да състави проект за създаване на Югославянско царство между българи и сърби, Каравелов също действа по своя линия за проваляне политическата програма на ТЦБК за лична уния под скиптъра на султана – „цар на българите“. Осъществяването на подобна идея, макар и вписваща се в следкримското международноправно статукво, изключва решителната намеса на Русия за „освобождението“ на българите и следователно не предполага сериозно руско политическо влияние сред тях след това, но също така блокира и сръбско-българското общо държавно бъдеще. А доколкото може да се съди от публикациите му по това време, Каравелов искрено вярва в югославянската федеративна идея, защото все така разпалено продължава да я възхвалява и защитава в следваща дописка от 1 юни 1867 г.: „За да утвърдим и обезпечим своето съществуване, всички ние, раздробените славяни на юг, трябва да се следем в едно цяло, и то под покровителството на Русия. Свободна Сърбия сега трябва да стане общо отечество и на сърбина, и на българина, и на хърватина, и на черногореца, а може би и на чеха, и от този център да се постарее да устрои бъдещата Югославия... Южните славяни трябва да си устроят свободна федеративна държава... Ето българите захванаха да проливат кръвта си за южнославянското единство, но на тях трябва да се окаже поддръжка, да им се подаде ръка за помощ... Разбира ли Сърбия какво трябва да бъде тя? – Ние не знаем. Знаем само това, че тя не само не обръща никакво внимание на нас, но дори запрещава на българите, живущи в сръбското княжество, да отидат да помогнат на своите братя и да умират заедно с тях за родината“⁵. От това плахо изразено неодобрение към сръбските власти заради липсата на подкрепа към българските революционни очаквания през 1867 г. до категоричното заявление за разочарование от управляващите в Белград през 1868 г. минава по-малко от година. Още преди да бъде арестуван за съучастие в убийството на княз Михаил Обренович, през юни 1868 г. Л. Каравелов изразява по-различно мнение за сръбския монарх, влияние върху което оказва разочарованието му от отношението на сръбската династия към него и към българското освободително движение: „убийството на княз М. Обренович е резултат отчасти от деспотизма и лошото му управление и най-вече на неговите министри, на които им се иска да утвърдят в Сърбия абсолютизма... Ако княз М. Обренович не вземаше върху

⁴ Голос, V, 141, 23 май 1867, с. 3.

⁵ Голос, V, 177, 29 юни 1867, с. 4.

себе си цялата отговорност, ако народната скупщина беше запазила първоначалното си значение, то ние смело ще кажем, че това, което се случи, нямаше да стане”⁶.

Повечето автори откриват съществени промени във възгледите на Л. Каравелов след освобождаването му от пещенския затвор. Нека видим какви възможности за изход от неприключилата криза в Турция вижда освободеният затворник в началото на 1869 г. Макар да изповядва, че „патриотизмът е привързаност към политическото отечество, към собствената независимост и свобода“, както и че „българите трябва да имат свое национално развитие, свое вътрешно самоуправление, което да отговаря на народните им обичаи и на техния характер“⁷, Каравелов и сега представя като единствено възможен изход от политическата криза федеративното обединение на балканските християнски народи, и то на основата на отдавна мечтаната от него южнославянска сръбско-българска ос. В статията „Какво ни трябва?“, публикувана през март 1869 г., той пише: „Солидарност между сърбите и българите е имало още отдавна, но тая солидарност често е била нарушавана от нашите владетели, които са карали народа да се мрази и бие със своя брат, само за да задоволят своето самолюбие“ – почва отдалеч авторът. „Друго време е сега..., народът излиза на сцената, за да се управлява сам, да си избира братя, другари и съюзници. Сега нашата солидарност вече върви по естествения път, по пътя на свободата и братството, а не по пътя на завоеванията и робството“⁸. Към тази илюзорна представа Каравелов прибавя умозаклучението, че естествените народни стремежи към самостоятелност и самоуправление не бива да се бъркат с политическата децентрализация. Той смело заключава, че няма никакви пречки българите и сърбите, развиващи се като отделни народи, „да бъдат едно политическо тяло“, т.е. по примера на щастливо живеещите швейцарци „сърбите и българите могат да живеят под едно правителство, а всеки народ да си има свое вътрешно самоуправление“⁹. Те, сърбите и българите, според Каравелов ще са основата на мечтания нов ред на Балканите. Другите народности на полуострова – гърци, румънци и арнаути – ще се развиват самостоятелно; отношенията с тях ще са на основата на „свободните принципи“. Без изобщо да споменава турците като обитатели на Балканите и следователно неподвиждащ тяхното оставане тук, плановите си за бъдещето Каравелов гради на основата на южнославянската българо-сръбска ос, чиито добродетели преувеличава: „Ние, южните славяни, сме народ демок-

⁶ Голос, VI, 161, 12 юни 1868, с. 3.

⁷ Застава, IV, 31; 32, 7; 14 март 1869, с. 2; 3.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

ратичен и поради това можем да живеем с всеки народ, ако тоя народ има като нашите наклонности¹⁰.

В обръщението „Мои братия“, под което Каравелов е поставил многозначителното уточнение „1 януари 1869 в Пещанската темница“, макар да е публикувано във в. „Народност“ на Иван Касабов през март 1869 г., авторът доразвива представите си за възможния изход от дългата балканска криза. Тук вече има ясно изразено отношение и към Османската империя, и към турците: „Народ и господарство, кои не са в състояние да вървят напред, кои се гнушават от образование и наука, трябва да паднат, да се изгубят и да дадат място другиму да живее и да бъде полезен“¹¹. Каравелов разглежда турците не просто като отделна народност, а непременно като религиозна мюсюлманска общност, която именно заради особеностите на религията си, според него, е неспособна за прогресивно развитие: „Що виждаме у учениците Мохамедови? Разврат, многоженство, олани, тъпоумие и пианство и пр.... Турчинът е турчин, него ни бог, ни дявол не може да го направи човек. Кръвожадност, фанатизъм, ненавист към гявурите – ето турските достоенства. Дорде са турците мохамедани, дотогава тия не могат да бъдат люде“. В тази публикация Каравелов много покатегорично отхвърля като невъзможен и противоестествен изхода от кризата чрез предоставяне на политическа автономия на българите в османската държава: „Мнозина наши братия мислят или барем говорят, че ние може да се сложиме с турците, да коронисеме султана с българска корона, да му плащаме данок, но да имаме свои закони и свое самоуправление. Но аз мисля, че само луд човек може да вярва що това може да бъде. Секи от нас знае, че в Турция няма закон, няма правда, няма човечество“¹². И оставайки верен на възложената му от влиятелните му покровители мисия¹³, както и на собствените си възгледи, Каравелов за сетен път повтаря федералистичния си идеал като единствена възможност за изход от продължителната криза: „Българи, сърби, ромуни и гърци трябва в сегашно време да подадат един другиму братска ръка и с общите си сили да откупят отечеството си, ако иска секи из тях да достигне своята слобода. Тия четири

¹⁰ Пак там.

¹¹ Народност, II, 16, 9 март 1869, с. 2.

¹² Пак там.

¹³ Последните проучвания доказват поетите ангажименти от страна на Л. Каравелов към влиятелни и високопоставени лица в руското външно и военно министерство. Той е сръбски поданик и се ползва с дипломатическа и финансова подкрепа от сръбската държава, а и с протекцията на руското посолство в Цариград (Stoyanov, 2008, pp. 13, 72, 103, 119). Това позволява на дейността му през този период да се гледа не само като на проява на политическа наивност, а на добре обмислена позиция на влиятелен глашатай на българската радикална емиграция, която е мотивирана от собственото му разбиране за българския национален интерес, но не само.

народа търсят слобода, желаят спасение, а имат едни общи врагове и ако се карат между себе си, то помагат на своите душмани”¹⁴. Дали заради несправедливото му задържане и престой в затвора, дали защото е твърде далеч от центъра на църковно-националното движение, но в следващите редове Каравелов показва и политическа наивност (която беше констатирана още преди двадесет години: Petkov, 2001, pp. 500-501): „Нашата вражда против гърците трябва сега-засега да се остави настрана и да се гледа общата цел. Кога ние бъдем слободни, тогава ние можеме да се препираме и да делиме това, щото имаме; кога бъдем слободни, тогава и църковния наш въпрос ще се свърши сам по себе си; кога бъдем слободни, тогава и вражда не може да бъде между нас”¹⁵. По времето, когато Каравелов изповядва тези свои разбирания, движението за национална еманципация чрез самостоятелна българска църква е близо до успешния си край – издаването на султанския ферман за автономна българска Екзархия. В такъв исторически момент да се настоява за преустановяване на борбата с „гърците“, за да се постигне ефимерно политическо партньорство с тях, е дори повече от наивно, но и за това вероятно има разумно обяснение. Все пак, след малко повече от година Л. Каравелов ще преразгледа тази част от възгледите си и в „Програма на Българския революционен комитет“ (1 август 1870 г.), съставена лично от него, гърците не са сред участниците в бъдещата балканска християнска федерация: „Ние желаеме да живеем с сичките наши съседи дружествено, а особено с сърбете и ромъните, които отчасти съчувствуват на нашите стремления, и желаеме да съставиме с тях “южно-славянска” или “Дунавска федерация из свободни земи””¹⁶.

Всъщност „Програма на БРК“ и съпътстващата я брошура „Български глас“ са естествен завършек на идейната еволюция на Каравелов през втората половина на 60-те години. И през 1870 г. той продължава да твърди, че „положението на Турция е критическо“, все така горещо препоръчва на българите, бошняците, херцеговинците и другите християнски народи, които живеят на Балканския полуостров, да се съединят помежду си и да се отърсят от турския гнет. Трайно установил се в румънската столица, ползващ се от закрилата и материалната подкрепа на сръбските власти и руското посолство в Цариград, Каравелов е публицистично безкомпромисен: „Ние искаме свобода, а свободата ние можеме да достигнеме само без турците; ние искаме живот, а да живееме ние не можем дорде между нази живеят такива гнили, развратни и гнуснави трупове, каквито са турците; ние искаме да бъдем хора и затова трябва да се

¹⁴ Народност, II, 16, 9 март 1869, с. 2.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Свобода, I, 46, 14 октомври 1870 (Програма на БРК, 1 август 1870), с. 1.

отделиме от говедата“¹⁷. Със същата декларативна и непрактична категоричност Каравелов ще завърши „Програма на БРК“ не като основен документ на действащ централен революционен орган, отразяващ консенсус на различни мнения и възгледи, а като поредната уводна статия на вестник, списван и издаван от един човек и отразяващ предимно неговите разбирания: „Ние причисляваме нашите чорбаджие в числото на нашите врагове и ще да ги приследуваме – насякъде и сякога!“¹⁸ Неслучайно на Общото събрание в началото на май 1872 г., когато се обсъжда и приема първата Програма на БРЦК като реално съществуващ ръководен орган на вече създадената Вътрешна революционна организация, след намесата на В. Левски същият текст придобива друга, по-практична редакция, която не обявява всички чорбаджии за врагове, както постановява програмата на Каравелов от 1870 г., а дава възможност за ефективна работа и сред богатите и влиятелни българи в страната: „Ние причисляваме в числото на нашите врагове и противници и ония български изроди и чорбаджии, *които пречат на народната ни цел* и ще ги приследуваме на секаде и секога!“ (Levski, 2009, p. 94)¹⁹.

И в брошурата „Български глас“ (1870 г.) Л. Каравелов внушава разбирането, че кризата в Турция не само че не е приключила, но се и задълбочава. Според него „ние, българите, от 450 години насам сме попаднали под най-тежкото, под най-суровото и под най-адското тиранство; ние сме търпели, па търпиме и днес, повече от сичките други народи, които са били когато и да е поробени от други народности или които са търпели от своите държавни деспоти... Нашето отечество е разорено и ограбено; цели пространства земя стои пуста и необработена; а българите ходят да търсят кора хляб в Ромъния и Сърбия... Селянинът е жертва на користолюбивите камилавки, на турските владетели и на нашите единородци чорбаджии, но той още не е ограбен съвсем, той не е още поробен, защото има своя воля и иска да живее“²⁰. И като препоръчва на сънародниците си да „развалят старата къща“, т.е. османската държава, и да „захванат нови основания“, Каравелов ги приканва към революционна борба, споделяйки старото верую на Георги Мамарчев и на Георги Ст. Раковски: „Който няма лична

¹⁷ Свобода, I, 21, 27 март 1870, с. 2.

¹⁸ Свобода, I, 46, 14 октомври 1870 (Програма на БРК, 1 август 1870), с. 1.

¹⁹ До Общото събрание 29.IV - 4.V.1872 г., когато се основава единен БРЦК в Букурещ, революционните дейци работещи в България и в емиграция не са подчинени на общо ръководство. Дотогава Централен комитет на Вътрешната организация е създаденият от В. Левски в Ловеч („Привременно правителство“, „ЦБРК в Българско“), а емигрантските дейци се ръководят от Букурещкият център, начело с Л. Каравелов, обособяван като БРК и БРЦК (Petkov, 2001, p. 507).

²⁰ Български глас. От Б.Р.Ц.К. Женева, 1870.

свобода, той няма ни народност, ни свети човечески права; който се не кланя на свещената свобода, той не трябва да се кланя нито на Бога“²¹.

Тук нов елемент е непримиримият антимонархизъм на Л. Каравелов. В огромното му документално наследство почти напълно липсват икономически анализи, но в тази брошура той обилно ползва финансови аргументи, цитира числа (позовавайки се на френски издания), с които характеризира имотното състояние на посочените от него владетели, и всичко това с една цел – да докаже, че „царьове са били, са и днес, най-големи тирани и изедници и никакво добро не са направили на човечеството“. Като основен аргумент за потвърждение на антимонархическото си внушение Каравелов използва сравнението на заплатите на четири монарси с тази на президента на САЩ: „Французкият император земаше годишна плата 26 милиона франга или 225 пъти повече от американският председател; Франц-Йосиф зема 520 пъти повече от председателят; ромънският княз – 10 пъти повече, а турският падишах – 1200 пъти повече“²². Изводът на Каравелов е, че президентът на САЩ получава 1200 пъти по-малко от султана, а държавата му има „толкова богатства“, докато „в Турция умират от глад“. Според него всички опити за реформи в османската държава са били безрезультатни, без полза за българите ще бъде и очакваната турска конституция, защото „турците издават закони и правят реформи само да замажат очите на другите и да извършват безнаказано своите планове; турските закони се пишат в такъв дух, щото българите сякога трябва да са робове, а турците – господари“²³. Единствен изход от това нетърпимо положение е революцията: „Който иска народна свобода, свободна държава и човечески правдини, той трябва да се приготви мъжки и да употреби сичките си сили, сичките си старания и сичките си средства, които са потребни за бой, т.е. да прежалее животът си, па да се земе за пушка, за сабля, за пишов, револвер, нож, шиш, топор, коса, сопа - кой с каквото може и кой каквото има, и да откупилиме свободата си и отечеството си“²⁴. Накрая Каравелов дава израз на традиционния си федерализъм, към който добавя и мечтата за републиканско устройство на бъдещата балканска федерация: „Балканският полуостров трябва да се раздели на три щата или на три държавици, т.е. на българска, сръбска и ромънска, и сяка из тия държавици да има свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, с една дума своя автономия; но в това също време тия трябва да съставляват едно цяло, което да бъде вързано с най-яките връзки, т.е. с един върховен парламент“²⁵.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

²⁵ Пак там.

Както е известно, през 70-те години на XIX в. нито идеята за федеративно устройство, нито мечтата на Каравелов и Левски за демократична република стават доминираща част от формиращия се български национален идеал, който остава свързан предимно с унитарната национална държава и с конституционномонархическата форма на държавно устройство и управление. До голяма степен тези преобладаващи нагласи в българското общество намират реализация в създаденото през 1879 г. Княжество България и в неговата първа Конституция (Petkov, 2003, pp. 229-235).

Що се отнася до отношението на Л. Каравелов към Източната криза (1875-1878 г.), то е противоречиво и нееднозначно, дори само защото началото ѝ почти съвпада с онзи период от живота и дейността на „главното лице“ в БРЦК, когато той напълно се отказва от революцията „извътре“ и самостоятелната въоръжена борба на българите като главно средство за националното им освобождение. Макар да не освобождава председателското място в БРЦК, той се оттегля от позицията на главен пропагандатор на радикалните идеи сред българите, спирайки почти единствената постоянна дейност на организацията, която ръководи, – издаването на в. „Независимост“.

Мнението на Л. Каравелов за кризисното състояние на Османската империя не се е променило. И сега той твърди, че Турция не може да се реформира, защото „султанът управлява държавата по своят кеф: сваля и възкачва везирите си за нищо и никакво; псува, наказва и променява министрите си, без да знае и сам защо и за какво; прахосва съвсем безполезно държавните доходи; довозда поданиците си до отчаяно положение; най-после, опропастява и народът си, и държавата си“²⁶. Каравелов повтаря, че деспотизмът и тиранията на султаните са основна причина за тежкото положение на народа, че империята се управлява „по кефът на султана...“, а ние отдавна вече знаем, че турските султани се занимават деветдесет и девет пъти повече със своите хареми и със своите азиатски розкоши, нежели със своите поданици“. А провинциите се управляват от „десетина малки султани, които се наричат валии и които са верни копия от цариградският управител“²⁷. За разлика от Георги Ст. Раковски, който в публикациите си не само отделя място за икономически анализи на положението в Турция и Европа, но подкрепя реформите в империята и аргументирано обяснява ползата от сдружаването и другите форми на търговската модерност (Rusev, 2015, p. 118; Petkov, 2017, pp. 65-68), Каравелов не вижда възможност за по-добър живот на българите и другите християнски народи, ако останат под скиптъра на султана.

²⁶ Независимост, III, 44, 21 юли 1873, с. 2.

²⁷ Независимост, III, 39, 16 юни 1873, с. 3.

Като особено голяма тежест за подчиненото население Каравелов посочва увеличаващите се държавни разходи за войската: „военните приготовления увеличават числото на военните жители; а от военните харамоедци се ражда най-голямото зло, което тегне на християнските гърбове и което поглъща почти сичкото народно благосъстояние“. Прогнозата на Каравелов е нерадостна: „Турция ще да се задуши под своята собствена тежест, нея ще да погуби самата турска войска и военните приготовления, т.е. баснословните дългове, които са станали за тия цели“. И той, почти толкова категорично като Христо Ботев, се изказва скептично относно железопътното строителство в империята: „Ние смело можем да кажем, че железните пътища са още едно нещастие за бедните жители“²⁸.

Към нерадостната картина на живота в Турция Каравелов добавя и липсата на справедливост и правосъдие: „крвожадности, несправедливости, беснило, безначалие, обири, насилия, убийства и груб фанатизъм... - тия злодейства са достигнали до най-крайната степен; хиляди християни падат жертва под ножовете на турските пехлевани; турските власти затварят своите невинни верноподаници и държат ги в темниците по цели години без съд и без разправа..., всевъзможни гладни шпиони наводняват империята и предават съвсем невинни хора за един комат хляб“²⁹. Резултатите от реформите, започнали в края на 30-те години на XIX в., според Л. Каравелов са основно три: „1) турците се научиха да пият вино, да носят европейски дрехи и да произнасят думите пардон и бонжур; 2) туркините увеличиха своите разкошества до невероятна степен, смесиха Азия с Европа...; 3) правителствените чиновници се научиха да крадат систематически и да се прикриват със законът и с господарствените постановления, които, да кажем право, съществуват само за една форма“. И това, според Каравелов, не е само негово мнение, тази оценка се споделя и от европейските вестници и европейските писатели, някои от които той цитира в публикациите си³⁰.

Л. Каравелов остава на категоричната позиция за постоянна и непреодолима нестабилност в османската държава, според него „турската империя се намира в критическо положение, властта на султанът в Европа се приближава към своят край и самите турци виждат вече своето безизходно положение“³¹. Но, както е известно, към края на 1874 г. той променя политическата си ориентация, спира издаването на в. „Независимост“ и се заема с ново просветителско начинание – издаването на сп. „Знание“, като още в началото заявява, че няма да се

²⁸ Пак там.

²⁹ Независимост, III, 50, 1 септември 1873, с. 4.

³⁰ Независимост, IV, 32, 25 май 1874, с. 2.

³¹ Независимост, IV, 42, 3 август 1874, с. 3.

занимава с текущи политически въпроси. Това не означава, че Каравелов е променил и становището си за тежкото кризисно състояние на османската държава, но със сигурност той се отказва от следвания поне в публичните си изяви до този момент революционен път и от самостоятелната въоръжена борба като главно средство за постигането на българската политическа самостоятелност. Дали това е така заради идейната еволюция, която лидерът на революционната емиграция преживява след кончината на В. Левски, дали е ограничен заради временно намалените финансови помощи, които получава от сръбските власти, дали е повлиян от влиятелните си руски покровители, които нямат интерес от радикализиране на балканските християнски поданици на султана и ненавременно за Русия въстание, по тези въпроси и сега се води дискусия, която вероятно ще продължи и занапред. Макар да остава формално председател на БРЦК, всъщност Л. Каравелов сам се отдръпва от активна революционна дейност, а конфликтът му с Хр. Ботев се задълбочава (Doinov, 1986, p. 29). Затова той не участва в събранията в Букурещ (12 август 1875 г.) и в Гюргево (ноември–декември 1875 г.), взели съдбовните решения за масово българско въстание с цел да се заставят великите сили да се намесят и решат българския въпрос (Petkov, 2016, pp. 31-32). Той остава пасивен наблюдател на Източната криза до началото на руско-турската война през 1877 г. Тогава руските военни власти, проявявайки за пореден път „благосклонното си отношение“ към него, го привличат като сътрудник в Гражданската канцелария (Karavelov, 1960, p. 138; Stoyanov, 2008, pp. 14, 113-114). Така Л. Каравелов става единственият от големите водачи на революционното крило в националноосвободителното движение, който дочаква да види България свободна поне по силата на първите две международни споразумения в края на войната – Основите на мира от 19/31 януари 1878 г. и предварителния санстефански договор от 19 февруари/ 3 март 1878 г. (Petkov, 2018).

За съжаление, Л. Каравелов преживява и разочарованието от частичното разрешаване на българския въпрос през лятото на 1878 г. и става един от инициаторите за започване на организирана борба за национално обединение на разпокъсаните български земи след Берлинския договор чрез създаване на нова мрежа от комитети, този път с името „Единство“.

REFERENCES

- Arnaudov, M 1964, *Lyuben Karavelov. Life, activity, epoch 1834-1879*. BAS, Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M 1959, *Lyuben Karavelov. Biography*. BAS, Sofia. (in Bulgarian)
- Doinov, D 1986, *Giurgiu Revolutionary Committee*. Ed. September Sofia. (in Bulgarian)

- Karavelov, L 1960, *Lyuben Karavelov in the memories of his contemporaries*, Bulgarian writer. Sofia. (in Bulgarian)
- Levski, V 2009, *Vasil Levski. Documents in two volumes*. Volume 2. Ed. Golden Serpent. Sofia. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2001, 'The Great Powers and the Balkan States in the Plans to resolve the Bulgarian Question in the Nineteenth Century (1856-1878)', in *Bulgaria, the Bulgarians and their neighbors over the centuries. Research and materials from the scientific conference in memory of Assoc. Prof. Dr. Hristo Kolarov, October 30-31, 1998*. St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo, pp. 485-507. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2002, *Documents for the New History of Bulgaria Nineteenth - Early Twentieth Century*. St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2003, *Ideas for State Structure and Governance in the Bulgarian Society 1856-1879*, St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2016, 'The uprising of 1876 and the historical development of the Bulgarians and Europe', in *Collection of papers from the National Scientific Conference "140 years of the April Uprising and the April Epic of the Dryanovo Monastery"*, Faber, Veliko Tarnovo, pp. 13-36. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2017, „The Economic Development of Bulgarians as Seen Through the Documentary Heritage of Georgi St. Rakovski“, in *Proceedings of the Centre for Economic History Research, Vol. II*, Varna, pp. 55-72. (in Bulgarian)
- Petkov, P St 2018, „Bases of Peace” of 19/31 January 1878 – The First Russian-Turkish Agreement on the Establishment of Bulgarian State (or why the Preliminary Treaty of Peace in San Stefano is not the Beginning of New Bulgaria)“, in *History*, Vol. 26, № 1, 2018, pp. 8-19. (in Bulgarian)
- Rusev, I 2015, *The Commercial Modernity of the Bulgarian revival as a Culture and Practice. Research and sources*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Stoyanov, I 2008, *Luben Karavelov. New touches on his life and activity*. St. Cyril and St. Methodius University Press, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Sharova, K 1979, *Lyuben Karavelov and the Bulgarian Liberation Movement 1860-1867*. Ed. Science and Art. Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

St. Cyril and St. Methodius university of Veliko Turnovo

Department of Early-modern and Modern Bulgarian History

Faculty of History

2, T. Tarnovski Str. 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: _drpstpetkov@gmail.com

СТОПАНСКАТА КРИЗА ОТ 1875 Г. НА СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПЕЧАТ

Християн АТАНАСОВ

Abstract: *The paper aims to present the information in the Bulgarian National Revival Press on the economic crisis of 1875. A problem that has been ignored by Bulgarian scholars so far. Hundreds of issues of Revival newspapers were reviewed, containing a large number of reports, executive orders from the Ottoman authorities, analyzes, and so on.*

The article can't be quite exhaustive, however. The materials are thousands and it is impossible all of them to be presented here. The records are divided into several major thematic groups: the famine in Asia Minor in 1874, the harsh climatic conditions of the winter of 1875, the extinction of farm animals, the uprising in the Ottoman provinces of Herzegovina and Bosnia, and the bankruptcy of the High Porte in the same year.

Key words: *Ottoman and Bulgarian history, economic crises, Ottoman bankruptcy, records, sources.*

JEL: N13

I. Кратко въведение

Няма да е пресилено да се каже, че 1875 г. бележи началото на развързката на финансовата криза, в която Османската империя постепенно се оказва въввлечена. Всъщност коренът на проблемите може да се търси в 1854 г., когато османците прибегват до първия си външен заем, взет поради Кримската война, а още следващата година е сключен и договор за втори. Така до 1874 г. са получени общо 15 кредита, при средна лихва от 5,6 %, като последните два – от 1873 и 1874 г., са взети за рефинансиране на старите дългове и за запълване на бюджетния дефицит (Ozekicioglu & Ozekicioglu, 2010, pp. 29, 33-34).

През 70-те години на века увеличаващите се задължения на османската хазна стават все по трудни за обслужване, както поради затрудненията свързани с консолидацията на бюджета и провеждането на реформи, така и поради влошената конюнктура. На 9 май 1873 г. настъпва срив на борсата във Виена – т.нар. Голям крах (Penchev, 2016, p. 143). Австро-Унгария и Германия са обхва-

нати от финансова криза, която няколко месеца по-късно се прехвърля и в САЩ (Kindleberger & Aliber, 2005, p. 88). Пазарните колебания водят до намаляване на цената на пшеницата с повече от 60 % за периода от 1873 до 1894 г., което резултира негативно върху османската селскостопанска продукция и износ (Pamuk, 1984, p. 112).

Стагнацията на световните пазари се отразява и върху османския бюджет, който през 70-те години на XIX век страда от хроничен дисбаланс и невъзможност за акумулиране на излишък, което е видно и от Таблица 1.

Таблица 1.

Османският бюджетен дефицит за периода 1869/70 до 1876/77 г.

Година	Приход	Разход	Дефицит: сума и (%)	
1869/70 г. (1285 г.)	1 775 144 500	2 036 084 000	260 939 500	-12,8
1870/71 г. (1286 г.)	1 839 481 000	2 070 929 500	231 448 500	-11,2
1871/72 г. (1287 г.)	1 920 081 500	2 276 533 500	356 452 000	-15,7
1872/73 г. (1288 г.)	2 063 721 000	2 140 445 000	76 724 000	-3,6
1873/74 г. (1289 г.)	2 109 927 500	2 618 661 500	508 734 000	-19,4
1874/75 г. (1290 г.)	2 480 742 000	2 513 458 000	32 716 000	-1,3
1875/76 г. (1291 г.)	2 388 294 000	2 892 909 500	504 615 500	-17,4
1876/77 г. (1292 г.)	2 202 747 000	2 572 624 000	369 877 000	-14,4

Източник: Ottoman Financial Statistics, 2003, p. 8.

За времето от 1869/70 до 1876/77 г. дефицитът възлиза средно на около 12 %. Очевидно регистрираните максимуми са за времето след световните борсови сривове от 1873 г. и съответно през и след кризисната за империята 1875 г., когато е обявен и фалит. От тази година, към външните фактори – нестабилни пазари и задължения към кредитори, трябва да се добавят и вътрешните обстоятелства, които допълнително ще наклонят везните в посока банкрут на Портата. През 1875 г. всичко изглежда против османците: лоша реколта в няколко провинции, глад и мерки на правителството за борба с него, болести и климатични аномалии (Blaisdell, 1929, p. 76). В следствие на това, на 5 октомври 1875 г., великият везир Махмуд Недим паша декларира, че Портата ще изплаща само наполовина облигациите по дълговете си, а половин година по-сетне, през април 1876 г., е обявен и пълен фалит (Birdal, 2010, p. 40).

Всъщност фокусът на настоящата публикация ще се насочи върху 1875 г. и ще маркира по какъв начин проявленията на кризата са отразени в българския

периодичен печат. Целта е да се „провери“ за пореден път неговата информационна натовареност и достоверност. Поради това, където е възможно, материалите от вестниците ще бъдат сравнявани с различни източници – официална османска статистика и други данни. В крайна сметка ще се търси отговор на въпроса какъв е бил действителният мащаб на стагнацията от гледна точка на продължителност и реална засегнатост – както в общоимперски мащаб, така и конкретно български.

Трябва да се признае, че българската историография остава малко или много длъжник на разглеждания проблем. Поне на мен не ми е известно проучване на български историк, което да е посветено конкретно на икономическата страна на кризата от 1875 г. и банкрута на Портата. В по-широк контекст Източната криза е представена добре, особено от гледна точка на международната политика (Kosev, 1978), но от перспективата на стопанската история процесите все още остават неясни. Като първа стъпка в посока тяхното изясняване може да се посочи научно-популярната публикация на икономиста Димитър Събев (Sabev, 2013).

II. Използвани източници

В статията са въввлечени материали от няколко вестника, обособени в две групи: умерени и революционни. Към първата група спада периодика излизаща предимно в границите на Османската империя (Цариград, Одрин и Русе), но и извън нея (Букурещ), а към втората само изданията на бунтовно настроената българска емиграция, която в това време публикува своите органи в Букурещ. Подходът към изчитането на пресата бе хронологично-тематичен. Така бяха прегледани издания, имащи отношение към разглеждания въпрос, публикувани в периода от януари 1874 г. до края на април 1876 г., когато избухва Априлското въстание¹.

Първата група периодика включва – „Век“, „Напредък“, „Источно време (The Levant Times)“, „Ден“, „Дунав“, списание „Ступан“ и един брой на вестник „Едирне“ (Одрин). От революционната преса са прегледани – „Независимост“ и „Знаме“. Ще добавя, че тук не са обхванати всички възрожденски медии издавани в разглеждания период. Налични са редица други – „Балкан“, „Знание“ и „Тъпан“ (Букурещ), „Български глас“ (Болград), „Зорница“ и „Шутош“ (Цариград) и прочее, които обаче по-малко засягат стопанската тема на статията, и в които по-трудно ще се открият икономически записи. Ако и да ги има – мисля, че пропусъкът няма да е съществен.

¹ Текстът е резултат на работа по научен проект на тема: „Информационен портал за архивно-документално наследство на Българското възраждане“ (Договор КП-06-Н 25/2, 13. 12. 2018 г., Фонд научни изследвания).

Правя и уговорката, че материалите от вестниците няма да бъдат обобщавани в клиометрични модели, а ще бъдат представени само някои от тях. Предимство, ако се обособят по номинал, се дават на дописките, които са информационно много добре подплатени, макар и с микроданни, на публикациите за действията на правителството и отразяването на нормативните му начинания, и на анализите и обзорите, които се обнародват (за съжаление в повечето случаи анонимни). Освен това публикациите са разделени и на база политически убеждения на издателите им – такива на по-умерената преса и съответно на революционната.

Подбрани са няколко теми, които ми се струват ключови за допълнителното фактологично осветляване на кризата от 1875 г. Това са както следва: тежката зима на 1874/75 г. и други климатични аномалии, високата смъртност по животните от 1875 г., гладът в Мала Азия от 1874 г., политическите събития от 1875 г. – конкретно въстанието в Херцеговина и Босна, и банкрутът от същата година.

III. Темы

Времето – лошо или добро (суровата зима на 1874/75 г.)

Климатичните амплитуди от 1875 г. привличат вниманието още на първите изследователи, които споменават за прекомерните наводнения без да фокусират върху тях (Blaisdell, 1929, р. 76). В статията също ще бъдат представени материали по отношение на климата. Времето е водеща тема в дописките от различните населени места до възрожденските медии. Хората пишат за това, което е важно за тях и като се има предвид, че голяма част от тях са ангажирани в земеделието, то е повече от очаквано капризите на климата да се наблюдават внимателно и отразяват приоритетно. Всъщност описания за зимата имаме още от януари 1874 г., например в „Дунав“: *Пишат от София, че тази година зимата по ония страни била твърде силна...*². Зимният сезон е причина и за покачване на цените в Цариград според брой на “The Levant Times” от началото на същата година: *По причина на лошото време и на празниците Курбан Байрям които спреха работите, през тази седмица неможеха да станат много дела...*³. Вестникът съобщава и за големи студове в Ямболско дори през май месец⁴.

Като цяло може да се каже, че зимата на 1873/74 г., въпреки отделните податки, не е била чак толкова необичайна, колкото ще се окаже следващата. Из-

² Дунав, IX, 843, 23 януари 1874 г.

³ The Levant Times, VI, 3, 26 януари 1874 г.

⁴ The Levant Times, VI, 20, 25 май 1874 г.

вестни са и дописки за порои през пролетта и лятото на 1874 г., което се припокрива с информацията от историческите съчинения посветени на периода. „The Levant Times” съобщава например за обилни дъждове във Видинско: *От десет-дванадесет дена насам, извънредни дъждове ваят...*⁵. Наводнения и дъждове изглежда има и през август отново във Видин и в Кюстендил⁶. Въпреки това реколтата не е била лоша. „Источно време“ съобщава за порои и провалена реколтата в Солунско, Драмско и Чирпанско, но в същото време публикува дописка от Тулча (от 15 септември), в която се чете: *Жетвата по нашите места беше твърде добра и харманите още са продължават*⁷. Такива са очакванията и на списващите списание „Ступан“, които през месец май правят пътуване от Видин до Търново и пишат: *Според както са днес сеидбите, почти на секъде, дето барем знаем, обещаваат добро изобилие (берекет)*⁸.

В климатично отношение далеч по-неблагоприятен е бил следващият зимен сезон. Още през ноември 1874 г. „Источно време“ публикува материал, че се очаква трудна зима: *Зимата са показва като че ще бъде твърде тежка...*⁹. Януари 1875 г. „Век“ също пише, че пазарите в Цариград са колебливи поради климатични фактори: *Последните дни зимания-давания почти няма по причина на лошето време*¹⁰. Особено силно зимата се усеща през март 1875 г., което е отразено в съобщения и дописки от Оряхово, Никопол, Плевен, Ловеч, Севлиево, Габрово, Видин, Варна и т.н.¹¹ „Источно време“ също обнародва в няколко броя записи (от Пловдив, Берковица, Оряхово и т.н.) посветени на „мраза“ в България¹², „Дунав“ предава известия от Тулча, Търново, Ниш, София и т.н.¹³ От Пловдив например пишат за „Источно време“: *Времето е проклето... Търговията ни не ни утешава за върлостта на зимата; работите са намират отдавна в голям застой. Също и от Одринско: ...големи снегове паднали напоследък в тази област.... Студа бил твърде лют. Този студ причинил голяма скъпотия и различни болести*¹⁴. Това е причина цариградските вестници да публи-

⁵ The Levant Times, VI, 21, 1 юни 1874 г.

⁶ Источно време, I, 29, 31 август 1874 г.

⁷ Источно време, I, 34, 5 октомври 1874 г.

⁸ Ступан, I, 6, 1 юни 1874 г.

⁹ Источно време, I, 40, 16 ноември 1874 г.

¹⁰ Век, II, 4, 25 януари 1875 г.

¹¹ Например: Век, II, 10, 8 март 1875 г., вестникът препечатва телеграми до „Дунав“, но публикува и собствени дописки.

¹² Источно време, II, 3, 28 февруари 1875 г., и следващите.

¹³ Дунав, XI, 954, 9 март 1875 г., Дунав, XI, 956, 16 март 1875 г., Дунав, XI, 958, 23 март 1875 г. и т.н.

¹⁴ Источно време, II, 4, 8 март 1875 г.

куват материали със заглавия: „Економическите бедствия в България“¹⁵, „Зимата и поминака в Ловчанското окръжие“, „Сиромашията в отечеството ни“¹⁶ и т.н.

След средата на март времето започва постепенно да се оправя и съответно търговията да се нормализира. Това разбираме от цариградския „Век“: *От поправлението на времето ся очаква до някъде и поправлението на пияцата ни, която лошото време беше току речи вцепенило*¹⁷. Затоплянето е причина за топене на снеговете и наводнения на отделни места – например Пирот¹⁸. Общо взето информацията за реколтата е противоречива – на отделни места лоша (например Галиполи)¹⁹, в Пловдивско имало притеснения за черниците²⁰, а на други добра – Силистренско: *сеидбите добро изобилие показват за сега, стига Бог да ги уварди, надежда добра*²¹. Дунав обобщава информацията за селскостопанската продукция в северна България: *Тази година понеже имаше изобилие в произведенията... доста пари ще влезат в касите на земеделците*²².

Интересното е, че въпреки някои сведения за градушки по места (например в Софийско и Враненско)²³, очакванията за зимата на 1875/76 г. са оптимистични. „Дунав“ съобщава: *В последните дни на Рамазана времето беше доста добро, но отпосле ся появиха силни ветрове и захвана да вали ту снег ту дъжд. По тоя начин макар и да ся виждаме от рано в Зимата, но някои опитни лица искат да кажат, че захващането на Зимата така от рано доказвало, че тази годишната Зима ще бъде умерена*²⁴.

Зимните месеци на 1875/76 г. наистина преминават без особени температурни аномалии. Нещо повече – според информацията от пресата, през пролетта на 1876 г. се очаква изобилна реколта. „Дунав“ пише: *Таз годишните сеидби във велаета са достойни за благодарение*²⁵. Същото разбираме и от дописка за весника от Лом: *Тази година са предвижда голямо изобилие в тукашните сеидби*²⁶. Впрочем надеждите за плодovита година се оправдават напълно и това се потвърждава от други източници (Marinova, 2019, p. 350).

¹⁵ Век, II, 11, 15 март 1875 г.

¹⁶ Источно време, II, 6, 22 март 1875 г.

¹⁷ Век, II, 12, 19 март 1875 г.

¹⁸ Дунав, XI, 960, 30 март 1875 г.

¹⁹ Источно време, II, 10, 19 април 1875 г.

²⁰ Ден, I, 12, 28 април 1875 г.

²¹ Источно време, II, 14, 17 май 1875 г.

²² Дунав, XI, 1010, 28 септември 1875 г.

²³ Дунав, XI, 985, 2 юли 1875 г.

²⁴ Дунав, XI, 1016, 26 октомври 1875 г.

²⁵ Дунав, XII, 1062, 18 април 1876 г.

²⁶ Дунав, XII, 1065, 28 април 1876 г.

Висока смъртност по животните

Другата голяма тема, която има отношение към разглеждания въпрос е „морът по добитъка“ настъпил в следствие на суровата зима от 1874/75 г. По този повод в пресата започват да се публикуват материали някъде от февруари. „Источно време“ публикува дописка от Солунска област: *С жалост са научаваме че почти по сичките места на Солунската област, един страшен мор опустошава овцети, козите и другите добитъци... причината на тази напаст е върлоостта на зимата, няманието кърма и пасбища*²⁷. „Век“ също обнародва поредни материали за глад и мор върху добитъка²⁸.

И „Дунав“ публикува информации по този повод като осветлява мерките на властите, които забраняват коленето на животни преди Гергьовден. *По причина на дългата и силната зима, понеже са твърде слаби животните, които останаха живи... ся заповяда... да не ся оставят да ся колят преди Гергьов ден агнета и ярета... и да ся внимава особно да не ся колят никак женските агнета и ярета*²⁹. По-късно е публикуван и „циркуляр“ на великия везир със заповед да не се убиват и изнасят животни, и че ще се намали данъкът върху дребния добитък³⁰.

В следващите си броеве медията непрекъснато информира за състоянието на добитъка и за това как да се вземат мерки да се предотврати смъртността. Принципно, като изключим някои изолирани случаи, лятото на 1875 г. ефектът на зимата е преодолян и в повечето от окръжията на Дунавския вилает няма болести и смъртност по животните³¹.

„Морът“ от 1875 г. наистина се отразява на приходите в османския бюджет от данъка върху дребния рогат добитък (*ağnam*), което е видно от долната таблица. Там финансовата 1875/76 г. бележи спад в сравнение с предходните две-три години, а последвалото увеличение е по-скоро следствие на включването в перото на облаганията върху камилите и едрия рогат добитък.

²⁷ Источно време, II, 3, 28 февруари 1875 г.

²⁸ Век, II, 14, 26 март 1875 г., Век, II, 15, 29 март 1875 г.

²⁹ Дунав, XI, 962, 6 април 1875 г.

³⁰ Дунав, XI, 964, 23 април 1875 г.

³¹ Дунав, XI, 976, 1 юни 1875 г., Дунав, XI, 1034, 4 януари 1876 г., Дунав, XI, 1044, 8 февруари 1876 г.

Таблица 2.

**Приход от данъка върху дребния добитък (аѓнат)
за периода 1869/70 до 1876/77 г.**

Година	Приход
1869/70 г. (1285 г.)	153 646 500
1870/71 г. (1286 г.)	160 143 000
1871/72 г. (1287 г.)	200 000 000
1872/73 г. (1288 г.)	204 970 000
1873/74 г. (1289 г.)	225 000 000
1874/75 г. (1290 г.)	217 500 000
1875/76 г. (1291 г.)	201 980 000
1876/77 г. (1292 г.) ³²	205 000 000

Източник: Ottoman Financial Statistics, 2003, pp. 71-96.

Сред печатните издания има и такива, които ноември месец напомнят за липсата на приготвяне през миналата зима – също важна причина за високата смъртност по животните и приканват да се вземат необходимите мерки, с които да се гарантира, че това няма да се повтори. Така в „Ступан“ четем: *Да са пригответи храна за добитъкът за през зимата. Кому не е позната миналата тежка и студена зима?... Секи знае, че много добитък, едар и дребен, измре от глад. Сичкото това ни кара сега, когато влизаме в зимата, да си напомним миналата зима и да са пригответи доволно храна за добитъкът за през целата зима...*³³

Естествено революционната преса се възползва от случая и по повод „морът по добитъка“ от пролетта на 1875 г. публикува дописка от Пловдив приканваща към бунт: *Тежката зима измори почти сичкият добитък и унищожи даже сичката храна, а правителството ни съдра и кожата от гърбъ.... Единственото наше утешение е това, че пролетта вече настана и шумата скоро ще да са развие. Който е човек, той ще да нарами пушката, пак ще да търси участие и отмъщение, а който е скот, той ще да пасе трева и ще да робува*³⁴.

³² Записано: *Aĝnat, deve ve camus* (т.е. дребен добитък, камили и едър добитък).

³³ Ступан, II, 21-22, 15 ноември 1875 г.

³⁴ Знаме, I, 13, 4 април 1875 г.

Глад в Мала Азия и помощи

Горните теми изчерпват кризисните проявления по българските земи през 1875 г. Действително зимата е била особено тежка, имало е наводнения и висока смъртност по животните, но като цяло лятото на същата година негативните последици са преодоляни. Не така стоят нещата в общоимперски план. Там кризата е далеч по-осезаема и продължителна. В някои области на империята – предимно в Мала Азия има глад и несигурност. Още през април 1874 г. „The Levant Times“ пише: *От няколко седмици насам са появил глад почти в цял Анадол и особно в Ангора и другите околни вилаети. Хората ядели дивни треви и умирали... Храните липсвали съвсем в тези места тъй като и в Йерусалим и Кипър*³⁵. В брой на вестника от май също е публикувана препечатка от гръцкия „Неологос“ за ситуацията в Синас (селище в М. Азия): *Човешкото перо е слабо за да опише тукашната бедност...Ако е възможно нека ни пратят брашно от Цариград, защото ще измрем от глад!*³⁶.

„Дунав“ обнародва множество материали, в които информира, че е съставена комисия, която да помага събирането на помощи от Дунавския вилает в полза на анадолските жители. Публикувани са списъци на лицата, дарили големи или малки суми в подкрепа на гладуващите³⁷ – от Видин, Търново, Севлиево, Габрово³⁸, София³⁹, Тулча⁴⁰, Ниш⁴¹ и т.н. „The Levant times“ обобщава данните за капиталите събрани от вилаета до юни 1874 г.: *Сумата, която е събрана до днес у Дунавския Вилает за в полза на злочестините които страдат от глада у Анадол, възлиза на 4,095 турски лири*⁴², а събирането на помощи продължава и на следващата година. „Век“ съобщава (на база публикация на османския „Джеридей Хавадис“), че правителството се опитва да вземе мерки за овладяване на ситуацията като забранява износа на храни от засегнатите области и съответно стимулира вноса им⁴³.

Българската революционна преса логично е привлечена от темата и още от май 1874 г. публикува материали по въпроса. Така например „Независимост“ на Любен Каравелов съобщава: *Из Цариград явяват, че в Мала Азия са е появил*

³⁵ The Levant Times, VI, 15, 20 април 1874 г.

³⁶ The Levant Times, VI, 18, 11 май 1874 г.

³⁷ Дунав, IX, 871, 8 май 1874 г., Дунав, IX, 872, 12 май 1874 г., и следващи.

³⁸ Дунав, IX, 886, 30 юни 1874 г.

³⁹ Дунав, IX, 915, 9 октомври 1874 г., Дунав, IX, 925, 20 ноември 1874 г.

⁴⁰ Дунав, IX, 928, 4 декември 1874 г., Дунав, IX, 930, 8 декември 1874 г.

⁴¹ Дунав, XI, 960, 30 март 1875 г.

⁴² The Levant Times, VI, 25, 29 юни 1874 г.

⁴³ Век, I, 42, 26 октомври 1874 г.

голям глад. В Ангора умират на ден по сто хора⁴⁴. Ботевият „Знаме“ също обнародва обширна публикация за глада през месец март 1875 г.: *Ако е работата за глад, то ние ще да споменем, че в Мала Азия тая обществена чума е погълнала страшно едно количество човешки същества... В Босна...зимата е до толкова тежка и страшна, щото и стогодишните старци казват, че такова нещо не са запомнили. Народът нема храна, добитъкът сено... Босненските турци са въоружават и, както са види, на пролет по тие страни ще да произлезе страшно клане*⁴⁵. Всъщност последното твърдение на вестника ще се окаже пророческо, защото 1875 г. наистина ще донесе бунт в тази османска провинция.

Лоша реколта и въстание в Херцеговина и Босна

Това е следващата кризисна тема, която привлича вниманието на възрожденската преса. Тя няма икономически характер (поне след началния си стадий), но трябва да се спомене, понеже поставя началото на политическата турбуленция, в която ще изпадне Османската империя, и която ще доведе впоследствие до война със Сърбия и Черна гора, Априлското въстание и Руско-турската война от 1877/78 г.

През април 1875 г. вестник „Век“ съобщава, че цените на храните в Босненския вилает са се увеличили значително, и че зимата и тук е имало мор по добитъка⁴⁶. „Источно време“ също информира, през месец юни, че в Босна реколтата е изключително лоша⁴⁷. След избухването на въстанието в Херцеговина излизащите във вътрешността на империята български вестници са предпазливи в неговото отразяване, за разлика от революционния патос, който обхваща емигрантската преса и конкретно „Знаме“. През юли 1875 г. изданието публикува материал за бунта: *При сегашното безпаричие на портата, при недоверието от страна и най-искрените нейни защитници и покровители, при страшните епидемии, които върлуват в Мала Азия, при загубите, които още от сега заплашват страната с глад и с мизерия – бунтът на Херцеговина е като качул на сичкото това...*⁴⁸. Август месец вестникът съобщава, че: *Революцията на Балканския полуостров е вече готова... Възстанието в Ерцеговина е обхванало тая страна от един край до другият*. Очевидно се очаква революционният

⁴⁴ Независимост, IV, 30, 11 май 1874 г.

⁴⁵ Знаме, I, 11, 16 март 1875 г.; Също и друг материал по темата: Знаме, I, 18, 30 май 1875 г.

⁴⁶ Век, II, 16, 19 април 1875 г.

⁴⁷ Источно време, II, 17, 7 юни 1875 г.

⁴⁸ Знаме, I, 23, 27 юли 1875 г.

плам да обхване Балканите, но това не се случва – макар, че действително през септември 1875 г. има няколко опита за въстание в България, които обаче ще се окажат неуспешни (Genchev, 1999, pp. 521-522).

Османският фалит

Банкрутът на Портата е тема, която не слиза от страниците на възрожденския печат още от началото на 1874 г., от когато по-осезаемо има очаквания това да се случи. Вестниците следят внимателно състоянието на бюджета на държавата и своевременно информират своите читатели. „The Levant Times” например публикува през март обширен материал за „Турският бюджет за 1290 г. (1874/75 г.)”⁴⁹. В него вестникът с умерен оптимизъм представя опитите на правителството да консолидира разходите си, за прекомерното раздуване на които в миналото имало обективни обстоятелства: *И други път сме показували колосалните суми, които са са похарчили и които няма вече да са харчат – унищожението на каймето, критския бунт, боя в Йемен, железниците, палатите, обръжжаванията и арсеналите – и мислим, че тия неща като ги няма вече, много ще са умалят разноските...*⁵⁰.

„Век“ също наблюдава внимателно ситуацията. Медията публикува в края на 1874 г. списъци с публичните дългове на други държави и обширен материал за финансовото състояние на империята и бюджетния ѝ дефицит⁵¹. Особено интересен е обнародвания анализ от декември 1874 г. озаглавен „Економическият въпрос”, в който прави обзор на публикациите, които прогнозира или не предстоящ банкрут на Портата⁵². Обширни информативни материали и анализи публикуват – „Ден”⁵³, „Напредък”⁵⁴ и „Дунав”. Последният обнародва османския бюджет за 1291 г. (1875/76 г.)⁵⁵, публикува информации за намаляване на заплатите на чиновниците⁵⁶ и т.н. Медиите масово препредават и официалното съобщение за частичния фалит от 14 септември – стар стил, или от 6 октомври 1875 г. (по нов)⁵⁷. Общо взето фалитът на Портата е отразен във вътрешната преса по-скоро информативно, без емоции и ако има критики то те са умерени.

⁴⁹ The Levant Times, VI, 10, 16 март 1874 г.

⁵⁰ The Levant Times, VI, 15, 20 април 1874 г.

⁵¹ Век, I, 44, 9 ноември 1874 г., Век, I, 49, 9 декември 1874 г.

⁵² Век, I, 50, 14 декември 1874 г.

⁵³ Например за заседанията на комисията по бюджета: Ден, I, 16, 26 май 1875 г.

⁵⁴ Който публикува „размишления“ за общото състояние на империята. Напредък, IX, 46, 14 юни 1875 г., Напредък, IX, 47, 21 юни 1875 г.

⁵⁵ Дунав, XI, 985, 2 юли 1875 г.

⁵⁶ Дунав, XI, 989, 16 юли 1875 г.

⁵⁷ Источно време, II, 34, 4 октомври 1875 г., Дунав, XI, 1011, 1 октомври 1875 г., Дунав, XI, 1012, 5 октомври 1875 г.

Не така стоят нещата с революционната емигрантска преса, която посреща всяка информация за предстоящия финансов колапс на правителството повече от емоционално. Още март 1874 г. *Независимост* предава мнение на австрийския „*Neue Freie Presse*“, според което: *портата ще да са обанкрути твърде скоро*⁵⁸. През юни вестникът също напомня: *Турските финансови дела са намират в критическо положение... Секи вече види, че времето да са исплатат купоните наближава вече, а в казначейството се още са гонат мишките!...*⁵⁹. Лятото на 1874 г. „*Независимост*“ е повече от категоричен: *Ние сме говорили хиляди пъти, че турската империя са намира в критическо положение... Днес почти сичките западни сили са успеле да разберат, че кравата е пресъхнала вече и че нейната кожа трябва да са изнесе на пазара*⁶⁰.

На същото мнение е и вестник „*Знаме*“, който от момента на своето излизане непрекъснато подхваща темата за предстоящия фалит. Така например в брой втори на медията четем: *...Турция отдавна вече са приготвява да направи подобна финансовия тумба...*⁶¹. Януари 1875 г. вестникът пише: *Турция достигна до банкрутство и заболела от болестта на своята естествена неподвижност*⁶², а април се публикува обширен анализ, в който се споменава за европейска идея балканските провинции на империята да бъдат продадени на Хабсбургите и на Русия⁶³. Подобни записи вестникът продължава да публикува и в следващите си издания.

IV. Заключение

Възрожденската преса може да ни даде добра представа за детайлите на кризисната за османците 1875 г. Тя очертава любопитно противоречие между по-общата икономическа нестабилност в световен мащаб и на имперско равнище и българската конкретика. Така на макро ниво рецесията е повече от очевидна. Това се показва и от османската официална статистика. В крайна сметка се стига и до частичния фалит от октомври 1875 г. и следващия пълен банкрут от април 1876 г. Парадоксално на ситуацията в общия фон през 1875 г. – на по-ниско равнище, само по отношение на българските земи, кризистните прояви, следствие на студа от предходната зима, изглеждат бързо преодоляни. През пролетта на 1876 г. надеждите са за добра реколта. Това противоречие поставя

⁵⁸ *Независимост*, IV, 21, 9 март 1874 г.

⁵⁹ *Независимост*, IV, 34, 8 юни 1874 г.

⁶⁰ *Независимост*, IV, 42, 3 август 1874 г.

⁶¹ *Знаме*, I, 2, 15 декември 1874 г.

⁶² *Знаме*, I, 6, 19 януари 1875 г.

⁶³ *Знаме*, I, 13, 4 април 1875 г.

поне няколко въпроса. На първо място дали наистина студеното време е чак толкова важно при отчитане на факторите отговорни за кризата и фалита на империята? Освен това, доколко османците са способни, използвайки политически инструментариум, да се справят в ситуация, при която има стагнация в едни области на империята и стабилност в други? Ясно е, също така, че при един по консолидиран външен и вътрешен пазар трудно ще се стигне до описания казус – в България да има добра реколта, а в Мала Азия и Босна да е налице чувствителен недостиг на хранителни продукти. Това обаче са теми, които следва да са обект на далеч по пълнокръвно и изчерпателно историческо изследване.

„Морът“ на селскостопанските животни по българските земи също изглежда лесно превъзмогнат. През есента на 1875 г. в пресата дори се появяват материали, които подканват населението да вземе съответните мерки, за да не се повторят трудностите с изхранването на добитъка през следващата година.

По отношение на общоимперските, а и конкретно на българските, кризисни прояви в икономиката – слаби реколти и глад в Мала Азия, политиката – въстанието в Херцеговина и Босна и финансите – частичният фалит от октомври 1875 г., вестниците могат да се обособят в две групи – на по-умерени и информативни (пресата от вътрешността на страната и „Ступан“) и революционни (изданията на Любен Каравелов и Христо Ботев). Последните очаквано търсят повод и използват всяка кризисна ситуация за да подканят българите към революция. Такава обаче не избухва през 1875 г. – въпреки, че за това има очевидни икономически предпоставки (най-малкото висока смъртност по животните и трудно излизане от тежка зима). През 1876 г. обаче противно на икономическата ситуация по българските земи и очакванията за добра реколта, при преминал първоначален шок от фалита, избухва Априлското въстание.

Всичко това за пореден път ни показва изключителното информационно богатство на възрожденския печат за изследване на съвсем кратки времеви отрязъци – дори отделни години и месеци. Естествено в перспектива данните от вестниците следва да се засичат и с друг тип източници – официални османски документи, чуждестранни донесения и пътеписи, архиви на български институции или частни лица и прочее извори, което допълнително ще обогати и детайлизира всяко историческо изследване, независимо от неговия вид, жанр, тема и обхват.

REFERENCES

Birdal, M 2010, *The Political Economy of Ottoman Public Debt. Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*, I. B. Tauris Publishers, New York.

- Blaisdell, D 1929, *European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt*, Columbia University Press, New York.
- Genchev, N 1999, *A Bulgarian History, XV-XIX centuries*, Vol. II, Anubis, Sofia. (in Bulgarian)
- Kindleberger, Ch & Aliber, R 2005, *Manias, Panics, and Crashes. A History of Financial Crises*, Fifth Edition, John Wiley & Sons, Inc., New Jersey.
- Kosev, K 1978, *Bismarck, the Eastern Question and the Bulgarian Liberation*, Science and Art, Sofia. (in Bulgarian)
- Marinova, M 2019, 'Exports of grain foods from Svishtov in the context of the "Long Depression" 1873-1896', *Proceedings of CEHR*, Vol. IV, pp. 345-360. (in Bulgarian)
- Ottoman Financial Statistics 2003, *Ottoman Financial Statistics, Budgets, 1841–1918. Historical Statistics Series*, Prepared by Prof. Tevfik Güran, Vol. 7, State Institute of Statistics, Ankara.
- Ozekicioglu, S & Ozekicioglu, H 2010, 'First borrowing period at Ottoman Empire (1854-1876): Budget policies and consequences', *Business and Economic Horizons*, Vol. 3, Iss. 3, pp. 28-46.
- Pamuk, Ş 1984, 'The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896', *The Journal of Economic History*, Vol. 44, No. 1, pp. 107-118.
- Penchev, P 2016, 'The Enlightener Ivan Naydenov (1834-1910) – Between Liberalism and Conservatism', in *Kazanlak in the past and present*, Vol. 9, UNWE Publishing House, Sofia, 135-145.
- Sabev, D 2014, 'The bankruptcy that helped us break free', *"Theme" Magazine*, 9 (638), March 3 2014. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Hristiyan Atanasov – Associate professor, PhD
 State University of Library Studies and Information Technologies,
 Department of Library Management and Archival Studies
 Sofia 1784, Tsarigradsko Shose, No 119
 e-mail: h_atanasov79@yahoo.com

НОВИ ДАННИ ЗА ФИНАНСОВОТО СЪСТОЯНИЕ НА ИЗТОЧНОРУМЕЛИЙСКАТА МИЛИЦИЯ

Антон ДОНЧЕВ

Abstract: *The construction and development of any military subdivision is directly related to the availability of cash. Without arms and supplies, the army cannot exist – a fact proven in the millennial history of humanity. The clarification of the financial situation of the Eastrumelian militia would give more clarity about the history of Eastern Rumelia and the realization of the union of 1885.*

Key words: *Eastern Rumelia, budget, militia.*

JEL: B 15

Несъмнено, от основно значение за съществуването и развитието на една войска е нейното финансиране. За разходите по Източнорумелийската милиция има само откъслечни данни в някой от изследванията на Маньо Стоянов (Stoyanov, 1973, pp. 60, 67) и Елена Стателова (Statelova, 1983a, pp. 104, 153-154; Statelova, 1983b, p. 28). Те не предоставят възможност за цялостен анализ, който да изясни финансите на войската през целият период на съществуването ѝ.

Първият бюджет на Източна Румелия не е добре запазен, но съществуват статистически данни за разходите, направени за милицията и жандармерията. За финансовата 1879–1880 г. Източна Румелия изразходва 46 788 493 гроша¹. Данните, останали от бюджета от тази първа година, са оскъдни и се намират в годишна статистика, издадена през 1883 г. в Пловдив². За милицията и жандармерията се полагат над 19 млн. гроша³. Само в този първи бюджет процентът, отделен на войската, е толкова висок – над 1/3 от бюджета, но това е обяснимо предвид нуждата от построяване на нови сгради за казарми; необходимост, липсваща през следващите години. Като цяло най-много пари са отделени за войската от този първи бюджет⁴. Междувременно още в първата година на съществуването на областта са наети двама тайни агенти, настанени в

¹ Представените данни за периода 1879–1885 са за разходната част на бюджета.

² Годишна статистика на Източна Румелия за 1883 г. Пловдив, 1883 г., с.120.

³ Пак там.

⁴ Пак там.

Пловдивския департамент – те следят ръководствата на всички по-важни институции в Румелия. Според запазените разписки те вземат в периода 1879–1880 г. по 40 гроша на ден или 1200 гроша месечно⁵. Недобре справящите се с работата в началото на историята на милицията офицери на високи постове са бързо сменяни. Тези мерки не са случайни, а са резултат от работата на агентите.

От късната есен на 1879 г. са запазени множество документи, свидетелстващи за закъснение в строителството на казармите. С тази цел през септември са отпуснати 40 000 гроша за довършването на казармите в Пловдив⁶. В Стара Загора също започва строителство на казарми, но тук причината за ускореното строителство е решението на генерал-губернатора на Източна Румелия да отпусне 1 150 000 гроша за цялостното възстановяване на опожарения град (Memories, 1926, p. 124). Не така стоят нещата за колегите им в другите дружини. В края на октомври 1879 г. се докладва за доставени бараки за спални помещения, във всички военни окръжия⁷. Пръв пише на командира на милицията префектът на Бургас с молба за отпускане на средства за три казарми⁸. Оказва се, че Главният щаб няма да може да осигури пари за построяването на казарми в Бургас и по нареждане на командира на милицията всеки град, който не е успял да построи казарми преди зимата, трябва да вземе необходимите мерки за осигуряване на помещения за войниците⁹. Интересно е, че точно дружината от град Бургас пише най-рано до началника на милицията, още през юли 1879 г. за проблема с казармите, който така и не се решава. Те се строят бавно с изключение на столицата Пловдив, но това не пречи на високия дух на войската. През месец юни 1879 г. в Пловдив е приет специален закон, според който всички разноски за строителството на казармите се поемат от Областния бюджет. На всеки три месеца командирите на дружините са длъжни да докладват на началника на Източнорумелийската милиция за случващото се около казармите им¹⁰. Според същата заповед казарми ще се строят, при необходимост. Ако в съответния град има подходящи сгради, то те ще бъдат използвани за казарми, когато няма – ще се строят. В краен случай ще се

⁵ Национална библиотека „Иван Вазов“ – Български исторически архив (НБИВ-БИА) – Пловдив, ф. 20, оп.1, а.е. 12, л. 51.

⁶ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методи“, Български исторически архив (НБКМ-БИА), кол. 29, а.е. 14, л. 40.

⁷ НБКМ-БИА, кол. 29, а.е. 14, л. 42.

⁸ Пак там, л. 24.

⁹ Пак там, л. 17.

¹⁰ Държавен военноисторически архив – Велико Търново (ДВИА), ф. 42-п, оп. 1, а.е. 1, л. 37-а.

използва разпределение по къщите на хората, за което разпределените трябва да получават пари и да си плащат наем¹¹. Наемът, който ще плащат войните на милицията, е различен според чина на военнослужещия. Когато ползват къщата на някой гражданин, те са задължени да му плащат наем, който за 24 часа е в размер от 21 гроша за офицер, 15 гроша за войник и 8 гроша, ако се ползва обор¹².

През същия месец юни се уточняват и заплатите в милицията. Капитанът в Източнорумелийската милиция получава по 180 лири на година или 15 лири на месец. Поручикът получава 12 лири месечно, подпоручик – 10 лири. Надолу по йерархията фелдфебела получава 120 гроша месечно, старши унтер офицер 80 гроша, младши унтер офицер 50 гроша и войникът в милицията получава по 20 гроша месечно¹³.

Гласуван и приет на 5 април 1880 г. от Областното събрание и влизащ в сила от 1 март 1880 с крайна дата 28 февруари 1881 г.¹⁴, новият бюджет предвижда разходи за областта в размер на 76 361 453 гроша. Раздел *разходи* представя точната картина в този начален етап на милицията. За главния щаб на войската са предвидени 406 027 гроша, разпределени в две части – 313 200 гроша за възнаграждение, за квартири, канцеларски разноски и конски храни и 92 827 гроша за заплата и храна за подофицерите и войниците и гражданските чиновници. На дружините от Източнорумелийската милиция се полагат по 7 435 272 гроша, като от тях 1 414 614 за възнаграждение, квартири, канцеларски разноски и конски храни и 6 020 658 – за заплати на дружинните офицери и поддръжка на войската. Учебният батальон получава 112 170 гроша за заплати, квартири и др. разноски и 2 201 451 за заплати на дружинни офицери и за поддръжка, общо 2 313 621 гроша. За екипиране на коне и храна са отделени 113 602 гр. За годишни призовки за действителна служба на новобранците са предвидени 315 000 гр., но в тази насока са отделени и около 600 000 за извънредни разходи¹⁵. Точно толкова бюджетът предвижда и за маневри на милицията и на 1-во и 2-ро Опълчение. Около 125 000 гр. са предвидени за закупуване на коне за артилерията и кавалерията, а за материали за полубатерейата и 50 револвера – 40 000 гр. За 158 нови седла и оборудване за конницата – 63 200 гр. Бюджетът предвижда да облече 4379 войници в

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ Пак там, л. 62-а.

¹⁴ Областен бюджет за финансовата 1880–1881 г. на Източна Румелия, Пловдив, 1880, с. 1.

¹⁵ Пак там, с. 14.

униформи на обща стойност 2 183 600 гр.; за наем на Главния щаб са отделени 12 000 гр.; близо 60 000 гр. са предвидени за поправка на оръжията, оставени от Русия, в това число и оръдията и за евентуалния им транспорт. Отоплението и осветлението на казармите може да разчита на 350 000 гр. За пощенски, пътни и др. разходи се отделят 260 000 гр. За построяването на казарми и складове извънредно са предвидени 2 500 000 гр.¹⁶

Източнорумелийската милиция получава от бюджета общо 17 576 823 гр., равняващи се приблизително на $\frac{1}{4}$ от всички разходи, предвидени в него и равняващи се на 76 361 453 гр. Жандармерията се задоволява със 6 764 397 гр. Парите, предвидени за милицията, надминават няколко пъти всички останали пера в бюджета. Единственият разход, доближаващ се до този на милицията, е годишният данък към Високата порта в размер на 12 500 000 гр. Двамата тайни агенти са на щат и през тази година, като докладват за всички нередности пред префекта на Пловдив. Заплатата им остава непроменена и е в размер на 1 200 гроша на месец¹⁷.

Още на 13 декември 1880 г., Областното събрание в Пловдив гласува новия бюджет за финансовата 1881–1882 г.¹⁸ Той определя по-голям финансов дял за Главния щаб на милицията в размер на 463 669 гр. или с няколко десетки хиляди повече от предходния. За заплати и квартири на офицерите се полагат 411 437 гр. от общата сума, останалите пари са за подготовка, фураж, поправки и мобилност на Главния щаб. За Учебния батальон са предвидени 2 469 023 гр., приблизително колкото и предната година – факт, който доказва започналото и крайно необходимо обучение на кадрите във войската и отношението на областта към него. Предвидени са 667 200 гр. за заплати на офицери в батальона, 1 350 651 гр. за храна и заплата на по-низшите чинове, а другата голяма сума е за фураж и обезпечение на дружините. Останалите пари са разпределени за храна, вещевени разноски и др.¹⁹

За дружините на милицията се предвиждат 6 841 300 гр. или с около 600 хиляди по-малко. Основната сума от близо 4.5 милиона е предвидена за заплати и храна на низшите чинове, 2 449 200 гр. са отредени за заплати и квартири на офицерите, а останалите пари са за фураж, подготовка на офицерския състав и др.²⁰ с близо 800 хил. гр. е увеличено заплащането на висшите офицери за

¹⁶ Пак там, с. 18.

¹⁷ НБИН-БИА, ф. 20, оп.1, а.е. 12, л. 50.

¹⁸ Областен бюджет на за финансовата 1881...., с.1

¹⁹ Пак там.

²⁰ Пак там.

сметка на парите за заплати и храна на низшите чинове²¹. Новия финансов разчет предоставя на милицията 155 000 гр. за закупуване на коне за войската и офицерите, 1 550 000 за закупуване на пушки и други оръжия, крайно необходими предвид остарелите модели, с които разполага войската, 1 600 000 гроша за осигуряване на облекла за войниците, 507 000 гр. за палатки, котли и др., 850 000 гр. за маневри, 700 000 гр. за разходи за новобранци и др.²² Общо на милицията се предоставят 17 131 672 гр. или с 400 000 хиляди по-малко от предходната година. Общият предвиден бюджет е 84 565 802 гр., процентът на разход за милицията е малко намален, не драстично; а на фона на това Източна Румелия продължава да заделя в пъти повече за войската си спрямо всички други разходи²³. От 1881 г. са запазени последните документи за двамата тайни агенти, работещи за Пловдивския префект. Те продължават да работят при заплатата от 1 200 гроша на месец до декември 1881 г. и да докладват на префекта, чиито подпис и печат стоят под всичките документи за разплащане²⁴.

Гласуван на 12 декември 1881 г., областният бюджет за финансовата 1882–1883 г. е намален с около 3 млн. гр. и е в размер от 81 525 253 гр.²⁵ За Главния щаб са заделени с около 30 000 гр. повече от предната година или 491 869 гр., като 448 432 гр. са за заплати и квартири на офицерите, а останалите пари се заделят за фураж, мобилизиране и др. (Again there). За Учебния батальон са предвидени 2 452 545 гр. или с малко намаление от миналата финансова година. За храна и заплатата на низшите чинове се предназначени 1 314 245 гр., 687 000 са за заплати и квартири на офицерите, а останалите пари са за други разходи. За дружините на войската са отделени 5 818 700 гр., от които 2 149 200 гр. за заплати и квартири на офицерите и 3 460 340 гр. храна и заплащане на понизшите чинове. Останалите пари се разходват за фураж, подготовка и др.²⁶

Снабдяването с коне продължава и през тази година след като са отделени 160 000 гр. за това, 700 000 гр. са предвидени за закупуване на пушки и саби, 1 179 200 гр. са за снабдяване с облекла на милицията и част от резерва, 300 000 гр. – за храна за не зачислените войници, повикани на двумесечно обучение, 280 000 гр. – за отопление, осветление и поддръжка на казармите, 250 000 гр. за болници, лекарства и др., 620 000 гр. за разноски за новия набор войници, 600 000 гр. за провеждане на ежегодните маневри, 25 000 гр. за купуване на

²¹ Пак там.

²² Пак там, с. 2

²³ Пак там, с. 14.

²⁴ НБИБ-БИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 12, л. 53-54.

²⁵ Областен бюджет на за финансовата 1882–1883 г. на Източна Румелия, Пловдив, 1882, с. 1.

²⁶ Пак там.

музикални инструменти и книги, 5 000 гр. за създаване на библиотека към Учебния батальон. Останалите разноски са за поща, телеграф, а също и за поправка на облекло и оръжие, за наем на Главния щаб и др. Всичко милицията разполага с 13 565 114 гр. или около 4 млн. гроша по-малко от предходната година. Като се има предвид цялостното намаление на бюджета на областта, то процентът, отделян за милицията не се променя. Общо милицията и жандармерията получават 20 271 125 гроша, което наложено към бюджета се равнява близо на $\frac{1}{4}$ или без особена промяна на процента отделян за войската в предходните два бюджета²⁷.

Приетият на 11 декември 1882 г. от Областното събрание бюджет за финансовата 1883–1884 г. предвижда разходи в размер на 72 196 509 гр., или с около 9 млн. гроша по-малко от предходната година²⁸. Проблемите на Източна Румелия, свързани с финансите са много отчетливи, след като приходите на областта са с близо милион гроша по-малко от разходите въпреки драстичното намаление. Парите за заплати, порции и квартири на офицерите от главния щаб са намалени с около 70 хил. гр. и са в размер на 419 670 гр.²⁹ За Учебния батальон и дружините са както следва – 2 497 680 гр. за заплати и квартири на офицерите и 4 216 723 гр. за храна и заплащане на войниците³⁰. За фураж и подковаване са отделени 598 176 гр.³¹ Сумата от 620 000 гр., както и в предния бюджет, е отделена за разноски по събирането на набора³². За осигуряването на офицерите и войниците, участващи в обученията на непостоянните кадри са предвидени 350 000 гр.³³ Поддръжката и нормалното съществуване на военната болница е подпомогнато от 250 000 гр.³⁴. Милицията изпитва огромен недостиг от униформи през цялото си съществуване, но този бюджет прави опит да закърпи положението с 1 224 000 гр. За закупуване на офицерски и войнишки палатки, котли, ограничен брой каруци, инструменти за оръжейната и др. са предвидени 130 000 гр.³⁵ За тази година милицията получава 10 462 997 гр. Заедно с жандармерията сумата, отделена за въоръжените сили на областта, е

²⁷ Пак там, с. 16

²⁸ Областен бюджет на за финансовата 1883–1884 г. на Източна Румелия, Пловдив, 1883, с. 1.

²⁹ Пак там.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там.

³² Пак там.

³³ Пак там, с. 2.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там, с. 15.

около 16 млн. гроша или с около 4 млн. гр. по-малко от предходната³⁶. Предвид общото намаление на бюджета през тази година, парите за войската са по-малко от $\frac{1}{4}$ от него, но от друга страна, перото за милицията продължава да надминава всички останали³⁷.

Гласуван на 9 декември 1883 г., бюджетът за финансовата 1884–1885 г. е в размер на 65 148 234 гр.³⁸, т.е. намален с около 7 млн.гр. спрямо предходната година, но се стреми да покрива разходите предвид недостатъчните приходи. Заплатите, квартирите и цялостната поддръжка на Главния щаб са в размер на 415 470 гр. или със слабо намаление спрямо предходната година³⁹. За заплати, квартири и поддръжка на офицери от Учебния батальон и дружините на милицията се предвиждат 2 349 680 гр., а за войниците тук са предвидени за храна и заплащане 4 305 611 гр., т.е. като цяло парите за тези цели са слабо намалени с под 100 хил. гр. За фураж и подковаване има 548 668 гр.⁴⁰ Разноските по набирането на наборници са в размер от 459 600 гр. или са намалени с около 160 000 гр.⁴¹ За осигуряване на нормални условия за провеждането на военните обучения за непостоянните кадри са предвидени 285 000 гр. Военната болница получава 200 000 гр. или с 50 000 гр. по-малко⁴². За военното облекло са оставени повече от два пъти по-малко пари от предходната година. Като към този факт прибавим остаряването и износването на облеклото, които несъмнено настъпват, можем да си отговорим на въпроса защо към 1885 г. някои от войниците от опълчението на милицията използват черги като част от униформата си. Около 70 000 гр. са оставени за палатки, котли, учебни пособия и др.⁴³ Още 1 310 000 гр. са заделени за нови инструменти за оръжейните, за музикални инструменти, ноти и тръби за дружините, за ремонт и поддръжка на казармите, маневри, печатница и др.⁴⁴ Парите, предвидени за жандармерията, не са променени и са в размер от 6 153 653 гр. Общата сума, която получават милицията и жандармерията, е в размер от 16 648 402 гр. или парите на войската остават непроменени въпреки намаляващия бюджет. По този начин парите, отделени за въоръжените сили

³⁶ Пак там.

³⁷ Пак там.

³⁸ Областен бюджет на за финансовата 1884–1885 г. на Източна Румелия, Пловдив, 1884, с.1.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Пак там.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ Пак там.

на Източна Румелия, запазват своят размер на $\frac{1}{4}$ от целия бюджет и продължават да са основния разход на областта⁴⁵.

Последният бюджет, който приема Източна Румелия в своята е история, е гласуван и приет от Областното събрание на 22 декември 1884 г. и представя упражняването на бюджета за 1885–1886 г. За тази финансова година областта разполага с 67 664 992 гр.⁴⁶, Бюджетът е увеличен с около 2 млн. гр. спрямо предната година.

За заплати, квартири и издръжка на офицерите и служещите в Главния щаб са предвидени 425 593 гр.⁴⁷ или 10 000 гр. повече. Офицерите от Учебния батальон и дружините на войската получават 2 349 680 гр., а на войниците за храна и плащане се полагат 4 005 611 гр. Или общо дружините и батальонът получават с около 300 000 гр. по-малко⁴⁸. За фураж и подковаване са предвидени 548 668 гр., за разноски за набора – 408 000 гр. или с 50 хил. гр. по-малко⁴⁹. За обучението на нередовните войни са предвидени средства – равни на миналогодишната субсидия. Военните болници получават 150 000 гр., като намалението съвпада с миналогодишното намаление в размер от 50 000 гр.⁵⁰ За нови униформи средствата са увеличени на 1 309 200 гр. или два пъти повече. За военните маневри са отделени 400 000 гр., а останалите са разпределени за палатки, каруци, инструменти за оръжейната, музикални инструменти, осветление и отопление на казармите, пътни за офицерите и др. Парите за жандармерията са почти еднакви през годините и възлизат на 6 661 332 гр. Общо въоръжените сили на Източна Румелия разполагат със 17 178 904 гр.⁵¹

Тези факти остро противоречат с наложеното мнение, че областта постоянно и умишлено възпрепятства развитието на милицията и жандармерията (Stoyanov, 1973, pp. 60, 67.) и Елена Стателова (Statelova, 1983a, pp. 104, 153-154; Statelova, 1983b, p. 28). Както показват данните, основният дял от бюджета в размер на $\frac{1}{4}$ за войската се запазва, като в последната година от съществуването на областта парите, отделени в тази насока са с близо милион гроша повече.

Анализът и представянето на конкретните данни от всички бюджети на областта доказват, че основният недостиг на средства в милицията в периода от 1881–1886 г. идва не от нежеланието на властта в Източна Румелия да

⁴⁵ Пак там, с. 16.

⁴⁶ Областен бюджет на за финансовата 1885–1886 г. на Източна Румелия, Пловдив, 1885, с. 1.

⁴⁷ Пак там.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Пак там.

⁵¹ Пак там, с. 16.

предоставя по-големи суми на войската, а от малкият бюджет, с който разполага Областта през целият период на съществуването си. Няма година, в която Областното събрание да не е гласувало най-много пари от бюджета да се отделят за Източнорумелийската милиция и жандармерия. Тази сравнителна характеристика показва, че около $\frac{1}{4}$ от бюджета всяка година отива за въоръжените сили на областта. Сравнявайки Източна Румелия с Княжество България в тази област, виждаме че в Княжеството в периода до Съединението са разходвани около $\frac{1}{3}$ от бюджета за армията (Zafirov, 2007, p. 345).

Казано с други думи, финансовите проблеми на въоръжените сили на Източна Румелия нямат нищо общо с някаква (каквато и да е) политика на властта в Областта, насочена срещу развитието на войската. Единствената причина за намаляващите постъпления е недостигът на средства и цялостното намаляване на бюджета през периода 1879–1885 г. Въпреки това, войската тук успява да се изгради и да участва активно във Сръбско-българската война от 1885 г., благодарение на качествения офицерски състав и огромното желание на българското население да има свои въоръжени сили. Липсата на средства се отразява най-вече в недостига на униформи и не дотам модерните оръжия, с които разполага Източнорумелийската милиция, но това не се оказва сериозна пречка за военната подготовка в Областта.

REFERENCE

ARCHIVAL SOURCES

National Library “Ivan Vazov” – Bulgarian Historical Archive (NLIV-BIA) – Plovdiv, f. 20, op.1, a.e. 12. (in Bulgarian)

National Library “St. St. Cyril and Methodius” – Bulgarian Historical Archive (NLCM-BIA), vol. 29, a.e. 14.

Regional budget for the financial 1880-1881, 1880, Plovdiv. (in Bulgarian)

Regional budget for the financial 1881-1882, 1881, Plovdiv. (in Bulgarian)

Regional budget for the financial 1882-1883, 1882, Plovdiv. (in Bulgarian)

Regional budget for the financial 1883-1884, 1883, Plovdiv. (in Bulgarian)

Regional budget for the financial 1884-1885, 1884, Plovdiv. (in Bulgarian)

Regional budget for the financial 1885-1886, 1885, Plovdiv. (in Bulgarian)

Statelova, E 1983a, ‘Eastern Rumelia (1879–1885). Economy, politics, culture’, Sofia. (in Bulgarian)

BOOKS&ARTICLES

Annual Statistics of Eastern Rumelia for 1883, Plovdiv, 1883. (in Bulgarian)

Iliev, T 1926, *Memories of Atanas T. Iliev*. Sofia. (in Bulgarian)

Statelova, E 1983b, 'Construction of the Armed Forces of Eastern Rumelia', *Military Historical Review* (MHR), 1983, No 6. (in Bulgarian)
State Military Historical Archive – Veliko Tarnovo (SMHA), f. 42-n, op. 1, a.e. 1. (in Bulgarian)
Stoyanov, M 1973, *When Plovdiv was the capital*, Sofia. (in Bulgarian)
Zafirov, D, et al. 2007, *History of the Bulgarians*, vol. 5, Sofia. (in Bulgarian).

Correspondence address:

Anton Donchev – Assistant professor, PhD

“St. Cyril and Methodius” University of Veliko Tarnovo, Department of Early-modern and Modern Bulgarian History 2, Teodosii Tarnovski Str., 5003 V. Turnovo, Bulgaria

Tel. : (+359) 887 179 174

E-mail: a_mr@mail.bg

ЗАЩО НЕ УСПЯ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПО ВРЕМЕ НА ТРЕТАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (ПРАВ ЛИ Е А.Л. ГЕРШЕНКРОН)?

Марко ДИМИТРОВ

Abstract: *The article is focused on the industrial development of Bulgaria from the end of the XIX to the middle of the XX century in the context of Alexander Gershenkron's theory of industrialization of economically backward countries and the advantages of this. The main idea of the author is interpreting the industrialization of the Bulgarian economy during the period and the transition from pre-industrial to industrial economy, which is different from the still luxuriously dominant Marxist thesis in historiography. This would give a different perspective on the Bulgarian economic history, but not only.*

Key words: *economic history of Bulgaria; industrialization; industrial policy; economic backwardness in history.*

JEL: N13; N14; N43; N44; N63; N64

Дискутираните в този материал проблеми на индустриализацията на българската икономика от края на XIX до средата на XX в. имат определящо значение, от една страна за изясняването на много аспекти на стопанската история на страната по това време, а от друга – те дават отговор на редица въпроси като тези: защо така са се развили процесите в стопанството, кои са причините за това развитие и какви са последствията от това за България?

В българската историография десетилетия наред необезпокоявана битува марксистката концепция за прехода от доиндустриалното общество в епохата на индустриализацията на икономиката през XIX и началото на XX в. Твърдението, че „Индустриално по-развитата страна показва на по-слабо развитата държава картината на собственото ѝ бъдеще“ (Марх, 1953, р. 4) стои в основата на тезата, че всички държави, които тръгват по пътя на индустриално развитие, трябва за преминат през фази, в които задължително се наблюдават необходимите предпоставки, случили се в напредналите страни (буржоазни революции, разоряване на селяните, първоначално натрупване на капитал и т. н.). Пропускането на предпоставки е недопустимо.

Отбелязваме всичко това, не за да оспорваме такава теза, а да насочим вниманието на заинтересованите към факта, че тя дълги години стоеше в основата на историческите изследвания не само в областта на стопанската, но и в другите сфери на българската история и се приемаше като – аксиома, която не подлежи на съмнение. До 1989 г. такава ситуация е съвсем обяснима и разбираема в контекста на историческото развитие на България през периода след Втората световна война¹. След тази година, и особено в началото на този век, на българската публика станаха известни други теории, интерпретиращи проблемите на прехода към индустриалното общество. Единствено слабият интерес на историците към този аспект на изследването на стопанската ни история (прилагането на икономически теории като основа на историческото изследване) все още поддържа монополното положение на споменатата по-горе марксистка теза. Изследването, интерпретацията и оценката не само на стопанската история, но и на другите сфери на обществения живот в България от края на XIX до средата на XX в., а и след това време, могат да получат други измерения, ако се съчетаят с различни от марксистка икономически теории. По-долу излагаме една такава теория.

Може би, още тук е мястото да направим едно уточнение. На първо място трябва да уточним, какво разбираме под термита *„индустриализация на стопанството“*. В научната общност на българските историци съществува разбирането, че индустриализация се случва тогава, когато се развива количествено индустриалният сектор на стопанството, независимо кой. На всеки е известно, че индустрията се дели на „лека“, която произвежда стоки за потребление и „тежка“, която произвежда средства за производство – машини, инструменти, енергоносители и други. Когато се развива само първия сектор на индустрията, какъвто е българският случай през разглеждания период, можем да говорим за *„индустриално развитие“*. Такова се наблюдава в Европа от втората половина на XVI до XVIII в. с бурното развитие на манифактурата². Развиващите се процеси в индустрията имат белезите на *„индустриализация“*, когато освен в количествено отношение се наблюдават и структурни промени там и те се асоциират с т. нар. „първоначален дълбок тласък“, за който ще се говори по-нататък в изложението (Gerschenkron, 1962, pp. 203-204.).

¹ Има се предвид господстващото положение, което имаше марксистко-ленинската идеология във всички сфери на обществения живот.

² Асоциирането на индустрията само с фабричното производство е доста невярно. Фабриката е форма на организация на индустриалното производство, като занаятите и манифактурата, а не самото индустриално производство (Dimitrov, 2016, pp. 13-32).

Мястото на Ал. Гершенкрон в икономическата теория

Стопанската изостаналост винаги е била в центъра на вниманието на икономическата мисъл. Това, как една изостанала държава може да се развива така, че да се приближи до напредналите страни в света, е въпрос, който има не само теоретически измерения, но и голямо практическо значение. Моделът на икономическата изостаналост е теория, създадена от професора от Харвард Александър Гершенкрон, един от най-видните изследователи и теоретици на стопанската история през XX век³. Тази теория Гершенкрон предлага в книгата си. *Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays*, публикувана през 1962 г. Гершенкрон е важен и за това, че той обръща специално внимание на индустриализацията на България от края на XIX до средата на XX в., изследвайки я наред със задълбочено изследване на специфичните условия и елементи в развитието на тази сфера от икономиката в Русия, Германия, Франция, Италия, Австро-Унгария.

За стопанския историк тезите на Гершенкрон са интересни по две причини: 1.) Те представляват, от една страна, алтернатива на теорията на К. Маркс, че една по-индустриализирана държава показва картината собственото бъдеще на по-слабо развитите страни. (Gerschenkron, 1962, pp. 6-7) и 2.) Моделът на Гершенкрон се противопоставя и на теорията на У. Ростоу, който твърди, че преминаването на определени стадии в икономическото е задължително за всички страни. Гершенкрон счита, че няма еквивалентни стадии в икономическото развитие. Елементите на изостаналост и модерност биха могли да оцелеят рамо до рамо, и то по систематичен начин. Неблагоприятните първоначални условия за достъп до капитал биха могли да бъдат преодоляни чрез нови съразмерни разпоредби (Fishlow, 2001).

Началната позиция на Гершенкрон е, че в много случаи процесите на индустриализация в изостаналите страни разкриват значителни разлики в сравнение с подобни процеси в по-развитите държави. Тези разлики са не само в скоростта на развитие (темповете на индустриален растеж), но и в (което е особено важно за нас) производствените и организационни структури на индустрията, възникнали в процеса на индустриализация. Освен това, според Гершенкрон, проявилите се различия в скоростта и естеството на индустриалното развитие до голяма степен са резултат от използването на институционални инструменти,

³ Драматичния жизнен път на Ал. Гершенкрон е подробно описан от неговия внук Николас Давидов. На български език подробно резюме на тази биография - Вж: Теодор Седларски, Хенрих Егберт „Основи на съвременната икономика: Александър Гершенкрон“. Материалът може да се намери в портала „Researchgate“ - https://www.researchgate.net/profile/Teodor_Sedlarski.

които нямат аналози в една по-развита страна. Същевременно, интелектуалният климат, неговият „дух“ или „идеология“, е значително различен в развитите и слабо развитите държави (Gerschenkron, 1962, p. 7).

Елементите на изостаналост (backwardness)

Според Гершенкрон, типичната ситуация в една изостанала страна преди разгръщането на мащабни индустриализационни процеси може да бъде описана като напрежение между действителното състояние на икономическата дейност и съществуващите пречки пред индустриалното развитие, от една страна, и обещаваща перспектива за такова развитие, от друга. Той посочва някои основни елементи характерни за индустриализацията на изостаналите страни в Европа през XIX в. и до началото на Първата световна война: **А.** Възможностите за индустриализация се различават в зависимост от наличните природни ресурси в дадена страна. Освен това, индустриализацията е невъзможна, докато съществуват огромни институционални пречки (като крепостничество или дългосрочно политическо разединение и т. н.). **Б.** Ако тези пречки са премахнати (ако се игнорират), възможностите за индустриализация в отделните страни пряко зависят от степента на тяхната изостаналост. **В.** Индустриализацията винаги предоставя по-големи възможности, колкото по-голям е броят на технологичните иновации, които една изостанала страна би могла да вземе от една по-развита страна. Гершенкрон цитира Торстен Веблен, според който, заимстваната технология е един от основните фактори, които осигуряват висок темп на развитие в изостанала страна, която навлиза в етапа на индустриализация (Veblen, 2003, pp. 83-92). Възможността за мащабен внос на чуждестранно оборудване и чуждестранни технологии и свързаните с това перспективи за бърза индустриализация с течение на времето все повече увеличават разликата между икономическия потенциал и реалната ситуация в изостаналите страни. **Г.** Понякога, евтината работна ръка в една изостанала държава се тълкува като помощ за процеса на индустриализация. Реалността обаче е по-сложна. Разбира се, условията варират от една индустрия до друга, от една държава в друга. Но най-важният факт, който трябва да се има предвид е, че индустриалният труд, в смисъл на стабилна, силна и дисциплинирана група от работници, които скъсват връзката си със земята и стават подходящи за използване във фабриките, е изключително рядко явление. Създаването на такава индустриална работна сила е много труден и продължителен процес.“ (Gerschenkron, 1962, pp. 8-9).

През първата половина на XX в. в публичното пространство се появява терминът „*преимущество на изостаналостта*“⁴. Изостаналите в индустриализацията държави могат по-евтино от напредналите да използват новите технологии и знания, които не са пазарна стока и могат да се внедряват без да се заплаща за тях. Вносът на нови технологии е основният инструмент за използването на „преимущество на изостаналостта“.

Тезата на Гершенкрон за икономическата изостаналост може да се синтезира така: 1.) Относителната изостаналост създава напрежение между надеждата за икономическо развитие, постигнато на друго място, и непрекъснатостта на стагнацията. Подобно напрежение предизвиква политически форми и мотивира институционалните иновации, чийто продукт се превръща в подходящо заместване на липсващите предпоставки за растеж; 2.) Колкото по-голяма е степента на изостаналост, толкова по-голяма интервенция е необходима в пазарната икономика, за да се насочи капитал и водещи предприемачи към зараждащите се индустрии. Освен това по-принудителни и всеобхватни са мерките, необходими за намаляване на вътрешното потребление и стимулиране на национални спестявания; 3.) Колкото по-изостанала е икономиката, толкова по-вероятни са редица допълнителни характеристики: акцент върху вътрешното производство на средства за производство, а не на потребителските стоки; използването на капиталоемки, а не трудоемки методи на производство; поява на производствени единици с по-големи мащаби на ниво както на фирмите, така и на отделните предприятия; зависимост от заемите, напредналите технологии, а не използването на местни техники; 4.) Колкото по-изостанала е страната, толкова по-малка е вероятността селскостопанският сектор да осигури нарастващ пазар за индустрията, и по-зависима е индустрията от нарастващата производителност и междуйндустриалните продажби за нейното разширяване. Такъв небалансиран растеж често е осъществим чрез участието на държавата (Fishlow, 2001).

Гершенкрон за индустриализацията на българската икономика

Тезите си за индустриалното развитие на България Гершенкрон развива в статията си “Some Aspects of Industrialization in Bulgaria, 1878-1939” (Gerschenkron, 1962, pp. 198-234). Статията е разделена на две части. Първата представя статистически данни за индустриалните промени в страната през

⁴ Терминът се използва за първи път от Веблен през първото десетилетие на XX в. В книгата си *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Барингтън Мор пише: „методите на модернизация, избрани в една страна, изменят измеренията на проблема за следващите страни, които желаят да вървят по този път“ (Moore, 1966, p. 414).

разглеждания период, а втората – историческа интерпретация на тези промени, обобщения и изводи⁵.

Интересът на Гершенкрон към икономическото развитие на България и по-специално към процесите, които се развиват в индустриалния сектор, е мотивиран от това, че „българският случай може да хвърли повече допълнителна светлина върху общия модел на европейската индустриализация в различни условия на икономическа изостаналост“ (Gerschenkron, 1962, p. 198). Според него, в България през разглеждания период не може да се говори за стагнация в индустриалното производство, ако под стагнация се разбира „темп на растеж, близък до нула, или не по-висок от темповете на растеж на населението“, защото нивата на нарастване на производството са значително над нивата на нарастване на населението (Gerschenkron, 1962, p. 202.).

Гершенкрон коментира и концепцията за „първоначалния дълбок тласък“ на индустриалното развитие в българските условия. Той прави следното нерядостно обобщение: „Между ранните години на XX в. и края на междувоенния период имаше доста голям ръст на индустриалното производство в България, но това нарастване *не разкрива специфичните качества, които обикновено се асоциират с голям тласък* в индустриалното развитие в условията на значителна изостаналост, следователно, отсъствието на структурна промяна, а не липса на растеж, изисква обяснение и тълкуване.“ (Gerschenkron, 1962 p. 213.). С други думи, в България през разглеждания период *индустриализацията не се е състояла*.

Гершенкрон отбелязва, че индустриите за потребителски стоки, които дават голямата част от увеличаването на производството в страната (хранителната, текстилната, кожарската, хартиената, дървообработващата) изненадващо използват малко местни суровини, които по правило идват от селското стопанство⁶. Причината за това той вижда във факта, че „селското стопанство в една изостанала страна е твърде изостанало, за да може да произвежда материали,

⁵ Поради ограничения обем на този материал, няма да се спираме подробно на първата част на статията, в която Гершенкрон прави опит, по неговите думи, „да конструира индекс на нарастването на индустриалното производство в България, като констатира много непълноти в статистическите данни и заключава, че „...индексът, както е изчислен тук, не може да претендира за голяма точност, въпреки това той трябва да отразява достатъчно ясно основните характеристики на индустриалната еволюция в страната“ (Gerschenkron, 1962, p. 201.)

⁶ Въпреки някои усилия на държавата по време на Голямата депресия да намали делът на внесените суровини, чрез извънредни мерки на политиката на платежния баланс, дори през 1937 г. делът на вносните суровини за текстилната и кожарската индустрия още е над 50%. Не по-малко от $\frac{3}{4}$ от нуждите на кожарската индустрия от суровини се внася от чужбина (Gerschenkron, 1962, pp. 215-216).

подходящи за индустриални дейности... Надеждата, че индустрията в много изостанала страна може да се разгърне от селското стопанство, едва ли е реалистична. С подходящо косвено стимулиране може да се очаква, че селското стопанство ще има модернизация в резултат на устойчив процес на индустриализация“ (Gerschenkron, 1962 p. 216). Но такава последователност предполага, на първо място, отделянето на индустрията от селското стопанство, т. е. структурна промяна в индустриалното производство.

Тук Гершенкрон влиза в полемика с марксистката концепция за необходимостта от наличие на специфични предпоставки за осъществяването на индустриализацията на икономиката на една изостанала страна. Той изразява съмнение, че концепцията за предпоставките като необходимо и достатъчно условие за това има голямо значение. „Голяма част от това, което „плава“ под името на необходимите предпоставки за индустриалното развитие, изобщо не са предпоставки, а самите неща: трудът, капиталът и предприемачите не са предпоставки за индустриализацията; те са неща, от които е направена индустриализацията“ (Gerschenkron, 1962, p. 217).

В контекста на горното Гершенкрон смята за нерешен въпроса, до каква степен в края на османската власт в българските земи има практически независими селяни, както и до каква степен присвояването на земи, притежавани от турци, от българските селяни по време и веднага след Руско-турската война през 1877-1878 г. оказва влияние върху структурата на земяпритежанията в България и преобладаването на дребното земеделие в началото на XX в. Според него, на пръв поглед картината в България „е доста английска и вярващ в еднаквостта на индустриалното развитие би направил заключение, че българския случай има всичко наподобяващо движението на загражданията в Англия“ (Gerschenkron, 1962, p. 220)⁷.

Сега това твърдение на марксистката историография в България, което се беше настанило удобно като безалтернативно обяснение на събитията и процесите в навечерието на Освобождението и след него, е подложено на съмнение. Въпросът за преоценката на икономическите резултати от Руско-турската война 1877-1878 г. е поставен от доста отдавна в българската историография, но до сега не се радва на голям интерес от професионалните историци. Това е един фундаментален въпрос за българската стопанска история, а и не само за нея, който може да промени основни оценки за историята ни преди и след Освобождението. (Penchev, 2008, pp. 49-74).

⁷ Тези ограждания са известни като Аграрен преврат.

Гершенкрон отхвърля тогавашната оценка в българската историография, за ефекта от Освобождението като подобен с последствията от огражданията в Англия през XIV и XV в. и твърдението, че английските ограждания, които в България са възпроизведени под формата на лихварски кредит, превръщат българските селяни във фиктивни притежатели на земи. Той не е съгласен и с тезата, че лихварският кредит е специфична форма на първоначално натрупване на капитал.

В началото на XX в. в България лихварството вече не е проблем. В навечерието на Първата световна война, чрез комбинирани действия на кредитните кооперации и правителствена помощ, се създават значително облекчени условия и подредени форми на ипотечен кредит. За това има достатъчно изследвания в българската историография след писаното от Ал. Гершенкрон. След войната инфлацията намалява допълнително тежестта на кредитите. По време на Голямата депресия българската държава, чрез редица специални мерки, успява към 1934 г. да стабилизира положението с нововъзникналите задължения на населението.

В края на 30-те години на XX в. дребните земеделски стопанства, чийто земя е собственост на притежателите им, все още доминират в българското селско стопанство. През 1934 г. не повече от 6% от обработваемата земя принадлежи на стопанства с повече от 75 акра земя. През 1897 г. този процент е 13%. (Dimitrov, 2014, pp. 139-178). Очакваната експроприация не се случва. Сравняването с огражданията се оказва погрешно и Гершенкрон подчертава: „От факта, че дребното стопанство запазва своята доминираща позиция в българското земеделие, не може да се прави веднага заключение, че това е причина за доставяне на работна сила за индустрията да е слабо или нередовно... концепцията за скритата безработица изглежда е приложима в българските условия (Gerschenkron, 1962, p. 224)⁸.

В заключение Гершенкрон смята, че в това си състояние българското селско стопанство не е в състояние да послужи като ефективна суровинна база за индустрията и същевременно да създаде пазар за търсене на индустриални сто-

⁸ Тук Гершенкрон цитира една студия на Павел Егоров, на немски, в която авторът твърди, че през периода 1930-1934 г. около 37% от селското население, занимаващо се със земеделие, е излишно. Според Егоров, без да се нарушава тогавашния трудов процес в селскостопанското производство най-малко 720 000 мъже, чийто труд остава неизползван рационално в българското селско стопанство, биха могли да бъдат наети в други професии. Тази цифра се получава при използването на данните за население-то на България от преброяването през 1926 г. Според него, ако се използват данните т 1934 г., тази цифра нараства на 1 млн. души. – Pavel Egorov, *Die Arbeit in der Landwirtschaft* – St. Moloff, ed, pp. 151-153 (цитирано по Gerschenkron, pp. 224-225).

ки – такива като селскостопанска техника, торове, транспортни средства и др.⁹ „Икономическото безсилие на българското селско стопанство е съединено с политическата му способност да упражнява пряко или косвено, откровено или скрито влияние и да отклонява правителствата от политиката за подкрепа на индустриализацията... Не просто икономическият интерес на селянина, а цялата система от социални ценности – етносът, народопсихологическата черта за равенството – се противопоставят на мащабното мероприятие (подпомагането на индустриализацията – б.м., М. Д.). На практика правителството не е свободно само да определя модела на насърчителната политика по отношение на индустрията“. (Gerschenkron, 1962, p. 226).

Гершенкрон не е съгласен и с твърдението, че разрухата на занаятите след Освобождението е доказателство за първоначално натрупване на капитал в България. Тази теза продължава необезпокоявана да доминира в българската историография до днес. Проблемите на българските занаяти след Освобождението идват от отделянето им от големия турски пазар, за чийто изисквания е предназначено тяхното производство, а не от вътрешни стопански проблеми (Penchev, 2008, pp. 59-65). От 90-те години на XIX в. в структурата на българското градско стопанство се появяват нови занаяти, свързани с вече формиращия се вътрешен пазар и през 1936 г. в България има не по-малко от 135 хил. души, работещи в над 62 хил. занаятчийски предприятия.

Гершенкрон отбелязва и друг решаващ фактор за подкрепата на индустриализацията в специфичните български условия – наличността на капитали (Gerschenkron, 1962, p. 227). Ясно е, че вътрешни ресурси за акумулиране на капитал не са налице. Бедността на селското население, което е повече от 80% от активното население на страната, не може да бъде източник на спестявания, като капиталов ресурс. До началото на Първата световна война, а и след това, в България няма изградена банкова система, компонент на която да са инвестиционни банки. Първите опити в такава посока са направени в началото на века, но, ако използваме една фраза на Волтер: „tout vient trop tard“ (всичко идва твърде късно).

Оценката на полезността и значението на марксистката концепция като инструмент за историческо изследване Гершенкрон дава на фона на твърдението на българските историци през 50-те и 60-те години на XX в., че след 1878 г. в България са налице всички важни предпоставки за налагащо се индустриално развитие. Според него, „единственото нещо, което липсва е това самото развитие.“ Като обобщение Гершенкрон използва една фраза на италианския журна-

⁹ За причините за това състояние на българското селско стопанство и държавната политика към поземлената собственост – Вж. (Dimitrov, 2018, pp. 88-103)

лист и писател Italo Calvino, която е избрал и за мото на статията си: „Всички причини са налице, но ефектите не се реализират.“

Моделът на Гершенкрон формулира проблема с индустриализацията на изостаналите страни най-общо така: „Липсата на много елементи в изостаналите държави, които могат да бъдат разглеждани като „предпоставки“ за индустриалното развитие на по-напредналите държави, очевидно е факт. Но очевидно е, че в много значителни случаи липсата на тези „предпоставки“ не пречи на наличието на индустриално развитие. Защото „предпоставките“ не са били предпоставки в истинския смисъл на думата. С други думи, оказва се възможно да се намерят заместители на липсващите фактори и подходящо да се променят, съобразявайки се със степента на изостаналост и редица специфични условия. Като резултат, след като наблюдателят се движи от държава в държава, всички модели на заместители стават видими като скала за икономическа изостаналост.“ (Gerschenkron, 1962, p. 227). Гершенкрон определя основния проблем на българската индустриализация *„като неспособност на страната да определи моделите на заместители в нейната специфична ситуация.“* (Gerschenkron, 1962, p. 228). Привличането на капиталови ресурси, като основен фактор (инструмент) за индустриализацията може да стане по три начина – външни заеми, дейност по създаване на кредити от специално организирани банки (Германия), бюджетният механизъм на държавата или комбинация от всички тези фактори, които се използват като заместители. *Колкото по-изостанала е една икономика, толкова по-голяма е вероятността да е по-значима ролята на държавата спрямо тази на инвестиционните банки.* Българският случай е точно такъв.

Гершенкрон оценява дейността на българската държава по насърчаването на индустрията, която се изразява основно в законодателство в тази насока повлияно от румънски и унгарски законодателни актове, като *„респектиращ опит за справяне с много труден проблем. Но помощната дейност, предоставена на индустрията, беше по-забележителна поради многообразието на начините, по които си предлага, отколкото по размера.“* (Gerschenkron, 1962, p. 229).

Оценката на тарифната политика на държавата до Първата световна война, когато трябва да се поставят основните направления на българската индустриализация, също не е добра. В нея Гершенкрон не вижда стремеж чрез митническият режим да се постигнат значителни промени в структурата на индустриалното производство, а точно обратното – увеличена протекция на хранителната, текстилната, кожарската индустрия за сметка на производствата на средства за производство. Значителното строителство на жп линии до началото на Балканските войни и придобиването на подвижен състав не се използва за насърчаване на индустриални дейности. Външните заеми (като нетни постъпления), които

превишават 2,5 пъти разходите за жп строителство, също не спомагат за развитието на местно индустриално производство. „Няма съмнение, че фокусирането върху външната и военна политика ефективно възпрепятства сериозната загриженост за индустриалното развитие на страната.“ (Gerschenkron, 1962, p. 230).

Секторът на насърчаваната индустрия не постига успехи с привличането на чуждестранен капитал, Създаването на значителни банкови институции с национален или смесен капитал, които да имат интерес към инвестиции в индустриалното производство, не се осъществява¹⁰.

В края на изложението Гершенкрон дава отговори на поставения в края на първата част на статията въпрос – защо, въпреки доста големия ръст на индустриалното производство в България от началото на XX в. до края на междувоенния период, това нарастване не разкрива специфичните качества на голям тласък в индустриалното развитие в условията на значителна изостаналост? И защо отсъствието на структурни промени, а не липсата на растеж, е основният проблем на индустриалното развитие на страната до Втората световна война (Gerschenkron, 1962, pp. 232-234):

1. Бедността и икономическата изостаналост на България ефективно изключват нейното индустриално развитие по схемата на по-развитите държави;

2. Поради тази причина, дискусията за фактори, такива като процесът на т. нар. първоначално натрупване на капитал в България, едва ли е реалистична;

3. В специфичните български условия, такова пропадане на занаятите, каквото се случва в последната четвърт на XIX в., вместо да освободи пътя на фабричната система, може би е причина за отклоняване на фабричните начинания от навлизането в най-обещаващите канали;

4. През разглеждания период дребният фамилно-зеделски характер на българското земеделие става още по-силно изразен. По този начин селското стопанство не може да служи нито като адекватна база за суровини за индустрията, нито като източник на ефективно и нарастващо търсене на индустриални стоки, въпреки че предвид много ниската степен на използване на труда в земеделските стопанства, индустрията може да разчита на селското стопанство, за да задоволява нуждите си от работна ръка;

5. При тези условия проблемът със снабдяването с капитал и проблемът със стабилното и нарастващо търсене на индустриални стоки стават решаващи в стартирането на големия първоначален тласък на индустриалното развитие;

¹⁰ Гершенкрон обръща по-голямо внимание на проблема с привличането на чуждестранен капитал и той оценява в подробности (до колкото позволява ограниченият обем на статията) състоянието на преките чужди инвестиции и банковата система в България (Gerschenkron, 1962, p. 231-332).

6. Банките, организирани като инвестиционни банки и свързани със съответните институции в чужбина, могат да участват чрез привличане на чуждестранни заеми и чрез собствено кредитиране в осигуряването на капитал за българската индустрия. Малко вероятно е, обаче, в условията на изключителна изостаналост те да могат да наберат необходимия капитал и най-вече да намерят възможности за инвестиране в страната;

7. Тогава държавата е тази, която би трябвало да поеме двойната задача, да осигури баланса на капиталовите нужди и да осигури за няколко години търсене на продуктите от новите индустрии. От друга страна, поради рисковия характер на индустриалните дейности в изостаналите страни, липсата на държавна помощ прави банките много съдържани към участие в индустриални ангажменти;

8. Много вероятно е край на XIX в. да е бил най-благоприятният момент за започване на политика на бърза индустриализация в значителен мащаб. Строителството на жп линии все още е далеч от своя край и нуждите за това строителство биха предоставили широко разклонена мрежа от постоянно търсене на продуктите на новите индустрии. Капиталовите пазари зад граница все още са били отворени и рисковите премии значително ниски. В същото време германските банки намират полето на своята дейност в Германия доста ограничено от нарастващата еманципация на германската индустрия и, според Гершенкрон, са били готови да изнесат натрупания си опит в насърчаване на индустриални предприятия в други региони. Българското правителство остава тази възможност да отмени неизползвана.

9. Любопитното съчетание на икономическа изостаналост с доста напреднала система на конституционно управление, отвращението на селяните от индустрията и капитала, идеологията на войнстващия национализъм, усилена от насилствена ирендета¹¹ в Македония и Тракия, алчност, напрегнатост, скъперничество на правителствата и населението, както и амбицията на проникателния, но безотговорен владетел да подражава и да възпроизвежда на Балканския полуостров играта на голямата дипломация, натискът на подобни амбиции от страна на други балкански народи – всичко това в различна степен може да се смята за определящо в политическите избори на българското правителство и отклоняващо внимание и ресурси от индустриализацията.

По този начин българското държавно управление през разглеждания период оставя задачата за икономическото развитие за много по-неблагоприятна ситуация и за режим, който необезпокояван от промените, каквито могат да се

¹¹ Движение за независимост.

случат вследствие технологичните нововъведения, ще е готов да свърши работата, без да пресмята цената или да претегля тежестта, която налага на хората и без да предвижда края на годините на саможертва и лишения.

* * *

Авторът на този текст е напълно съгласен с констатациите на Ал. Гершенкрон. Един поглед върху индустриалната политика на българската държава от Освобождението до средата на XX в. напълно потвърждава неговата теза. Тази политика най-общо може да се раздели на две – от началото на самостоятелното съществуване на България в края на XIX в. (по-точно от 1895 г., когато е създаден първият закон за насърчаване на индустрията) до началото на Голямата депресия и от тук до началото на Втората световна война.

През първия период основната държавна дейност за подкрепа на индустриалното развитие е в приемането на четири закона, вторият, третият и четвъртият от които са разширено и допълнено издание на първия закон (Dimitrov, 2014 А, pp. 348-368). След Първата световна война е приет още един закон със същата философия и практически измерения като тези, приети до 1912 г. (Parvanova, 2018, pp. 139-150). Общото между тези законодателни актове на българската държава е това, че те с нищо не подпомагат структурни промени в индустриалното производство, а създават „парникови условия“ за развитието на индустриите за потребителски стоки. Митническата политика на държавата, която за дълъг период не е автономна по външнополитически причини, въздейства върху индустриалното производство в същата посока.

Всичко това, заедно с военновременния „бум“ на създаване на индустриални предприятия на леката индустрия по време на Първата световна война довежда до „задръстване“ на индустриалния сектор на икономиката ни. Вследствие на това по време на Депресията малко по-плахо и след 1934 съвсем убедено българската държава започва да провежда мероприятия за силно ограничаване на създаването на нови индустриални заведения и принудително затваряне на вече съществуващите в индустриалните браншове, които по административен път се обявяват за „преситени“. Това става по два начина – пряко, чрез законодателство и по косвен път – чрез митническата и валутна политика. (Dimitrov, 2014, pp. 185-204). На тук ще повторим Волтер: „Всичко идва много късно“. Избухването на Втората световна война пресича тези усилия на държавата, както и много други, за промяна на индустриалната среда. Структурната промяна в индустриалното производство не се случва до 1944 г. След това е нещо друго.

REFERENCES

- Gerschenkron, A 1962. *Economic Backwordness in Historical Perspective. Book of Essays*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
- Dimitrov, M 2018. *Land ownership and the development of agriculture in Buigaria (1878-1944)*. Proceedings of the Center for Economic and Historical Research, Volume III, Institutions and Bulgarian economic development over the centuries, pp. 88-103. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M., 2016. *Industry, Protoindustrialization, Industrialization*. Proceedings of the Center for Economic and Historical Research, Volume I, Urban Economy in Bulgarian Lands through the Ages, pp. 13-32. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M., 2014. *The state and the economy in Bulgaria between the two world wars 1919-1929*, Sofia, IK – UNSS, p. 283. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M., 2014 A. *Laws to promote the industry in Bulgaria (1879-1912)*. In Political Economy and Economic Theory, pp. 348-368, IK – UNSS, Sofia. (in Bulgarian)
- Marx, K., 1953. *Capital*, vol. 1., Moscow, State Publishing House of Political Literature. (in Russian)
- Moore, B. 1966. *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press.
- Natan, Z., 1954. *On the question of the initial accumulation of capital in Bulgaria*, Izvestia na Ikonomocheskia Institut pri Bulgarska Akademia na Naukite, kn. 1-2, pp. 30-33. (in Bulgarian)
- Fishlow, A., 2001, *Economic Backwordness in Historical Perspective: Book of Essays* - https://eh.net/book_reviews/economic-backwardness-in-historical-perspective-a-book-of-essays/.
- Parvanova, R. 2018, *Parliament, business and professional organizations and the passage of the Local Industry Promotion Act (1928)*. Proceedings of the Center for Economic and Historical Research, Volume III, Institutions and Bulgarian economic development over the centuries, pp. 139-150. (in Bulgarian)
- Penchev, P., 2008. *Polemic on the Economical Consequences from the Russian-Turkish War for Liberation (1877-1878)*, Istoricheski pregled, kn. 3-4, pp. 49-74. (in Bulgarian)
- Popov, K. 1916. *Economic Bulgaria in 1911.*, Sbornik na Bulgarska Akademia na naukite, VIII. (in Bulgarian)
- Veblen, T., 2003. *Imperial Germany and The Industrial Revolution*, Batoche Books Kitchener.

Correspondence address:

Marko Dimitrov – Associate professor, PhD

University of National and World Economy

Department of Political Economy

8-mi dekemvri Str., 1700, Sofia

E-mail: marco_dimitrov@abv.bg

**КРИЗИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ:
ИЗ СТОПАНСКИТЕ ПРАКТИКИ НА БЪЛГАРСКИ ТЪРГОВЦИ
ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.**

Светла АТАНАСОВА

Abstract: *The subject illustrates internal and external factors and causative links, which bring economic instability, bankrupt threat and a need for change in the activity of the Revival period trade companies from the second half of the XIX century. Amongst the main reasons for instability are natural disasters and fires, national liberation movements on the Balkans in 1875 – 1876, the Serbian – Turkish war and the Russian – Turkish war, the economic collapse of the Empire, drop of the Turkish currency, overflow of the inner market with European factory goods and the fall of local manufactured goods, dishonest partnership and others. The consequences of the crisis lead to regulation and development: a change in companies, limitations to the scale of economic activity, transition of capital towards the industry, loaning of real estate and last but not least importantly – the establishment of new economic structures. In the research, cases of the practice of different merchants are analyzed – from Tarnovo – Todor Vasilev, from Svishtov – Dimitar and Grigor Nachovich, from Varna – Yanko Slavchev and others.*

Key words: *crisis, regulation, development, economic practice, Bulgarian merchants.*

JEL: N 01; N 83

Българските търговци бележат активно присъствие в стопанския живот на Османската империя през втората половина на XIX в. В качеството на икономически субекти, те формират нагласи, изграждат модерно функциониращи капиталистически структури и променят социалния и културен облик в отделни населени места или региони. Техните професионални практики са силно повлияни от редица външни и вътрешни фактори, които обуславят имперската политика или европейските амбиции на Балканите. Причинно-следствените връзки пораждат икономическа нестабилност, заплахи от фалит и необходимост от промяна на статуквото. Сред основните причини за растящата несигурност и реалните финансови загуби в търговската сфера се открояват националноосво-

бодителните движения на Балканите от 1875 – 1876 г., Сръбско – турската и Руско – турската война, стопанският фалит на империята и обезценяването на турската лира, пренасищането на вътрешния пазар с европейски фабрични стоки и залезът на местното манифактурно производство, некоректното партньорство, умишлено предизвиканите пожари на стопански площи и стоки от конкуренти и т. н. Следствията от кризите водят до регулации за развитие: промяна в съдружията, ограничаване на мащабите на стопанска дейност, пренасочване на капитали в индустрия, кредитиране и инвестиции в недвижими имоти и не на последно място по значение в създаване на нови стопански структури.

В изследването са приведени примери от стопанските практики на възрожденските търговци Тодор Василев, Димитър и Григор Начович, Костадин и Янко Славчеви, които илюстрират възникналите професионални кризи и инструментите за тяхното овладяване. Подборът на тези ярки личности – предприемачи, общественици и филантропи не е случаен. В създадените от тях търговски дружества се наблюдават редица сходства. На първо място и трите стопански структури се открояват с дълъг професионален живот – от средата на XIX в. до първите десетилетия на XX в. Поставени в различни условия, при провинциалната пазарна ситуация на Балканите в Османската империя или в икономическата система на свободна България, те успешно се адаптират. Цикличните прояви на спадове и възходи са резултат както от изброените политически и икономически фактори, така и от личните управленчески качества и компетенции за регулации и справяне с кризи.

Дейността на възрожденския предприемач Тодор Василев попада във водовъртежа на националноосвободителните движения и Руско – турската война през 70-те години на XIX в. Стопанският фалит на империята, растящата инфлация и обезценяването на турската лира в навечерието на войната значително затрудняват търговските операции. Търговската къща на Тодор Василев е създадена през 1863 г. и последователно преструктурирана през 1868 г. и 1874 г. Фирмата е със седалище в Търново и филиали в Русе и Цариград. Тя задоволява потреблението на вътрешния пазар с разнообразни манифактурни изделия внасяни от столицата на империята. Съдружниците Тодор Василев, Георги Мартинов и Ганчо Цанков водят отделна търговска документация в Търново, Русе и Цариград. Счетоводните тефтери, фактури и товарителници се засичат при финализирането на всяка операция. Цариградският представител на дружеството Ганчо Цанков купува стоки от фабриката на крупният предприемач и индустриалец Ангел Карагьозов в Цариград и ги изпраща на Георги Мартинов в Русе. Той от своя страна придвижва цялата търговска документация (извлечения, фактури, търговски групове приети от кантората в Цариград или фирмите–

гаранти по сметките на дружеството) до Тодор Василев в централния офис в Търново (Atanasova, 2014, pp. 289–290, 294).

Финансовата нестабилност в империята през лятото на 1875 г. се отразява негативно на търговския обмен. Георги Мартинов отбелязва в кореспонденцията: *„Бешлика днес много кесат трудно се намира по сарафите има по еснафа го минат 103 гр.”*¹. Част от плащанията се извършват в стари пари, които не са валидни на пазара. Следейки паричното обръщение Тодор Василев съветва: *„Само влашките франкове вземайте, а сръбските оставяйте. Днес минцовете се търсят. Бешликът се добре намира, разваляйте и пращайте насам минцове или лири”*².

Революционните конфликти на Балканите водят до дестабилизация и на европейските пазари. Българските търговци понасят редица загуби, а в някои случаи са принудени да обявяват фалит. В писмо до търновския офис през 1875 г., Георги Мартинов съобщава за търговски фалит на негов родственик и участник в семейния бизнес Христо Цончев³.

По повод икономическата ситуация на световните пазари, Мартинов пише: *„Търговците ся твърде плашат от времената. Голяма криза властва, не смеят да продават”*⁴. Цариградските компании отказват да продават стоки на кредит, тъй като търновската фирма е натрупала солидни финансови задължения към тях⁵.

Извлечение от сметките на търговска къща „Тодор Василев и Сие” за последното тримесечие на 1875 г. показва, че за нуждите на търговията от Цариград са внесени стоки на кредит в размер на 343 882 гр., а дългът към кредиторите възлиза на 179 980 гр.⁶.

Преминаването към метричната система за отчитане на мерките и теглилите предизвиква нови проблеми при вносната и износната търговия. Смесването на мерните единици води до неправилно отчитане на товарителниците. В писмо от 28 октомври 1875 г. Ганчо Цанков съобщава на Тодор Василев: *„Като додат вълнените шалове за да ги прегледат на дължината ще ли са също както ви ги бележа и ще са и те карашик (смесени) както излезли в Русе, пишат ми чи биле размесени на място излезли дълги и къси, за да му ги отбия на търговец”*⁷.

¹ Държавен архив (ДА) – Велико Търново, Ф. 92 К Търговска къща „Тодор Василев и Сие” – Велико Търново, оп. 1, а. е. 47, л. 30.

² ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 47, л. 56.

³ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 47, л. 53.

⁴ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 47, л. 65.

⁵ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 6.

⁶ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 8-9.

⁷ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 3, 4.

Цанков следи за промяната на пазарната ситуация и уведомява Тодор Василев за понижените стойности на ценните книжа и високите котировки на благородните метали. *„Златото и среброто днес в Цариград твърдее касо, акциите са твърде бол и ни си струват стойността, много богати които имат парите си”*⁸.

През месец януари 1876 г. финансови постъпления за компанията почти липсват. *„Тука (Русе) таз неделя съвсем рехава. Вересиите никак не излягват. Не смея стока да продавам. Момчето (помощникът) го проводих вчера на Тутракан да видим какви пари ще донесе”*⁹. Цените на стоките се увеличават *„тука жито ливри 55 оки 120 кило то се дава за 55 гроша”*¹⁰. Потребителският интерес към предлаганите стоки е слаб. Мартинов уведомява Василев: *„Гледам спиртовете се заседаха. Пари готови се вадят за него, се плащат, а от него пари не сме взели. Гдето били половината в брой той се плати. Този който е в Ловеч трудно се търгува”*¹¹.

В същата ситуация е поставен и цариградският представител Ганчо Цанков. Съдружниците се опитват да компенсират повишените цени с икономии от пристанищни такси. *„За транзиту на кафетата казват ако би че има да им идват тогава да прехвърлят на Варненския вапор за Туна, но не вярвам защото кафета ся покачили, също ориза чувам го същия [търговец] покачил”*¹². Търговците в Цариград продават залежалата стока по актуалните изкупни цени, като реализират печалби¹³.

В редица случаи доставките не отговарят на предварително заявените. Ганчо Цанков отчита различия в качеството, което до известна степен е продиктувано от некоректното отношение на търговските партньори¹⁴.

През пролетта търновската компания участва със своя стока в организирания ежегоден панаир в Джумая, където Тодор Василев има павилион. На изложението Ганчо Цанков отчита слабо присъствие на търновски търговци: *„Казаха ни особно търновска част нямало, причините кои са неизвестно, чуват се слухове разни и за по нашенските места имало размирие и недоволство, доколко са истинни незнайно [в случая става въпрос за Априлското въстание]”*¹⁵.

⁸ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 2.

⁹ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 48, л. 8.

¹⁰ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 48, л. 8.

¹¹ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 48, л. 8.

¹² ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 48, л. 13.

¹³ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 17.

¹⁴ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 22.

¹⁵ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 42.

През месец май 1876 г. Цанков осведомява за хода на Цариградската посланическа конференция и възцаряването на султан Мурад хан. Изказва опасенията си, че революционните движения ще предизвикат икономическа криза пагубна за търговските дела¹⁶.

През месец август ежегодното търговско изложение в Узунджово е отменено. По този повод четем в кореспонденцията: „*От цариградски търговци нема никой да отиде и филибелии и едирнилии няма да са дошли да пазаруват*”¹⁷.

Възцаряването на султан Абдул Хамид II на 27 август и съпътстващите тържества по коронацията блокират търговските дела. Както пише съдружникът в Цариград „*чаришиите бяха затворени по причина че препасват калъча на новия цар султан Хамид Хан II*”¹⁸. Имперската столица е препълнена с редовни войски и цари приготвление за бъдещи бойни действия. При тези условия служителите на пристанището отказват да експедират търговски товари към европейските провинции на империята¹⁹.

Цените на вносната прежда от Лондон се покачват, което води до завишение на изкупните цени от цариградските търговци–посредници. Намалява броя на търговските операции и броят на купувачите на стоковата борса в Цариград²⁰.

Турската банка пуска в обръщение на пазара каймета – нестабилни като номинално покритие книжни пари, за които Ганчо Цанков предупреждава своите съдружници в Русе и Търново: „*В каймета не са улавяйте, на Георгия да са пази чи да купува за кяръ и ги праща въ Варна да ги променяват ние време суцни*”, „*говорят че за 7 милиона гроша каймета щели да извадят, а не както ся беше чуло за 3 милиона, тези каймета голям смут даде на търговците, а повече на сарафите. Вчера каймето за лира 143/144. Сарафите казват така не продаваме не купуваме*”²¹.

Световните пазари също реагират на промените. Изкупните цени на Лондонската борса се повишават. Към 31 октомври 1876 г. Ганчо Цанков уведомява Тодор Василев: „*В Лондра телеграфи дадоха на търговците, че суровия памук прочее се покачил 20 на % нагоре върви. Ето американът за бой чет 6 гроша*

¹⁶ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 32.

¹⁷ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 57.

¹⁸ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 59.

¹⁹ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 36, 39, 42.

²⁰ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 48.

²¹ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 39, 49.

ливра днес”²². Цариградските фирми–доставчици са принудени да увеличават цените, за да избегнат загубите. Както се споменава в кореспонденцията „ако искат да продават на лондренската пиаца, трябва да продават лонглоти 7 ливри и преди *Харгрес* 60-62”²³. Въпреки възникналите затруднения Ганчо Цанков купува от склада на Марко х. Вълчев 250 топа американ по 6 гр. ливра²⁴.

В края на 1876 г. назрява конфликт между търговците Никола Сарафов и Ганчо Цанков. Според изпратеното писмо от 16 декември до Търново причината се корени в неизплатени дългове от страна на цариградската къща „Тодор Василев и Сие” към фирми–кредиторки. Потърпевшите търговци подават жалба до „горния меджлиш”, в който постоянни членове са търновските първенци Никола Сарафов и х. Павли Иванов²⁵.

Започналите бойни действия между Русия и Турция през април 1877 г. затрудняват работата на Георги Мартинов в Русе: „Градът е на бомбардиране от час на час се очаква. Момчетата настанал да събират пари. Тефтерите съм ги запечатал. От Цариград вече стоки не идат, затова ще продавате вашо онова което имате”²⁶.

През месец май търговското дружество се преориентира към посредническа търговия със сол по река Дунав. Самият Мартинов затваря кантората в Русе, като изпраща стоката от магазина в Търново²⁷.

В началото на 1877 г. продажбите на стоковата борса бележат значителен спад. Богатите търговци в Цариград задържат готова продукция по складовете, но средностатистическите предприемачи продават стоки с 2–3% печалба или на реалните цени. Въпросната ситуация Ганчо Цанков описва по следния начин: „Които са по-богати задържат и не продават. Както Камбуров, братя Суwandжиолу и Т. Суwandжиолу и прочие. А които са по-слаби, като намерят и продават с 2-3 на % или на вехтите цени”. Движението на валутата се характеризира със светкавични обрати: „Каймето вчера и лира излезли до 165 гр. и до вечерта се върна 157-158 гр. непостоянно е меджидието разлика 4,25 до 4 $\frac{3}{4}$, 5, 6; 112 $\frac{1}{2}$ до 112 гр.”²⁸.

На 5 април Джумайският панаир се отлага заради предстоящата война. На 19 април 1877 г. австрийската параходна компания отказва да транспортира стоки от Цариград. Ганчо Цанков е изправен пред дилемата да върне стоките на

²² ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 51.

²³ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 51.

²⁴ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 51.

²⁵ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 54, л. 67.

²⁶ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 49, л. 31.

²⁷ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 49, л. 33, 44-45.

²⁸ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 55, л. 1.

фирмите –доставчици или да продава на загуба. В подобна ситуация изпадат и други възрожденски търговци. Стефан Камбуров изтегля от Варненското пристанище всичката си стока обратно в Цариград²⁹.

През есента на 1877 г. търговското представителство в Цариград прекратява своята дейност и съдружниците разкриват фирмен филиал в Букурещ под ръководството на Ганчо Цанков. Дейността се реструктурира и ориентира към внос на стоки от западноевропейските държави (Atanasova, 2014, p. 311).

Събраните данни показват, че през 1875 г. фирмата работи на загуба и реализираните печалби от продадени стоки в брой, изплатени полици и съдружески средства не са достатъчни да покрият задълженията към кредиторите. През 1877 г. дружеството успява да излезе от финансовия колапс благодарение на гъвкавата политика за реструктуриране и промяна на пазарите и партньорите. В дружествената каса постъпват свежи пари, необходими за закупуване на нови стоки.

Нарушеният търговски баланс след края на войната води до спекулации с цел намаляване на вносните мита. В писмо от 29 май 1878 г. Георги Мартинов посочва, че редица български търговци регистрират по-малки товари пред митническите служби. Въпросната практика използват и нашите съдружници³⁰.

От 1880 г. дружеството на Тодор Василев започва да внася хранителни продукти от Западна Европа през Русенското пристанище. През април търновската фирма отново изпитва сериозни финансови затруднения. Липсата на реален капитал за закупуване на нови стоки и неизплатените кредити водят до застои на търговските операции. Свежи пари в дружествената каса постъпват единствено от продажби в чужбина. Тодор Василев прекратява фирмената дейност през 1887 г. Отделните кантори се трансформират в самостоятелни търговски практики (Atanasova, 2014, p. 313).

Икономическата нестабилност и предизвиканият фалит в края на XIX в. не отминава и проспериращата компания на Димитър и Григор Начович от Свищов. Бащата Димитър е един от първите вносители на колониални стоки от Виена за вътрешния пазар, след откриването на параходната компания по река Дунав. Търговската дейност се разраства и Димитър Начович отваря магазин за колониални стоки в Свищов (Ganchev, 1996, p. 385)³¹. Младият предприемач сключва брак с Евгеница – дъщеря на богатия търговец Христо Папазов. Раз-

²⁹ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 5, 5 л. 8-9, 11.

³⁰ ДА – В. Търново, Ф. 92 К, оп. 1, а. е. 50, л. 1.

³¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Български исторически архив – София (НБКМ, БИА – София), Ф. 14 Григор Начович, оп. 1, а. е. 1, 2, 4801.

ширява търговските контакти до Виена и Пеща³². През 60-те години на века фирмата преживява небивал разцвет. Възрожденският търговец разкрива свои кантори във Виена, Букурещ и Галац. Към дейността на семейната компания се присъединява и синът Григор. Той управлява кантората в австрийската столица. Свищовското дружество работи успешно и след Освобождението³³.

Симптоми за икономическа нестабилност на компанията се прокрадват през 1883 г. Напрежението е овладяно от Григор Начович с взетия безлихвен търговски заем от Българска народна банка. Според главният редактор на русенския вестник „Славянин“, привилегированото положение на редица политици и предприемачи, сред които се нарежда и младият Начович е една от причините кредитната институция да нарушава своя устав и да дава заеми безвъзмездно, без гаранции или ипотека. Свищовският предприемач Григор Начович получава кредит с гаранция от Евлоги Георгиев за сумата от 35 000 лв., със срок за погасяване от 15 юни 1883 г. до 15 юни 1884 г. По-късно му е отпуснат втори кредит в размер на 15 000 лв. и 65 000 лв. по поръчителство с неопределен срок. Последната операция е категорично забранена в установените правила на банката. С различни лихви са облагани и взетите кредити от високопоставени икономически субекти. Търговският заем на Начович е обложен със 7% лихва³⁴.

През 1895 г. компанията на Димитър Начович установява търговско съдружие с Мирко Павлов и решава да прехвърли значителна част от отговорността в неговите ръце³⁵. Оттеглянето на Григор от семейната търговия и политическите му ангажименти вероятно провокират решението на бащата да се довери на външен човек.

Въпросното събитие е описано в ръкописите на българският политик и държавник Начович по следния начин: *„Баща ми основал търговската си къща около 1845 година. Той я предаде на Мирка Павлова на 1895 г. сиреч като следъ 50 години. През тия 50 години баща ми човекъ самоукъ, малограмотенъ и благодарение на неимоверното трудолюбие стана един от първите търговци в Свищовъ с неограниченъ кредитъ въ Виена, Букурещъ, Галацъ и прочъ. Стойността на неговите недвижими имоти се възкачваше на повече от 300 000 лева, а капитала на магазина му възлизаше, според кондрата сключен с Мирка Павлова на 1895 година на 130 000 лева“*³⁶.

³² НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 10.

³³ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 1, 4.

³⁴ Славянин, изд. в Русчук, VI, 7515 януари 1885 г.

³⁵ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 1, 4.

³⁶ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 4.

Търговската къща е разтърсена от първата сериозна криза през 1897 г., която според Григор Начович е предизвикана от лошото управление на съдружника, системните злоупотреби със стоки и фалшифициране на документи. През същата година Мирко Павлов моли младият Начович да поеме поръчителството за отпуснатия от Българска народна банка заем в размер на 50 000 лв. за поддръжката на магазина. Павлов посочва в молбата, че в магазина няма стоки, тъй като са заложили в банката и *„магазинът е предаден на Елияс във Виена, на Евлоги Георгиев в Букурещ и множество други кредитори“*³⁷. Оказва се, че търговското дружество има непосилни задължения от неизплатени стоки на кредит и на практика имуществото е запорирано³⁸. Този неочакван обрат в развитието на една от най-проспериращите свищовски компании към 1895 г. е силно смущаващ.

С оздравяването на фирмата и ограничаване на правомощията на Мирко Павлов се заема самият Григор Начович. Според него причините за катастрофата са много и те се коренят в непочтеното съдружие. Виновникът за кризата е Мирко Павлов, който извършва продажби на стоки без печалба и присвоява част от имуществото на Димитър Начович. В описите на недвижимите имоти за информация на кредиторите, Тенекеджийският хан в Свищов е оценен на 160 000 лв. вместо реалната му покупателна стойност от 80 000 лв. Изкуствено завишаване на цените навежда на мисълта, че самият Павлов има личен мотив в разпродажбата или присвояването на имотите на един от най-видните свищовски граждани. Младият Начович посочва, че съдружникът извършва злоупотреби със стоките в магазина. В списъка на наличността Павлов записва общата стойност на 140 000 лв., а според търговецът Ненович реалната им стойност е 85 000 лв.³⁹ Мирко Павлов завишава цените на стоките за да не се открият липсите. Той тайно разпродава част от стоката и скрива търговските тефтери за да прикрие злоупотребите⁴⁰.

Първият опит за излизане от изкуствено предизвиканата криза във фирменото управление е свързан с разширяване на съдружието и вливането на нов оперативен капитал. При последвалата пререгистрация на търговска къща „Димитър Начович“ в Окръжния съд в Свищов, с дата 30 юли 1898 г. е записано: *„Дружеството е събирателно състояще са отъ Д. Начовичъ живущъ въ у Свищовъ, Дръ Ванковъ живущъ въ гр. София и Мирко К. Павловъ, като всички съдружници сме съ пълна солидарна отговорност“*. Последният участник в

³⁷ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 5.

³⁸ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 5.

³⁹ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 5, 7.

⁴⁰ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 7-9.

стопанското начинание е определен за управител на фирмата и на него са делегирани правата да подписва всички документи от името на съдружниците. Предметът на стопанска дейност – внос на колониални стоки се запазва, седалището на фирмата остава в Свищов, но търговските филиали се закриват⁴¹. Младият Начович поема фирмените дела от вече немощния си баща. Този факт ясно личи от запазената телеграма, изпратена от него до Мирко Павлов в Свищов. С нея той упълномощава последния да подпише новия договор от името на баща му Димитър и съдружника Ванков. Заявлението е заверено от нотариус в Софийския окръжен съд на 29 юли 1898 г. и включено в регистъра под номер 6634. Телеграмата изпреварва сключеният договор между съдружниците, но информацията подава ясни индикации, че Димитър Начович не е в добро здраве и Григор се грижи за семейното имущество и дружествения капитал на баща си⁴².

През 1899 г. младият Начович нарежда на Мирко Павлов да продаде част от залежалата стока и някои от дружествените имоти за да погаси дълговете към кредиторите. Следва бездействие от ответната страна. Начович сключва споразумение с Българска Народна банка и тя поема ипотеката на магазинята под свой контрол. В писмо до попечителите Макавеев и Пантелей Тодоров, той моли за прехвърлянето на работата по задълженията на съответната кредитна институция. Операцията продължава цели две години⁴³. Димитър Начович умира на 1 октомври 1901 г.⁴⁴. Забавянето на процеса по прехвърлянето по вина на попечителите „отваря вратите“ за кредиторите. Както сам посочва Григор Начович в своите автобиографични бележки: *„Кредиторите туриха ръка на всичко какво беше останало и започнаха да се разполагат както знаят“*, *„ако Павлова и настойничеството бие послушали съветът ми велики кредитори няма да бъдат удовлетворени“*⁴⁵.

Следващата стъпка която предприема Григор Начович за спасение на семейното имущество след обявения търговски фалит е базирана на ново споразумение „Задължително“ с Българска Народна банка от 22 март 1901 г. От документа става ясно, че кредитната институция участва като подставено лице в организирания търг, и по-късно свищовският предприемач се задължава да откупи всички имоти от банката на утвърдени от тях цени.

⁴¹ ДА – В. Търново, Ф. 928 К Окръжен съд Свищов, оп. 1, а. е. 593, л. 108.

⁴² ДА – В. Търново, Ф. 928 К, оп. 1, а. е. 593, л. 109.

⁴³ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 9-10.

⁴⁴ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 1, л. 88.

⁴⁵ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 4801, л. 10.

„Въ последствие на устното ми споразумение съ Българската Народна банка, да се яви на търгът по разпродажбата на имотите на баща ми Г-нъ Димитър Начовичъ от Свищовъ, подробно описани въ дадения от менъ на Банката описъ отъ № 1 до №19 включително, и наддава за моя сметка до 30% тридесетъ на сто повече отъ емлячното имъ оценение, задължаватъ се съ настоящето да откупя от Банката всичките ония имоти, които са по горепоменатий описъ. Останатъ върху банката, по тяхната покупна цена”⁴⁶.

Освен горепосочените факти, предизвикали кризата във фирменото управление, според нас съществуват и външни причини за търговския фалит на Начович. Сред тях се открояват националната политическа и икономическа криза – породена след падането на правителството на Константин Стоилов, стагнацията на пазара и проблемите с вноса на чужди стоки, които неминуемо утежняват ситуацията.

Професионалните биографии на Костадин и Янко Славчеви са показателен пример за оцеляване при кризи и търсене на инструменти за регулации и постъпателно развитие. В животописните бележки на варненския предприемач и градоначалник Янко Славчев⁴⁷ присъства темата за търговската дейност на неговия баща в Търново и за залаз на стопанската му инициатива.

Костадин х. Славчев е търговец на колониални и манифактурни стоки, внасяни от Германия, Австрия и Румъния. Фирмата е локализирана в Търново и има търговски филиали във Виена и Цариград (Palangurski, 2014, p. 241). Той управлява кантората в Цариград, закупува стоки от местните търговци на едро и изпраща с гемии до Варненското пристанище. Освободените товари пристигат с пощенски коли до Търново. Управител на кантората във Виена е неговият съдружник Пенчо Стоянов⁴⁸. Фирмената криза настъпва след умишлено предизвикан пожар от турската власт в търновския квартал Варуша и на главната търговска улица (вероятно през 1848 г.). Изгарят двата магазина за колониал и манифактура на Костадин Славчев и братята му, както и бащината им къща на площад Баждарлък⁴⁹. Янко Славчев записва в спомените си: *„След пожара и една гемия съ стока потъна въ Черно море при Варна. Баща ми убедня, и отвори едно бакалско дюгенче съ което идва и прехранването мен и пет сестри, азъ трябваше да търся и са настаня на работа”⁵⁰.*

⁴⁶ НБКМ, БИА – София, Ф. 14, оп. 1, а. е. 2, л. 32.

⁴⁷ Регионален исторически музей – Варна, Музей на Възраждането, фонд V, инвентарен номер 405 (RIMVN В Ф. V405).

⁴⁸ RIMVN В Ф. V405, л. 4.

⁴⁹ RIMVN В Ф. V405, л. 4.

⁵⁰ RIMVN В Ф. V405, л. 7 г.

След Кримската война Янко Славчев започва работа като писар в търновска кантора, а по-късно е преводач в една френска греньорска компания. За две години той успява да се замогне и натрупа известен капитал. Със замирането на търговията със сурова коприна в Търновско и Габровско и неговата дейност приключва. Решава да се установи във Варна при своите родственици братя Георгиевич⁵¹. „Варненският” период от живота на младия стопански предприемач започва в кантората им през 1866 г. (Palangurski, 2014, p. 241). Експедиторската къща на братята Никола и Сава Георгиевич работи с италианско-английското параходно дружество „Morton Bell” и е необходим преводач. Сава Георгиевич назначава Янко Славчев на тази позиция (Palangurski, 2019, p. 83)⁵². През същата година варненските търговци обявяват фалит, предизвикан от некоректна сделка с италиански търговец на добитък и Славчев отново остава без работа. И както сам посочва в мемоарите си от 1915 г. *„благодарение на някои приятели търновчета, които ходеха в Цариград и пращаха стоката си чрез братя Георгиевич се окуражиха да ми пращат стоките си. Наех една кантора и започнах комисионерството си”*⁵³.

Янко Славчев поема част от клиентите на братя Георгиевич. Познанството му с френския търговец Ришард му „отваря вратите” към износа на необработени кожи за Франция. Ришард изкупува от българските земи ярешки кожи за кожарската фабрика в Лион. Славчев набавя стоката от местните производители в Шумен и Варна. След 1868 г. Янко Славчев се утвърждава като успешен търговец – комисионер⁵⁴. През 70-те години на XIX в. се сдружава с търновския търговец Андрея Астарджиев (Roussev, 2015, p. 383). Включва се в акционерното дело и от 1872 г. е председател на „Българското търговско братско дружество във Варна” (Roussev 2015, pp. 539–540; Palangurski, 2019, p. 83). Стопанският деец е избран от турската власт за член на Търговския съд във Варна последователно в годините от 1873 г. до 1875 г. (Palangurski, 2014, pp. 241–242)⁵⁵. Той се оттегля от активна търговска дейност през 1915 г.⁵⁶.

Представените търговски практики от втората половина на XIX в. налагат следните изводи. Стопанските кризи водят до регулации, анализ на пропуснатите ползи, изграждане на стратегии за оцеляване и прилагане на спасителни програми. Оздравителните процеси обикновено са свързани с радикални мерки,

⁵¹ RIMVN В Ф. V405, л. 8.

⁵² RIMVN В Ф. V405, л. 9 л.

⁵³ RIMVN В Ф. V405, л. 10 л.

⁵⁴ RIMVN В Ф. V405, л. 10 г.

⁵⁵ RIMVN В Ф. V405, л. 12 л.

⁵⁶ RIMVN В Ф. V405, л. 15 л.

със загуба на финансови средства, разрушаване на дългогодишни партньорства, ограничаване на мащабите на стопанските инициативи. Финалът на всяка криза не изключва и съзидателното начало. Добрата перспектива присъства в почти всички разказани „истории“ за кризи, регулации и развитие. Възрожденските търговци са образовани, владеят чужди езици, имат широки познания за политическата и икономическа ситуация на Балканите и в Европа и именно тези обстоятелства им помагат да използват алтернативни методи за управление в условия на криза.

REFERENCES

- Atanasova, S 2014, *The Tarnovo trading companies during the Revival*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Ganchev, S 1996, *Svishtov (Contribution to its history)*. Facsimile, Polyprint – SOE Vratsa. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The commercial modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th cc.) as a culture and a practice*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Palangurski, M 2014, *The Founders*, Sibi, Sofia. (in Bulgarian)
- Palangurski, M 2019, *The fathers of the Tarnovo constitution. The national network tissue*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Svetla Atanasova – Associate professor, PhD
Regional Museum of History – Veliko Tarnovo
6, Nikola Pikolo Str., 5000 Veliko Tarnovo
Tel.: (+ 359) 887 247 943
E-mail: svetla_atanasova1969@abv.bg

ЗЪРНЕНИТЕ ХРАНИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВОЙНИТЕ (1912–1918). ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ

Пламен ИВАНОВ

Abstract: *From ancient times until today cereals have the primary role in the life of nations. They are one of the most sought after and used sources of raw materials and supplies, they remain an integral part of national and international trade. Bulgaria is an agricultural country and its participation in the three wars during the period 1912-1918 is reflected in an extreme increase of problems in the agricultural sector. As in other belligerents, introduces a system of regulation and control of the economy, including cereals. The paper examines and analyzes the implemented measures, their effectiveness, problem areas and the results of the state intervention.*

Key words: *Cereals, Bulgaria, Balkan Wars, First World War, Military economy, Food crisis.*

JEL: N54

Участието на България в три последователни войни (1912–1918) оказва всеобхватно отражение върху всички сфери на обществения живот в страната. В икономиката са въведени специализирани мерки за държавно ръководство, координация и контрол на селското стопанство и други отрасли.

Такава практика, в периода на Първата световна война, е характерна за воюващите държави. В селското стопанство политиката е насочена към регулиране на производството, фиксиране на цените на жизнено важни продукти, както и извършване на реквизиции. В Германия (1914–1915) с въведен държавен монопол върху зърното, картофите и други храни. Аналогични мерки се въвеждат и във Франция (1915–1916) за цените на селскостопанска продукция, включително с право за държавна конфискация на зърното, а във Великобритания мерките за стимулиране на производството са допълнени със законодателно фиксиране на минимални цени на продукцията и минимална работна заплата в аграрния сектор, за да се пресече прекомерен ценови ръст и спекула (Broadberry, Kevin O'Rourke, 2010, pp. 296-298).

В България производството и пласмента на зърнените храни също попадат в режим на сериозни трансформации, с характерната за военните години силна

държавна намеса. Извършваните промени могат да се разглеждат в два вътрешни етапа, ако хронологически се следва участието на България в Балканските войни и Първата световна война (1912–1918). През всеки от тях, политическите и стопанските решения се различават с набора от мерки, степента и обхвата на държавната намеса, характера на инициативите, както и резултатите от практическата им реализация.

Зърнените храни – състояние и тенденции

През разглеждания период зърнените храни придобиват значимостта на стратегически отрасъл за стопанството. Намаляването на производствения капацитет на почти всички земеделски продукти, но главно на зърнените храни, води до съкращаване на техния износ, което се отразява на дефицита по търговския и платежния баланс на страната. От друга страна, нарастват затрудненията в продоволственото осигуряване. В хода на усложняващи се вътрешни и международни условия, става изключително важно на държавно равнище добре да се познават и ефективно да се управляват производството и търговията със зърнените храни.

В България, по отношение структурата на земеделските култури, традиционно пшеницата заема най-важното място и това остава без промяна през военните години. Общата картина за състоянието и тенденциите в производството и износа на пшеница би могло да се проследи от следните данни:

Таблица 1.

Състояние и промени в производството и износа на пшеница в България за периода 1912-1918

Год.	засята площ(хек)	производство (квинтали)	стойност (лв.)	износ (кг.)	износ (лв.)
1912	1168198	12180752	225859928	251424983	44697602
1913	998648	11839190	223701093	118008731	20536888
1914	1021999	6315624	125597788	245045098	45332616
1915	973232	9668982	278218474	536365	173015
1916	964091	8055986	278218474	1367944	863806
1917	1004105	7910695	378264548	1955707	792791
1918	985250	6314893	576062318	-----	-----

Източник: Botev, S. and I. Kovatchev, 1934, p. 335.

Картината при пшеницата, както се вижда, е белязана с подчертана низходяща тенденция (при изходни данни за 1912 г. и съответните най-ниски точки през 1914, 1915 и 1918 г.). В цифри намалението е съответно: на площта със 194 966 хек.; на производството с 5 865 859 квин.¹, а по стойност – 100 262 140 лв.; износът в обеми намалява до 250 888 618 кг., а по стойност – 44 680 587 лв.

Царевицата е другата основна зърнена култура с голямо икономическо и продоволствено значение. Наличните данни за засятата площ, произведените количества и износа очертават една обща отрицателна тенденция за периода на войните. Регистрираното намаление на засетите площи е с около 11%, при добивите колебанието е от 7 233 011 квин. през 1912 г., на 2 149 806 квин. 1918 г. (със силно влияние на климатичните фактори). Износът бележи екстремна крива надолу както по количество, така и по стойност – от 288 607 571 кг. за 39 882 223 лв. през 1912 г., в края на войната са изнесени само 75 620 кг. за 21 160 лв. (Botev, Kovatchev, 1934, p. 340).

Ечемикът е третата важна зърнена култура, отглеждана традиционно в страната. Засятата площ през военните години намалява с 22% (или с 54 672 хек.), обемите на производството също се съкращават от 2 708 538 квин. през 1912 г. на 1 481 229 квин. през 1918 г. Общата негативна картина се допълва от драстичния спад при износа, който през 1912 г. възлиза на 17 834 878 кг. за 2 642 988 лв., за да стигне символичните 2 500 кг. за 750 лв. през 1916 г. (и без износ на ечемик през последните две военни години) (Botev, Kovatchev, 1934, pp. 343-344).

Подобно е състоянието при другите зърнени култури ръж, овес, лимец, където засетите площи намаляват, респективно и тяхното производство, спад бележи износа по обеми и стойности.

Както се вижда от посочените данни се очертават тенденции на общ спад групата на зърнените култури. Намалението за отделните видове е различно - по години, по обеми на тяхното производство, низходящо е изменението на обработваемите площи, сериозно се съкращава износа. Първоначално скалата на спада се колебае около нормалните стойности, за да се достигне до кризисни показатели в края на Първата световна война. През 1918 г. зърненото производство бележи намаление с 44,8% в сравнение със средногодишното производство през предшестващия период 1907–1911 г. (Katzarkova, 1969, p. 114) Износът на зърнени храни се съкращава още по-драстично, около 60 пъти от обемите на тази експортната продукция, в сравнение с довоенните равнища.²

¹ Квинтал – мярка за тежест (50, 8 кг.).

² Статистически годишник на Царство България за 1913–1922 г., с. 134

Причините за задълбочаващите се проблеми в зърнения сектор имат комплексен характер. Те са свързани, от една страна със самото производство, а от друга, с извънредните условия на войната и всички произтичащи от това политически, военни и икономически обстоятелства и договорености. За преодоляване на редица трудности и овладяване на негативните тенденции се използва широката намеса на държавата.

Държавната зърнена политика през Балканските войни

В периода на Балканските войни се регистрира известно съкращаване на обработваемите земи с 3,34 млн. дка., което се отразява незначително върху индекса на физическия обем на земеделската продукция (при база 100 за периода 1908–1912 г., през 1913 г. той спада до 99 пункта). (Todorov, Berov and other, 1981, p.287) Това обстоятелство не променя общите условия, в които се развива производството на зърнени храни.

Сериозна последица с негативни ефекти идва след края на Междусъюзническата война, когато е загубена Южна Добруджа – „житницата на България“. Тук, голяма част от обработваемата земя (около 85%) е засявана основно със зърнени храни. В региона се произвеждат по 324 820 т. зърнени храни годишно, представляващи 15% от цялото производство на България, от които около 200 000 т. храни се продават на вътрешния и международните пазари (Kouzmanova and other, 2007, pp. 15-20). Така частта предназначена за селскостопански износ намалява близо с 20% (Nathan, 1957, p. 413). Отрицателните ефекти са свързани също с факта, че в тази територия се намират най-едрият земеделски стопанства с капиталистически облик. Такива са например, тези в Добричка и Балчишка околии, разполагащи с 50% от земеделските машини и с налични едри скотовъдни стопанства (Nathan, 1957, p. 413; Vlahov, 1920, pp. 19-22). Трябва да се отбележи още, че земеделското производство, като основен поминък на местното население, е важна предпоставка за развитието на редица занаяти и на промишлеността, които вследствие на загубата на Южна Добруджа са изправени пред редица трудности и претърпяват застой.

През периода на Балканските войни важен въпрос, който занимава официалната власт и институциите, е този за реквизициите на зърнени храни и други произведения от първа необходимост. Още през есента на 1912 г. стават очевидни недостатъците и пропуските в Закона за реквизициите. Забавят се изплащанията, като само за няколко месеца сумата достига близо 300 млн. лв.³ Това довежда до задлъжняване на голяма част от селските производители, които не

³ По изплащане на реквизициите. Народно стопанство, бр.15, 1.X.1913

успяват да погасят навреме дълговете си. В създадената напрегната атмосфера до официалната власт са изпратени различни предложения как да бъде решен въпроса. Препоръчва се: формиране на комисии за проверка и преценка на всички реквизирани стоки; издаване на лихвоносни облигации; БНБ да открива срещу реквизиционни разписки по-широко достъпен кредит; да се преработи и прецизира Закона за реквизициите, за да се предотвратят евентуални бъдещи неуспехи и провали⁴. Под силен обществен натиск управляващите са принудени да постановят изплащане на иззетите стоки за времето от 17.IX.1912 до 1.VIII.1913 г.⁵ Нерешените проблеми с реквизициите на този етап са все още симптоматични, но много бързо те се задълбочават и достигат кризисни равнища през годините на Първата световна война.

От 1914 г. до есента на 1915 г. официалната власт предприема няколко стопански инициативи за стимулиране на производството и попълване на запасите от зърнени и други храни, както и създаването на продоволствен и суровинен фонд⁶. За изпълнение на тези намерения през лятото на 1914 г. е въведена забрана за износа на зърнени храни – пшеница, царевица, ечемик, включително за други стоки от първа необходимост⁷. Ограниченията пораждаят неодобрителни реакции сред заинтересованите среди, които биха понесли материални загуби поради поети ангажменти и сключени сделки.

Зърнените храни в режима на държавно военновременно стопанство

Непосредствено преди включването на България в световния военен конфликт, с практически цели управляващите издават наредба за прибирането на царевичката и засяването на култури с военна важност⁸. Възложено е на окръжните управители и кметове да организират по места прибирането на царевичката и подпомагането на есенната сеитба. Поради обявената мобилизация, която намалява работната ръка, както и поради недостиг на инвентар и добитък, резултатите имат частичен характер.

През 1915 г. важна стъпка към въвеждане на военновременния режим е приетият Закон за обществена предвидливост⁹. Създаден е Комитет за обществе-

⁴ Съкратени протоколи на XXII сесия на Софийската търговско-индустриална камара. По ниските оценки правени от реквизиционните комисии, с. 16.

⁵ ДВ, бр.181, 13.VIII.1914

⁶ Вж. Попов, М., Задачи и организация на военното стопанство, С., 1940; Обрешков, Т., Война и народно стопанство, С., 1921.

⁷ ДВ, бр.152, 30.07.1914, Указ № 5; бр.168 от 28 юли 1914 ; бр. 180 от 12.08.1914, Указ № 10.

⁸ ДВ, бр.217, 25. 9.1915.

⁹ ДВ, бр. 54, 7.III.1915.

на предвидливост с основни задачи в областта на продоволствието. Новосъздадената институция има свои комитети в цялата страна, разполага със складове за зърнени храни, участва при нормирането на техните цени, както и в осъществяването на забранителния режим за износ. Кратката дейност на Комитета като цяло е неуспешна, като причините са от различно естество (Veleva, 2006, p. 15-16).

През август 1915 г., само няколко месеца след създаването на Комитета за обществена предвидливост, възниква криза в отношенията с изпълнителната власт. Управляващите правят крачка назад от собствените си решения и вдигат забраната за износа на зърнените храни.

При създадените условия за свободна търговия се реализира нашумялата Деклозиерова житна афера. Тя предизвиква широко политическо и обществено недоволство в страната. Съглашенските сили – Великобритания, Франция и Русия предприемат операция за изкупуване на българските зърнени храни. Целта е да се окаже косвен натиск върху правителството на В. Радославов за евентуална промяна на ориентацията в полза на Съглашението. Или провокиране на сериозни вътрешни политически и икономически затруднения в страната, както и ограничаване на такъв важен продоволствен износ за централните сили, към които България предстои да се включи¹⁰.

Горната интерпретация е най-популярната и разпространената в историческа литературата, но съществуват и различни тези. Според мнението на М. Иванов „в операцията няма нищо скандално. България все още е неутрална държава и търговията със зърнени храни е напълно свободна“ (Ivanov, 2012). Като авторитетен изследовател, М. Иванов смята, че правителството на В. Радославов използва обществените нагласи и тълкуванията за „враждебен акт“, за да се разправи и елиминира съглашенофилската опозиция.

Така или иначе, търговската операция стартира като е създадено частно търговско дружество, представлявано от Фернан Де Клозиер¹¹. Със съдействието на просъглашенски настроени видни обществени фигури създава мрежа от агенти – посредници и започва изкупуване на богатата реколта от цялата страна. В специално наети хамбари се складира основно жито, ръж, ечемик, овес, просо, царевича и други култури. Изкупните цени са апетитни - комисионни 5% и още 1–2 лв. за всеки 100 кг., като само през август са изкупени храни за около 20 млн. лв.¹² (Nikolov, 1991, p. 244).

¹⁰ Вж.: Нико Ников. История на България, т. 8, С., 1991.

¹¹ Фернан де Клозиер е чиновник в „Париба“ и за 10 годишен период изпълнява длъжността на представител на чуждите кредитори в София.

¹² Сумата е 16,5 млн. според Нико Ников. История на България, т. 8, С., 1991, с. 244.

Скоро голямото житно търгуване, направлявано от Де Клозиер, става публично достояние и предизвиква вълна от общественото възмущение. Правителството отговаря с реквизицията на храни за 18 млн. лв. и иззема в полза за хазната 2,5 млн. лв. от Търговска банка, а други милиони са изнесени и депозирани във френски банки. В разгара на скандала управляващите отново се връщат към забраната за износа на зърнени храни. Въвежда се и държавен монопол (30 август с.г.) върху житото, за да се попълни държавния резерв. Въпреки тези официални мерки Де Клозиер продължава със сделките си до началото на 16 октомври, когато България вече е в състояние на война от блока на Централните сили.

За да преодолее създаденото напрежение в страната правителството на В. Радославов арестува 39 банкери, търговци, депутати, срещу които започва процес през 1916 г.¹³

Последвалите фактите обаче показват, че очевидно управляващите не са си направили нужните поуки от нашествието. До края на 1915 г., само за два-три месеца, износа на важни хранителни и суровинни продукти продължава с пълна сила. За Гърция заминават 1000 вагона с жито, Външно министерство разрешава на Германското покупателно дружество (Zentral-Einkauf-Gesellschaft) да изнася от страната ежедневно по 200 т. царевича, отделно с постановление на Министерския съвет се одобрява износа на още 100 кг. царевича, 835 чувала с брашно, както и големи количества други храни¹⁴. В парламента са посочени данни, че изнесените продукти са на стойност за над 30 млн. лв.¹⁵

В същия контекст може да се добави коментар за дейността на германското покупателно дружество, протезирано от официалната власт у нас. Неговите представители, както и тези на Германската главна квартира, на Пруското и Австро-Унгарското военни министерства успяват да наложат на българските държавни институции износа на редица важни селскостопански продукти въз основа на поетите договорености. Заедно с това те организират и контрабанден износ на много по-големи количества от царевича, ечемик, свинска мас, яйца, вълна, кожи и др. (Kazarkova, 1969, p. 235).

Житната Де Клозиерова афера, както и продължаващия под различна форма износ на зърнени храни, имат неблагоприятни последици върху този сектор и маркират пътя към задълбочаваща се криза. Системата на продоволствието за-

¹³ Обвинителен акт по следствено дело № 1/1915 г. на IV Софийски и Военно-полеви Следовател против Ф. де Клозиер, Лионел Винер, Ив. Буров, Г. Губиделников, д-р Н. Геннадиев, Юрд. Йонов, Ив. Халачев, Марко Турлаков, А. Шаренков, Ал. Стамболийски и др. за престъпления по чл. 109, 111, пункт 4 и чл. 115 от Общия Наказателен Закон.

¹⁴ ДА-София, ф.260, оп. 1, а.е. 1, л. 103-122.

¹⁵ ДА-София, ф. 313, оп.1, а.е. 2124.

почва да се пропуква и управляващите трябва да търсят решения. През лятото на 1916 г. са направени изменения в действащия закон за обществена предвидливост¹⁶. В резултат е създаден Централен комитет за стопански грижи и обществена предвидливост (ЦК за СГОП). Три от неговите шест отдела се занимават с различни въпроси на производството и търговията със зърнени храни, за които са осигурени складове из цялата страна¹⁷. Усилията основно са насочени към контролирано държавно подпомагане на селскостопанските работи, при намаляващи площи и средни добиви, при постоянен дефицит на работна ръка и др. Като цяло мерките не дават очакваните резултати. През 1916 г. хлебните дажби са намалени, под контрол са поставени 66 вида хранителни и други стоки от първа необходимост, но осезателна промяна не е постигната.

Една илюстрация ни дава секретна телеграма на главнокомандващият на армията ген. Никола Жеков (от юни 1916 г.), изпратена до министъра на финансите. В нея се посочва, че положението с прехраната на войската е катастрофално. С остър критичен тон ген. Жеков посочва, че проблемът е в „бездействието на реквизиционните комисии и незаплащането на реквизираната храна. Военното министерство и Главната реквизиционна комисия издават нареждания само с телеграми, а финансовото министерство не реагира и не отпуска пари за изплащане на жито, нито от старата, нито от новата реколта..., а житото стои неприбрано по харманите“ (Grigorov, 2015, p. 3-4).

В търсене на решение управляващите прехвърлят продоволствието от ЦК за СГОП на Главно тилово управление. Без резултати остават също решенията от конференцията на Военното министерство (началото на 1916 г.) за обсъждане на продоволствения проблем. Изработен е поверителен протокол, а в публикуваната му заключителна част са препоръчани мерки: за доставки на жито от Германия или закупуване от Румъния; увеличаване цените на зърнените храни с 2 фиксирани стойности; незабавно реквизиране на всички налични храни; ускоряване плащането на реквизициите; усилен контрол върху реквизиционните комисии и състава им и др.¹⁸.

¹⁶ Стенографски дневници на XVII ОНС, II извънредна сесия, XII зас., 23. VII.1916, с. 245-246; ДВ, бр. 180, 26.VIII.1916.

¹⁷ През май 1916 г. поради разрастване на задълженията е извършено ново вътрешно разпределение и секциите са увеличени с още една и стават седем; ЦК за СГОП работи фактически само 7 месеца.

¹⁸ Съкратени протоколи на Пловдивската камара за XXIV и XXV р.с., с. 37. Конференция по продоволствието.

Голямата продоволствена криза

През 1917 г. XVII ОНС гласува поредно изменение на Закона за стопански грижи и обществена предвидливост¹⁹. Създадена е Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост (Дирекция за СГОП), в която има „Земеделски отдел“ с 4 отделения²⁰. Три пъти Дирекцията увеличава изкупните цени на зърнени храни. Само през втората половина на 1917 г. Дирекцията повишава скалата на цените, съответно²¹:

Пшеница	от 42 лв. (за 100 кг.)	на 70 лв.
Ръж	от 34 лв.	на 55 лв.
Ечемик, овес	от 30 лв.	на 55 лв.
Царевица	от 30 лв.	на 50 лв.

Въпреки усилията на управляващите кризисното положение в страната се развива неудържимо. България се оказва на първо място сред европейските страни по поскъпване на основните храни. Така например, в сравнение с предвоенната 1914 г., у нас хлябът поскъпва със 196 %, а в Германия покачването на цените на хляба е с 51%.²²

Показателни са и данните на Международния статистически институт в Хага. Към 1918 г. общият индекс на поскъпване на живота в България е най-висок 1132.0, в Германия 217.0, Австро-Унгария 629.0, във Франция 392.1 (Kazarkova, 1969, p. 295). Мрачната картина се допълва с демографските данни – България губи 9,2 % от населението си (сред тях 70 хил. по фронтовете и смъртност при гражданското население от 98 хил. души) (Ficher, 1999, p. 20).

Към края на Първата световна война недостигът на храни е критичен проблем за над 300 милионното население на Европа. България не прави изключение и през 1918 г. продоволствието е определено от степен на общонационално и държавно значение. Ситуацията изисква незабавни решения. Намалени са хлебните дажби на 200–300 гр., за войниците на 600 гр. Гладът и болестите взимат жертви, като в някои райони смъртността се увеличава с 350%²³.

През ноември 1918 г. министър-председателя Т.Теодоров е принуден да се обърне към американското правителство за спешна хуманитарна помощ. Молба-

¹⁹ Стенографски дневници на XVII ОНС, III р.с., зас. LXIII, 26.III.1917, кн. II, с. 1407.

²⁰ ДВ, бр. 75, 6. IV. 1917; Указ № 38.

²¹ Известия на Дирекцията за СГОП, Заповеди – № 210 от 8. VII. 1917; № 501 от 10.X.1917; № 620 от 21.XI.1917 г.

²² Месечни статистически известия, г.VII, № 8-9, стр.15 и сл.

²³ Една нещастна година, България, бр.39, 31.XII.1918; Увеличената смъртност в България и прехраната, Пак там, бр.55, 23.I.1919; Само в София през 1918 г. са погребани 6 хил.души, общо в страната умират 95 хил. деца до 15 г.

та е отправена и към действащата Продоволствена администрация, ръководена от Хърбърт Хувър, бъдещ президент на САЩ.

Междуправителствените действия са обсъждани на извънредна сесия в парламента. За получаването на помощта пред България предварително са поставени твърди и безкомпромисни условия, които въпреки усилията на Теодоров остават непроменени. България получава 22 616 952 т. брашно за сумата от 5 225 780,50 долара (приравнени – 27 042 421,39 зл. фр.), които представляват 42,08% от златната наличност съхранявана в БНБ (Hadjinikolov, Todorov, 1953, pp. 367-368).

Развоят на събитията трябва да се приема като логическа последица и прилагането на една наказателна мярка за победените. Такива са решенията на Съюзния съвет по храните и Върховния икономически съвет (към Антантата) – Германия, Австрия, Унгария, България и Турция изрично да бъдат изключени от обезщетенията и финансовите облекчения, предвидени за други европейски държави. След тежка блокада Германия също получава храни, които заплаща в злато с равностойност от 320 млн. долара, които са платени веднага.

Заклучителни бележки

България участва в три войни (1912–1918) в името на идеалите за национално обединение, които остават непостигнати. Страната претърпява поражения и изживява критични дни. Секторът на зърнените храни фокусира политическите и икономическите усилия на властта за съхраняване на ресурсния потенциал на страната, за продоволствено и суровинно осигуряване на войската и цивилното население. Постигнатите резултати не са еднозначни.

Някои от причините бяха изяснени в хода на изложението, ако обобщим могат да се открият някои основни групи от проблеми с вътрешен характер. През целия период са налице редица законодателно-правни дисбаланси. Извършвани са чести промени в законодателната материя за реквизициите, особено на правилниците. Те са съставяни на парче и нямат единен характер по отношение на държавното финансиране, ценоразписа и изплащането на издетите стоки, различно са третираны районите за нарядите и т.н. Сред хаоса от разпоредби изпъква и смущаващото явление, когато прилагането на законите остава мъртва буква за самите управляващи. Това действа отблъскващо и деморализиращо, стопява общественото доверие и подкрепя за институциите, намалява готовността за солидарност с техните действия.

Други съществени дефекти има в организационно-административен план. Много от инициативите са лансирани от два или повече центъра, като в тях се влага различно съдържание и се предлагат различни подходи за реализация. Това създава условия за институционален сепаратизъм и намалява ефективността на управлението и контрола. За илюстрация могат да послужат оценките на

Богдан Филов: „Голямо зло за страната е и тривластието, което сега царува в нея; правителството, областното управление (военен инспектор, назначен от Главната квартира) и началникът на армията, поне в района на армията. Не се знае кой пие и кой плаща“ (Filov, 1993, pp. 193-194).

Държавата, с нейните институции и администрация, допуска грешки при военновременното регулиране на икономиката. Но процесите са двустранни и зад неблагоприятия трябва да се търсят обществените нагласи и реакции на случващия се поток от събития. Социалното съпричастие, народното единение и солидарността в острите кризисни периоди също е важен индикатор за степента на националната отговорност и зрялост.

Това проличава в дните на безпрецедентния глад обхванал страната, когато правителството на Т. Теодоров в манифест „Към българския народ“ подчертава, че това бедствие „може да погуби всички, да погуби България“²⁴. Докато гладът взема своите жертви, в някои райони на страната все още има запаси от зърнени храни. Това се коментира в институциите, сред населението и по страниците на печата. Един щрих от официоза в. „Народ“: „Всички меки средства са изчерпани. А запаси от храни има още“, Видински и Варненски окръг с готовност са ги предали, а в Бургаски окръг „Те не дават“²⁵. Оказва се, че социалното сцепление сериозно се пропуква на различни равнища – между държавата и обществото, между централната и местна власт, между градското и селското население, между едрите земеделци и бедните селяни и т.н.

Към горния контекст ще направим още едно допълнение (за размисъл), което засяга въпроса за финансовото обезщетение на реквизираните храни. През този период често държавата е критикувана, че забавя или спестява от изплащането на храните. Дали това е така наистина? При обсъжданията по законопроекта за данък печалби от войната, заинтересовани среди изказват недоволството си, че „не е засегната широката земеделческа класа“. Привеждат се изчисления, от които става ясно, че сред селското население са реализирани печалби от цени на продукти „които се увеличили дори до 2000%“, а платените от държавата суми от 1,4 млрд. лв. са само свръхпечалбите от продажбите на храни²⁶. Друг е въпросът в коя категория от селското население се преливат огромните суми на държавата, но той може специално да се изследва.

²⁴ Мир, бр. 5598, 3.I.1919; Ст. дневници на XVII ОНС, IV и.с., с. 262, 1103.

²⁵ Народ, бр. 21, 28.I.1919.

²⁶ Изложение № 2130/3.12.1917 до Министъра на финансите от Софийската ТИК, По законопроекта за облагане печалбите от войната; Съкратени протоколи на Софийската ТИК от XXIV и XXV р.с., С. 1921, с. 114; Второ изложение на Софийската ТИК № 2004/30.10.2018 до Министъра на финансите и Министъра на търговията и промишлеността по военния данък върху печалбите от войната.

Зърнените храни, които произвежда и търгува България, както в мирно, така и във военно време, остават един от приоритетите на държавната политика. След 1915 г. зърнения сектор е поставен под специален режим, за да се запази реда и ритмичността в производството и да се контролира износа при наложените ограничения. В този сектор, с целия набор от военновременни мерки, държавата постига частични резултати в рамките на провежданата обща стопанска политика.

REFERENCES

- Botev, S & Kovachev, J 1934, *Agriculture in Bulgaria*, Pechatnitsa M. Stoykov, Sofia. (in Bulgarian)
- Broadberry, S & Kevin H. O'Rourke. *The Cambridge Economic history of modern Europe – 1870 to the Present*, v.2, pp. 296-298. Cambridge University Press, Cambridge.
- Veleva, L 2006, *Committees and the Directorate for Economic Care and Public Predictability (1915-1918)*, Avangart Prima, Sofia. (in Bulgarian)
- Vlahov, D 1920, *The economic and financial situation of Bulgaria*, Svetlina, Varna. (in Bulgarian)
- Grigorov, M 'Between battles and victories', *VestnikBA*, 04/12/2015, online (archive). (in Bulgarian)
- Ivanov, M 2012, Interview with M. Baleva, *VestnikPressa* 16/I/2012. (in Bulgarian)
- Katsarkova, V 1969, *The Economy of Bulgaria during the First World War (1915-1918)*, unpublished dissertation. (in Bulgarian)
- Kuzmanova, A & Others, 2007, *Dobrudzha History 1878-1944*, vol. 4, Sofia. (in Bulgarian)
- Mihailov, N 1925, *Our stockbreeding after the war*, *Spisanie na Bulgarskoto iкономическо drugestvo*, XXIV. (in Bulgarian)
- Nathan, Zh 1957, *Economic History of Bulgaria*, Naukaizkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Nikov, N 1991, *History of Bulgaria*, vol. 8, Sofia. (in Bulgarian)
- Todorov, N & Berov, L and others 1981, *Economic History of Bulgaria 681-1981*, Naukaizkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Hadjinikolov, V & Todorov, N 1953, 'US policy after World War I and American food „aid“ for Bulgaria in 1919', *Historical Review*, vol. 4. (in Bulgarian)
- Filov, B 1993, *Travels from Thrace, Rhodopes and Macedonia 1912-1916*, Sofia. (in Bulgarian)
- Fisher, W 1999, *Europe: Economy, Society and the State 1914-1980*. Vldos, Moscow.

Correspondence address:

Plamen Ivanov – PhD student

University of National and World Economy

Department of Political Economy

8mi Dekemvri Str, Sofia

Phone number: 0887601968

E-mail: ivanov.pl@abv.bg

**ТРЕТИЯТ ДЪРЖАВЕН СЪД (1919–1923) ЗА ПРЕДАВАНЕ
ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА ЖП ЛИНИЯТА СОФИЯ – НИШ
НА ГЕРМАНСКИТЕ ЖЕЛЕЗОПЪТНИ ВОЙСКИ
ПО ВРЕМЕ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА**

Евгени КОСТОВ

Abstract: *The Institute for constitutional Ministerial criminal liability in Bulgaria is based on articles 155-159 from the Constitution of the Bulgarian Principality, adopted in 1879. It provides for a specific procedure through which the members of the government to be judged outside of the civil courts. From 1880 to 1923, through this procedure four trials were held. During World War I, The Sofia - Nis line has been handed over for operation to the 7th German Operations Directorate. The author concludes that the contracted Bulgarian-German Agreement is advantageous for the Bulgarian side and that there is no basis for claiming legal responsibility towards the then Minister of Transport V. Koznichki.*

Key words: *ministerial criminal offenses.*

JEL: K42

Проблемът за конституционната министерска наказателна отговорност в България е разглеждан по-подробно в близкото минало от специалисти по конституционно право предимно в теоретичен аспект (Balamezov, 1914, 1940, 1941), но е сравнително по-слабо застъпен в изследванията на съвременната българска историография (Manolova, 1989; Palangurski, 1993; Gescheva, 1997; 2003; Galunov, 1998; Penchev, 2011). И докато разработките на повечето автори от последните години се фокусират върху по-общи теоретични въпроси или върху работата на конкретен държавен съд, то са налице и някои тематични проучвания, целящи да проследят развитието на наказателната процедура по време на Първия, Втория и Третия държавни съдилища само в определено направление (Kostov, 1999).

Конституционно основание за започване на парламентарна процедура по търсене на углавна отговорност спрямо министри са приетите на 9 април 1879 г. чл. чл. 155-159 от основния закон на Княжеството. Те въвеждат института на конституционната министерска наказателна отговорност. Особено важен е чл.

155, визиращ престъпленията, за които могат да бъдат съдени министрите – „за измяна на Отечеството или на княза, за нарушения на конституцията, за предателство или за някаква вреда, причинена на Княжеството за лична полза”. В членове 156 - 158 най-общо се предвижда начинът, по който ще стане предаването на министрите на съд. Чл. 159 ограничава правата на държавния глава да амнистира провинили се министри. Цялостната процедура подробно е разработена в Закона за съдене на министрите (ЗСМ), приет през октомври 1880 г. След години този закон претърпява изменения – през 1919 и 1923 г. Тези закони предвиждат сходен начин на откриване на процедурата, определяне на анкетна и следствена комисии, компетенциите им, състава на Държавния съд и т.н. (Gescheva, 1997; Kostov, 1999).

До 1923 г. няколко пъти е задействана процедурата по търсене на наказателна отговорност от управлявали бивши правителства. Първият държавен съд разглежда престъпни деяния на министри от радослависткото правителство, управлявало в периода 1900 – 1901 г. Вторият – на второто стамболовистко правителство, упражняващо властта през годините 1903 – 1908. Третият държавен съд (1919 – 1923) се конституира след Ньойската катастрофа и разглежда действия на министри от т. нар. „либерална концентрация”, участвали в двата кабинета на В. Радославов в периода 1913 – 1918 г. Обвинителният акт тук съдържа по-сериозни обвинения в сравнение с предишните два процеса. При Четвъртия държавен съд (1913 – 1923) до процес не се стига поради свалянето от власт на земеделското правителство. Така той остава недовършен, подобно на Втория държавен съд.

Най-същественният въпрос, отнасящ се до углавната министерска отговорност (тук не засягаме политическата), може да се формулира така: кои са пределите, до които министрите отговарят по реда на углавната конституционна отговорност и за всички ли свои противозаконни действия би трябвало те да бъдат привличани по този ред? Като цяло изтъкнати специалисти – юристи от разглеждания период застъпват мнението, че трябва да се предостави дискреционна власт на Държавния съд, който би трябвало да е освободен от политически съображения, т.е. че съдиите трябва да имат правото да преценят съображенията, които са наложили определени конкретни действия (Doklad 1901).

Направихме тези уточнения неслучайно, тъй като, както ще се каже и в тази работа, тези ясни теоретични постановки се изкривяват при прилагане процедурата на института на конституционната министерска наказателна отговорност и в определена степен се влияят от политически съображения. Това в голяма степен се отнася до работата на Третия държавен съд.

Специално отделни аспекти от работата на Третия държавен съд в България (1919–1923) са проучени от Т. Галунов. Въз основа най-вече на обвинителния акт и протоколите на съдебните заседания авторът представя хронологията по правната и политическа подготовка на съдебното преследване срещу министрите от кабинета на В. Радославов, приемането през ноември 1919 г. на Закона за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа (ЗСВНК), предварителното следствие срещу министрите от „либералната концентрация”, произнесените присъди, епилогът на съдебното преследване. Както и той, така и ние категорично смятаме, че процедурата по съдене на министрите тук е опорочена още от самото начало с приложението на ЗСВНК, който закон е антиконституционен (Galunov, 2013). В това изследване недостатъчно подробно са осветлени някои от обвиненията срещу бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов, понякога, както е в конкретния случай – те само са споменати. В настоящата разработка ние по-подробно разглеждаме работата на Третия държавен съд (1919–1923) в частта, свързани с обвиненията за предаване експлоатацията на жп линията София – Ниш на германските жп войски по време на Първата световна война. Аспекти на тази проблематика са отразена в друга конкретна работа (Kostov, 1999).

През декември 1919 г. е приет Закон за съдене и наказване на виновниците за народната катастрофа (ЗСВНК), ревизиращ в голяма степен Закона за съдене на министрите от 1880 г. Казано накратко, ЗСВНК е противоконституционен закон, целящ политическа разправа с представители на опозицията. Най-фрапиращото конституционно нарушение е придаването на обратна сила на разпоредбите на ЗСВНК. На 27 декември 1919 г. в Народното събрание е внесено предложение за започване на углавно преследване срещу министрите от бившето правителство с министър-председател д-р В. Радославов. Следва определяне на анкетна и следствена комисии, регламентиране на компетенциите им, избор на състава на Държавния съд.

След съответните обсъждания на първата си редовна сесия, на 29 март 1921 г. парламентът взема решение да се предадат на Държавен съд министрите от кабинета на В. Радославов. В обвинителния акт обвиненията са формулирани в 24 пункта.

В пункт 3, озаглавен „По обвинението на българските министри от кабинета на д-р В. Радославов, задето са ръководили войната 1915 – 1918 г., като са нарушавали Конституцията а и законите на страната” (An indictment, 1921, pp. 14, 123), е представена информация и за предаването от българска страна на Седма германска железопътна дирекция (в обвинителния акт аббревиатурата ѝ е представена като М.Е.Д.7) техническото обслужване на железницата Ниш – София. По-

сочва се, че съгласно параграф 11 от военната конвенция между Германия и България е предвидено германските военни части да осъществят безпрепятствено транзитно движение на материали и войски през територията на България.

Предаването става след сключената спогодба между началника на Управлението на железопътните съобщения (УЖПС) Руси Лудогоров (приподписана и от главния директор на Българските държавни железници инж. Б. Морфов) и представител на Германските оперативни железници. Констатира се първоначалното нежелание на ръководството на БДЖ да бъде предадена посочената линия на германците (впоследствие обаче тази позиция претърпява промяна – Е.К.). Акцентира се и на възраженията, изразени на един по-ранен етап от началника на Транспортната секция при УЖПС в Генералния щаб подп. Г. Кратунков (An indictment, 1921, pp. 141, 648).

Тези съображения подп. Кратунков излага в показанията си като свидетел, привлечен в предварителното дирене, и те са главно от военнотехническо естество – още със започването на военните действия е бил разработен план, включващ и намерение за интензивна експлоатация на тази линия, който план цели по-доброто маневриране и обслужване на българските военни подразделения. Аргументите са разбираеми, но въпреки тях през декември 1916 г. началникът на транспортната секция подписва споменатата спогодба, тъй като за това е оказан натиск от Главната квартира. Прави впечатление, че Държавното обвинителство не коментира тази важна позиция на Щаба на действащата армия (ЩДА), независимо че тя е отразена в един документ, публикуван в приложението на обвинителния акт (An indictment, 1921, pp. 141, 649). Освен споменатата линия, и железниците в Добруджа преминават под контрола на съответна германска железопътна дирекция.

В обвинителния акт се твърди, че след приемането на линията от Седма германска железопътна дирекция продължава, вече още по-интензивно, изнасяне на хранителни продукти за Германия. Логично е да се приеме, че контролът, осъществяван от българска страна, само до гара Надежда, не можа да предотврати евентуалното отправяне на вагони с надпис „За Скопие” от Ниш в западна посока – т.е. за Германия. От друга страна, много е вероятно и немалко на брой вагони с надпис „Военни припаси”, които българските железопътни части нямат право да проверяват, да са съдържали контрабандни стоки (An indictment, 1921, p. 142). Най-вероятно неправомерният износ се е осъществявал (Kostov, 1999, p. 182). Считаме обаче за умишлен „пропускът” да не се коментира в обвинителния акт цялостното съдържание на спогодбата. По наше мнение при безпристрастен анализ на този документ се оказва, че той съвсем не е толкова неизгоден за българската страна. Дори напротив.

Спогодбата е публикувана в приложенията на обвинителния акт (An indictment, 1921, pp. 645-648), като най-открояващи в нея са няколко акцента. Още в преамбюла де посочва, че предаването на жп линията е временно и че то става на основание предварителните конференции между българския началник на УЖПС и представителя на Германските оперативни железници”. В т. 1 се разглежда особения статут, предвиден за гара Надежда – независимо, че тя остава извън контрола на българските жп власти, то М.Е.Д.7 поема задължението „при експлоатирането на гара Надежда... (да) се стараят да удовлетворят нуждите на гара София.” (An indictment, 1921, p. 645).

Договорено е техническото обслужване на жп линия от София (спирка Надежда) до Ниш да се осъществява от германски експлоатационни подразделения „по германския правилник за техническо обслужване и по разписания, които ще се изработят от М.Е.Д.7 в съгласие с управлението на жп съобщения”, но че охраната на железния път и превозната дейност ще се извършват от българска страна. Особено важен е текстът към т.2, че „всички приходи по линията Ниш – София постъпват в българското държавно съкровище”. Преди това се указва, че цялата търговска дейност ще продължи да се обслужва от български персонал (An indictment, 1921, p. 646).

Удовлетворителни за българската страна са и други текстове, като например чл.5, в който се казва „...М.Е.Д.7 носи пълната законова отговорност за всички умишлено, по небрежност или по погрешка на персонала причинени щети на подвижния състав, жп сгради, постройки и инсталации, както и на предадените им за превоз пратки.” Договорени са и обезщетения, които трябва да бъдат изплатени от същата дирекция при случаи на злополука, причинена по вина на представители на М.Е.Д.7. Предвидено е това да става по действащото в Германия законодателство. Освен някои други по-маловажни уточнения от организационно – техническо естество, други два текста в документа са с твърде важно значение. Единият от тях – чл. 6, предвижда, че „поддържането ще се извършва от М.Е.Д.7 за сметка на Главната дирекция на БДЖ”. Уточнява се, че при спорни случаи „решението на М.Е.Д.7 е меродавно, доколкото българското съкровище не се засяга” (An indictment, 1921, p. 647).

Последният чл.12 дава възможност на „българското главно командване по всяко време да може да претендира пред германското командване” да бъде възстановен предишния статут на линията от столицата до Ниш, заедно с работилницата в Ниш, към Главната дирекция на Българските държавни железници (An indictment, 1921, p. 648).

Тази именно възможност е основанието да се търси наказателна отговорност от тогавашния министър на железниците, пътищата и телеграфите В. Коз-

нички, ръководил министерството в периода 14 март 1917 г. – 21 юни 1918 г. (Kostov, 1999, p. 183), тъй като не бил „реагирал срещу завареното фактическо положение по експлоатацията на железниците, но с доклада си №137962/30073 от 31. XII. 1917 г. е внесъл в Министерски съвет за одобрение сключената спогодба и искал да се постанови, щото разносните, която германската военна администрация 7 прави за материал и експлоатацията, да се заплатят от Главната дирекция на железниците и пристанищата, като нужните за тази цел кредити се изискат от Народното събрание” (An indictment, 1921, p. 142).

Докладът на министър В. Кознички е публикуван в приложенията към обвинителния акт, а неговото съдържание дава според нас убедителни мотиви за решението на българските жп власти да се откажат временно да експлоатират линията София – Ниш. Изтъква се, че след откриването на новия румънски фронт през декември 1916 г. се затруднява обслужването на засилващия се жп трафик. В резултат на това Щабът на действащата армия заповядва да бъде отстъпено на М.Е.Д.7 техническата експлоатация на посочената железница, за да може „с всичкия (о)свободен от тази линия станционен, тракционен и превозен персонал” да се посрещне растящия трафик. Всъщност молбата към Министерски съвет да се одобри сключената през декември 1916 г. конвенция (An indictment, 1921, p. 649) се налага от чисто счетоводни причини – без това не може да се иска кредит от Народното събрание, с който да се заплати на германската страна за направените от нея разходи.

В края на краищата въпреки постановлението на Министерски съвет от януари 1918 г., удовлетворяващо искането на министър В. Кознички (An indictment, 1921, pp. 649-650), на М.Е.Д.7 не се изплащат **никакви** суми, т.е. постановлението остава само на книга. За сметка на това германски жп части междувременно извършват редица технически подобрения – разширяване на железопътни гари, направа на 15 нови разменни станции между Ниш и София, подобряване качеството на железния път и т.н.

Уместни са много от разсъжденията, представени в една брошура, издадена през 1923 г., в защита на В. Кознички, намиращ се по това време в затвора. В нея с право се акцентира на параграф 12 от конвенцията, който регламентира временно отстъпване на експлоатацията и предоставя право на българската страна във всеки момент да може да претендира връщането ѝ на Управлението на железопътните съобщения. Сполучлива е аналогията със ситуацията по време на Първата световна война във Франция и Гърция, където жп линии и пристанища се обслужват предимно от чужденци (Kostov, 1999, pp. 184-185).

Твърде изгодни за подведения под отговорност бивш министър В. Кознички се оказват показанията на директора на Главната дирекция на железниците и

пристанищата инж. Б. Морфов, който е призован през март 1922 г. като свидетел пред Държавния съд. Общественият авторитет на Морфов, по това време - делегат на Лозанската мирна конференция, повишава стойността на мнението му, което е изцяло в защита на Кознички (Kostov, 1999, pp. 184-185).

Показанията на други обвиняеми и свидетели пред Държавния съд от февруари – март 1922 г. хвърлят допълнително обилна светлина върху хронологията на предаване експлоатацията на линията от гара Надежда (София) до Ниш на германската железопътна дирекция. Заслужават особено внимание обясненията на обвинения в тази връзка (макар това да не фигурира в обвинителния акт, но му се вменява вина по време на заседанията на Държавния съд) бивш министър на железниците, пощите и телеграфите Н. Апостолов (заемал този пост до 14 март 1917 г., когато е заменен от В. Кознички). Обясненията на бившия министър Н. Апостолов за мотивите, наложили това решение, звучат твърде убедително.

От важно значение са и сведенията, представени от свидетелите о. з. подп. Г. Кратунков, бивш помощник началник- движение в УЖПС, Величко Попов, Шойлеков (служители в различни отделения на дирекцията на железниците) и др., че експлоатацията на жп линията от Надежда до Ниш се е подобрила след поемането ѝ от М. Е. Д. 7 - закъснения на влакове почти не са допускани, намалява контрабандата и т. н. (Kostov, 1999, pp. 186-187).

Представената пред съда солидна защита на решението за преотстъпване експлоатацията на линията достоверно и логично представя фактологията около развитието на разглеждания проблем. Развитието на това и на други обвинения наклоняват общественото мнение да приеме за справедливо решението на Държавния съд от 19 декември 1922 г. да не се прилага и се обяви ЗСВНК за противоконституционен, като в частност В. Кознички се обявява за невинен по обвинението за народната катастрофа. След изменението обаче на чл. 17 от Закона за съдене на министрите (28 декември с. г.), съгласно което решение на Държавния съд могат да се вземат без кворум, и в резултат на сплашванията, предприети спрямо някои от съдиите, гарантирането на справедлива присъда вече е доста несигурно. Действително на следващия ден - 29 декември 1922 г., съдът отменя решението си от 19 декември с. г. за неприлагане на ЗСВНК, както и това от 12 декември с.г. за обратната сила на законите. В резултат на това само с един глас болшинство (за отбелязване е, че всичките петима коронни съдии и двама от „дружбашките“ се обявяват против) В. Кознички е осъден по чл. 2 от закона за ЗСВНК и чл. 1 от Закона за експлоатация на Българските държавни железници на доживотен затвор (Н. Апостолов не е осъден по това обвинение). Впоследствие присъдата е заменена поради крайно смекчаващи обстоятелства на 10

години строг тъмничен затвор, като осъденият трябва да заплати 36 милиарда лв. (!) на държавата. В резултат на влязлата в сила присъда бившият министър В. Кознички е изпратен в затвора, като междувременно по съответния ред започва процедура по конфискация на имуществото му. (Kostov, 1999, pp. 187-188).

Развитието на този конкретен случай е добра илюстрация за вредата, която носи политизирането, в каквато и да е степен, на съдебната процедура. Законът за допълнение на Закона за съдене на министрите от 28 декември 1922 г., който практически предвижда възможност Държавният съд да може да заседава само с няколко съдии - съдебни заседатели, грубите полицейски действия срещу някои от съдебните заседатели, гласували на определен етап за неприлагането на ЗСВНК, и т. н. са „удар върху престижа на Третия държавен съд“, който постепенно се превръща в „един съдебен фарс“. (Galunov, 2013, pp. 159).

След падането от власт на земеделския режим (юни 1923 г.) започва кампания в защита на бившите министри. През март 1924 г. законодателно те са оневинени.

REFERENCES

- Balamezov, S 1914, *Ministers, their Role and their Power in the Parliamentary Monarchy*, Университетско издателство, Sofia. (in Bulgarian)
- Balamezov, S 1940, *Comparative and Bulgarian Constitutional Law, Part 2*, Университетско издателство, Sofia. (in Bulgarian)
- Balamezov, S 1941, *Ministerial Responsibility in Bulgaria. Introduction, Polls and Accusations. Processes. Types and Cases of Blam*, Университетско издателство, Sofia. (in Bulgarian)
- Doklad, 1901, *Report of the Parliamentary Commission to the XX-th Parliament on the proposal to sue the Ministers from the Cabinet of T. Ivanchov*, Sofia. (in Bulgarian)
- Galunov, T 1998, *The Second National Disaster. The Process. The Culprit*, Abagar, V. Tarnovo. (in Bulgarian)
- Galunov, T 2013, *The Third State Court. Bulgarian ministers on trial*. Faber , V. Tarnovo. (in Bulgarian)
- Gescheva, I 1997, 'The ministerial responsibility of the Turnovo Constitution and the constitutional projects (1889 - 1947)', *Historical Review*, vol. 97, no. 3 pp. 19-36. (in Bulgarian)
- Gescheva, I 2003, *Parliamentary Committee of Inquiry on Ministerial Responsibility 1884 – 1923*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Kostov, E 1999, *Transport Issues and Institute of Constitutional Ministerial Criminal Responsibility in Bulgaria (1895-1923)*, Izd. „Vanyo Nedkov“, Sofia. (in Bulgarian)

Manolova, M 1989, *Parliamentaryism in Bulgaria. 1879-1894*, Izd. na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

Palangurski, M 1993, 'The First State Court', *Epohi*, vol. 93, no. 3, pp. 44 – 71. (in Bulgarian)

Obvinitelen akt. 1921, *An indictment against the former ministers of Dr. V. Radoslavov's Cabinet in 1913-1918*. Sofia (in Bulgarian)

Penchev, P 2011, *How to Pour the Basics. On the Early History of Bulgarian Corruption (1879-1912)*, Riva, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Evgeni Kostov – Associate professor, PhD
University of National and World Economy,
Department Political Economy
Student Town, 8 dekembri Blvd., 1700 Sofia
E-mail: evgenykostov@abv.bg

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ НЕПАЗАРНОТО РЕГУЛИРАНЕ НА ЦЕНИ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА МЕЖДУ ПЪРВАТА И ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Пенчо ПЕНЧЕВ

Abstract: *The study focuses on the socio-economic consequences of price controls performed by state and municipal authorities in Bulgaria during the Interwar period. It shows that their social welfare intentions often differ from the results achieved, and instead of alleviating the situation of the poor it is getting worse. The mere price fixing does not solve social conflicts and leads to administrative disturbances. From a political point of view, however, the authorities benefitted from price controls because they demonstrated concern for the problems of the majority while the blame for problems falls to greedy merchants and rich speculators.*

Key words: *price controls, Bulgaria, socio-economic consequences.*

JEL: N4, N9

I. Въведение

В пазарната икономика цените на стоки и услуги се появяват спонтанно в пресечната точка на търсене и предлагане. Цените не са просто числа, а имат изключително важни координиращи функции. Те носят информация за това как най-рационално и съобразно нуждите на обществото да се използват оскъдните ресурси, стимулират предприемчивостта, изобретенията и иновациите, наказват неефективните производители като ограничават печалбите им и т.н.

Важността на цените обяснява желанието на политическата власт да влияе върху формирането им. То може да се прояви косвено чрез данъчното облагане, субсидии, митнически тарифи, квоти, забрани за внос, износ и др. В определени случаи се прибегва към пряко фиксиране на минимални или максимални цени, което е оправдавано с наличието на някакви кризисни обстоятелства. Това е лесно обяснимо. Нарастването, а понякога и намаляването, на определени цени поражда обществено напрежение. Загрижени да запазят властта си, управляващите се опитват да внесат успокоение като подлагат цените на административен контрол. Те прибегват към поставяне на таван, над който цените не могат да

растат и по-рядко въвеждат задължителна минимална цена, под която не може легално да се продава. Смята се, че така се помага на бедните и онеправданите.

В икономическата теория последиците от непазарното фиксиране на цени са добре известни. Те зависят от това дали фиксираната цена е под или над пазарната. В първия случай търсенето става по-голямо от предлагането и на пазара се появяват дефицити, а във втория предлагането става по-голямо от търсенето и на пазара се появяват излишъци от съответната стока (Samuelson and Nordhaus, 1985, pp. 391-394; Coyne and Coyne, 2015, pp. 8-28). Целта на предлаганото изследване не е да тества добре известни икономически истини, нито просто да ги илюстрира с примери от историята. Теоретичните конструкции на икономическата наука по необходимост опростяват действителността, за да анализират по-детайлно определени нейни характеристики. Историята от своя страна дава възможност за разкриване и проследяване на последиците от определено стопанско действие, което е по-близо до реалността. Това е и основната задача, която си поставя авторът. Статията е фокусирана към политическите мотиви и към социално-икономическите последици от регламентирането на различни цени, извършвано от държавна и общинска власт в България за периода между двете световни войни. Тя показва, че социалните намерения често се различават от резултатите, които се постигат и вместо облекчаване на положението на бедните се достига до влошаването му. Самото фиксиране на цени не решава социалните конфликти и води до административни неуредици. В политически план властите извличат позитиви понеже демонстрират загриженост към болките на мнозинството и прехвърлят вината за проблемите върху алчни търговци и спекуланти.

II. Изложение

1. Защо се нормират цените в България след Първата световна война?

Цените в България започват да нарастват в периода на Първата световна война. През следвоенните години в страната не настъпва нормализиране. Връщането към предвоенните условия на относителна ценова стабилност се очертава практически невъзможно.

В самото начало на 20-те години на 20 век причините за скъпотията се търсят най-вече в последиците от войната. Тук се включват нарушените вътрешно и външнотърговски връзки, жертвите, намаленото производство, загубата на територии и др. Все още се смята, че спекулата, макар и да не е без значение, не е с основна роля за увеличаването на цените. Икономистите обясняват постоянното поскъпване и с непрекъснатото печатане на книжни пари от страна на

БНБ. През 1920 г. Ж. Бурилков пише: „...емисионната политика на Б.Н. Банка от войната насам, под давлением на държавата, по своята същност и последици малко се различава от вулгарното фалшифициране на монетите“ (Burilkov, 1920, р. 44). Към нормирането на цени се подхожда с голям скептицизъм, защото по време на войната дейността на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост като институция отговорна за това е довела до изчезване на продукти от пазара и до отслабване на най-важните клонове от производството. По тази причина поддържането на подобни форми на държавна намеса в икономиката би значило, че „...не сме научили нищо от досегашните опити и сами да си отнемем всяка възможност за стопанско съвземане“ (Burilkov, 1920, pp. 63-64).

Постепенно обясненията за състоянието на цените придобиват по-общ характер. През 1925 г. либералният в предвоенния период автор Кирил Попов отбелязва, че скъпотията е последица от това, че българското стопанство е пострадало от войната. Той сочи, че след войната са настъпили „ненормални“ стопански времена. При тях законът за търсенето и предлагането и конкуренцията не са в състояние да осигурят нормални цени и това предизвиква бедствия за „цели обществени класи граждани-консуматори“ (Popov, 1925, р. 132). По-директен в обясненията си за непрекъснатото поскъпване е проф. Александър Цанков. От позицията си на министър-председател през 1925 г. той заявява, че участието на страната в Първата световна война ѝ е коствало 2,5 милиарда златни лева и намалено земеделско производство. Цанков обяснява поскъпването с глобална криза, настъпила след Първата световна война – „България живее тежки дни, каквито преживява целият свят. *Светът преживява една криза* [курсивът мой – П.П.], която историята не познава, която е по-страшен удар от потопа, ако искате да знаете“ (Tsankov, 1925, р. 19).

Въвеждането на мотива за кризата оправдава постепенното връщане към практиките държавно нормиране на цените от времето на Първата световна война. Цените трябва да изпълняват и социалните функции, които им отреждат политиките. Така социалдемократът Илия Янулов оправдава необходимостта от въвеждане на минимална надница със социални и националистически мотиви. Това, според него е „един въпрос на хуманност, един въпрос на здраве, един въпрос на национална чест и въпрос на национално заздравяване“¹. Един от най-странно звучащите социални аргументи в полза на въвеждането на минимална надница (т.е. регламентиране на цената на труда) е изказан от софийския окръжен инспектор по труда Кр. Доков. Според него сред мерките за борба с

¹ Стенографски дневници 22 ОНС, II РС, 72 заседание, 2 април 1929 г., с. 1423.

безработицата е „...да се създаде закон за минималните надници“². Ефектите от минималната надница и днес са обект на изследвания и спорове, но един от най-солидните аргументи срещу нея е, че тя води до увеличаване, а не до намаляване, на безработицата³.

В годините на Голямата депресия мотивите за „справедлива цена“ придобиват голяма популярност. В *Списание на българското икономическо дружество* се пояснява, че справедливостта в ценообразуването трябва да бъде еднаква „за всички участници в производството, в обществения и национален живот, за труда, капитала, производителите и потребителите“ (Kalinov, 1931, p. 347). Представителите на властта са още по-ясни. През юни 1931 г. министърът на вътрешните работи Ал. Гиргинов заявява в Народното събрание, че през последните два месеца хранителни продукти, строителни материали и други са поскъпнали между 10 и 30 %. Цените на външните пазари не са се променили и поради това министърът намира повишението за „неоправдано и ще следва да се запрети“⁴.

Политическата власт не се нуждае от особени теоретични оправдания за действията си. Въпреки това при определянето на цените се стъпва, понякога дори несъзнателно, на конкретен теоретичен фундамент. В книгата си, посветена на нормирането на цените държавният чиновник Ат. Атанасов сочи, че калкулирането на нормировки за селскостопански продукти се извършва като се вземат предвид стойността на семето, на надниците, разноските по превоз и т.н. (Atanasov, 1938, pp. 16-22). Явно е, че в основата на непазарното формиране на цените стои погрешната трудова теория за стойността, според която стойността на дадена стока се определя от труда вложен за производството ѝ.

2. Как и кой нормира цените? Без единство в многообразието

При тези условия още от началото на 1924 г. започва законодателна подготовка на държавната борба със скъпотията. Януари същата година широките социалисти разработват законопроект, който предвижда системна държавна намеса в стопанския живот на страната. Сред предвидените конкретни мерки са: организиране чрез държавен кредит на общински предприятия за доставка на стоки от първа необходимост, налагане на държавен монопол на търговията със сол, наказателни мерки за спекуланти и други подобни⁵. Нормирането на цени като средство за ограничаване на нарастването им все още липсва.

² Утро, бр. 6423, 18 януари 1931 г., с. 5.

³ Виж например: Lal, 1995.

⁴ Приложения към Стенографски дневници на 23 ОНС, I РС 1931/1932, Приложение N 84, с. 361.

⁵ Утро, бр. 4348, 30 януари 1924 г.

През лятото на 1924 г. в парламента се обсъжда законопроект за облекчаване на продоволствието и борба със скъпотията с автор депутатът от управляващия Демократически сговор д-р Т. Кулев. При дискусиите са направени някои скептични изказвания от страна на представители на мнозинството. Андрей Ляпчев заявява, че с предлагания законопроект не може да се постигне намаление на скъпотията⁶. Гласът на икономическия разум остава без отзвук и законопроектът е гласуван. Прави впечатление, че правителствените депутати не виждат в него средство, което дава законно право на държавата или на общините да нормират цени. Т. Кулев заявява, че „борбата със скъпотията чрез нормиране на цените се провали“. Тя не е дала добри резултати в никоя страна от света „тя се провали и у нас; тя е невъзможна“⁷. Икономистът Д. Мишайков отбелязва, че ако нормираните цени са близки до пазарните, то от тях няма смисъл. Ако пък са по-ниски от пазарните „в такъв случай би се появила контрабандата, защото е невъзможно да се установят на пазара цени, които не съответстват на действителното съотношение между търсенето и предлагането. И в двата тия случая се явява контрабандата: тя е която унищожава цялата система на нормиране на цените“⁸.

Законът за облекчаване на продоволствието и намаляване на скъпотията влиза в сила от началото на август 1924 г. В него се предвижда Министерският съвет да назначава Главен комисар по продоволствието. Неговите функции са формулирани твърде общо. Той „проучва общите мерки, които трябва да се вземат за улесняване на продоволствието ... и мерките, които трябва да се вземат за ограничаване на скъпотията и спекулата“. Към общините се назначава комисар по прехраната. На местна почва той проучва въпросите за борбата със скъпотията и спекулата и прилага мерките на централната власт и на Общинския съвет за тяхното ограничаване. Предвидени са глоби и различни срокове затвор за длъжностни лица, които злоупотребяват с властта си по този закон, за лица или сдружения, които участват в различни спекулативни схеми и за мелничари и хлебари, които фалшифицират брашно като го смесват с по-евтино царевично и овесено брашно, с картофи и други вещества⁹.

⁶ Стенографски дневници, 21 ОНС, I РС, 124 заседание, 9 юли 1924 г., с. 3141.

⁷ Пак там, с. 3164.

⁸ Пак там, с. 3165.

⁹ Държавен вестник, бр. 102, 7 август 1924 г. Наказателната отговорност на хлебари и мелничари не присъства в първоначалния текст на закона, тя е добавена със специално Окръжно от Главния комисар по продоволствието през октомври 1924 г. (Държавен вестник, бр. 149, 2 октомври 1924 г., притурка).

За Главен комисар по продоволствието е назначен Коста Николов, който е народен представител от управляващото мнозинство¹⁰. Той заема този пост до 1926 г., когато Главното комисарство е временно ликвидирано. Активната дейност на Главното комисарство обхваща периода от 1924 до 1925 г. С кредити отпуснати от държавния бюджет и с помощта на общинските комисарства се закупуват хранителни суровини, които се продават по намалени цени на производители, за да се поддържат ниски цени на хранителните продукти, т.е. намесата в ценообразуването е по-скоро косвена. От края на пролетта и през лятото на 1925 г. започва постепенната ликвидация на общинските комисарства. Първото от големите градски комисарства, което е ликвидирано е пловдивското¹¹.

Активна дейност развива столичното комисарство по прехраната. Първоначално то е оглавно от А. Христов, а след ликвидацията на Главното комисарство на 17 юни 1926 г. столичният Общински съвет взема решение, че не може „да се откаже от грижи за продоволствието на столичното население“ и натоварва с функциите на комисар по продоволствието помощник-кмета В. Здравев¹². Независимо от декларациите в Народното събрание, че нормировките на цени не дават ефект и пораждат спекула, в столицата от 1926 г. общинските власти започват да определят цената на хляба. През февруари и март 1926 г. тя на два пъти е намалена. По подобен начин същата година действа местната власт и в Русе¹³. Пряко определяне на цената на различните видове хляб в София има и през 1927 г.¹⁴ Особено активно се намесва в ценообразуването столичното общинско ръководство през 1930, 1931 и 1932 г. През април 1931 г. всички хранителни продукти в София са с нормирани цени, като на гостилници, млекарници, кебапчийници и аперативи се позволява да продават по цени, които са максимум с 20% по-големи от определените за пазара¹⁵. Нормирането на цени става рутинна практика на столичното общинско ръководство през 30-те години.

Едва през 1933 г. на Главния комисар по продоволствието със закон е дадено правото да нормира цени на предмети и стоки от първа необходимост¹⁶, а

¹⁰ Държавен вестник, бр. 110, 16 август 1924 г. (притурка).

¹¹ Утро, бр. 4765, 5 юни 1925 г., с. 1; бр. 4805, 17 август 1925 г., с. 1.

¹² ДА – София, ф. 1к, инв. оп. 1, а.е. 481, л. 341.

¹³ Утро, бр. 4953, 15 февруари 1926 г., с. 1; бр. 4977, 15 март 1926 г., с. 1; бр. 5141, 2 октомври 1926 г., с. 1.

¹⁴ Зора, бр. 2379, 10 юни 1927 г., с. 1; бр. 2381, 12 юни 1927 г.; бр. 2384, 17 юни 1927 г., с. 1.

¹⁵ Утро, бр. 6486, 5 април 1931 г., с. 3.

¹⁶ Държавен вестник, бр. 63, 22 юни 1933 г.

за нов главен комисар още от 1931 г. е назначен Борис Сарафов-Мъждраганов¹⁷, който заема този пост до 1936 г.

В условията на Голямата депресия законодателството, което дава права на държавата за намеса в ценообразуването е разширено. През декември 1931 г. влиза в сила нормативен акт, според който не са позволени и се обявяват за нищожни договори, които имат за цел поддържане на неоправдано високи цени, ограничаване на производството и пласмента му и намалението на „нормалните цени на суровите продукти и на работнишкия труд“. Към Министерството на търговията, промишлеността и труда е създадена Картелна комисия, която има право да нормира цени. Нейното решение се утвърждава от министъра на търговията и не подлежи на обжалване¹⁸.

Двете държавни институции, които имат правомощия във формирането на цените бързо влизат в конфликт. Той се отнася до определянето на цените на петрола. Картелната комисия започва проучвания за това на какво ниво да се фиксират цените на петрола, но Главното комисарство изпреварва и нормира неговите цени. Нормировката е одобрена от Министерския съвет. В същото време от Картелната комисия смятат, че определената цена е твърде висока и заявяват, че ще я обжалват пред административния съд. Подобен конфликт възниква и по отношение на цената на телта за гвоздеи, която е определена от Главното комисарство на 8 лева за килограм, докато Картелната комисия е нормирала цената на самите гвоздеи на същото ниво, т.е. получава се така, че двете административни структури определят еднакви цени за суровината и за готовата продукция¹⁹. Очевидно сходните функции поражда конкуренция между държавните органи, което внася хаос в системата на нормиране на цените.

Към институциите, които през 30-те години на 20 век се занимават с фиксиране на продажни цени трябва да се посочи и Министерството на вътрешните работи и народното здраве. През юни 1934 г. министър П. Мидилев подписва наредба, с която се определят таксите, които се вземат при посещение в частни болници, а през август същата година определя таксите за труда на зъболекари, фелдшери и акушерки²⁰.

В началото на 1936 г. е издадена Наредба-закон, с която Главното комисарство по продоволствието се премахва, а функциите му са прехвърлени към спе-

¹⁷ Това назначение може да се приеме като политическо, защото главният комисар е демократ (see: Mirkov, 2019, p. 54), а на власт тогава в България е коалицията Народен блок, в която основна роля има Демократическата партия.

¹⁸ Държавен вестник, бр. 222, 23 декември 1931 г.

¹⁹ Зора, бр. 4171, 2 юни 1933 г., с. 3.

²⁰ Медицински глас, бр. 12, 15 юни 1934 г., с. 3; Държавен вестник, бр. 105, 9 август 1934 г., с. 1707.

циална Служба по цените към Министерството на търговията, промишлеността и труда. Направената административна реформа не премахва недостатъците при нормирането на цените. Субективността при тяхното определяне и „многоначалието“ при нейното провеждане си остават трайни характеристики (Atanasov, 1938, pp. 41-43).

3. Дефицитите

Недостатъчното предлагане на стоки, чиито цени са нормирани под пазарните е класическо предвиждане на икономическата теория за последиците от намесата на властта в ценообразуването. То намира потвърждение и в българската стопанска действителност. На места недостигът на хляб, чиито цени са нормирани, достига до големи размери и поражда социално напрежение. През януари 1925 г. един свидетел отбелязва, че след въвеждането на нормировки на цените на хляба „Пред русенските фурни се разиграват много от сцените, на които бяхме свидетели през войната [Първата световна – бел. моя, П. П.]“²¹. Подобно е и положението в столицата през септември 1926 г. Местните производители издават позив, че при фиксираната цена на хляба търпят загуби и на 25 септември „след обед повечето от столичните хлебари не са извадили никакъв хляб и мнозина снощи нямаше какво да вечерят“. До затваряне на фурните не се достига, но страхът „от глад караше гражданите да се трупат пред фурните, както през време на войните“²². Повторението на сцени от времето на Първата световна война показва, че чрез непазарното регламентиране на цени властта може да създаде подобни условия в мирно време.

Дефицитите не винаги се проявяват веднага след нормирането на цените. Понякога в наличните автентични документи липсват сведения за дефицити на определени стоки с нормирани цени. Това може да се обясни по различен начин. Напълно възможно е някои от фиксираните цени да са близки до пазарните и така да не се появи недостиг. В някои случаи потребителите намират средства и начини да се справят с дефицитите без да се достига до тяхното системно проявление. Сведения за София от 1933 г. показват, че нормалната консумация на хляб в столицата е около 200 000 кг. хляб на ден, а при нормирането на цените фурните произвеждали по 120 000 – 130 000 килограма хляб²³. Много потребители се насочват към домашно производство и по този начин преодоляват дефицита.

²¹ Утро, 30 януари 1925 г., бр. 4642, с. 1.

²² Утро, 26 септември 1926 г., бр. 5136, с. 1; 27 септември 1927 г., бр. 5137, с. 1.

²³ Зора, 1 юли 1933 г., бр. 4196, с. 5.

Сред продуктите с нормирани цени, за които се срещат сведения, че в определени периоди липсват от пазара, освен хляба, могат да се посочат: захар, кафе, сол, пирони²⁴, зеленчуци²⁵, месо²⁶, хлебна мая и изкуствен лед²⁷. За други стоки с нормирани цени като памучни преди, сапун, газ, син камък, мляко и млечни продукти и други в познатите до този момент извори не се срещат сведения, че се появяват дефицити. Това не означава, че при тях предсказанията на икономическата теория не действат. Към момента липсват достатъчно сведения, за да се проследи потребителската реакция.

Концепцията за поява на недостиг при непазарно фиксиране на цени не дава отговор на въпроса кои социални съсловия са най-тежко и пряко засегнати от липсата на определени стоки на пазара. Интуитивно може да се твърди, че дефицитите носят проблеми най-вече за бедните съсловия от обществото, защото по-заможните могат по-лесно да се снабдяват от т. нар. черен пазар, където цените са по-високи. Два конкретни примера от българската стопанска и социална действителност през 20-те и началото на 30-те години на 20 век помагат за изясняване на социалните последици от липсата на определени стоки на пазара.

Към началото на юни 1927 г. цената на хляба в София е фиксирана на 9.80 лева за килограм бял хляб, 8.50 лева за т. нар. черен хляб и 8 лева за килограм от типа народен хляб. Софийските хлебари обаче престават да произвеждат достатъчно хляб. Те обясняват, че не са в състояние да продават хляба на определените цени, защото брашното е поскъпнало. Затова настояват пред контролните органи цената на хляба да се повиши. Комисарят по прехраната на столицата (помощник-кмета В. Здравев) заявява, че искането на хлебарите му е известно – „Ние обаче им възразяваме, че не могат да искат това повишение, понеже сега вадят хляб от старите запаси [от брашно – бел. моя П. П.], които са си набавили по евтините цени“. Едва след като тези запаси привършат и като се проучи състоянието на житните борси във Варна и Бургас можело да се говори за корекции на цените²⁸.

Самоувереността на комисаря по прехраната, че познава по-добре от производителите състоянието на пазара не издържа дълго. На 10 юни 1927 г. под негово ръководство в столицата е проведена конференция, на която участват хлебари, мелничари, търговци на брашно и представители на заинтересовани

²⁴ Зора, бр. 4167, 28 май 1933 г., с. 1; бр. 4114, 20 март 1933 г., с. 4; бр. 4195, 30 юни 1933 г., с. 5; бр. 4125, 2 април 1933 г., с. 1.

²⁵ Утро, бр. 6568, 11 юли 1931 г., с. 2.

²⁶ ДА-София, ф. 1к, оп 1, а.е. 458, л. 391.

²⁷ Зора, бр. 5036, 11-14 април 1936, с. 3; бр. 5120, 24 юли 1936 г., с. 5.

²⁸ Зора, бр. 2377, 8 юни 1927 г., с. 3.

кооперации. Решено е да се позволи минимално увеличение на цената на хляба: за белия от 9.80 на 10 лева за килограм, за черния от 8.50 на 9 лева, а цената на т. нар. народен остава старата – 8 лева за килограм. Повишението не задоволява хлебарите, които отново отказват да произвеждат хляб. На 12 юни е решено да се допусне още едно увеличение на цената до 10.40 лева за белия, 9.50 лева за черния, а цената на народния се запазва на 8 лева. Хлебарите са задължени да произвеждат 10% от най-евтиния народен хляб²⁹.

Очевидно стремежът на местната власт е да позволи поскъпване на определени видове хляб като запази ниските цени на хляба за най-бедните. Тази ценова регулация изглежда ориентирана към задоволяване на потребностите на най-уязвимите обществени групи. Оказва се, че намеренията се разминават с действителността – няколко дни по-късно гражданите на столицата започват да се оплакват, че не могат да намерят по хлебарниците най-евтиния хляб (8 лева за килограм). Това ги принуждава да купуват хляб по 9.50 лева за килограм³⁰. Официално регламентираната ниска цена на „народния“ хляб прави така, че търсенето му превишава предлагането и логично се появява дефицит. Фиксираната цена беше предназначена да облекчи положението на най-бедните, но точно те всъщност остават без евтин хляб.

Вторият конкретен пример е от началото на 30-те години, когато Голямата депресия засяга тежко българското стопанство. Цената на зърнените продукти намалява, което означава, че намаляват доходите на селскостопанските производители, а от там следва намаляване на приходите в хазната. При тази ситуация чрез инструментите на ценовия контрол властта се опитва да направи невъзможното – да осигури евтин хляб за градското население и високи изкупни цени на житото, което би облекчило земеделците.

През юли 1932 г. столичното комисарство по прехраната, ръководено вече от П. Батолов, фиксира цената на масовия типов хляб на 5 лева за килограм. В тази цена влиза и плащането на косвен данък върху хляба. Въведено е облепването му с хлебни марки – нещо подобно на съвременните бандероли – с идеята да се осигурят приходи за хазната, които да се използват за закупуване на жито от производителите на цени по-високи от пазарните. Хлебарите в София се съгласяват с тази цена при условие, че им се гарантира цена на обикновеното типovo брашно 3.40 лева за килограм. Комисарството по прехраната гарантира исканата цена на брашното. Гаранцията не е спазена, защото мелничарите постепенно вдигат цените, които достигат 4.30 лева за килограм. Хлебарите намаляват

²⁹ Зора, бр. 2379, 10 юни 1927 г., с. 1; бр. 2380, 11 юни 1927 г., с. 2; бр. 2381, 12 юни 1927 г., с. 3.

³⁰ Зора, бр. 2383, 16 юни 1927 г., с. 3.

производството си, което ограничава потреблението за най-бедните. Собствениците на фурни влизат в тежки преговори с комисарството по прехраната с искане да им се осигури брашно на предварително обещаната цена.

Мелничарите от своя страна заявяват, че могат да си позволят да продават евтино брашно по 3.40 лева, ако купуват житото на цена не по-висока от 2.70 за килограм. Проблемът в това искане е, че земеделският министър настоява цената на житото да се вдигне, за да повиши доходите на производителите му³¹.

Софийските хлебари правят няколко бурни събрания, в които настояват пред комисарството по прехраната и пред Министерския съвет да се осигури евтино брашно. Те заплашват да прекратят изцяло „ваденето на хляб“ и да „предадат ключовете от фурните на комисарството [по прехраната], което да разполага с тях както намери за добре“³². Поради споровете през август производството на хляб е силно намалено. Липсата на хляб се усеща най-остро в крайните, т.е. в по-бедните квартали на София, където фурните са малки и не са могли да се запасят с голямо количество брашно преди то да започне да поскъпва. Бедните столичани са принудени да си купуват хляб от съседни села или да се запасяват с брашно и да си правят сами хляба³³. Фиксирането на цената на хляба и балансирането между интересите на различните съсловия има отрицателни последици за градската беднота в столицата.

4. „Черният“ пазар

Фиксирането на цени, които са под пазарните води до появата на т. нар. черен пазар, т.е. пазар на който стоки се продават без контрол от страна на властта, нелегално и на цени по-високи от официално обявените. Подобни практики не са нито нови, нито изненадват някой в обществото, включително и лицата, които са отговорни за въвеждането на нормирани цени. През 1929 г. общинският съветник в столицата д-р И. Караджов сочи, че докато е бил член на общинската комисия по прехраната „се убедил, че когато се нормира цената на един продукт, той се изгубва от пазара и се продава на по-голяма цена, отколкото трябва“³⁴.

Наличните сведения показват, че в страната постепенно се формира един устойчив нелегален пазар за стоки, които официално са с нормирани цени. Дори потребителите, които участват в него предпочитат да не сътрудничат на власти-

³¹ Утро, бр. 6903, 24 август 1932 г., с. 1; бр. 6904, 25 август 1932 г., с. 2; бр. 6905, 26 август 1932 г., с. 2.

³² Пак там, бр. 6906, 27 август 1932 г., с. 2; бр. 6907, 28 август 1932 г., с. 2.

³³ Пак там, бр. 6907, 28 август 1932 г., с. 3.

³⁴ ДА-София, ф. 1к, инв. оп. 1, а.е. 458, л. 391.

те когато подлагат нарушителите на наказание. Столичният комисар по продоволствието К. Цицелков през 1929 г. отбелязва, „...че гражданите в повечето случаи на констатирани нарушения от страна на хлебарите или касапите отбягват да засвидетелстват с подписа си акта на нарушението“³⁵. В доклада си пред кмета комисарят по продоволствието сочи, че независимо от „ежедневния контрол, едни от хлебарите не се спират да прибегват към нарушение на законите“³⁶.

Въпреки липсата на сътрудничество от гражданите, органите на столично-то общинско комисарство на прехраната през май 1929 г. съставили актове на мнозина хлебари от Царибродския квартал, понеже продавали хляб по 900 грама вместо по един килограм³⁷. През 1936 г. в София има 333 хлебарници, които произвеждат хляб и 211 хлебопродавници, които само продават. По сведения на тогавашния комисар по продоволствието Т. Йочев за август същата година са ревизирани почти всички производители и търговци на хляб. Без да се уточнява колко от тях са хванати в нарушение Йочев отбелязва, че повечето от нарушителите са „рецидивисти“. По подобие на практиката от 1929 г. и сега хлебарите продавали хляб с по-малко тегло от официално регламентираното изискване хлябът да е един килограм, а бакали, месари и зарзаватчий не етикетирали стоката си и я продавали над нормираните цени³⁸.

За кафето и месото се знае, че след нормирането им започва тяхната продажба „скришно“ от контролните органи по цени, които са по-високи от определените от местните власти. В Столичния централен общински съвет през юни 1929 г. съветникът А. Милев отбелязва, че след фиксирането на цената на месото „никой гражданин не е можел да вземе месо на нормираната цена; че месарите гледат с пренебрежение на закона“³⁹. По подобен начин след нормирането на цените на триците през есента на 1938 г. продължава тяхната продажба „на свободния пазар на произволни цени“⁴⁰.

5. Влошаване на качеството и измами при търговията със стоки и услуги с нормирани цени

През 1931 г. Главното комисарство по продоволствието обявява солта за стока от първа необходимост и нормира цената ѝ. В България производителите на сол са Солопроизводителната кооперация в Анхияло (дн. Поморие) и Акцио-

³⁵ Пак там, л. 395

³⁶ Пак там, л. 394.

³⁷ Слово, бр. 2097, 17 май 1929 г., с. 4.

³⁸ Зора, бр. 5103, 4 юли 1936 г., с. 7; бр. 5153, 2 септември 1936 г., с. 4.

³⁹ Пак там, л. 391.

⁴⁰ Стенографски дневници, 24 ОНС, I РС, 43 заседание, 20 януари 1939 г., с. 990.

нерно дружество „Гларус“. Те се споразумяват и продават солта по нормирани цени само ако купувачите на едро вземат 70% висококачествена и 30% „нечиста сол“. По този начин до потребителите стига сол с влошено общо качество⁴¹.

През февруари 1933 г., за да задържат ниската цена на хляба от Главното комисарство по продоволствието разрешават на мелничари и хлебари да добавят в типовото брашно до 10% царевича⁴². Тя намалява качеството и хранителната стойност на хлебните продукти. Контролът на точния процент царевичен примес се оказва труден. Производителите на брашна и хляб продължават да смесват типовото брашно с царевично, но процентът на примеса е много по-голям от разрешеното. Така потребителите на тези продукти ги получават на ниска „социална“ цена, но пък качеството им значително пада. Главният комисар по продоволствието Б. Сарафов-Мъждраганов признава, че примесът на брашното с царевича „отваря вратите на произволи и спекулации, въпреки бдителността на органите на комисарството“⁴³. Поради това смесването на пшенично брашно с царевично временно е спряно. През 1935 г. Министерският съвет взема решение, а Главното комисарство по продоволствието издава заповед всички видове пшеничен хляб да се произвеждат с примес от 20% царевично брашно. Дори хлябът, който домакинствата си приготвят сами, но изпичат в частни фурни също трябва да има посочения процент царевичен примес⁴⁴.

По-трудно се откриват последиците от нормирането на цените на важни за населението услуги. Въпреки това могат да са направят интересни наблюдения. През август 1934 г. министърът на вътрешните работи П. Мидилев издава вече споменатите наредби, с които се нормират цените на зъболекарските услуги, а също и таксите за акушерки и фелдшери. По административен път министърът намалява цените, което би трябвало да е в полза на потребителите. Действията на П. Мидилев се отнасят до сфера, в която България има тежки проблеми. През 30-те години на 20 век едва между 15 и 20 % от ражданията в страната се осъществяват със специализирана акушерска помощ. Останалите 80-85 % от децата се раждат в примитивни условия, с помощта на неуки баби и съседки. Това води до много висока детска смъртност (Zahariev, 1939, p. 53).

Наличните статистически данни за регистрираните в страната акушерки показват, че от 1931 г. (преди регламентирането на цените) до 1934 г. броят на частно практикуващите акушерки се увеличава. Увеличава се и общият брой на акушерките (частно практикуващи, плюс държавни и общински). След регла-

⁴¹ Стенографски дневници, 23 ОНС, I РС, 14 заседание, 20 ноември 1931 г., с. 267-268.

⁴² Зора, бр. 4861, 14 февруари 1933 г., с. 5.

⁴³ Зора, бр. 4120, 27 март 1933 г., с. 5.

⁴⁴ Държавен вестник, 29 юни 1935 г., бр. 143, с. 2180-2181.

ментацията на цената на труда им броят на акушерките в страната намалява. Това се дължи най-вече на намаляването на частно практикуващите, което не е компенсирало от увеличение на държавните и общинските акушерки. Едва през 1941 г. общият брой на акушерките в страната надхвърля този от преди регламентирането на цените⁴⁵. След нормирането на цените броят на регистрираните фелдшери също намалява. Вероятно част от акушерките и фелдшерите са преминали в сивия сектор и не са регистрирани от статистиката. Напълно възможно е също така намаляването на броя на акушерки и фелдшери да не се дължи единствено на държавната намеса в цените на услугите им. Факт е, че след като държавата намалява цените на тези услуги, евтиният достъп до тях е ограничен.

Фиксирането на продажните цени създава условия, които стимулират различни измами. За наличието на такива свидетелства изказване на депутата В. Рашев в Народното събрание от 17 януари 1939 г. По неговите думи „На нашия пазар се пускат от нашите фабрики платове, на които метърът е скъсен на 98 см. Много често, когато отидете да купите един калъп сапун ... сапунът носи щемпел 500 гр., а като го претеглите, макар и суров, излиза по 400 до 450 грама. Същото е и с отбелязаните по сапуна проценти мазнини“⁴⁶. На повърхността това изглеждат практики въведени от недобросъвестни търговци и производители. Като стимул за тях трябва да се посочи фактът, че властта определя продажните цени на съответните продукти и понеже те са ниски, търговци и производители са принудени да прибегнат към описаните средства.

6. Политиката над всичко и ролята на администрацията

Сред важните последици от държавното регламентиране на цените е възможността то да се използва като инструмент за политически цели. През 1929 г. столичният комисар по прехраната К. Цицелков обяснява някои от мотивите за въвеждане на непазарни цени. Според него то служи „за да предотврати партизанските и левичарски течения, които често не, а повечето пъти са проводници на нежелани инциденти“⁴⁷. Наличието на политически мотивирано нормиране на цените е отбелязано и от Ат. Атанасов, който пише, че често с тях се прави „обикновена демагогия“ (Atanasov, 1938, р. 4).

В периодичния печат от втората половина на 20-те години се откриват и конкретни примери на предизборна агитация чрез манипулиране на цени. През февруари 1926 г. в България са проведени местни избори. Вестник „Утро“, който е най-популярният през тези години, в деня на изборите излиза със съобщение за

⁴⁵ Статистически годишник на царство България. Година XXXIV, София, 1942, с. 150.

⁴⁶ Стенографски дневници, 24 ОНС, I РС, 41 заседание, 17 януари 1939 г.

⁴⁷ ДА-София, ф. 1к, оп 1, а.е. 458, л. 390.

това, че цената на хляба е фиксирана на 7.80 лева за килограм. По-любопитно, от гледна точка на последиците от държавната намеса в ценообразуването, е подзаглавието на съобщението – *„Днес стават избори ... цената на хляба се смъква [курсивът мой – П. П.]“*⁴⁸. За съвременниците е ясно, че между намаляването на цената на хляба и резултатите от изборите съществува връзка. Чрез манипулирането на цената властимащите ясно показват на гласоподавателите за кого да гласуват. В конкретния случай управляващите от Демократическия сговор печелят изборите в София. По подобен начин през април 1929 г. преди общинските избори е намалена цената на най-евтиния типов хляб в София⁴⁹. Макар, че общинските органи за контрол над фиксираните цени установяват, че много хлебари не ги спазват, изборите отново са спечелени от Демократическия сговор. Месец след провеждането на изборите цената на хляба е вдигната⁵⁰.

Изборите в България още непосредствено след Освобождението не се отличават с особена честност. За спечелването им са прилагани всякакви, повече или по-малко, брутални и непочтени трикове, сред които се нарежда и социалната политика. Тя обаче се оказва особено податлива на политизиране – преди избори се намалява цената на хляба, Столичната община раздава помощи на цигани⁵¹ и т.н. Така тя се превръща в един от утвърдените начини за корумпиране и компрометиране на демократичния политически модел.

Броят на заетите в контрола за спазването на нормираните цени непрекъснато се увеличава⁵². Нарастването на регулациите надхвърля капацитета на администрацията и тя не е в състояние да прилага изискванията за фиксиране на определени цени. През ноември 1934 г. Главното комисарство по продоволствието констатира, че много от общините не прилагат закона за облекчаване на продоволствието и намаляване на скъпотията⁵³. Подобна констатация е направена от Министерството на вътрешните работи и през юни 1935 г. В прессъобщение се заявява, че министерството разполага със сведения, според които „в много градски и особено селски общини законът за облекчаване на продоволствието и намаление на скъпотията не се прилагал ... На много места комисарите по продоволствието не проявявали никаква дейност и не вземали мерки да прекратят скъпотията и спекулата“⁵⁴.

⁴⁸ Утро, бр. 4953, 15 февруари 1926 г., с. 1.

⁴⁹ Слово, бр. 2060, 23 април 1929 г., с. 4

⁵⁰ Пак там, бр. 2104, 18 юни 1929 г., с. 4.

⁵¹ Утро, бр. 6549, 21 юни 1931 г., с. 1.

⁵² През 1929 г. в столичното комисарство по прехраната са заети 6 агенти проверители, а през 1932 г. техният брой достига 120 (ДА-София, ф. 1к, инв. оп. 1, а.е. 458, л. 389; а.е. 523, л. 326).

⁵³ Зора, бр. 4613, 14 ноември 1934 г., с. 1.

⁵⁴ Пак там, 22 юни 1935 г., бр. 4794, с. 5.

III. Заключение

Практиката да се нормират цени на стоки за масово потребление не е нова в българските земи. Изобилен документален материал за нейното съществуване в градското стопанство има за периода 17-19 в. (Atanasov, 2014, pp. 10-13). В представеното изследване се установи, че с фиксиране на цени в България между двете световни войни се занимават централната и с нейно пълномощие местната власт. Към административно определяне на цени се прибегва най-вече по социални причини в големите градски центрове на страната. Самото фиксиране до 1933 г. се извършва по Закона за облекчаване на продоволствието и борба със скъпотията, въпреки че неговите автори не предвиждат подобно използване. Независимо от социалните цели, с които се провежда резултатите от непазарното регламентиране на цени се отразяват негативно предимно на бедните, те водят до поява на черен пазар и демонстрират ограничените възможности на администрацията да се справи с ценообразуването. Цените са използвани, макар и ограничено, от политическата класа за утвърждаване във властта и за печелене на избори. В този смисъл може с увереност да се твърди, че регулирането на цени от страна на властта няма предимства в сравнение с пазарното формиране. Ценовото регулиране е полезно за властимащите, защото прехвърля недоволството от повишаването на цените към търговци и производители и представя политиките като искрено загрижени за народното благосъстояние.

REFERENCES

- Atanasov, At 1938, '*Price Fixing*', Publisher T. T. Dragiev, Sofia. (in Bulgarian)
- Atanasov, Hr 2014, 'To the arrangement of the puzzle: the fixed prices in Vidin, Rousse and Sofia from the middle of the XVII to the beginning of the XIX century', *Historical Future*, N 1-2, 2014, pp. 3-52. (in Bulgarian)
- Burilkov, J 1920, '*The Dearness and our Economic Policy*', Publisher Simeonovi Brothers, Burgas. (in Bulgarian)
- Coyne, Cr. and R. Coyne, 2015, 'The Economics of Price Controls'. *Flaws and Ceilings. Price controls and the Damage They Cause*, The Institute of Economic Affairs, London.
- Kalinov, D 1931, 'Cartels and Price Regulation'. *Journal of the Bulgarian Economic Society*, vol. XXX, N 6, pp. 329-347. (in Bulgarian)
- Lal, D 1995, '*The Minimum Wage: No Way to Help the Poor*', The Institute of Economic Affairs, London.
- Mirkov, Al 2019. '*The Metropolitan Municipality (1918-1925). Political Factors, Managerial Decisions, and Mayoral Tragedies*', IK "Gutenberg", Sofia. (in Bulgarian)

Popov, K 1925, 'The Problem of Dearness', *Archive for Social and Economic Policy*, vol. 2, pp. 131-136. (in Bulgarian)

Tsankov, Al 1925, 'The Dearness, its Causes, and the Means for its Limitation', *Judicial Review*, vol. 1, pp. 12-20. (in Bulgarian)

Samuelson, P. and W. Nordhaus, 1985, '*Economics. Twelfth edition*', McGraw-Hill Book Company.

Zahariev, Z 1939, '*Why Children Die (contribution to the research on the child mortality in Bulgaria)*', Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Associate professor, D.Sc.

University of National and World Economy

Department of Political Economy

8-mi dekemvri Str., 1700, Sofia

E-mail: pencho_penchev@gyuvetch.bg

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЯТ СГОВОР И МЕРКИТЕ ЗА БОРБА С КРИЗАТА (1929 – 1931)

Румяна ПЪРВАНОВА

Abstracts: *Bulgaria meet the beginning of 1929 year with consolidated finances and banking system due to the stabilization loan of 1928. But in March 1929 the economic situation was changed. Gradually during the second half of the year a crisis of thrust in Bulgarian National Bank and the others private banks was set in, because they confined the credits for commercial and industrial firms. The unions of the traders, industrialists, and craftsmen appealed to the government to establish a new bank for the needs of trade and industrial business. Under the influence of the Depression a group of the governing party - the Democratic Alliance – headed by Al. Tsankov and the finance minister Vl. Mollov made the plans of diminishing of the state administration and the government expenditure, but these were not realized.*

Key words: *measures against the crisis, confine the credits, diminishing of the state administration, reinforce of the banking system.*

JEL: N 14

1929 г. се оказва една необикновена година в историята както на българското, така и на световното стопанство. През споменатата година завършва един цялостен етап на възходящо им развитие, започнало през 1919 г. В световната литература по стопанска история 1929 г. слага началото на „Голямата депресия” и се приема за гранична година, каквито са 1919 и 1939 г. (Dimitrov, 2014, p. 71). Едно от сполучливите обобщения за стопанските и финансови резултати от предишната 1928 г. се съдържа в годишния доклад на британската легация в София. В документа на първо място се изтъква отпускането в края на годината на стабилизационния заем и перспективите, които точното му и надлежно усвояване обещава за добруването на страната. Констатира се, че: „Бюджетът е стабилизиран, държавните дългове са погасени, държавните приходи показват забележимо увеличение. Валутата е стабилизирана на златна база, като същевременно функциите на Националната банка са установени в съответствие с препоръките на Обществото на народите. Паричният пазар е значително успокоен. Депозитите в Спестовната каса и по-специално тези в Българската земеделска

банка (БЗБ) и в Българската централна кооперативна банка показват увеличение”. Въпреки това, според английските дипломати, за пълното постигане на нормални стопански условия трябва да се преодоляват значителни трудности. Събития като земетресението през пролетта и голямата суша през лятото причиняват големи загуби. Към тези случаи трябва да бъде отнесен и неблагоприятният външнотърговски баланс, при който вносът превишава износа с около 800 млн. лв. Според английските дипломати в София, единствената възможност за преодоляване на трудностите е да се интензифицира селското стопанство, като се установи и „здравословна вътрешна финансова и икономическа политика”¹. Неочаквано обаче перспективите за добро развитие на страната не се оправдават.

Още преди разразяването на кризата, през март 1929 г., Бургаската търговско-индустриална камара изпраща сигнал в Народното събрание, че стопанството „вече е достигнало до краен предел на своето изтощение” и възможности като „източник за задоволяване на всички нужди на държавния и обществен бюджет”. Затова камарата настоява за „решително преминаване към истинска и разумна политика на икономии”, „рационалност в разпределение на средствата” и „коренно реформиране и реорганизиране на службите във всички ведомства”. Камарата апелира и за отпускане на средства за подобрене на земеделието, като се положат грижи за „нагаждане” на производството и износа „съобразно изискванията на чуждите пазари”². Резолуциите на Бургаската търговско-индустриална камара очертават не само тревогата на някои стопански среди за състоянието на икономиката, но формулират и мерки за промени в държавните структури и стопанската и финансовата политика, които стават актуални в началния етап на кризата. Поставянето на тези въпроси от стопанските организации и някои политически кръгове на публично обсъждане, които са малко познати в научната литература, посветени на началните години на кризата, е предмет на настоящата публикация. Николай Неновски и Румен Андреев са направили детайлен анализ на възгледите за българската и световната криза на Андрей Ляпчев, Георги Т. Данаилов, Александър Цанков, Константин Бобчев, Димитър Мишайков, Асен Иванов, Желю Бурилков и др. Техните виждания са разгледани на базата на специализирани трудове като курсове по политическа икономия, публикации в списанието на Българското икономическо дружество и др. (Nenovsky, & Andreev, 2013, pp. 14-18, 22, 26-28, 35, 40-44, 76-77, 97-101). В настоящата статия се използват извори – архивни материали, изказвания в пар-

¹ Научен архив на Института за исторически изследвания БАН, кол. 4, оп. 351, а.е. 116, л. 920.

² Централен държавен архив, ф. 173К, оп. 4, а.е. 1280, л. 233-245.

ламента, публикации в печата, свързани с изявите на въпросните стопански специалисти като политически дейци. Реакцията на първите симптоми на кризата на стопанските организации се проследява с материали от органа на Българския търговски съюз.

Към началото 1929 г. Ал. Цанков вече създава свой кръг съмишленици от 30-тина сговористки депутати (от всичко 173 народни представители на мнозинството на управляващата партия Демократически сговор). Трибуна на групата му е в „Лъч“, с главен редактор Петър Тодоров. Обликът на групата, наречена „лъчисти“, се определя от възгледите на Ал. Цанков, дейци на Комитета Народен сговор и бивши министри в кабинетите на Цанков и Ляпчев – Христо Калфов, Иван Русев, Кимон Георгиев. Към групата гравитира и Георги Т. Данаилов. Материалите на в. „Лъч“ съдържат елементи на отстъпление от традиционния парламентаризъм с партийно представителство в полза на участието на „известни стопански категории на производството и труда“ в законодателния орган. „Лъчистите“ смятат, че стопанската политика на правителството на Ляпчев е неопределена. Според тях уместно би било съответните органи да спрат вниманието си върху „нуждата от стопански план“ и върху наложителността на „централен контрол върху бюджета“³.

От 1 януари 1928 г. в продължение на една година към началото на 1929 г. излиза списание „Звено“, орган на Идейния кръг „Звено“. Според програмата на Идейния кръг след войните страната се намира в икономическа криза, която се дължи освен на други фактори и на „безсистемната в много отношения“ стопанска дейност. Една от задачите, които си поставя „Звено“, е „всеостранно и основно преустройство на държавната и общинската администрация“, за да се намалят разходите (Todorakova, & Anchova, (eds), 2005, p. 445). Идейният кръг обединява хора с различна партийна принадлежност и безпартийни. Сговористкият депутат Димитър Мишайков е един от уредниците на списанието. В списъка на сътрудниците на „Звено“ личат имената и на активни сговористки народни представители като Янаки Моллов (министър на земеделието в правителството на Ал. Цанков), Кимон Георгиев (министър на железниците в първия кабинет на А. Ляпчев) и др. Ал. Цанков възприема като хора от своята група споменатите сговористи, сътрудници на списанието. Сред видните сговористки депутати единственият член на Идейния кръг, който не принадлежи към групата „Лъч“ е Петко Стайнов. Но освен политически дейци сред сътрудниците на списанието попадат и стопански и финансови специалисти като: Константин Бобчев, д-р

³ Лъч, 192, 31 юли 1929, 203, 12 авг. 1929, 213, 24 авг. 1929, 280, 15 ноем. 1929, 300, 8 дек. 1929.

Иван Странски, д-р Славчо Загорев, Желю Бурилков, Асен Чакалов, Коста Колев и др. (Todorakova, & Anchova, (eds), 2005, pp. 446-447). Сътрудниците на списанието са хората, които първоначално (от 1 януари 1928 г.) съставляват Идейния кръг „Звено“.

Към средата на 1929 г. мрачната оценка на бургаската камара за състоянието на стопанството се задълбочава, тъй като натрупаният дефицит във външно-търговския баланс от предишната година се увеличава още повече отчасти поради слабата реколта на зърнените култури (Vachkov, & Ivanov, 2009, p. 110). Увеличаването на дефицита в търговския баланс заставя Българската народна банка (БНБ) да повиши на 2 юли 1929 г. сконтовия процент, както и да ограничи кредитирането на банките. Мярката има за цел да запази стабилността на българската валута. Именно тази дата – 2 юли – се възприема от българските бизнес среди като начало на кредитната криза у нас, въпреки че първоначално през летните месеци те си дават сметка, че мярката на Националната банка е продиктувана от грижата за стабилността на лева. Но взетата от БНБ мярка е продиктувана и от външни фактори. Още на 4 април 1929 г. управителят на БНБ докладва пред ръководството на банката за голямата уплаха в Европа поради финансовата криза в Америка. На 20 юли 1929 г. на поредно заседание на Управителния съвет на БНБ отново се говори за кризата в Америка, Германия, Австрия и Унгария. Пред Съвета Ангел Николов, представител на търговските кръгове, оценява решението от 2 юли като „добра“ стъпка, но отправя пожелание мярката по ограничаването на кредитирането да се приложи „по-меко, постепенно и съобразно сезонните изисквания на търговията и индустрията“ (Avgamov (ed.), 2001, p. 216, pp. 239-242). За кризата в чужбина е информирано не само ръководството на Националната банка, сведения за нея прониква и в печата⁴. На 20 август 1929 г. органът на Българския търговски съюз публикува статия под надслов „Предстои ли световна криза?“. Отговорът на автора Алберт Афталион е положителен. На базата на сериозен анализ авторът изразява опасения от борсова криза в САЩ. Уводната статия е показателна и цели да информира бизнес кръговете в България за тревожни симптоми, предвещаващи световна финансова криза.

Кризата в България обаче е импулсирана от едно от ярките събития на годината - фалита на голямата търговска фирма „Братя Бъклови“, обявена официално в несъстоятелност на 15 октомври 1929 г. Известната и стара фирма, вносител на шевни и плетачни машини, общарски материали и гумени изделия се ръководи от Петър Бъклов. Народен представител в три Народни събрания в т.

⁴ Търговско-промишлен глас, 1029, 20 авг. 1929; 1030, 21 авг. 1929.

ч. и от Демократическия сговор (1923 до 1927 г.) той не попада в следващия парламент заради отхвърлянето на кандидатурата му от русенската градска организация на Сговора. Съдружниците във семейната фирма на Бъклови се ползват с реномето на „добри, честни и изпитани търговци” и затова теглят милионни кредити от редица банки. Към момента на фалита П. Бъков е член на Управителния съвет на БНБ, явява се и кум на подуправителя на банката Ж. Бурилков. През юли 1929 г., когато в обществото вече се носи мълвата за затрудненията на фирмата, с настойчивите постъпки на П. Бъков пред отдела на БНБ, възглавяван от Ж. Бурилков, „Братя Бъклови” успява да увеличи общия си кредит с 2 млн. лв. (Avramov (ed.), 2001, p. 833). На фирмата обаче е обърнато внимание да намали задълженията си⁵. Поведението на банката спрямо фирмата, е оценено от Румен Аврамов като „непредпазливо”. Той посочва, че само за 1930 г. загубите на банката от фалита са 1,2 млн. лв. (Avramov 2007b, p. 619).

Издаването в несъстоятелност на старата търговска фирма „Братя Бъклови” внася голямо сътресение в търговския и банкерски свят (Avramov (ed.), 2001, p. 250). Психологически отзвукът от никого „недопускания” фалит един мемоарист оприличава с ефекта от „внезапна спирачка на хвърчащ с голяма скорост автомобил”⁶. Всъщност последствието е по-прозаично - криза на доверието към БНБ и в банковата система. Константин Кацаров отбелязва и друго последствие от фалита – въвеждането на ограничения при отпускането на кредити. Според него кредитирането станало „много по-строго” и само при наличието на „първокласни и напълно реални гаранции”.

Според заключението на сп. „Звено”: „Фалитът на „Братя Бъклови”, от който 11 банки понесат загуби от 40 млн. лв., поставя въпроса за организацията на кредита и защитата на влоговете. „Суматохата, която се създаде сред вложителите показва, че е необходима организация за засилване на доверието и по-добра кредитна система. Налага се сливане и на самите кредитни институти”⁷. Такова е заключението на трибуната на Идеиния кръг „Звено”.

Една от реформите, наложени под натиска на кризата, е окрупняването на банки под ръководството на БНБ. Връщайки се от чужбина, управителят на Националната банка дава изявление, че 50 големи банки в САЩ подготвят сливането си, такъв процес течал и в Германия. „Същото, казва той, трябва да стане и у нас”⁸. Известно е, че под ръководството на БНБ се реализира сливане на банки. 50 провинциални кредитни институти създават през 1929 г. централата

⁵ ЦДА, ф. 258К, оп. 8, а.е. 3107, л. 49, 81, 89, 108.

⁶ Научен архив на БАН, сб. 4, а.е. 130, л. 362.

⁷ Звено, 1929, 30, 20 окт. 1930.

⁸ Търговско-промишлен глас, 1077, 17 окт. 1929.

Провинцбанк. БНБ рефинансира застрашени банки и става инициатор на няколко консолидации с цел оздравяване на банковия сектор, като през 1930 г. се осъществява сливане на три частни банки в една нова - Съединени български банки. През 1931 г. е гласуван закон, който цели да се наложат изисквания при основаването на банковите институти. Изпълнението на закона се контролира от нов орган – Банкерски съвет към Министерството на финансите. Законът налага размер на първоначалния капитал и регламентира банковите операции (Nenovsky, & Andreev, 2013, pp. 132-133).

Серия от материали във вестника на Българския търговски съюз показва промяната на настроенятия към БНБ към края на 1929 г. Според Байраков от 2 юли БНБ почнала системно да намалява и ограничава кредита си. Това създадо уплаха, която след фалита на Бъклови, станала още по-осезаема. Но БНБ продължавала да намалява кредитите и след нея всички кредитни институти били принудени да поддържат тази политика. Призивът му е отговорните фактори да вземат мерки за отстраняване на кризата⁹.

Опасявайки се от нахлуване на вносни фабрични стоки, Русенският клон на Съюза на българските индустриалци отправя апел към управителя на БНБ да запази системата за косвено кредитиране на индустрията. А Висшият съвет на Съюза на българските индустриалци иска и нещо друго - БНБ да възстанови индустриалния кредит в размера му до началото на 1929 г. В случая ръководството на индустриалците има пред вид промяната в закона за БНБ, свързана с отпускането на стабилизационния заем в края на 1928 г. За да може банката да гарантира златното покритие на банкнотите, тя трябва да бъде застрахована срещу каквито и да било рискове на търговския и индустриалния кредит. Затова се предвижда преходен период, през който БНБ постепенно да престане да отпуска директно кредити на търговски и индустриални фирми.

Съюзът на индустриалците апелира и към частните банки да продължат да кредитират индустрията в досегашния размер¹⁰. В края на ноември 1929 г. ръководствата на съюзите на търговците, индустриалците и занаятчиите преминават към колективни действия, като създават Акционен комитет, който единодушно се обединява около оценката, че политиката на БНБ и частните банки е погрешна, че е необходимо да се вземат бързи мерки за облекчаване на кризата. Същото искане има и ръководството на Българския търговски съюз. Съюзът предлага дори да се създаде „Стопанска парламентарна група”, в която да се групират всички народни представители, които „изхождат от стопанските съсловия” –

⁹ Търговско-промишлен глас, 1093, 6 ноем. 1929.

¹⁰ ЦДА, ф. 173к, оп. 4, а.е. 1280, л. 680; Търговско-промишлен глас, 1092, 5 ноем. 1929.

земеделци, търговци, занаятчии, индустриалци¹¹. През декември 1929 г. търговско-индустриалните камари настояват за същото¹². Резолюцията на камарите е връчена на премиера Ляпчев и Асен Иванов, управител на БНБ, с едно ново важно предложение: „Да се пристъпи към създаване на отделен кредитен институт, който да служи за посредник между БНБ - търговци и индустриалци”¹³.

В същия дух, но с по-конкретна инициатива се изявяват габровските търговци, които препоръчват „бързо създаване на Обществено-стопанска банка”, която да подкрепя българската индустрия и търговия. Новата банка да се създаде от Интернационалната банка и Индустриалната кооперативна банка, като към капиталите им се „прикрепят” нови индустриалци и търговци с дялове и акции до достигане на сумата от 150 млн. лв., като държавата даде 10 млн. лв. Габровските промишленици мотивират необходимостта от нова банка с констатацията, че БНБ отслабила до „краен предел” своята кредитна дейност, загубила „мощност и авторитет” и защото „надмощието на чуждия капитал е в състояние да подрине всичко българско и да обезкуражи духа на българина към творчество и прояви в индустрията, търговията, занаятите”¹⁴. Така бизнес средите очертават исканията си за една специализирана кредитна институция за финансиране на българската търговия и индустрия.

В опит да възстанови разколебаното доверие на вложителите към банките в началото на ноември 1929 г. БНБ се принуждава да помогне на банките, чиито влогове са изтеглени, като пласира около 300 млн. лв. ”Всички търговци протестират, изтъква Ас. Иванов, всички считат, че даденият кредит е малък и искат да се явим, да ги спасяваме” (Avramov, (ed.) 2001, p. 251). За извършеното от БНБ през кризисната година и по-специално в областта на кредитирането можем да съдим от изложението от 7 декември 1929 г. на Централното управление на БНБ до министъра на финансите, депозирано и при премиера. В него се посочват причините за възникналите кредитни затруднения, изброяват се всички мерки, които банката е взела за предотвратяване на обща банкова криза. Дават се обяснения и за причините за оплакванията на стопанските структури¹⁵. Политиката на БНБ е - недопускане на разширението на кредитите за търговци и индустриалци, правене на постъпки пред частните банки да бъдат „по-кулантни, там, дето интересите им позволяват”. В края на април 1930 г. БНБ изготвя и цялостен отчет за дейността си през 1929 г. (Avramov, (ed.) 2001, p. 251, pp. 259-280).

¹¹ Търговско-промишлен глас, 1132, 24 дек. 1929.

¹² Търговско-промишлен глас, 1121, 10 дек. 1929.

¹³ Търговско-промишлен глас, 1121, 10 дек. 1929.

¹⁴ Търговско-промишлен глас, 1129, 20 дек. 1930.

¹⁵ ЦДА, ф. 252К, оп. 1, а.е. 627, л. 1-17.

На 7 февруари 1930 г. парламентът ратифицира Хагската спогодба по репарациите, но редакторът на в. „Лъч“ П. Тодоров се възползва от случая да изрази неудовлетворението си от спогодбата. Почти веднага след това 21 депутати от групата на Ал. Цанков дават да се разбере, че не адмирират договореното от правителството по спогодбата. Неодобрението на Цанковата група дава повод на Ляпчев да поеме на 9 февруари инициативата за промени в кабинета.

„Лъчистите“ посрещат с оформени искания преговорите за ново правителство - вземане на бързи мерки за стопанско заздравяване, за „активна намеса в икономическия живот на държавата и грижи за интересите на всички стопански съсловия“. Освен това те издигат искания и за „основна реорганизация на всички обществени служби и икономия на стотици милиони от „очевидно излишни паразитни служби“¹⁶.

Към края на февруари 1930 г. пред сговористкото парламентарно мнозинство Цанков обявява, че, иска „радикална промяна на управлението“. Цанков и Мишайков изработват „план“ за съкращаване на държавните разходи с 1,5 млрд. лв. В плана им влиза намаляване на броя на окръзите от 16 на 10, на околиците на 50, закриване на окръжните съвети, сливането на Министерството на земеделието и държавните имоти с Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството¹⁷. В същата насока е и предложението на в. „Лъч“ за намаляване на броя на общините, като „дребните заселени места да не бъдат самостоятелни общини“. „Радикалната промяна“ на Цанков очертава административно-териториални промени, изискващи промяна в Конституцията и редица закони.

Въпросът за съкращенията е предмет на вниманието и на министъра на финансите Владимир Моллов, във връзка с изпълнението на едно от условията за отпускането на стабилизационния заем - намаляване на чиновниците с 10 хил. души в срок от 2 години. Към началото на 1929 г. само в държавната администрация (10-те министерства и петте дирекции към тях) работят над 83 хил. държавни служители. Вл. Моллов възлага на една комисия начело със Спас Тричков да изготви „препоръки за реорганизация и съкращения в държавните служби“. Комисията работи повече от година и предоставя на Министерството на финансите своите разчети и предложения за съкращения на щата и разходите на седем министерства. Едно от най-важните ѝ предложения е да се намали броят на депутатите от 273 на 120, от което щяла да се реализира икономия от 22 млн. лв. Друго предложение за съкращение на разходите е на народните

¹⁶ Лъч, 354, 14 февр. 1930.

¹⁷ Русенска поща, 2694, 3 март 1930.

представители да не се изплащат „дневни пари“ през цялата година, а само когато заседава Народното събрание, т.е. четири месеца в годината. Министрите да не получават възнаграждения за участието си в заседанията на парламента. Тези допълнителни пари за членовете на правителството дават повод на в. „Лъч“ да отправи призив: „Всеки министър само с една заплата“. Тричковата комисия предлага и закриване на 4 окръга, но идеята среща съпротивата на Министерството на финансите и на Вътрешните работи. До края на управлението си правителството на Демократическия сговор не дава признаци, че има намерение да изпълнява препоръките на комисията.

Към края на февруари 1930 г. една интерпелация на Земеделската парламентарна група „Врабча“ 1 подлага на унищожителна критика дейността на министъра на земеделието Димитър Христов. Една от нападките срещу него е, че е поставил в центъра на своята политика зърнопроизводството (Shorthand Diaries, p. 953). При гласуването 34 сговористки депутати се обявяват срещу правителството. Понеже вотът е поименен, може да се установи, че „лъчистите“ и петима депутати, гравитиращи към Идеиния кръг „Звено“, са против кабинета: Цанков, Мишайков, Г. Т. Данаилов, П. Тодоров и др.

Тъй като в парламента не дават думата на Данаилов, в. „Лъч“ му предоставя възможността да изложи вижданията си за политиката на правителството и кризата. Според него кризата е не само „остра“, но и „разрушителна“, унищожаваша стопанството „с всеки изминал ден“. В страната той разграничава две кризи – кредитна и земеделска. В основата на кредитната криза, смята Данаилов, стои реорганизацията на БНБ, извършена след стабилизационния заем. А земеделската криза се проявявала в падане на цените. Това налагало правителството да вземе мерки за запазване на селския производител, уреждане на продажбата на земеделските продукти и намеса в консумацията на зърнени храни вътре в страната. Заключение на Данаилов е, че правителството няма „определена политика“. Нужна била „коренна промяна“¹⁸. Изявата му е в синхрон с настроенията на съюзите на индустриалците, търговците и на търговско-индустриалните камари срещу БНБ. Звучи като глас на вътрешнопартийната сговористка опозиция. Но Цанков смекчава остротата на тезите на Данаилов, защото не позволява да се даде гласност на заключението на Данаилов, че управлението на Ляпчев е претърпяло във всички области „пълно фиаско“.

Пред парламента свои мерки за борба с кризата предлага и Д. Мишайков. Тъй като не очаква в скоро време значително увеличение на цените на земеделските продукти на световния пазар, той смята, че трябва да се работи за уравни-

¹⁸ Лъч, бр. 369, 3 март 1930.

весеяване на търговския баланс. Най-верният път в тази насока освен намаляването на вноса е развитието на производството и износа. Това да се прави дългосрочно и с помощта на „стопански план”. Най-актуалната задача е рационализирането на индустриалните браншове. Задължително, според Мишайков, било създаването на голям кредитен институт, който под контрола на БНБ да поеме директно кредитирането на индустрията. Стопанската, финансовата и кредитната политика да съставляват елементи от една обща стопанска програма. За провеждането на тази политика той предлага създаване на Висш стопански съвет и Експортен институт (Shorthand Diaries, p. 1317).

Ако се сумират накратко мненията на сговористките кръгове за мерките по стопанската политика в условията на криза, трябва да се отбележи, че всички подчертават необходимостта от подобряване на външнотърговския баланс, от защита на продукцията и земеделското производство, корекция на индустриалния протекционизъм, а групата на Цанков в лицето на Мишайков -предлага изработването на стопански план, създаване на нови специални институти.

На 15 май 1930 г. Ляпчев съставя своето трето правителство. В него влизат трима представители на групата на Цанков специалисти по стопански науки. Ал. Цанков поема Министерството на народното просвещение, Мишайков – Министерството на търговията, промишлеността и труда, Данаилов - Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. С влизането си в кабинета Цанков се отказва от най-важното си искане - „радикална промяна в управлението”.

Влизайки в правителството, Мишайков напуска сп. „Звено”. В правителството обаче попада още един представител на Идейния кръг „Звено” – „нелъчистът” П. Стайнов, които поема Министерството на железниците, пощите и телеграфите¹⁹. Други двама представители на Идейния кръг „Звено” стават главни секретари - К. Бобчев на Министерството на търговията, промишлеността и труда и Ив. Странски – на земеделието. Така групата на Цанков и представители на Идейния кръг „Звено” получават важни позиции в стопанските министерства, но тъй като те са едновременно и сговористи третият кабинет на А. Ляпчев се възприема като правителство на Демократическия сговор.

Важна и показателна за опитите за смяна на политиката на Министерството на земеделието е смяната на Д. Христов с Григор Василев, представител на една от традиционните партии, влезли в Сговора. Христов е убеден привърженик на идеята, че в българското земеделие приоритет трябва да има производството на зърнените храни.

¹⁹ Държавен вестник, бр. 35 (притурка), 16 май 1930.

Стопанската депресия провокира дискусия за приоритетите в българското земеделие или модернизация или трансформация в земеделието. – т.е. подмяна на зърнените храни с други по-интензивни култури (Dimitrov, 2014, pp. 154-157). Гр. Василев смята, че и модернизацията и трансформацията могат да вървят паралелно. За разлика от предшественика си той отдава предпочитание на производството на плодове и зеленчуци, които според него са с голям експортен потенциал. Характерно за ръководителите на двете стопански министерства Мишайков и Василев е стремежът им да се информират за мнението по стопанските въпроси на широк кръг от хора – стопански специалисти, практики, банкери (Г. Губиделников, М. Рясков) и др. В Министерствата на земеделието, търговията и железниците се свикват стопански съвети. Започва да се говори и за изработване на „общ стопански заздравителен план”. През летните месеци на 1930 г. новите членове на кабинета развиват активна дейност за подобряване на външнотърговския баланс и по-точно за улесняване на износа. Търсят се чужди търговски фирми за пласиране на добрата реколта от рапица. Намаляват се жп тарифите за превоз на зърнени храни. Преценява се, че в експорта на плодове България има мощни конкуренти – Италия, Испания и Унгария. Затова се приема, че усилията за подобряване на конкурентоспособността трябва да се насочат към най-ранните култури. Новото правителство успява да намери нови пазари. През кризисната 1930 г. 80% от износа отива към Германия. Нов пазар е Испания²⁰.

В началото на септември 1929 г. вестникът на Българския търговски съюз публикува статията „Експортна дирекция” от Иван Попов. В нея се изтъкват някои недостатъци в организацията на износа, като се споменава, че инициативата на частните търговци не се подкрепя от държавата, че приспособяването към цените на световните пазари не винаги е изгодно за българския дребен земеделец, че поради неинформираност се пропускат изгодни сделки с тютюни и храни. „Така повече не може да продължава” – подчертава Попов и предлага да се създаде специална Експортна дирекция към Министерството на земеделието, която да се грижи за външната търговия, да координира дейността на отделните фактори и проучва чуждите пазари²¹. През март 1930 г. търговско-индустриалните камари приемат резолюция с искания: да се учреди специален Експортен институт с компетентен състав, да се дадат улеснения при превоз и товарене на продукцията за износ по жп линиите и пристанищата, да се въведат експортни премии за износителите. Година след публикуването на статията за Експортна-

²⁰ ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 5527, л. 4.

²¹ Търговско-промишлен глас, 1039, 2 септ. 1929.

та дирекция в печата се появява информация, че правителството обсъжда въпроса. Първоначално се предлага Българската земеделска банка да закупува храни от производителите и да ги продава на Експортния институт. Друг вариант предвижда да се създаде Дирекция за закупуване на зърнени храни, към която да има отдел „Експортен институт“²². В началото на 1931 г. правителството прави промени и допълнения в първоначалния проект за Експортен институт. Решава се да се учреди такъв институт, автономна структура, подведомствена на Министерството на търговията, промишлеността и труда, която да се грижи за проучването и организирането на външните пазари. Издръжката му да се поеме от обществения Фонд за стопанско повдигане на страната²³. В парламента законопроектът е внесен в средата на февруари 1931 г. Д. Мишайков изтъква, че целта на създаването на института е раздвижването на износа и националното производство. Законопроектът минава на първо четене, но не става закон. Проектът на сговористкия кабинет и реализацията на коригирания проект за Експортен институт през 1935 г. вече са прецизно анализирани и сравнени от М. Дмитров, който изтъква, че евентуалното му създаване е щяло да бъде „правилна и навременна стъпка“ на Ляпчевото правителство в подкрепа на развитието на външната търговия (Dimitrov, 2010, p. 289).

Известно е, че една от най-важните мерки за борба с кризата е приемането в края на 1930 г. на законопроекта за създаването на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни, чиято основна цел е поддържане на изкуствено високи цени на зърнените храни с цел защита на масовия производител. Към предисторията на учредяването на дирекцията могат да се посочат няколко по-малко известни факти. Във връзка с проекта управителят на БНБ посещава Унгария, за да се запознае с организацията на търговията със зърнени храни. В края на септември 1930 г. правителството решава да възложи на Българската земеделска банка да закупи известни количества зърнени храни, като евентуалните загуби, около 10 млн. лв., да бъдат за сметка на държавата. За целта се предвижда Министерството на финансите и Българската земеделска банка да изработят специална наредба. Вестникът на Българския търговски съюз преценява тази мярка като „палиативна и вредна“. Намесата на държавата, според изданието, е удар върху търговеца посредник²⁴. В края на септември и началото на октомври 1930 г. се провеждат две заседания на правителството за монополизацията на търговията със зърнени храни. Според бегла информация, намерила място в печата, в правителството се спорело по въпроса, като А. Ляпчев и Гр.

²² Русенска поща, 2947, 19 ноем. 1930.

²³ ЦДА, ф. 284К, а.е. 5884, л. 2; Зора, 3453, 5 ян. 1931.

²⁴ ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 5553, л. 1; Търговско-промишлен глас, 1350, 4 септ. 1930.

Василев били против монопола, а Ал. Цанков и Д. Мишайков „за”. В най-новата специализирана литература е дадена адекватна, научно издържана и концептуална оценка за предназначението, дейността и последствията за пазара и производителите от работата на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни. Не е подмината без внимание и обществената среда, при която функционира Дирекцията (от 1932 г. „Храноизнос”) (Avramov, 2007a, pp. 176-179; Nenovsky, & Andreev, 2013, pp. 104-107; Dimitrov, 2016, pp. 168-175).

България навлиза в 1929 г. със заздравиени финанси благодарение на стабилизационния заем. Но още в началото на годината някои стопански и политически кръгове сигнализират за кризисни симптоми в българското стопанство и поставят въпроса за взимане на незабавни мерки за подобряване на селскостопанската продукция и по-целенасоченото ѝ ориентиране към изискванията на външните пазари. В резултат на тези искания в началото на 1931 г. правителството изготвя проект за Експортен институт. Започналото през втората половина на годината постепенно ограничаване на кредитирането на бизнес кръговете прераства след фалита на „Братя Бъклови” в криза на доверието към БНБ и банковата система. Недоволни от кредитната криза, трите стопански съюза на търговците, индустриалците и занаятчиите, а така също и търговско-индустриалните камари предлагат нова мярка – създаване на специален кредитен институт, който да обслужва търговските и индустриалните кръгове. Същевременно стопанските структури и Идейният кръг „Звено” застъпват идеята за сливането на банки, но водеща роля при осъществяването на консолидацията на банковата система принадлежи на БНБ. Друго предложение на стопанските организации и на кръгът около Ал. Цанков е създаването на стопанска парламентарна група. Както Министерството на финансите, така и групата около в. „Лъч” правят проекти за териториално-административна реформа и съкращаване на държавния апарат. Идеите за Експортен институт, за нова банка, която да обслужва търговския и индустриалния сектор и за административна реформа се реализират след преврата от 19 май 1934 г. Известно е, че учредяването на Дирекцията за закупуване и износ на зърнените храни е една от практическите мерки, предприети от правителството на Демократическия сговор в борба с кризата.

REFERENCES

- Avramov, R (ed.) 2001, *Bulgarian National Bank. Collection of Documents. Volume 3:1915-1929*, Archives State Agency, Sofia. (in Bulgarian)
- Avramov, R 2007a, *The Communal Capitalism. Reflections on Bulgarian Economic Past*, volume 1, Centre for Liberal Strategies, Sofia. (in Bulgarian)
- Avramov, R 2007b, *The Communal Capitalism. Reflections on Bulgarian Economic Past*, volume 2, Centre for Liberal Strategies, Sofia. (in Bulgarian)

- Dimitrov, M 2010, 'The Establishing of The Institution for Export (1935)', in *Proceedings of The Historical Museum of Kyustendil*, vol. 16, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M 2016, *The State and the Economy in Bulgaria between Two World Wars 1919-1939*, Publishing House of the University of National and World Economy, Sofia. (in Bulgarian)
- Nenovsky, N & Andreev, R 2013, *The Great Depression in the Eyes of the Bulgarians Economists*, Publishing House of the University of National and World Economy, Sofia. (in Bulgarian)
- Shorthand Diaries of 22 Ordinary National Assembly. Third Regular Session*, book 2, Darzhavna Pечатnitsa, Sofia. (in Bulgarian)
- Todorakova, M & Anchova, K (eds) 2005, *Selected from the Personal Archive of Kimon Georgiev*, Sofia, Vol. 1. (in Bulgarian)
- Vachkov, D & Ivanov, M 2009, *History of the External Government Debt of Bulgaria*, Part 2: *Bulgarian External Debt between Two World Wars*, Bulgarian National Bank, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Rumyana Parvanova – Associate professor, PhD
Institute for Historical Researches – Bulgarian Academy of Sciences
Department of New Bulgarian History
152, Shipchenski prohod Blvd., bl. 17, Sofia
E-mail: parvanova.r@abv.bg

ЖИТНАТА ТЪРГОВИЯ НА ЮЖНА ДОБРУДЖА (1919 – 1940)

Цветолин НЕДКОВ

Abstract: *In the article based on diverse source material and scientific literature reveals impact of the Great Depression (1929 – 1933) on the wheat trade of South Dobrudzha, its stagnation development until its return to Bulgaria in autumn of 1940. In the years of the Great Depression the wheat trade in South Dobrudzha developed in regulation, but then the western. After this is stabilized and strengthened, but the pre warning indicators do not reach.*

Key words: *wheat trade, South Dobrudzha, Great Depression (1929 – 1933).*

JEL: N 94

Малко на брой са историческите изследвания, които са посветени на стопанският живот на Южна Добруджа между двете световни войни. Внимателният преглед на съдържанието им показва, че в тях въпросът за развитието на търговията със зърнени храни или както е известна под наименованието житна търговия през годините на Голямата депресия (1929 – 1933) и след това до есента на 1940 г., когато областта е възвръната към България, е разгледан периферно (Todorov, 1982, p. 174; Todorov, 1996, pp. 280-281; Todorov, 2007, pp. 321-323). Всичко това наложи да се проучи, систематизира и анализира разнороден изворов материал, а също така и наличната литература свързана с темата. Целта на разработката е да разкрие как се развива житната търговия в Южна Добруджа през разглеждания период, който е исторически обособен. Неговата долна граница съвпада с началото на Голямата депресия (1929–1933), а горната с началото на есента на 1940 г., когато областта по мирен път е възвръната към България. В изложението се следва проблемно-хронологичния подход, като на преден план се извежда националната, регионалната и местната специфика на изследваната проблематика. Надявам се разработката да допринесе за изясняването на този важен проблем от стопанската история на Южна Добруджа в ново време.

От 1919 до 1940 г. областта е под румънско владичество. Това е вторият по-продължителен румънски режим, който се характеризира с тотална денационализаторска и румънизаторска политика, която се прилага във всички сфери. През неговата първа половина от 1919 до 1929 г. доминиращо положение в юж-

нодобруджанския търговски живот заема житната търговия. Водещи позиции в нея има едрият румънски търговски капитал, който отстранява местните търговци-житари, не без помощта на големите румънски банки и местната администрация. Тогава житната търговия в Добрич, Силистра, Тутракан, Балчик и Каварна е добре развиващ се и печеливш търговски бранш, като това е характерно и за довоенните години и тези от 1913 до 1916 г. И тогава и сега покупко-продажбите на зърнени храни стават най-вече в градските житни тържища, като дейността им се регламентира с правилници, които се актуализират във времето. Първостепенно значение придобиват житните тържища в Силистра и Добрич, като след тях се нареждат тия в Тутракан, Балчик и Каварна. Затормозяващо влияние върху развитието на житната търговия оказват липсата на кейове в дунавските портове в Силистра, Тутракан, и черноморските в Балчик и Каварна, високите транспортни навла, ниските изкупни цени, недостигът на силози (складове за съхранение на зърнени храни с цел изчакването на по-добри изкупни цени). Но това са причини, които са валидни и за предходните периоди. Към тях трябва да се прибави и грабителската дейност на Добричката и Силистренската търговско-индустриални камари и най-вече политиката на румънската държава за икономическото омаломощаване на местното българско население, вследствие на което то да емигрира, като на неговото място се заселят румънски колонисти и по този начин областта се румънизира. Общо взето от 1919 до 1929 г. житната търговия на Южна Добруджа се развива в условията на относителен либерален режим, т. е. в свободна пазарна и конкурентна среда, минимална намеса на държавата и специално законодателство за областта, която е с преобладаващо българско население (Nedkov, 2015, p. 232).

Идването на власт на Национал-църаниската партия в Румъния е свързано с известна промяна в стопанската политика на държавата, която е насочена към селското стопанство и леката промишленост. Това се налага от Голямата депресия (1929–1933). Негативното ѝ влияние върху еволюцията на цените се очертава твърде ясно от движението на техния индекс. Така при база 1928 г.=100 за пшеницата през 1930 г. той възлиза на 56,3, през 1932 г. – 42,3 и през 1933 г. – 58,2. Индексът на цената на царевицата е съответно 38,8, 25,6, 23,6. Близко до неговото движение е този на овеса и ечемика. Тогавашната пазарна конюнктура с високите последици върху експорта и платежния баланс предизвиква реакция от страна на държавата. Първата законодателна мярка в тази насока е приемането на Закона за валоризация на селскостопанските продукти от 8 април 1931 г.. Целта му е да осигури минимална продажна цена на пшеницата, за да се гарантира изгода за неговите производители, които трябва да се обединят в национално дружество за търговия със селскостопански продукти, в което да участва

и държавата. Предвижда се и реализация на износа чрез създаване на румънски съюз на износителите на зърнени храни. В този вид закона остава неприложим и е изменен на 15 юли 1931 г. Новият закон изоставя идеята за организиране на търговията със зърнени храни на спомената основа. Възприема се системата за експортните премии за пшеницата и пшениченото брашно. Увеличаването на износа с премии за сметка на вътрешната консумация води до повишаването на цената на пшеницата на 3,3 леи за килограм през пролетта на 1932 г., докато средната цена през ноември 1931 г. е 1,98 леи на килограм. Но експортните премии затрудняват държавния бюджет и са отменени със Закона за изменение на системата за валоризация на селскостопанското производство от 17 април 1932 г. Цената на пшеницата скоро се повишава на 4 леи за килограм, поради слабата реколта през с. г. и липсата на запаси в страната. В 1933 г. е въведена минимална цена на пшеницата и се създава Държавна комисия за зърнени храни, която да поддържа изкупните цени, чрез субсидии отпускани от държавата. Нейната дейност е до голяма степен ограничена от лошите реколти през 1932 – 1934 г. (Protectionism and competition on the Balkans in 20th century, 1989, pp. 130-132).

През годините на Голямата депресия (1929–1933) търговският живот на Южна Добруджа значително запада. Тогава се разоряват стотици търговци. Например само в района на Добричката търговско-индустриална камара (тя обхваща територията на Калиакренски (Добрички) окръг, който пък се състои от Базарджишка (Добричка), Балчишка и Тервелска околия) през 1930 г. се затварят над 300 магазина и дюкяна. През 1934 г. търговските фирми са 1870 при 2 794 през 1927 г. или намалението им е повече от 1,5 пъти¹. Цените на земеделските стоки спадат катастрофално – при база за 1929 г.=100, през следващите години те са: 1930 г. – 68,2, 1931 г. – 50,8, 1932 г. – 47,7 и 1933 г. – 44,9, докато най-голямото намаление на цените на индустриалните стоки при същата база е през 1930 – 1933 г. – 62,1².

През март 1931 г. румънската държава освобождава износа на зърнени храни от мита и такси. Тя въвежда премиране на износителите на всеки 10 т до 10 000 леи. Премиите се изплащат от държавата, като средствата за това се набират от населението – отпечатват се специални марки „земеделска такса“, за всеки хляб по 1 лея и за всеки килограм брашно по 0,50 леи. Тази система обогатява едрите търговци с милиони печалба, но не облекчава положението на дребните земеделски производители. През 1934 г. са продадени зърнени храни

¹ Добруджански глас (Добрич), бр. 28, 15 май 1935.

² Пак там.

на стойност 100 млн. леи. Тази сума е значително по-малка в сравнение с годините от 1925 до 1929 г.³.

При икономическото стабилизиране и последвалото го след това оживление от 1934 до 1939 г. общата стойност на стоковата продукция не достига предкризисното си равнище, като през тези години цените остават ниски. Например при база 1929 г.=100, на земеделските и индустриалните стоки през 1935 г. те са 48,7 и 77,7, през 1936 г. – 54 и 84,8, през 1937 г. – 60,5 и 91,1 и през 1938 г. – 68,2 и 91,6. Тогава румънската държава прилага комбинирана система за изкупуване на зърнените храни на едрите земеделски стопанства на по-високи цени при даване на премии на износителите, като дефицитът се изплаща предимно от дребните стокопроизводители. През тези години се засилват национално дискриминационните мероприятия спрямо българското южнодобруджанско население и по отношение на търговията. Многобройни са фактите, които показват лишаването му от предвидените облекчения, оставането му в ръцете на спекулантите, които подбиват цените на предлаганите от него стоки, бойкотират се българските магазини от румънското население, отказват да изкупуват зърнени храни на българските селяни в житните тържища (Todorov, 1996, p. 281).

През 1936 г. румънското правителство има намерение да монополизира търговията с пшеница, като за целта предвижда да създаде специална държавна организация, която да изкупи цялата реколта на цена 3 леи за килограм. Продажбите в страната и чужбина трябва да се поемат от същата организация. Междувременно под въздействието на лошите реколти, цената на пшеницата на вътрешния пазар се увеличава над предвидената. Хлебарите от своя страна съобщават, че поради това не са в състояние да продават хляба по определените от властта цени. Забелязва се тенденция на преместването на продажбите към местния пазар. При това министърът на земеделието предлага на заседание на Селскостопанската комисия износната премия от 20 хил. леи да се намали на 7 хил. леи, която влиза в сила от 12 декември 1936 г. Субсидиите върху цената на пшеницата наред с други фактори съдейства за увеличаването на площите през 1936 – 1937 г.

През 1938 г. Румъния е изправена пред сериозни затруднения тъй като излишъците за износ са толкова големи, че през кампанията 1938–1939 г. не са пласирани даже 1/5 от тях. Поради това се вземат мерки за преодоляване на недостатъците в организацията на изкупуването и съхранението на зърното. Приема се закон за силозите от 26 август 1938 г. съгласно който техният брой трябва да достигне 34.

³ Пак там.

Създадената след избухването на Втората световна война на 1 септември 1939 г. нова политическа и икономическа обстановка налага промени в системата на определените цени. През юни 1940 г. със съответни наредби се установява възможност за тяхното намаление, въпреки че до този момент цената нараства чувствително. Докато през 1939 г. минималната цена е 42 хил. леи за 10-тонен вагон франко товарна гара или пристанище, през 1940 г. тя е 68 хил. леи при качество 74 килограма хектолитрово тегло и 3% примеси. Новата цена съдържа премии за изравняването на по-лошата реколта, давана от октомври, докато през ноември – януари 1941 г. се дава добавка от 3 хил. леи. За да се задържи покачването на цената на хляба се прави изменение в примеса на брашното и се въвежда общ тип брашно (Protectionism and competition on the Balkans in 20th century, 1989, p. 153).

От 1934 до 1940 г. в Южна Добруджа освен магазинната търговия се развива също така и тази със зърнени храни, брашно, животни и животински продукти. През 1940 г. в Добрички окръг има 2 878 търговски фирми, от които 2 739 са еднолични и 85 колективни. От тях 494 са ресторанти, 493 – кръчми, 571 – бакалии, 24 – млекарници, 62 – за плодове и зеленчуци, 172 – за зърнени храни, 101 – за текстил, 70 – за конфекция, 61 за местни изделия, 7 – за електрически изделия, 26 – за машини и апарати, 28 – книжарници, 5 – за газирани напитки и 179 – за разни стоки. Тези статистически данни показват браншовата обособеност и степен на развитие. Най-много търговци има в Добрич, те са българи, турци, румънци и представители на другите етноси, които са жители на града по това време⁴.

В Силистра има 376 търговци, които са бакали, манифактуристи, кръчмари, кафеджии, гостилничари, хотелджии и ханджии, търговци житари, брашнари, продавачи на метали и метални изделия, стъклария и порцелан, тютюн и тютюневи изделия, плодове и зеленчуци, готови дрехи, обувки и кожени изделия, мебели и др.. Сред силистренските търговци преобладават българите, следвани от турците и румънците. Последните имат господстващо положение в търговията със зърнени храни, животни и животински продукти, вносът на европейски стоки. Това са най-доходните търговски пера⁵.

През 1936 г. от пристанището на Тутракан са натоварени 33 484 т от които 33 912 т са зърнени храни, а са разтоварени 376 т стоки. Общият брой на акостиралите кораби е 779, от които 714 плават под румънски, а 65 под чужд флаг. Износът е предназначен за Чехословакия (около 30%), Германия (25%) и Хо-

⁴ ДА – Добрич, ф. ЧП. 113, оп. 1, а. е. 3, л. 9. Това е фонд на Добричката търговско-индустриална камара за периода от 1919 до 1940 г. Документите в него са на румънски език, но са преведени на български.

⁵ Държавен архив – Силистра, ф. 23к, оп. 1, а. е. 2, л. 5.

ландия. Характерно за всички южнодобруджански пристанища по това време е голямата разлика между натоварените и разтоварените стоки (т. е. между износа и вноса). Това показва начините на доминиращата еднопосочна търговия по посока от Южна Добруджа към вътрешността на Румъния и чужбина. Този факт според Благовест Нягулов потвърждава констатацията, че областта се използва като суровинен придатък (Nyagulov, 2010, p. 414; Voya, 2014, p. 116).

Житната търговия на Южна Добруджа е основен търговски отрасъл и през периода от 1934 до 1940 г. и в него се влагат не-малко капитали. Излишъкът от зърнени храни тогава в Добрички окръг е около 120 000 т, оценен на 400 – 500 млн. леи. Една част от това количество отива на вътрешните пазари, другата такава, която е по-голяма, се изнася на големите чуждестранни борси чрез пристанищата в Балчик, Каварна и Кюстенджа. В градовете и портовете на областта функционират много житарски фирми, както и представители на големи фирми за търговия със зърнени храни със своите връзки в Браила, Галац, Кюстенджа и Букурещ. В Добрички окръг с житна търговия се занимават 172 търговски фирми, от които 162 еднолични и 10 колективни. Търговците-житари са българи, турци и румънци. Житните тържища са 5 и са в Добрич, Балчик, Каварна, с. Йон Дука (Генерал Тошево) и с. Харман (Кардам). Те имат сгради, с огромни зали за продавачите и купувачите, складове за мострите и за съхранение на закупените зърнени храни. Житните тържища разполагат с уреди, с които се измерва хектолитровото тегло и влагата на зърнените храни, имат и телефони. Пространствата им са павирани и оградени със солидни каменни огради. За всичко това Добричката търговско-индустриална камара изразходва 1 570 770 леи. Всички житни тържища имат правилници и се ръководят от комисии. Годишно в тях влизат около 150 000 каруци, натоварени със зърнени храни. Почти всички сделки се извършват в районите на житните тържища. Три от тях се намират до железопътни гари. Те са в Добрич (гара-север), Йон Дука и Харман, а останалите две житни тържища са разположени в близост до пристанищата в Балчик и Каварна⁶. Житните тържища в Силистра и Тутракан се намират до техните пристанища. Търговците-житари в Тутракан имат синдикат. В Силистра не достигат силози за съхранение на зърнени храни. Пристанищата в Силистра и Тутракан все още не са модернизирани и не притежават кейове. Изкупните цени на зърнените храни в тези два южнодобруджански града са по-ниски в сравнение с останалите части на Румъния. Такива са изкупните цени на зърнените храни и в житните тържища на Добрич, Балчик, Каварна, Йон Дука и Харман⁷.

⁶ ДА-Добрич, ф. ЧП. 113, оп. 1, а. е. 3, л. 247.

⁷ ДА-Силистра, ф. 13к, оп. 2, а. е. 4, л. 1.

През втората половина на 30-те години на XX век започва мащабна модернизация на пристанището в Балчик и в по-малки мащаби на това в Каварна. Това позволява на корабите да акостират на кея в порт Балчик и да се товарят направо без помощта на мауни (лодки) и по този начин се намалява навлото, а земеделските производители спестяват от транспортни разходи около 40 млн. леи. Това води до увеличаването на износа на зърнени храни от тези две южно-добруджански черноморски пристанища, който достига до 30 000 т годишно⁸.

За подобряването на житната търговия в Южна Добруджа, Добричката и Силистренската (тя обхваща територията на тогавашния Дуросторски (Силистренски окръг), в който влизат Силистренска, Тутраканска и Дуловска околии) търговско-индустриални камари подкрепят Законопроекта за житната търговия в Румъния. Той е подготвен от всички румънски търговско-индустриални камари. В него се настоява организирането и управлението на житните тържища да се осъществява от търговско-индустриалните камари, за да се отстрани намесата на различни организации в дейността на житните тържища. За усиляването на житната търговия в Южна Добруджа, Добричката и Силистренската търговско-индустриални камари настояват за изграждането на модерни пристанища с кейове в Силистра и Тутракан и да завърши модернизирването на портовете в Балчик и Каварна. В южнодобруджанските градове да се изградят необходимите силози и да се поправят пътищата водещи до житните тържища. Липсата на добри пътища създават големи затруднения, особено в дъждовно време, при извозването на зърнените храни до житните тържища. Железопътните гари в Добрич, Йон Дука и Харман се нуждаят от рампи, които да улеснят товаренето на зърнените храни. Освен това е наложително на тези гари да се изградят сушилни за царевица, което ще позволи на земеделските производители да пласират царевичното производство (което е около 80 000 т годишно), не веднага след прибирането на реколтата, когато изкупните цени са ниски. Настоява се и за осигуряването на специални товарни железопътни композиции, които да облекчат превоза на зърнени храни, предназначени за износ. Така ще се отстранят трудностите породени от недостига на вагони, които съпровождат изкупуването на зърнените храни. Налага се да се построи железопътно отклонение дълго около 1 500 метра, което да свърже Добричката гара-север със складовете на зърнени храни. Това значително ще облекчи натоварването на около 50 000 вагона годишно със зърнени храни⁹.

⁸ ДА-Добрич, ф. ЧП. 113, оп. 1, а. е. 3, л.7.

⁹ Пак там.

През август и началото на септември 1940 г. когато румънските власти и войски, а също така и колонистите напускат Южна Добруджа, те подлагат магазините, дюкяните, складовете и житните тържища на тотално ограбване. На местните търговци-житари е забранено да изкупуват зърнени храни. Всичко това се отразява твърде неблагоприятно върху житната търговия на областта (Sources for the history of Dobrodzha 1919 – 1941. Vol. 2, 1993, p. 393).

От 1929 до 1940 г. житната търговия на Южна Добруджа се развива в условията на засилваща се държавна регламентация. През годините на Голямата депресия (1929–1933) тя запада. След това до 1940 г. се стабилизира и засилва, но не достига довоенните показатели. Водещ житарски пункт в областта е Силистра, следван от Добрич. Непосредствено след тях се нареждат тези в Тутракан, Балчик и Каварна. Търговците-житари, които са българи, турци и румънци изкупуват зърнените храни в житните тържища на южнодобруджанските градове и в тези в селата Йон Дука и Харман, а след това ги препродават на представителите на големи износни фирми, чиито централи са в Кюстенджа, Браила, Галац и Букурещ. Зърнените храни чрез черноморските пристанища на Балчик и Каварна и жп линията Добрич-Меджидия пристигат в Кюстенджа, а чрез дунавските портове в Силистра и Тутракан в Браила, Галац и Букурещ. През годините на Голямата депресия в Южна Добруджа силно намаляват продажбите на зърнени храни. В следващият период те нарастват, но не достигат количествата и паричната стойност от довоенните години. Частичното модернизиране на пристанищата в Балчик и Каварна, от втората половина на 30-те години на XX век, води до увеличаването на износа на зърнени храни. В портовете на Силистра и Тутракан до края на второто по-продължително румънско владичество не се построяват кейове. Изкупните цени на зърнени храни в житните тържища на Силистра, Добрич, Тутракан, Балчик, Каварна, Йон Дука и Харман са по-ниски в сравнение с тези в останалите части на Румъния. Това се дължи най-вече на прилагания тотален денационализаторски и румънизаторски режим в областта спрямо стопанския живот на българското южнодобруджанско земеделско население и неговото участие в житната търговия, най-вече в нейната най-печеливша част – износната, въпреки опитите на румънското правителство след 1929 г. чрез държавно регулиране да стимулира развитието на зърнопроизводството и търговията с неговите артикули.

След възвръщането на Южна Добруджа към България през есента на 1940 г., областната житна търговия се приобщава към националната, а след това се развива до 1944 г. във военновременни условия и държавна регулация.

REFERENCES

- Boya, L 2014, *Balchik. The little paradise of Great Romania. Criticism and humanism*, Sofia. (in Bulgarian)
- Nedkov, Tsv 2015, 'The wheat trade in Dobrich and near by towns (1919 – 1929)'. *Dobrudzha*, 28 – 29, pp. 226-234. (in Bulgarian)
- Nyagolov, Bl 2010, 'Economic life', in *History of Tutrakan 1878 – 1944*. T. 2, Historical museum, Tutrakan, p. 403-414. (in Bulgarian)
- Protectionism and competition on the Balkans in 20th century*. 1989. Publishing house of the Bulgarian academy of sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Sources for the history of Dobrodzha 1919 – 1941*. Vol. 2. 1993, Publishing house of the Bulgarian academy of sciences, Sofia. (in Bulgarian)
- Todorov, P 1982, *The agrarian relations in South Dobrudzha 1878 – 1944*. VTU 'St. St. Cyril and Methodius', Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Todorov, P 1996, 'Economic life in Dobrudzha (1878–1940)'. *Dobrudzha*, 13, pp. 222-292. (in Bulgarian)
- Todorov, P 2007, 'Economic life', in *History of Dobrudzha 1878 – 1944*. T. 4, Faber, Veliko Tarnovo, pp. 308-329. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Tsvetolin Nedkov – Associate professor, PhD

Regional Historical Museum – Dobrich

18 Konstantin Stoilov Str, 9300 Dobrich

Tel.: (+359) 0886992129

E-mail: z_nedkov@abv.bg

БАНКАТА ЗА МЕЖДУНАРОДНИ РАЗПЛАЩАНИЯ И НЕЙНАТА ДЕЙНОСТ В ПЕРИОДА 1930 – 1945 Г.

Петър СТОЯНОВ

Abstract: *During the 1930s was established the world's oldest international financial institution – the Bank for International Settlements. Yet now, 88 years from its creation, both the academic community and the public know so little about it. On the basis of the bank's dark history, the goal of this paper is to reveal the dangerous and hidden aspects behind the globalization of finance which started during the interwar and war period.*

Key words: *Bank for International Settlements, Central bank cooperation, trading with the enemy, Nazi gold.*

JEL: N2, N24, N4, N44

Увод

Проблемите, свързани с дейността, историята и бъдещото развитие на международните отношения и институции винаги са били в центъра на обществения и академичен дебат от последните няколко десетилетия. В този смисъл буди недоумение, че и до ден днешен историята на Банката за международни разплащания – най-старата международна финансова институция, институцията, отговорна за оформянето на голяма част от междувоенния и следвоенния финансов ред, е толкова слабо позната. Фундаменталното отношение на този въпрос към разбирането на политическите и икономически проблеми, свързани с междувоенния и военния период, както и с финансовите аспекти на започналата след Втората световна война европейски (и глобален) интеграционен проект, налагат неговото разглеждане в настоящата тема.

Изложение

Банката за международни разплащания, (по-нататък в текста наричана с най-популярното си наименование – БИС, съкращение на английското Bank for International Settlements) е без съмнение една от най-важните международни институции, за която повечето хора е твърде вероятно въобще да не са чували (Auboin, 1955; LeBor, 2013). Причина за това, според един от най-дъл-

годинишните ѝ служители, главният мениджър на БИС за периода 1938 – 1958 г. Роджър Абоин, не се крие в нещо секретно или мистериозно, свързано с нейните дейности, а в това, че те са чисто технически (технократски) комплексни и неразбираеми (Auboin, 1955, p. 1). С настоящата статия авторът ще даде възможност на читателите сами да преценят дали единствената причина се крие единствено и само в това. В този смисъл авторът си поставя за цел да докаже тезата, че слабо познатата институция по-скоро дължи своята сенчеста история на политически неудобната специфика на своите дейности по време на Втората световна война. Дейности индиректно поддържали конфликта чрез така необходимото преливане на капитали и суровини между финансовите и индустриални кръгове на воюващите държави.

Основаването на БИС обикновено се свързва с проблемите, породени от военните задължения (т.н. репарации) на Германия, свързани с участието ѝ в Първата световна война. Постигането на споразумение по въпроса с германските задължения, не само предвид астрономическите им размери, е бавен, сложен и политически трудно постижим процес. Първата световна война глобализира военния конфликт до безпрецедентна степен, по подобен модел били глобализирани и последвалите финансови проблеми. Недоразвитата тогава международна финансова система не е проектирана да се справи с комплексните задължения и предизвикателства, породени от световния конфликт. От къде Германия ще намери средства да плаща? По какъв механизъм ще се осъществяват плащанията? Кой ще наблюдава и регулира репарационните плащания? Именно тези важни дискуссионни въпроси оформят първоначалната роля, структура и правен статут на бъдещата Банка за международни разплащания (LeBor, 2013, p. 18).

През 1919 г., подобно на 1945 г., се оформят две идейни групировки сред победителите от войната: наказващите и възстановяващите. Франция и отделни представители на Великобритания, опиянени от победата и емоциите, повеждат групата на наказващите, а зад групата на възстановяващите застават основателите на бъдещата БИС. Те представляват корпоративните интереси на най-крупните финансови и индустриални дружества в Съединените щати, Великобритания и Германия. Това е и групата с далеч по-стратегически и прагматично оформени идеи, включващи възстановяването на Европа и особено на перспективната германска икономика с цел засилването на собствени позиции и процеси на икономическа глобализация (LeBor, 2013, p. 19). Като основни представители на споменатата групировка в бъдещата БИС застават Монтагу Норман, управител на Централната банка на Англия, чрез първия управител на борда сър Ото Нимайер, а също Хялмар Шахт, член на борда на БИС, управител на

централната банка на Германия и министър на икономиката от 1934 до 1943 г., по време на управлението на нацистката партия. От американска страна начело застават крупния банкер и предприемач Джон Пиърпонт Морган, неговият съдружник банкерът Томас Ламонт, най-силната юридическа кантора на Wall Street – Sullivan & Cromwell, чрез своя виден съдружник – представителя на американското разузнаване в Швейцария (т.н. Управление на стратегическите служби) Алън Дълес (той е бъдещият първи директор на ЦРУ) и управителят на БИС, наследилият сър Ото Нимайер през 1940 г., американски адвокат Томас Макитник (LeBor, 2013, p. 28). Именно съчетаването на идеите и интересите на споменатите две политически и икономически групировки подготвят почвата и дори частично подпомагат повторението на катастрофата от 1914 г. в периода 1939 – 1945 г. (Sutton A, 1976).

До 1924 г. размерът и механизмът по обслужване на военните задължения на загубилите държави се ръководят от идеите и представителите на вече споменатата т.нар. наказваща групировка. Ефектът на непосилните задължения върху германската икономика логично се материализира по катастрофален начин. Деградиращите и разпадащи се обществени отношения, растящата безработица, хиперинфлацията и засилването на влиянието на крайно десни и леви групировки довеждат до пълна неплатежоспособност на длъжника Германия, а на по-късен етап и до идването на нацистката партия на власт. Разрастващата се всеобща европейска политическа и икономическа криза, породена от все още нерешените предвоенни и следвоенни конфликти, създава подходящи условия за намесата на втората идейна група. Водеща позиция заемат американските ѝ представители чрез оглавилia през 1924 г. новата репарационна комисия банкер Чарлс Доус. Според разработеният от комисията т.нар. план Доус Германия получава огромен стабилизационен заем, а репарационните ѝ плащания рязко се намаляват до бъдещо възстановяване на нейната икономика. За разлика от Европа, Първата световна война предизвиква икономически бум и драстично увеличение на капиталите в САЩ, позволявайки на банковата ѝ система да подкрепи агресивни инвестиции на американски компании в германската промишленост (LeBor, 2013, p. 19).

Между 1924 и 1928 г. Германия получава средно по 600 милиона долара заеми на година, половината от които идват от американски банки. Заемите револвират и в крайна сметка се връщат обратно в САЩ, обслужвайки едновременно репарационните задължения на Германия към Англия и Франция, и техните собствени (на последните две държави) към американските финансови институции. Изключително важен аспект в този процес е изплащането на предоставените кредити с акции в германски компании, позволявайки на англо-

американски дружества и капитали активно да се интегрират в германската икономика. Общата сума на чуждите инвестиции в германската индустрия за периода 1924 – 1929 г. достига 63 милиарда златни марки. Седемдесет процента от тази сума идва от американски банки, като в резултат през 1929 г. германската индустрия вече е втората водеща в света и се намира до голяма степен под контрола на водещи задокеански финансово-индустриални кръгове (Ahamed L., 2010, p. 216; Sutton A, 1976). Джон Морган чрез компанията ИТТ притежава 40% от телефонната мрежа в Германия и 30% от авиационния производител Focke-Wulf, а чрез компанията General Electric и 30% от AEG. Контролът върху Опел е поет от General Motors, а американската инвестиционна банка Dillon, Read & Co има ключово участие във втория по големина индустриален монопол – Германския стоманен тръст. Ключови суровини в производствения процес на германския индустриален гигант I.G. Farben се произвеждат от Standard Oil на Джон Рокфелер, а акции в перлата на химическата индустрия на Германия притежават дори водещи политици от конкурентни и бъдещи противникови държави, като например министър-председателят на Обединеното кралство в периода 1937–1940 г. Невил Чембърлейн (Sutton A, 1976).

Така оформилата се финансова експанзия завърша с избухването на икономически балон, срив на американския фондов пазар, отлив на инвестиции и разразяването на световна икономическа криза в края на 1929 г. (кризата е резултат от комбинация на много фактори). За пореден път Германия е заплашена от икономическа катастрофа. Отговорът на сякаш безконечния проблем с германските репарации е, разбира се, нова конференция и нова репарационна комисия. Инициативата продължава да бъде в ръцете на американското лоби, а начело този път е поставен индустриалецът, banker и дипломат Оуен Йънг. Именно назованият на негово име пореден финансов план служи като претекст за създаването на Банката за международни разплащания.

В учебниците по Стопанска история обикновено се обръща по-голямо внимание на новите условия, параметри и финансови облекчения, свързани с плана Йънг, но не и на уникалната банкова институция, специално създадена за да ги администрира. Основен идеолог на тази нова финансова институция става Хялмар Шахт, управител на централната банка на Германия, който дори нарича БИС „моята банка“ (LeBor, 2013, p. 12; Schacht, 1956). Документи от архива на Централната банка на Англия показват, че близкият приятел на Шахт и управител на Bank of England Монтагу Норман предлага създаването на подобна банка на управителя на Централната банка на САЩ Бенджамин Стронг още през 1925 г. (LeBor, 2013, p. 18). При обсъжданията с кредиторите през 1930 г. Хялмар Шахт обяснява, че схемата, по която до този момент Германия обслужва задъл-

женията си, а именно взимайки заеми от други страни, е неприемлива и повече няма да бъде изпълнявана. Ако кредиторите наистина искат Германия да продължи да изпълнява задълженията си, те трябва да инвестират получените репарационни вноски в Германия или да финансират закупуването на германски стоки от трети страни. Именно с основната цел да обслужва този процес Шахт предлага създаването на т.нар. Банка за международни разплащания (Schacht, 1956).

На 20 януари 1930 г. правителствата на Великобритания, Франция, Германия, Белгия, Италия, Япония и Швейцария подписват един от най-необикновените юридически документи в съвременната история. На учредената чрез споменатия акт „Банка за международни разплащания“ е гарантиран пълен имунитет по националното и международно право. В устава на банката специално е упоменато, че нейната собственост и поверените ѝ активи са неприкосновени, както в мирно така и във военно време (LeBor, 2013, p.27). Експлоатирайки хаоса, свързан с германските репарации, международни финансови и индустриални кръгове реално успяват да основат най-привилегированата и защитена от закона финансова институция в историята – институция, която далеч надхвърля целите, първоначално предложени и заложили от нейните създатели. На БИС едновременно е даден законов статут на международна организация и на банка, работеща за печалба на своите акционери. Акционери в нея могат да бъдат само централни банки, като е направено изключение само за Централната банка на САЩ, която до 50-те години по политически причини е заместена от три частни банки – J. P. Morgan, собственост на вече споменатия Джон П. Морган, Първата национална банка на Ню Йорк и Първата национална банка на Чикаго. Управителите на централните банки са членове на борда на директорите, като всеки от тях има правото да назначава свои заместници, които могат да бъдат представители на финансови, търговски или индустриални среди от същата националност (LeBor, 2013, p. 28).

Първоначалният капитал на банката е 500 милиона златни швейцарски франка, като оторизирани дейности са: управление на репарационните вноски по плана Йънг, търговия със злато за своя сметка или за сметка на своите акционери, търговия с ценни книжа с изключение на акции, приемане на депозити и поддържане на сметки на централни банки, дейности като агент или кореспондент на централни банки и участие като страна в международни споразумения. С идеята да привлекат за бъдещи акционери и клиенти всички централни банки, особено тези на по-малки държави (което се осъществява и на практика), БИС предлага специфични услуги при условия по-добри в сравнение с предлаганите от която и да е централна банка. Например, ако централната банка на Гърция

иска да купи валута, различна от франкове, от сметката си в злато, съхранявано в Националната банка на Франция, първо трябва да купи франкове, после да ги конвертира при съпътстващи загуби от разменните курсове и комисионни. БИС от своя страна може да предложи услугата без комисионна по договорен разменен курс, директно спрямо търсената валута (LeBor, 2013, p. 29). Както ще се убедим от някои специфични случаи, взаимоотношенията на централните банки на определени държави с БИС могат да крият не само предимства, но и катастрофални недостатъци.

Що се отнася до условията за служителите на банката има единствено позитиви. Не случайно тринайсет хиляди души кандидатстват за работа в БИС само до края на 1930 г. От тях са назначени едва 95. Интересно е да се отбележи, че само малцина са банкери. Повечето са адвокати (включително вторият управител на банката в критичния период от 1940–1945 г.), икономисти, служители на Обществото на народите или офиса на комисията „Доус“. Заплатите са високи и освободени от данъци. Най-ниската за служителите е 15 000 долара при средна заплата в САЩ от 2 000 долара преди облагането (LeBor, 2013, p. 30).

Като пълен контраст на условията за работа в банката се развива политическата обстановка в Германия. Само две години след своето основаване БИС губи основната цел на своето съществуване – обслужването на задълженията по репарациите на Германия. След мораториума и Лозанската конференция от 1932 г. плащанията по репарациите са прекратени, а скоро след това и плащанията на задълженията по плановите „Доус“ и „Йънг“. Преставата да съществува и друг фундаментален елемент, свързан с дейността на БИС – златният стандарт. За „финал“ в Германия на власт идва Хитлер. Все по-ясно се очертава възможността за нова война и то отново между правителствата на банки – основни акционери в БИС. Уникалната финансова институция, противно на очакванията, не прекратява своята дейност – това би противоречало напълно на духа на корпоративната ѝ култура.

По време на Втората световна война управител на борда е американецът Томас Макитник. Генералният мениджър Роджър Абуин е французин, неговият заместник Пол Хеклер – германец (член на нацистката партия), главния секретар Рафаеле Пилоти – италианец, а основни икономически съветници на банката са шведи и британци (LeBor, 2013, p. 30). Отношенията между служителите и акционерите на БИС преди, по време и след края на войната остават професионални и колегиални. Техните националности нямат значение, всички те са технократи, отдали своята лоялност на религията на опортюнизма и международните финанси. А в тази религия има съвсем различен морален кодекс, в него

висшите ценности били поддържането на финансовите канали отворени. Гарантирано било оцеляването, адаптацията и постигането на резултати при всички положения и при всяка възможност. А възможности по време и особено на световен конфликт не липсват. Напротив, това е периодът, в който финансовата олигархия и обслужващият ги персонал и до ден днешен намират своята най-висша форма на изява.

Първата подобна ситуация се открива през 1938 г. след анексирането от страна на Германия на Судетската област в Чехословакия. Националната банка на Чехословакия предвидливо била прехвърлила по-голяма част от златните си запаси отвъд Ламанша. Златото било депозирано по две сметки – едната в Централната банка на Англия, другата отново там, но по сметка в БИС, чиито агент на Острова била именно пак Bank of England. Сигурността на златните запаси на младата чешка република е много повече от паричен проблем, те били материално изражение на национален суверенитет. Управителят на Националната банка на Чехословакия Джоузеф Малик счита, че дори германците да завладеят изцяло родината му, ако златните запаси останат на сигурно място, ще оцелее и потенциала за бъдеща независимост на страната (LeBor, 2013, p. 54). Оказва се обаче, че дълбоко е сгрешил. Неговото доверие в БИС и ръководството на Централната банка на Англия остава, меко казано, неоправдано. Само три дни след като германците навлизат в Прага под заплахата от разстрел германски представители нареждат на ръководството на Националната банка на Чехословакия да изиска прехвърлянето на златните запаси от двете свои сметки по лондонската сметка на Райхсбанк в БИС. Без да уведоми британското правителство (за което бил предварително инструктиран), управителят на Bank of England Монтагу Норман набързо превежда златото от чешката сметка на БИС в тази на Райхсбанк (LeBor, 2013).

Операцията по другата сметка е забавена поради опасения от политически и обществен скандал, но все пак е осъществена. Джордж Строс, депутат от лейбъристите, изказващ се пред Камарата на общините, описва ситуацията така: „Банката за международни разплащания е банката, която санкционира най-възмутителното дело на това поколение – изнасилването на Чехословакия“ (Elston, 1998).

Сметките в БИС и на всички насилствено окупирани от Германия европейски държави впоследствие са също така безпроблемно прехвърлени на Райхсбанк. За носещият почетната титла „Висш офицер на Ордена на короната“ барон Норман няма никакви реални юридически или морални последствия. Последствия имало за редовите граждани на Лондон и милионите войници на фронта, върху чиито глави се изсипват голяма част от материализираните се с

помощта на прехвърлените активи бомби. Така толкова ценената от барона независимост на поверената му централна банка и нейните скъпи клиенти в Банка за международни разплащания са купени на твърде висока цена.

Само две години по-късно – през 1940 г. Русия окупира Литва, Латвия и Естония. Съветските власти по аналогичен начин нареждат на управителите на трите централни банки да инструктират БИС за прехвърлянето на златните им запаси по сметката на руската централна банка. Паралелът с чешкото злато е повече от очевиден, резултатът обаче – коренно противоположен. Новият управител на банката, американският адвокат Томас Макитник, не само отказва да изпълни трансакцията, но и се обосновава юридически, цитирайки важния член 10 от устава на БИС, който забранявал принудителни мерки срещу клиенти на банката под въздействието на политически интереси и институции (LeBor, 2013, p. 65)!

Истинските мащаби, специфика и характер на дейността на банката в периода 1939–1945 г. са постепенно разкривани едва няколко десетилетия след края на Втората световна война. Според събраните данни се оказва, че обявеното от ръководството прекратяване на дейността и спазване на неутралитет са били висша форма на престъпна манипулация и цинизъм. В този период БИС действа като единствен реален международен клон на Централната банка на Германия (Райхсбанк) заради възможността си да осъществява така необходимото посредничество при разплащанията с външните доставчици на стратегически суровини и материали (представляващи корпорации най-вече от Швейцария, САЩ, Швеция, Латинска Америка и други). За да поддържа така необходимите финансови канали отворени, Германия продължава да обслужва стриктно финансовите си задължения към БИС, прехвърляйки по този начин част от паричните си ресурси дори към британското правителство (срещу което едновременно води и военни действия). Реално цели 82% от приходите на банката идват само от плащания на лихви за инвестирани в германската икономика активи (Toniolo and Clement 2007; Interrogation reports May 29 1945; Higham 1983; LeBor 1997).

Благодарение на изследванията на историка Пит Клемент (който също така е и тогавашен служител на БИС) разбираме, че 21.5 метрични тона злато са прехвърлени във физически обем от Германия до трезора на Швейцарската централна банка по сметката на БИС за плащания към нейните акционери. Установено е, че по-голямата част от златото, с което Германия продължава да плаща задълженията към външните си кредитори е именно от заграбените чрез БИС резерви на окупираните от Германия държави, както и чрез активи на физически лица, изпратени в концентрационни лагери ,включително злато от стомато-

логични пломби на стойност 3 милиона долара (Toniolo and Clement, 2007; Interrogation reports, May 29 1945).

Много по-интересен въпрос е оставен без отговор. Какво количество злато е прехвърлено към швейцарската сметка на Райхсбанк, чрез която правителството на Хитлер се разплаща със стратегическите си външни доставчици и още по-съществено – укрива военните печалби (включващи, например, заграбени активи от и чрез държавни служители на нацистката партия)? Независимо от опитите и голямото желание на Хитлер да достигне до положение на автаркия (икономическа система, при която търговските връзки с външния свят са силно ограничени или не съществуват) по време на самата война Германия се нуждае от сериозни количества стратегически вносни суровини. Това например са смазочни материали и петролни продукти от САЩ, шведска стомана, румънски петрол, волфрам от Португалия, месо от Южна Америка, като всички те се налага да бъдат заплащани с твърда валута (злато). Именно с тази цел нацистите и техните бизнес – партньори отчаяно се нуждаят от добре работещи финансови канали в граничещи неутрални държави. Това е и една от основните причини, поради която Швейцария така и не е била окупирана. След войната, се оказва че въпреки огромните материални и човешки разрушения германските индустриални дружества са успели да запазят и реинвестират огромните си печалби, като капиталът под формата на продуктивно оборудване, сгради инфраструктура и активи през 1948 г. е далеч по-голям от тези през 1936 г. (Higham, 1983; LeBor, 1997; Sutton, 1976).

Архивни документи и спомени на служители в американското министерство на финансите разкриват, че дейността на Банката за международни разплащания е обект на сериозна критика и разследване от страна на висши служители в администрацията на президента Рузвелт. Като основни противници на БИС и нейния американски директор Томас Макитник се очертават министърът на финансите Хенри Моргентхау и неговия заместник видния икономист Хари Декстър Уайт (Henry Morgenthau diaries, 1944). Уайт вижда БИС най-ясно, акцентът на банката върху предполагаемия ѝ неутралитет е алиби за бъдещата ѝ лобистка роля в реконструкцията на Европа, той заявява: „Те се надяват да окажат ключово влияние в отношението към Германия по време на мирната конференция. Ето защо и Германия се е отнасяла към тях с най-голяма грижа. Изплащала им е дивиденди; пускала е хората от БИС да идват и да преминават през територията на врага; тя е била изключително внимателна и добре настроена към БИС, кърмила я е като бебе с надеждата, че това ще бъде една полезна институция, която ще защити интересите ѝ около масата на мира“ (Henry Morgenthau diaries 1944, p. 193).

По време на започналата през 1944 г. международна конференция в Бретън Уудс, обсъждаща въпросите на следвоенния финансов ред, Моргентхау, Декстър Уайт и представителя на норвежката делегация категорично настояват за закриването на банката. Първоначално никой не се изказва публично против, но след като Моргентхау представя проект за резолюция, според която нито една държава не може да участва в бъдещия Международен валутен фонд, без да е прекратила участието си в БИС, следва остра реакция от британската делегация. Нейният най-виден член, британският икономист Джон Мейнард Кейнс е категорично против. След като зад него застават и видни американски политици, и финансиста резолюцията е отхвърлена (Keynes to Morgenthau, July 19 1944).

Впоследствие професионалният път на основния критик на банката – Хенри Моргентхау, приключва безславно, докато противоположно се развива кариерата на директора на БИС Томас Макитник. Той се връща в Америка, където е назначен за вицепрезидент на Chase National Bank и управител на отдела по външни заеми. Никой така и не го принуждава да дава показания за дейността на управляваната от него в периода на Втората световна война уникална по своята роля и същност институция. За сметка на това той е поканен в Белгия, където му е връчен почетният „Орден на Короната“, колкото и иронично да звучи, заради приятелското си отношение към Белгия и дейността си като президент на БИС (LeBor, 2013, p. 93, 137). Макитник се пенсионира през 1954 г., като само пет години след края на войната на гости в Ню Йорк му идва получилият минимална присъда на Нюрнбергския процес и негов близък приятел – бившият вицепрезидент на Райхсбанк, директор на БИС и член на нацистката партия Емил Пул (LeBor, 2013, p. 126). Подобна е съдбата и на основния идеолог на банката от германска страна, бившият управител на Райхсбанк – Хялмар Шахт. След минимален престой в трудов лагер Шахт започва изключително успешна кариера като инвестиционен консултант на държави от развиващият се свят и дори основава своя собствена частна банка наречена Schacht & Co (LeBor, 2013, p. 112).

Заклучение

Банката за международни разплащания успява да оцелее и запази до ден днешен своята ключова роля в координацията на глобалните финансови отношения. Подобно на редица от водещите личности в управителното си тяло, тя показва забележителна способност да се адаптира и преоткрива в предизвикателствата на своята сложна и сенчеста история. Използвайки уникалните си контакти и юридическо положение по време на Втората световна война, БИС се оказва незаменимата институция, поддържала така необходимото преливане на

капитали и суровини между финансовите и индустриални кръгове на воюващите държави. Една рядко осветлявана дейност, без която машината на световния и регионален конфликт в един глоболизиращ се свят неминуемо и много бързо би колабирала. Разбира се, по-политически коректните академични и финансови кръгове биха искали тя да бъде запомнена предимно със следвоенната си роля в подготовката и осъществяването на Европейския паричен съюз, въвеждането на еврото, координирането на политиките на централните банки и банковия надзор.

REFERENCES

- Auboin, R 1955, 'The Bank for International Settlements, 1930–1955', in *Essays in International Finance*, Princeton University Press, Princeton.
- Elston, P 1998, 'Banking with Hitler', *BBC Timewatch documentary*. Accessed online at:
<https://www.youtube.com/watch?v=YauM5dHLn1s>
<https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib227442>
<https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib227442>
- Henry Morgenthau diaries*, Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum. July 19, 1944, Book 755, Reel 216. Accessed online at: <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/collections/franklin/index.php?p=collections/findingaid&id=535&q=&rootcontentid=189777> >
- Higham, Ch 1983, *Trading with the Enemy: An Exposé of the Nazi-American Money-Plot 1933–1949*, Robert Hale, London.
- Hjalmar, S 1956, *Confessions of the Old Wizard*, Houghton Mifflin, New York.
- Interrogation reports, Devisenschutzkommando, May 29, 1945. United Kingdom National Archives, London. FO 1046/763, German Loot.
- Keynes to Morgenthau, July 19, 1944, Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum.
- LeBor, A 2013, *Tower of Basel: The Shadowy History of the Secret Bank that Runs the World*. PublicAffairs, New York.
- LeBor, A 1997, *Hitler's Secret Bankers: The Myth of Swiss Neutrality During the Holocaust*, Citadel Press, New York.
- Liaquat, A 2010, *Lords of Finance*, Windmill Books, London.
- Sutton, A 1976, *Wall Street and the Rise of Hitler*, Arlington House, New York.
- Toniolo G & Clement Piet 2007, *Central Bank Cooperation at the Bank for International Settlements 1930–1973*. Cambridge University Press.

Correspondence address:

Peter Stoyanov – Assistant professor, PhD
University of National and World Economy
Department of Political Economy
8-mi dekemvri Str., 1700, Sofia
Tel.: (+ 359) 887 292421
E-mail: petisto@gmail.com

МАТЕРИАЛИ ЗА ЗАПЛАЩАНЕ НА УСЛУГИ В НАТУРА ИЗ БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. ЧАСТ II

Мирослав ТОШЕВ

Abstract: *This work presents the second part of gathered primary material on the topic of the natural trade among Bulgarian lands through the second half of 19th and the first decades of 20th century. I hope that the represented materials can serve for a good basis about further researches as the distant goal is to reveal in maximum details the system of paying in kind services across Bulgarian lands and to be used in the reconstruction of the economic models from the far way past.*

Key words: *Bulgarian lands; end of the 19th century; first decades of the 20th century, payments in kind, exchange in kind, natural exchange, services.*

JEL: N01

Представената разработка е третата по ред в планираната поредица от публикации за резултатите от извършваното обширно проучване, посветено на натуралната размяна (Toshev, 2017, pp. 103-114; Toshev, 2018, pp. 165-177). В нея е систематизирана поредната част от събрания към момента първичен материал за заплащането на различни услуги в натура из българските земи през втората половина на XIX и началните десетилетия на XX в. В предишната статия по темата (Toshev, 2018, pp. 174-176) бяха разгледани някои общоселски дела, които са се заплащали в натура. Тук продължаваме с изясняването на проблема.

Преди Освобождението в Северозападна България¹ често се е случвало на цялото село да се направи „пакост” от другоселци, от ратаите на „някой бей” или от минаващи пътници. Селяните не са могли да се защитят, защото пакостниците са били „турци”, или са били под покровителството на някой властник. За да се запазят от беди, те са принудени да наемат свой защитник, който да пази селото, нивите, добитъка и пр. Той е бил „турчин... от по-долнето съсловие, само че е бабаитин, юнак и прочут като такъв”. Наричан е „субаша”. За службата си е получавал по 20 оки неоронена царевица и по 5 оки жито „на

¹ Всички представени материали от Северозападна България са събрани през последните десетилетия на XIX в.

ярем” годишно, плюс ежедневна храна, място за живеене, отопление и осветление. „Субашата“ вземал и глобите от добитъка, хванат в нивите, които са били плащани в пари (Marinov, 1995, pp. 26-27).

След Освобождението необходимостта от пазачи на селските полски имоти не отпада. Затова селяните в Северозападна България „ценяват” отделни пъдари за нивите, за лозята и за бостаните при следните условия: плаща им се „на ярем” за година, или за активния земеделски сезон.

За работата си пъдаря, който пази нивите и царевичаците, получава 15-20 до 25 оки царевица на кочани, 6 оки жито или 4 оки брашно, които се равняват на 6 оки жито. През „турско време” пъдарят в Оряховско е вземал „на 50 коша 1 кош” неуронена царевица като кошовете са събирали между 10 и 15 оки.

Пъдарят „на лозята” получава между 2 и 4 оки царевица на кочани за 1 000 лози, а пъдарят „на бостанете” – по 10 оки царевица на зърна за всяко „парче” земя, насято с дини, плюс глобите за добитъка, хванат в насажденията (Marinov, 1995, pp. 361-362).

За изпълнение на ежедневните административни дела селото се нуждаело от „селский слуга”. В Северозападна България го наричали „кехая”. Той бил глашатай, който викал селяните при старейшините или при кмета, намирал квартира на разните чиновници, дошли по работа и им осигурявал „хляб, кокошка, масло, сирене, яйца”, зоб за конете и пр. За извършената общоселска работа кехаята получавал заплата в натура от всяка къща за година, според предварителна договорка – например, „по 5 оки кукуруз или 3 оки жито или по 2 оки брашно”. Спецификата на длъжността е давала широки възможности на селския служител да поувеличи платата си, макар и неофициално, тъй като никой от съселяните му не е имал време да проучва и да узнае със сигурност от колко къщи кехаята е взел кокошки, масло, яйца и пр., за да нахрани един чиновник, дошъл в селото (Marinov, 1995, p. 376).

Понякога в междуселските отношения възниквали извънредни обстоятелства, които обикновено се разрешавали чрез заплащане в натура.

През 1890 г. поради голяма суша пресъхнали почти всички водоизточници в с. Връняк, Оряховско. Вода за пиене се докарвала с бурета от р. Искър, но за добитъка вода нямало и положението ставало катастрофално. Затова кметът на селото поискал от общината на съседното с. Комарево да разреши стадата им да минат през тяхното землище и да идат до р. Скът на водопой. За услугата комаревци поискали по половин ока зърно на глава, независимо дали добитъка е едър или дребен (Marinov, 1995, pp. 242-243).

След като селските работи по поземлените имоти и отношенията с държавните чиновници са уредени, иде ред селото да се погрижи за добитъка си като

„глави“ селски пастири. Пръв измежду тях е говедарят, който се грижи за работния добитък, за женските с малки и младите животни. Плаща му се в натура със зърно или брашно (Rakshieva, 1999, p. 62). В с. Игнатица, Врачанско още „през турско ... говедаре ценевали по 12 ока зеере, жито или кукуруз за едно говедо“, а „на телчар по 3-4 ока [зърно давали]² на едно теле и на телчара седмично по 1 ока млеко“ (Toshev, 2003, p. 400). По спомени, в с. Сигмен, Карнобатско, пастирът на смесеното стадо е получавал заплащане от по 1 крина зърно на глава добитък (Toshev, 2008, p. 52).

На селският говедар в с. Смочан, Ловешко, се плащал „хак“ в „ранъ“: през зимата – по една кофа от 15 кг. на глава, а през лятото – по една кофа и половина. Зимно време платата е по-малка, тъй като животните се извеждат на паша само когато времето е хубаво и няма сняг (Rakshieva, 1999, p. 63).

Около 1919 г. в с. Албалари, околия Османпазарска (днес с. Орач, общ. Антоново, обл. Търговище) за „пашитния добитък (крави, биволици, коне и др.)“ се плащало по 10 лв. и по 2 кг. брашно на глава, а за воловете, понеже се изкарвали на мерата за по-малко време – по 8 лв. и по 2 кг. брашно на глава (Tellalov, 1919)³.

В с. Вакарел говедарят пасе едрия добитък от Гергьовден до Димитровден. За труда си през 1929 г. говедарят на вакарелската махала Поповци е взел по 20 кг. жито на „парче добитък“. Всяка вакарелска махала до около 1920-1925 г. е пазарявала и „телчар“ – пастир на телета. Заплащало му се е с млякото, което е „издоявал всеки петъчен ден сутрин и вечер, от кравите – майки на телетата, които е пасял“ (Ganchev, 1933, p. 150).

Според подробни проучвания от Северозападна България заплащането на селския говедар е варирано според обичая в различните райони: във Видинско се давали по 10 оки жито на крава или теле и 2.5 оки – на впрегатен вол; в Белоградчишко и планинските села на Берковско и Кулско се плащало „на добиче“ по 10 оки зърно и 3 гроша, а за воловете от „Св. Илия“ до Димитровден – наполовина; в Ломско – на глава по 8 оки лете и по 6 оки зиме зърно – наполовина жито и наполовина царевица; във Врачанско – 6-8 оки зърно на добиче и ако царевицата е неуронена, от всяка ока се „вади“ ла по „литра или 100 драма“ за „какалешките“, а за впрегатните волове и през зимата – наполовина; в Оряховско – по 10 оки жито на глава и наполовина за воловете.

Заплащането за впрегатен вол е по-малко, защото воловете по-малко време са се пускали да пасат със селското стадо. До към празника на „Св. Илия“ те са

² Всички думи и изрази поставени в квадратни скоби са мои – М. Тошев.

³ Благодаря най-сърдечно на д-р М. Левкова-Мучинова, Институт за исторически изследвания, която ми предостави текста на статията.

заети с прибирането на реколтата и чак след като се извезят снопите се освобождават, тъй като за вършитба с тях нямало много работа.

Селото има нужда и от коняр, който да пасе конете. Конете се пасат потрудно от говедата, защото пасат и през нощта. Затова заплащането на коняра е било винаги по-голямо – ако говедарят е вземал 8 или 10 оки зърно на глава, на коняря се давали 10–12 или 12–15 оки (Marinov, 1995, pp. 24, 367-368, 371).

През разглеждания времеви период селските свине са се извеждали на паша. За тях се е грижил свинар. Той е получавал заплата в натура на глава, която в отделните райони на Северозападна България е от 4 до 8 оки зърно или 3 оки брашно, а ако свинете се пасат и през зимата – наполовина, защото са излизали само, когато няма сняг (Marinov, 1995, p. 372; Gunchev, 1933, p. 150).

Много важна част от поминъка в българските земи е отглеждането на дребен рогат добитък, тъй като той осигурявал облеклото и част от хранителните запаси за зимата. Тук ще се разгледат само въпросите, свързани със селския дребен добитък, а едрото, подвижно овцевъдство, ще бъде предмет на бъдеща самостоятелна разработка.

Отглеждането на овцете и добиването на трайни продукти от тях е било организирано според традиционни общи правила. Обикновено няколко селски стопани събират овцете си в общо стадо и го дават на овчари да го пасат. След като агнетата се отбият от майките си и овцете започнат да се доят, се прави „бачия” (мандра, където млякото се преработва в масло и сирене за зимата).

По спомени, в Кюстендилско за овчари се пазарявали люде от по-бедни семейства или другоселци. Най-често им се плащало в натура, с част от произведената продукция” (Keremidarska, 2005, p. 36).

Много овчари от с. Дерекъой, днес Момчиловци, Смолянско, се наемали при заможни овцевъди от околните селища. Пастирите, които работели в Чепеларе, „вместо пари докарвали мисир от чепеларските хамбари” (Kanev, 1975, p. 345).

По спомени, през „по-ново време”, в някои села на Ловешко, на селския овчар се заплащало в натура със зърно или продукти. Също така стопаните са му помагали с труд – косели му сено, събирали му шума и пр. В добавка овчарят получавал и по една ока сол (килограм) за всяка глава добитък.

В с. Българене, Ловешко, е регистриран един способ за заплащане в натура, който за пореден път ни показва колко подробно, без да се пропуснат и най-малките детайли, е била организирана размяната на услуги и продукти от всякакъв род и вид. Българенските селски овчари откарвали стадата си на паша около гр. Ловеч за времето от Гергьовден до Петровден. Там те наемали място за кошара на общинска земя или в частен имот, за което са заплащали с пари

или в натура с агнета, с вълна. За времето на престоя си овцете им наторявали имота на собственика, поради което били желани и много търсени от всички земеделци. При уравниването на „хесапа“ в края на периода, торът от овцето стадо също влизал в сметката. В равнинните и полупланинските села торът е бил изключително ценен, в много случаи наравно с млякото, или дори повече от него (Rakshieva, 1999, pp. 40-41, 45).

Във Врачанско селският овчар получавал за труда си по 2 оки оронена царевича на глава и по 10 пари, а за всеки 20 глави дребен рогат добитък стопанинът им давал на овчаря „чифт опинки биволски“ (Marinov, 1995, p. 386).

В родопските села Яврово и Манастир агнетата се отлъчвали от майките си на 2 юни – Костадиновден, извършвал се „предой“ и се пазарявали „сегмалджиите“ – пастирите на дойните овце. Заплащало им се е в натура с мляко като „един овчар получавал две мери, а башсегмалджията – 20 кутела повече от другите“. Една мяра е равна на 200 оки, а един кутел – на 2 оки (Haytov, 1985, pp. 116, 449).

Във Вълчедръм на овчарите се плащало по 4 до 6 оки зърно на глава. Когато се направела бачията, овчарите получавали правото няколко дни в края на лактационния период да вземат за себе си млякото от цялото стадо. Тогава млякото е с най-голяма масленост и сиренето, направено от него, има най-висока цена (Marinov, 1995, pp. 387-388).

След Освобождението в с. Бусинци на работниците в бачията селяните са плащали в натура с масло и сирене“ (Stoilkov, 1936, p. 133).

В с. Габрово, Ксантийско мандраджиите получавали по 8 гроша надница и след привършване на сезона, в продължение на една седмица вземали издоеното мляко. За храната им се грижели стопаните, които били на ред да получат дела си от бачията (Koguev, 1984, p. 137).

„През турско“ и след Освобождението в с. Игнатица, Врачанско, за „бачиаре“ се „ценевали самите пастири, кога ... е отбив“ – когато агнетата се отбият от майките. После издоявали овцете на всеки стопанин, измервали млякото и определяли: „2 ока млеко [издоени на предоя] да е равен на 1 кабел, а кабел да е 12 ока сирене и 4 ока масло“. Накрая спазарявали „бачове (майстори), овчаре, козаре и изкарвачи“. На бачовете се плащало „по 5 кабли“, на овчарите и козарите „по 4 кабли“, а на изкарвачите – по 2–3 кабли според възрастта им (Toshov, 2003, p. 400).

В с. Медковец и ломските села на „покарача“ се е плащало с мляко. Давали са му най-много 10 ведра мляко, равни на 100 оки за сезона (Marinov, 1995, pp. 385, 389).

За да завършим обзора за състоянието на селското овчарство и бачиите, трябва да обърнем внимание и на един обичай за натурално заплащане, който по всяка вероятност има твърде древни корени и определено се нуждае от самостоятелно, задълбочено проучване.

В Северозападна България хората без собствени овце са си купували сирене за зимата. Най-често те са давали свое каче на овчаря, който е подсирвал млякото и е напълвал съда. Купувачът давал и солта, необходимата за консервиране на продукта – тя се пресмятала по 20 грама на ока сирене. След като сиренето е готово овчарят го докарвал на клиента и му е било заплащано, но така „купено сирене никога се не плаща с пари, а всякога се разменява със сол. Според времето, когато се соли сиренето, според здравословното положение на овцете и според цената на солта в чаршията, нормата за разменение не е постоянна, а променлива: някога по-голяма, някога по-малка. Така, ако сиренето се соли по-рано, къде Света Богородица, ако овците са здрави и не са прецвръкнели [да са „прегорели” – престанали да дават мляко], солта има обикновена цена, тогава за една ока сирене се дава по-малко сол; ако сиренето се соли къде Кръстовден – за една ока сирене се дава повече сол. Тая норма играе между ½ ока до 2 оки сол. Никога, или съвършено рядко преминава максимума; туй се случва, когато прецвръкът по овцете е общ в целия край: тогава за 1 ока сирене може да се даде и 5 оки сол” (Marinov, 1995, pp. 448-449).

Позволих си да приведа този дълъг цитат, защото е твърде важен и е необходимо да се представи процеса на покупко-продажбата в подробности и от първоизточника.

Прави впечатление задължителното плащане със сол, която по онова време вече се е купувала с пари от бакалските дюкяни – изрично е казано, че размера на плащането зависи и от „цената на солта в чаршията”. От където и да се погледне този способ, със сигурност се установява, че той е твърде непрактичен: първо да се купи сол и после с нея да се заплати на овчаря, вместо услугата и продукта да се платят направо с пари. Сложната покупко-продажна операция, плюс особената ценност на солта в ранните години на човешката цивилизация (Brodell, n. d. p. 358; Yurdanov, 1938, pp. 34-35) могат да дадат основание за предположението, че обичаят да се плаща сирене само със сол има много древни корени.

Друга важна дейност, от която е заинтересовано цялото село, е смилането на зърното. Сиреч, идва ред на воденичарството и неговите принципи за натурално разплащане.

През „турско време” и след Освобождението в казанлъшките воденици „небетчиите” – мливарите, са плащали за „млевно право уем 1:7 до 1:10” от зърното, донесено за смилане (T.B. & M. St., 1929, p. 553).

В Северозападна България преди да се сипе в коша на воденицата зърното се измерва с „мера“ – дървен съд, който побира 10 оки. „Уема“, вземан от воденичаря за смилането на една мера, е бил „един кутел“ – дървен съд, който събира 1 ока, или дава се за услугата 1 от 10. Освен това, традиционните обичаи са уточнили, че дървата за огнището, с които мливарите са се топлели, пекли са хляб, варили качамак и пр., са се давали от воденичаря. Заради доставените дърва, воденичарят имал право да вземе „паспала“ – ситното брашно, примесено с доста изронени песъчинки, останало между камъните на воденицата (Marinov, 1995, pp. 421-423; Germanov, 1981, pp. 38-39).

На водениците в Малко Търново, Странджа планина, се е плащало в натура. Воденичарят е взимал от всеки мливар уем – една десета (10%) от зърното, което ще се мели. До Балканските войни уемът в района е бил 5%, защото тогава водениците са били значително повече (Raychevski, 1996, pp. 125-126).

По спомени, в с. Самоводене, Великотърновско, водните мелници по р. Раковица и р. Янтра са работели почти непрекъснато денем и нощем и са носели добри доходи. Таксата за извършената работа е била в размер до една десета част от „храната“ на селяните (Patrikov, 1967, p. 125).

В селата Горно и Долно Уйно, в Кюстендилското краище, за 100 кг. смляно жито се е вземало 4–5 кг. жито за уем (Andonov, 1987, p. 119).

Когато се мели зърно на воденица-караджейка в с. Ябълка, Габровско, воденичарят е вземал уем 3 на 100 от зърното или брашното – „то е все едно“⁴.

В разговора с Хр. Генчев ме учуди твърдението му, че зърното и брашното били едно и също. Наложил се да проуча по-подробно технологията на воденичарството. Оказа се, че във воденицата-караджейка няма сита, с които да се пресява житото. Затова зърното се смела заедно с примесите от ситна слама, семена на къклица, паламида и пр. и не се отделят триците. Следователно, брашното смляно на караджейка, представлява жито с всичките му примеси само че раздробено на съвсем малки парченца, образно казано. При това положение напълно логично е зърното и брашното да са „все едно“.

Друг въпрос – кои са причините, които определят значителната разлика в размера на уема? Първата от тях вече бе отбелязана по-горе – конкуренцията. Втората, по всяка вероятност, се крие в релефа – в планинските райони реките са бързотечни, водата в тях е изобилна (Marinov, 1995, p. 424) и изобщо условията са подходящи за изграждане на повече воденици, а от там и появата на конкуренция. Трето – в планинските места зърнените храни винаги са ценени мно-

⁴ Анкета с **Христо Генчев**, роден в с. Ябълка, Габровско през 1933 г. Потомствен собственик и воденичар. Дълги години работил в тепавицата и пералото на АЕК Етър. Разговаряхме на 10 юни 2016 г.

го високо и планинецът, най-вероятно, никак не е бил склонен да плати висок уем.

Обикновено водениците не са били собственост на воденичаря. Той е бил само майстора, който управлявал процеса, „кове камъците” и поправял водния механизъм. Стопанинът е спазарявал воденичар за определен период от време и му е заплащал съответното възнаграждение за труда и майсторлъка.

Край с. Дерекъой, днес Момчиловци, Смолянско, дълги години е работила Чолаковската воденица, която почти винаги била давана под наем на местни воденичари. Заплащало им се е в натура като събраното зърно – „вуема” – се разделяло на три части, от които 1 част вземал воденичарят, а 2 части оставали за собственика.

По същото време в Беломорието селянинът, споменат в източниците като Атанас Чакора, от с. Дерекъой построил много воденици на местни турци и гърци. Те на свой ред го оставяли да ги пази, като за труда си получавал „ючтен бир”, тоест 1/3 от уема.

На същия принцип – 1:2 – се разпределяло събраното зърно и във водениците на Северозападна България (Kanev, 1975, pp. 552; 554; Marinov, 1995, p. 420).

Наред с водениците значима роля в ежедневието на селянина са имали и тепавиците/валявиците, на които са се обработвали домашно изтъканите платове за „катадневното” и празничното облекло. За извършената работа клиентите плащали в натура. В махала Карамичевци на с. Батошево, Севлиевско, по бреговете на р. Росица са били изградени няколко тепавици. Техните стопани са обикаляли полските села и са събирали платове за обработка. За услугата селяните са им заплащали в натура – със зърно⁵.

След като селянинът е уредил общоселските дела, погрижил се е за брашното и за носията си, вече може да се заеме с дейности, в резултат на които цяла зима ще си весели душата. Идва време да си свари ракия, а за работата ще плати в натура.

В Северозападна България във всяко село е имало по няколко казанджийници. Таксата за варене на ракия в тях се плащала така: „една котленка ... на казан”. „Котленка”-та е медно котле, което събирало около 1 ока, а казана е побирал около 100-200 оки ферментирал материал. Клиентът си носел дървата и хранил казанджията докато си извари ракията. За казанджията оставала и слабата ракия – „патокут” и „въглицата от последните казане”, сиреч, недогорелите

⁵ Анкета с **Радка Златева Колева**, родена 1930 г. в махала Прозованец на с. Батошево. В детските и младежките си години е работила селскостопанска работа, а по-късно става медицинска сестра. Говорихме на 29 септември 2019 г.

въглени, които всъщност са дървени въглища (Marinov, 1995, pp. 427-428).

В миналото ракиджийският меден казан е бил твърде скъпо съоръжение и всеки селянин не е можел да си го купи. Затова в Троянско който не е имал казан, е вземал под наем. Заплащането обикновено е било в натура – по 1 литър хубава ракия на изварен казан (Totevski, 2005, p. 59).

В с. Игнатица, Врачанско през 50-те години на XX в. селският казан е бил собственост на местната кооперация. Стопаните са „пекли” ракия и са заплащали за всеки изварен казан по 1 литър ракия. Само за сведение ще отбележа – за едно лято от уем, кооперацията е събрала около 3 тона ракия (Vutov, 2003, p. 176).

* * *

В заключение, искам за пореден път да обърна особено внимание и дебело да подчертая колко стриктно и всеобхватно са уредени и най-дребните детайли в процеса на натуралните разплащания – уточнено е кой доставя дървата за огнището във воденицата, кой и защо взема паспала изпод камъка, държи се сметка кой получава недогорелите въглените изпод ракиджийския казан и се стигне дори до „барабонките” на стадата овци и кози...

Представените материали за заплащане на услуги в натура и няколкото примера за организация на различни трудови процеси без да се използват пари, са поредната част от резултатите, постигнати при изследванията по темата. Понататъшните проучвания на неизяснените въпроси ще спомогнат за уточняване на особеностите в системата за безпарични плащания, а от там и за принципите, по които са били организирани ранните стопански дейности из българските земи.

REFERENCES

- Andonov, A 1987, *Gorno and Dolno Ujno*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)
- Brodel, F n. d, *The structures of everyday life: possible and impossible*, Prozorets, Sofia. (in Bulgarian)
- Vutov, P 2003, *Ignatitsa – ancient and new*, Izdatelstvo Sharp Stoun, Sofia. (in Bulgarian)
- Germanov, D 1981, *Hopes and Troubles*, Georgi Bakalov, Varna. (in Bulgarian)
- Gunchev, G 1933, ‘Vakarel. Anthro-po-geographich researches’, *Godishnik na Sofiiskia Universitet-Istoriko-filologicheski fakultet*, vol. 29, pp.1-191. Sofia. (in Bulgarian)
- Kanev, K 1975, *The past of Momchilovtsi village*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)
- Keremidarska, E 2005, *Feast and workday in Kyustendil region*, Izdatelstvo Press, Kyustendil. (in Bulgarian)

- Koruev, P 1984, *Gabrovo village, Ksanti area, Otechestven front*, Sofia. (in Bulgarian)
- Marinov, D 1995, *Bulgarian common law*, Second edition, Akademichno izdatelstvo Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)
- Patrikov, G 1967, *Samovodene. Pages from the history od Samovodene village, Veliko Tarnovo region*, Otechestven front, Sofia. (in Bulgarian)
- Raychevski, St 1996, 'Crafts', in *Strandzha. Material and spiritual culture*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 90-140. (in Bulgarian)
- Rakshieva, Sv 1999, 'Stock breeder', in Mihailova, G (eds), *The Lovech region*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 31-77. (in Bulgarian)
- Stoilkov, B 1936, 'Among the national culture of Busintsi village, Trynsko', *Izvestiya na Narodniya Etnodrafski Musey v Sofia*, vol. XII, pp.131-147. (in Bulgarian)
- T.B. & M. St. 1929, 'The industry in Kazanlak (notes)', *Kazanlak in the past and nowadays. Anniversary repertory for the 50th anniversary from Liberation of Kazanlak town*, vol. 3, Sofia, pp. 531-580. (in Bulgarian)
- Tellalov, Chr 1919, 'Teacher's hunger', *Uchitelska iskra*, 30 May, pp. 1-2.
- Totevski, T 2005, *The plum rakia from Troyan. The blue plum*, Faber. V. Tarnovo. (in Bulgarian)
- Toshev, M 2008, 'Notes on the material culture in some villages in the North region of Karnobat', in Vasileva, M (ed), *The culture of the villages in the North region of Karnobat*, Izdatelstvo Zograf, Varna, pp. 42-71. (in Bulgarian)
- Toshev. M 2017, 'Materials for the trade in nature across the Bulgarian lands', in *Notifications of the centre for economic – historical researches. vol. 2. The diversity in the Bulgarian economica-historical development*. Economic University Varna, Varna, pp. 103-114. (in Bulgarian)
- Toshev, M 2018, 'Materials for payment of services in nature among the Bulgarian lands. Part I', in *Notifications of the centre for economic – historical researches, vol. 3. The institutions and the Bulgarian economic development through the centuries*. Economic University Varna, Varna, pp. 165-177. (in Bulgarian)
- Toshov, I 2003, 'History of Ignatitsa village', in Vutov, P *Ignatitsa – ancient and new*, Izdatelstvo Sharp Stoun, Sofia, pp. 383-412. (in Bulgarian)
- Haytov, N 1985, *The past of Yavrovo, Devin, Manastir*, Hristo G. Danov, Plovdiv. (in Bulgarian)
- Yurdanov, Y 1938, *History of the Bulgarian trade until the Liberation*, Pechatnitsa i bukvolearnitsa S. M. Staikov, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Miroslav Toshev – Director

Historical Museum – Omurtag

53 General Totleben Str. 7900, Omurtag

Tel.: (+359) 885 124460

E-mail: muzei@abv.bg

КРИЗАТА В СЪВЕТСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО 1931 – 1933 Г.

Георги ТОДОРОВ

Abstract: *The paper explores the causes of the agrarian crisis in USSR during the period 1931 – 1933 and the attempts of the central government and the communist party to overcome it. The causes are separated in two different categories – objectively and human dependent. The way the communist rulers in Moscow tried to bypass and overcome the economic crisis represents the faint help, which the center gives to the regions of Ukraine, West Kazakhstan, South Russia and North Caucasus. The paper stays on thesis that despite the huge aggressiveness in the new passed laws and the force used to pass the peasants' resistance, which two topics are common and heavily interceded in historiography about this periods, the central government actually tried to help the regions through regional subsidies and liberalization of the economic or with all-union instruments as reducing of the grain and bread export.*

Key words: *Holodomor, agrar politics, Soviet Union, Ukraine.*

JEL: N54, N55, P26

Широкоспектърната криза в селското стопанство на Съветския съюз от 1931 г. е най-значимото изпитание за младата държава след Гражданската война. Тя тече паралелно с първия опит за централизиране на икономиката, което и предопределя тежестта на заложеното в този период за самата държава, от една страна, и за населението – от друга. Развила се първоначално в селскостопанския сектор кризата засяга, логично, всички останали отрасли на икономиката. Тя ще даде своите отражения и върху последните предвоенни, а и върху първите години на Втората световна война, тъй като поради идеята за централизираното планиране, което се прилага в страната, последиците ѝ - и по-конкретно разместването на социалните пластове – са много по-дълбоки в сравнение с паралелната Голяма депресия в капиталистическия свят.

Тази статия е посветена на разглеждането на причините и опитите за справяне от страна на съветското правителство с продоволствения колапс от 1931 – 1933 г. в Съюза на съветските социалистически републики (СССР). Поради тази причина във фокуса на текста не попада репресивната политика, същината на т.нар. Гладомор, неговото развитие или хода на самите посевни и събирателни

кампании. В историографията те са обстойно изследвани от различни автори¹ докато систематизирано проучване на причините и опитите за преодоляване на кризата посредством *положителни* мерки за населението на страната за сега няма. Разглеждането на тези взаимосвързани елементи би довело до по-плътното осветляване на посочения период.

Причините за кризата в селското стопанство на СССР през посочения период в общи линии са четири на брой.

Първо, климатични. Климатът е един от често пренебрегваните фактори в историографския, а и не само, прочит на предпоставките за разгръщането на едно събитие или низ от събития. В интересувания ни контекст със СССР по отношение на хлебопроизводството, климатичните цикли на промяна се редуват на пет години. Докато периодът 1925 – 1929 г. е със сравнително благоприятни условия за развитие на земеделските култури, то през следващия такъв времето е непостоянно. В 1930 г. то е сравнително добро, но в 1931 г. задухва т. нар. вятър „суховеи“. Това представлява циклична природна аномалия, при която върху хлебопроизводителните райони на СССР² в периода май-юли вместо идващият от югоизток сух вятър от Казахстан да се смени с по-прохладен северо-западен вятър от сърцето на Централната черноземна област (ЦЧО), той продължава да духа. Така класовете практически изгарят, липсват дъждове и почвата става много суха. Това е циклично повтарящо се явление на 10-12 години, което съвпада и с неплодородните години (такива примери има от 1891, 1906, 1920–1921 г.). Суховеят е последван обичайно от проливни дъждове. Така след юли същата година дъждовете попречват за събирането на и без това малката реколта. Есента се задържа по-студена, което води до по-ускорено (а това значи по-некачествено и по-оскъдно) засяване на есенниците. Единствено в Украинската Съветска социалистическа република (УССР) времето е по-топло и позволява по-продължителна посевна кампания.

През следващата селскостопанска година – 1932–1933 г. времето не е благоприятно. Есенниците се засяват ускорено и некачествено, тъй като се предвижда ранно замръзване на почвите конкретно в Украинската ССР. През март студът в републиката продължава. За сметка на това в края на май и началото на юни (периодът на цъфтене на зърнените култури) температурата се

¹ Вж.: Conquest, R 1986, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford University Press. London; Gratsiozi, A 2008, *Great Peasant War in the USSR and peasants. 1917-1933*. ROSSPEN, Moscow, и др.

² Те включват голяма част от Украйна, Западен Сибир, Поволжието (осн. долното и средното течение на р. Волга), Централна черноземна област, Северен Кавказ и Северен Казахстан. В случая със суховея той засяга всички области, освен последните две, поради разбираеми географски причини.

оказва много над средната (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 466, table №8)³. През целия юни пък, подобно на 1931 г., падат обилни валежи, което прави класовете уязвими, особено в първата десетдневка на месеца и води до по-нататъшното разпространение на епидемията от ръждивка по зърнените класове, която надминава тази от 1932 г. (Tauger, 2001, p. 13).

Второ, прекомерното разширяване на посевните площи. Идеологията на комунизма прокламира надделяването над природата и подчиняването ѝ на хората в името на човешкото благо. В разглеждания от нас случай обаче не става въпрос само за идеологическата основа. За осъществяването на Първия петилетен план (1928–1932) и респективно за постигането на ударна индустриализация на страната, Съветската държава се нуждае от увеличаване на получените от обработката на земята ресурси.

Нуждата от нарастването на производството от селскостопанския сектор е аргументирана със задачата да се осъществят набелязаните мащабни социалистически преобразувания в Съветския съюз. Постигането на целта за повишаване на производителността е обвързана с действието на няколко основни фактора: разширяване на посевните площи, използване на механизирана сила и развитие и внедряване на химическата индустрия за селскостопански цели. Докато изпълнението на последните две тръгва от ниски нива и в края на петилетката дават като цяло минимално отражение върху селското стопанство, на първия фактор се възлагат най-големи надежди.

Заложените показатели в плановете и респективно *опитите* за засаждане на площите със зърнени култури са по-високи от възможните за постигане (вж. Таблица 1). Едва през 1933 г. се взема решение разширяването на общата площ за засаждане да се редуцира.

Таблица 1.

**Общо засята площ и площ само със зърнени култури (есенници и пролетници) в СССР 1930 – 1934 г. (в млн. ха)
(The construction, 1935, p. 323)**

Година	1930	1931	1932	1933	1934
Общо засята площ	127,2	136,3	134,4	129,7	131,4
Площ засята със зърнени култури	101,8	104,4	99,7	101,5	104,7

³ Това се повтаря и през предходната 1931 г.

Проблемът с разширяването на посевните площи е свързан с нарушаване на сеитбообръщението – редуването на различни видове култури, за да не се изтощава почвата. То включва и оставане на определена площ, която не се засажда с никаква производителна реколта (угар). Независимо, че тези площи през разглежданите години плавно се разширяват от 19,197 млн. ха през 1932 г. до 26,323 млн. ха през 1934 г., те са крайно недостатъчни за правилното сеитбообръщение. Въпреки мненията на агрономите едва в плана за посевната 1932-1933 г. е предвидено връщането на сеитбообръщението (Tragedy, 2000, pp. 494-495).

Трето, редуциране на впрегатния добитък. От 1930 г. количеството на впрегатния добитък намалява. Това особено засяга конете, които са основна впрегатна сила. Техният общ брой се стопява от 1930 г. в 1934 г. два пъти – от 30,236 млн. до 15,664 млн., като новородените кончета са средно 1,62 млн. всяка година. Положението с едрия рогат добитък, който едва от 1933 г. се използва за обработка на земята, за същия период намалява с 10 млн. глави – от 52,485 млн. до 42,437 млн. - за посочения период (The construction, 1935, p. 367).

Така за обработката на разширените площи остава все по-малко жива впрегатна сила. Оказва се, че през 1932-1933 „един кон трябва да оре за пролетниците 4,65 ха, а не 3,85 ха, както предишната година“ (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 243).

Загубената жива впрегатна сила се компенсира, но в малка степен, чрез увеличаване на броя на тракторите, както чрез месно производство, така и чрез внос. В периода 1931 – 1933 г. общият тракторен парк се увеличава от 1 млн. к.с. до 2,225 млн. к.с. Сравнително равни части от него се разделят между совхозите, които са малък брой държавни предприятия, специализирани основно в отглеждане на технически култури, и Машинно-тракторните станции (МТС), които обслужват колхозния сектор (The construction, 1935, p. 291). Така по-продуктивният, но и не намиращ се под пряк държавен контрол до 1931 г., сектор на колективните стопанства, не получава по-голям дял от тракторния парк.

Втори момент, свързан с механизацията на селското стопанство, е преминаването от 1932 г. нататък към пълно задоволяване на вътрешното потребление от произвеждани в СССР тракторни модели. Вносът спира, което води до намаляване прираста на тези селскостопански машини за 1932 г. с 300 хил. к.с. (The construction, 1935, p. 303). Техническото състояние на машините обаче е повече от лошо, като поне 20-25% непрекъснато са в неизправно състояние. В определени случаи например по време на вършитбата в Северен Кавказ през 1932 г. тракторите в неизправно състояние са 60-80% (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 141)!

За периода юни – първата половина на август 1933 г. почти цялата част от тракторното производство отива за Русия и Украйна – съответно 47% и 45,4% (Kondrashin, 2008, p. 244).

Четвърто, качество на обработката на земята. Логична последица от редуцирането на впрегатната сила и разширяването на посевните площи е влошаване качеството на обработката на земята, както и събирането, транспортирането и складирането на реколтата.

Оранта е един от основните фактори за повишаване на плодородието на земята. В селското стопанство, поради завишените планови показатели за размера на орната земя, поставени през совхозите и колхозите, качеството на оранта допълнително се влошава. Тя се извършвана плитко, често с дървени плугове и само много малка част е обработвана от трактори⁴. Планът по оранта в крайна сметка не бива постигнат (вж. Таблица 2).

Таблица 2.

**Сравнение между планирана и реално изорана земя 1930 – 1933 г.,
есенници (в млн. ха) (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 469)**

Година	1930	1931	1932	1933
План	60	42	43	36,5
Изпълнено до края на годината	23,965	35,266	24,186	30,402

В годините на кризата главната цел на Москва е достигане на квотата за хлебозаготовките⁵ от районите и респективно обезпечаване нарасналите потребности в икономико-социалния сектор в страната, най-вече в града. Икономическите мерки, взети от правителството за постигането на тази цел, са общо взето няколко типа: *раздаване на семена, намаляване на износа, намаляване/повишаване хлебозаготовителните планове и редукция на продоволствените порции (1932–1933), раздаване на продоволствен хляб и въвеждане на колхозна търговия.*

Раздаването на допълнителни семена за посевните кампании се счита от централния партиен апарат за извънредно събитие. От февруари 1930 г. обаче

⁴ Все пак по отношение на техническите култури положението е по-добро. Например площите със захарно цвекло през 1931 г. чрез дълбока оран са обработени 52%, 1932 г. – 70%, а в 1933 г. – 48%. (The agriculture..., 1936, p. 452)

⁵ Хлебозаготовките представляват централно зададени квоти към районите за производство на определено количество хляб и предаването му в разпореждане на държавата.

тези извънредни събития зачестяват и се превръщат в редовна практика. Схемата на разпределението на семенните помощи е базирана на случаен принцип – без наличие на някаква стройна система или преследвана идея.

Поради лошото време областите подават към Наркомзема⁶ молби за отпускане на семенни помощи в размер на 3,645 млн. тона. Наркоматът предлага отпускането на 2 млн. тона. В крайна сметка за следващата посевна кампания през 1930-1931 г. се отпускат 452 хил. тона срещу тройно повече за посевната 1929-1930 (Davies, 1980, p. 432). Относно пролетниците на 16 февруари 1932 г., Съветът на народните комисари (Совнарком)⁷ и Централния комитет на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики)(ЦК на ВКП(б))⁸ отделят 876 хил. тона семена и продоволствен хляб за засегнатите от засушаването райони. След три дена допълнителни две крупни партии от общо 360 хил. тона семена се изпращат за хлебодобивните райони (осн. Урал). В същото време временно се преустановяват хлебозаготовките в почти целия СССР и целият експорт на продоволствен хляб. Украинската ССР благодарение на *своето ръководство* не получава никакви семенни субсидии. Политбюро на Комунистическата Партия (болшевики) на Украйна (КП(б)У)⁹ дори спуска до местните партийни комитети забрана за изпращане на молби до Москва за семенни субсидии. Общо за посевната кампания на пролетниците се отпускат 585 хил. т. семена за пшеница и ръж като основната част отива за хлебодобивните райони.

Многобройните молби от различни райони за семена и едновременно с това подготовката за новата посевна кампания принуждават съветското Политбюро да отпусне значителни семенни заеми и през следващата 1933 г. В периода 11 февруари – 3 март същата година за хлебопроизводителните райони са отпуснати 800 хил. т. семена, като до края на посевната кампания за пролетниците обемът на субсидията надминава общо 1,2 млн. т. (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 222). Хлебодефицитните райони получават значително по-малко субсидии. Всички семенни субсидии впоследствие трябва да бъдат върнати на държавата от реколтата от 1933 г. с 10% лихва.

⁶ Наркомзем – Народен комисариат за земеделието – институция отговаряща за селскостопанската политика съизмерима със статута на министерство в капиталистическите държави

⁷ Съветът на народните комисари или Совнарком или СНК представлява най-висшият управленчески орган в Съветския съюз. Отговаря на ранга на правителство в капиталистическите държави.

⁸ Централният комитет на Всесъюзната комунистическа партия (болшевики) или ЦК на ВКП(б) представлява един от централните органи на управление в управляващата Съветския съюз комунистическа партия.

⁹ Комунистическа партия (болшевики) на Украйна или КП(б)У е управляващата комунистическа партия в УССР.

На 5 февруари 1933 г. Политбюро обявява прекратяване на хлебозаготовките на територията на УССР и пренасочва силите към събиране на семена и изграждане на семенни фондове.

Важна част от опитите за справяне с кризата е отношението към *експорта на зърно и хляб*.

На 8 юни 1931 г. е първата от множеството редукции на експортния план. Взето е решение 30 хил. тона ръж и пшеница предназначени за експорт да бъдат пренасочени към приоритетните градове Ленинград и Москва. След два дена се приема драстично съкращаване на планирания експорт до 60 хил. т., но към края на месеца той надминава първоначалните цифри и се предвижда до 1 август да достигне цели 246 хил. т. (Davies, & Wheatcroft, 2011, p.100).

На 15 юли Политбюро взема решение за свиване на износа от 5,8 млн. т. на 4,5 млн. т. Забелязват се обективни наблюдения относно характера на експорта. Например, Сталин пише на Каганович: „Всички всячески искате да се увеличи експорта за хляб, когато за него плащат грошове“ и съветва за увеличаване експорта на продукти от технически култури (Stalin, 2001, p. 80). Обаче износните квоти остават непроменени до април 1932 г. Оттогава до юни 1932 г. (завършване на селскостопанската 1931-1932 година) експортът е свит до 157 хил. тона или едва 1/5 от предишния тримесечен период (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 117).

През юни Политбюро приема предложенията и допълнително редуцира плана за износ до 2,1 млн. т. за 1932 г. До края на годината са изнесени общо 1,8 млн. т. За 1933 г. експортираният хляб и зърно са пет пъти по-малко в сравнение с 1932 г. – 354 хил. тона (Kondrashin, 2008, p. 243). По принцип експортното зърно е с високо качество.

Редукцията на хлебозаготовките е изключително трудна задача пред ЦК и Совнарком с оглед предварителната идеологическата обосновааност на предзададените планови стойности.

С настъпването на кризата от 1931 г., още на един от първите пленуми на ЦК на ВКП(б), започва обсъждането на невъзможността да бъде изпълнен хлебозаготовителният план особено за зърнодобивните области. Така на 28-30 октомври 1931 г. представителите на Поволжието, Средна и Долна Волга не просто изказват съмнение относно реалността на поставените планове, но и *открито признават*, че не могат да бъдат достигнати средно с около 1/5 и то със сериозната опасност да не останат семена за посев (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 104). Единствено и само представителят на Украинската ССР Станислав Косиор уверява, че планът напълно и без проблем може да бъде изпълнен. На този пленум се стига до редукция на хлебозаготовните планове за основните хлебозаготовни райони *без Украйна*.

През следващата селскостопанска година с оглед темпа на постъпващата реколта и с цел избягване на кризата от миналата 1931 г. Политбюро взема комплексни мерки. На 6 май 1932 г. се приема солидна редукция на плана за хлебните заготовки, които колхозите и *едноличните стопанства*¹⁰ трябва да осигурят – от 22,391 млн. т. на 18, 067 млн. т., която редукция трябва частично да бъде покрита от увеличение в совхозния сектор. Редукцията засяга почти изцяло и само УССР като изискуемите тонове от нея са 5,831 млн., а не заплануваните за миналата селскостопанска година – 7,108 млн. За останалите зърнодобивни райони квотата реално се увеличава.

След прибирането на реколтата и в разгара на хлебозаготовната кампания, въпреки нарастващата репресивна спирала, Политбюро рязко съкращава хлебозаготовните квоти за зърнодобивните райони. Така украинските заготовки са редуцирани първоначално с максималното предложение от 655 хил. тона, като се изготвя и преработен план за отделните области. Впоследствие, на 30 октомври 1932 г., Политбюро взема решение за допълнително намаляване с 1,15 млн. т. (28%) на плана и свиването му от 6,306 млн. т. до 4,561 млн. т. За Казахстан, който е силно засегнат от сушата особено в западните си части, редукцията е с 3/4 от самия план и е положена на равнището от 183 хил. тона. За тази република допълнително се разсрочва и връщането на 98 хил. т. семена от миналата 1931/32 селскостопанска година и се отпускат още 33 хил. т. семена. Планът за Южна Волга е намален едва със 7% (66 хил. т.), но по-важното е, че областта получава отсрочка за връщането на 33 хил. т. семена.

В целия СССР редукцията на плана е от 20,56 млн. т. до 17,53 млн. т.

Друга важна мярка е *редукцията на продоволствените купони*. Принудителната реквизиция на зърно в т. ч. и семенни фондове започва от зимата на 1931 г. Изземването на зърното и семената в полза на държавата води до съкращаване на отдавания калориен порцион за работниците в колхозите и МТС. В Долна Волга „на колхозниците раздават едва по 400 грама хляб, а семействата им практически гладуват“ (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 112)¹¹.

Поради недостигащия хляб за преразпределение в държавата, в началото на 1932 г. Политбюро на ЦК на ВКП(б) взема решение за *премахване* на хлебната част от полагаемите се дажби по списък №2 и №3 – действие, което засяга 20 от 38 млн. души, които получават гарантирани от държавата продоволствия.

¹⁰ Едноличните стопанства или стопанствата на едноличниците представляват частни стопанства, които не са колективизирани по доброволен или насилствен път.

¹¹ С оглед на вземането на жертви сред населението поради глада отпусканите продоволствия би трябвало да стигна за по-дълго време. За покосените от глада (вж. Kondrashin, 1991, pp. 176-178).

По териториален принцип Политбюро пък нарежда на Комзага да редуцира отпускането на хляб в областите, непредали пълния обем хлебозаготовки, с толкова, колкото не достигат до запълване на квотата.

В края на същата година отпусканите хляб, фураж и продоволствия от страна на държавата отново се намаляват (с оглед и вече редуцираните очаквания за получените хлебозаготовки). Общото снабдяване продължава свиването си с още 1 млн. т., експортът е съкратен, редуцират се фуражното и продоволственото отдаване дори за силовите структури на съветската власт – Вътрешните войски на ОГПУ¹² и Червената армия (основно фуражна редукция). Въпреки това се увеличава отдаването за системата на ГУЛаг¹³ и златодобивната промишленост, за промишлеността и парадоксално – за производството на спиртни напитки.

Невъзможността да се покрие хлебния баланс тласка към продължаване на редукцията на снабдяването по купони (към 2 юни 1932 г. те са редуцирани с още 1,4 млн.т.).

Държавата пристъпва и към раздаване на продоволствен хляб и въвеждане на колхозна търговия. Паралелно с постановлението от 6 май 1932 г., Политбюро приема друго, което предвижда, че „във връзка с непрекъснатия ръст на количеството промишлени стоки и *ръстът* [курсивът мой – б.а.] на производството на зърно в селата се увеличават възможностите за разгръщане на колхозната търговия“¹⁴. Търговията ще се извършва реално след покриване на спуснатите от центъра квоти от страна на колхоза и то на цени, които ще са *пазарни*.

В разгара на зимата се разрешава колхозна търговия в Москва и Татарска АССР. Един от заобиколните пътища за смекчаване на бойкота в други области представляват „доброволните продажби на хляб“ (т. нар. закупки) от колхоза към държавата. Въпреки ниските изкупни цени, определени от Совнаркома, колхозът получава продоволствени стоки в изгодно отношение 1:3.

До края на януари общо 11 републики изпълняват плана и възстановяват напълно вътрешната търговия, но сниженият план не бива покрит – месечният план в СССР е изпълнен на 41%, но Украйна отдава едва 244 хил. тона, и изостава с повече от 300 хил. т. (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 210).

¹² Обединено държавно политическо управление (от руски *Объединённое государственное политическое управление*) или ОГПУ представлява специален орган към Совнаркома на СССР занимаващ се с държавната безопасност.

¹³ Главно управление на лагерите или ГУЛаг представлява система от лагери за принудителен труд на затворници в екстремални условия.

¹⁴ Russian State Archive of Socio-Political History. fond 17. Opis 3. Delo. 883. List. 77-79. <<http://istmat.info/node/55164>>

Паралелно с раздаването на семенни субсидии през февруари 1933 г., започва отпускането и на продоволствен хляб, но в много по-малък размер. От февруари до юли с общо 35 решения на Политбюро се отпуска 320 хил. т. хляб основно за засегнатите от глада райони. Така например Северен Кавказ в течение на същия месец получава 51 хил. тона, като 11 хил. от тях са отредени за совхозните работници.

Градовете, където върлува гладът, също получават субсидии. На 31 май 1933 г. след разследване на специална комисия спусната от Москва, Харковска, Киевска, Виницка и Черниговска област в УССР получават 8,2 хил. тона зърно (Davies, & Wheatcroft, 2011, p. 225).

Основната част от тези субсидии получават Украйна (176,2 хил. т.) и Северен Кавказ (88,5 хил. т.), като се отпуска основно ръж. Тя е есенна култура и основно е предназначен за ... фураж. Раздаваните продоволствени култури в основата си са предназначени за нуждите на колхозите, совхозите и МТС. Единичниците са оставени извън списъците. Основната цел на Москва изглежда е обезпечаването на посева и впоследствие урожая.

Практически можем да заключим, че селскостопанската криза в СССР през периода 1931 – 1933 г. е причинена от комплекс от фактори. Сред тях най-значимите са властващата идеология, дълбокият материализъм, както и яростно преследване на заложените предварително планове от страна на централната власт. Въпреки изтощаването на ресурсите благодарение на тези три фактора, Политбюро и ЦК на ВКП(б) се опитват да реорганизируют хлебозаготовките и да облекчат донякъде положението на засегнатите от глада селскостопански структури и население. Доколко това е успешно е достатъчно сложна задача, която има в себе си много неизвестни величини. Едно обаче остава ясно - основната поставяна цел преди всяка от селскостопанските години за изпълняване на плановете за зърнодобив и хлебозаготовки практически не може да бъде постигната.

Така представените данни практически и отхвърлят и тезата на политиконационалистически ориентираната историография на територията на бившия Съветски съюз, а и извън неговите граници, за необходим, целенасочен, изкуствено продуциран и дирижиран от центъра глад срещу определени народности в самата съюзна държава - най-вече втората по големина национална съставка в съюзната държава – гражданите с украинско самосъзнание. Въпреки своята мудност и абсолютна несигурност и неясност по въпроса за излизане от селскостопанската криза, икономическите мерки на центъра в малка или средна степен се опитват да облекчат положението в селските райони. Основната отклика от действията в миналото е, че съветското правителство не потърсва международна помощ за преодоляването на глада, а се опитва автархийно да се справи с него. Кое и обективно погледнато не успява да постигне.

REFERENCES

- Davies, R & Wheatcroft, S. 2011, The years of hunger. *The agriculture of USSR 1931 – 1933*. ROSSPEN, Moscow, 2011. (in Russian)
- Davies, R 1980, *The Industrialisation of Soviet Russia : The Socialist Offensive - The Collectivization of Soviet Agriculture, Vol I*, Macmillan, London: 1980.
- Kondrashin, V 1991, „The hunger 1932 – 1933 in countryside in Volga Region“, *Voprosy istoriy*, no 6, pp 176-181. (in Russian)
- Kondrashin, V 2008, *The hunger 1932 – 1933: the tragedy of russian countryside*, ROSSPEN Moscow. (in Russian)
- Stalin and Kaganovich. Messages 1931 – 1936, 2001*, ROSSPEN, Moscow. (in Russian)
- Tauger, M 2001, *Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931 – 1933*. Carl Beck Papers, University of Pittsburg. № 1506. Pittsburg: 2001.
- The agriculture of USSR: Every year 1935 1936*, Gosudarstvenoe izdatelstvo kolhoznoy i sovhoznoy literaturi “Selhozgiz”, Moscow. (in Russian)
- The construction of socialism in USSR, 1935*, CUNHU Gosplana SSSR – V/O So-yuzorguchet, Moscow. (in Russian)
- The tragedy of the soviet countryside. Collectivization and Dekulakization. Documents and materials end of 1930 - 1933*, 2000, vol 3, Moscow, ROSSPEN. (in Russian)

Correspondence address:

George Todorov– PhD student,
Southwest University “Neofit Rilski”,
Department “History”
Socialisticheska pobeda 116 Str., 1225 Sofia
Orlandovci
Tel. +359 888 071 944
e-mail: der.vogel@mail.ru

НОРМАТИВНАТА РАМКА НА БЪЛГАРСКАТА ИНДУСТРИЯ – ОПИТ ЗА СПРАВЯНЕ СЪС СТОПАНСКИТЕ КРИЗИ

Анета ДЕНЕВА

Abstract: *Providing the right conditions for business development and protecting it against possible shocks such as business crises is a key objective and priority of individual governments and countries. A significant role in the solution of this task lies in the sophisticated normative framework and the adopted written rules for the functioning of the business structures.*

The economic activity is regulated by two types of systems. On the one hand, these are business practices, which are a set of rules, principles and norms directly related to the business of society. On the other hand, it is purely legal regulation, which includes basic laws, regulations, etc., which should be searched in ancient Roman law and which has a leading and decisive place and importance in this regulation. Because of this, and a number of other reasons, changing the "rules of the game" is one of the leading priorities and purpose of each management.

In this paper are analyzed only two main periods of the creation and operation of the legal framework of the Bulgarian industry, which are radically opposed by principles, objectives and tasks.

Key words: *legal framework, business crises.*

JEL: L16, L52, N13, N14

Въведение

Още от древни времена философите се опитват да дадат отговор на най-важните въпроси, свързани с човешкото битие, посредством „откриването и разработването“ на редица закони: Платон – „Закони“, Аристотел – „Политика“ и т.н. За закони се говори в Библията и Корана. През Средновековието Тома Аквински в своето учение пише за „човешките и божествените“ закони (Stoyanov, 1993). Древноримското право и древноримските философи (Yotov, 1994) също значително допринасят за изграждането на нормативната рамка на обществото и неговата стопанска дейност.

Стопанската дейност се регламентира с помощта на два вида уредби. От една страна, това е чисто юридическата регламентация, включваща основни

закони и нормативни актове, чието начало е още в древноримското цивилно право. От друга страна, съществена роля и значение в тази регулация се пада на т.нар. стопански порядки, които представляват съвкупност от правила, принципи и норми, пряко свързани със стопанската дейност на обществото. Според Валтер Ойкен в началото стопанските порядки имат самобитен характер и едва в края на XVIII и в началото на XIX в. постепенно започват да се превръщат в стройна система – „стопанска конституция“ (Eucken, 2001, pp. 118-120). Стопанската конституция значително се различава от икономическия правен ред, но паралелно с това оказва съществено въздействие върху него. Това е основание съвкупността от утвърдилите се в отделните държави стопански порядки, респ. „стопански конституции“, и регламентираният с националните им законодателства икономически правен ред да бъде разглеждана като „стопанска уредба“ на производствената дейност. Стопанската уредба обединява две основни функции „стопанска и уредбена“ (Dobrev, 1941, p. 4). Уредбената функция намира израз в нормативната уредба на икономическата дейност на обществото.

1. Началото

Веднага след Освобождението се правят началните стъпки към създаването на законодателна рамка и нормативна уредба на новата българска държава. Именно Временното руско управление извършва данъчна реформа, която има за цел премахването на голяма част от действащата турска данъчна система у нас (Dimitrov, & Kyoseva, 1992, p. 30). Един от първите приети закони в Княжество България, отнасящ се до стопанското развитие на страната, е *Законът за подобрене състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи* от 10 декември 1880 г. (Danailov, 1937, p. 491). Като цяло през първите години след Освобождението българската държава „не води системна стопанска политика“ (Ivanov, Marinova & Drumeva, 1994, p. 143).

В българската стопанска история през този период има две особено важни години: **1880 г.**, когато Второто обикновено народно събрание конституира данъчната система на страната и **1894 г.**, когато Осмото обикновено народно събрание европеизира тази данъчна система и създава необходимите условия и предпоставки за европейски път на развитие на младата българска държава (Danailov 1937, p. 491). Този път предизвиква редица дискусии сред българските политици и икономисти. Едни от първите, надигнали глас в полза на индустриалното производство са Ст. Стамболов, Г. Данаилов, Гр. Начович и др. Именно Гр. Начович през 1883 г. говори пред Третото обикновено народно събрание за необходимостта от стимулиране на местната индустрия и ролята на конкуренцията за нейното развитие (Deneva, 2013, p. 24). Съществена заслуга за осъзна-

ването на тази необходимост има Първия земеделско-промишлен събор в Пловдив от 1892 г., на който се приема Постановление за проблемите в земеделското, занаятчийското и фабричното производство (Vladigerov, 1940. p. 65). Независимо от подчертаната в него потребност от предприемането на мерки за покровителстване на посочените области, за съжаление не се стига до конкретни решения и действия. Едва няколко години по-късно, през 1892 г., отново Гр. Начович като финансов министър внася за обсъждане „Законопроект за насърчение на местната индустрия“ (Yaganov, 1934, pp. 23-25).

2. Нормативното регламентиране на проходящата българска индустрия

Първите стъпки са предприети през декември 1893 г. с приемането на *Закона за развитието на родната промишленост* (Deneva, 2013, p. 27), който създава условия за стимулиране на българското производство и потребление и паралелно с това ограничава конкурентния натиск на модерните европейски стоки. Положителните резултати от прилагането му съвсем закономерно водят до приемането през 1895 г. на първия *Закон за насърчаване на местната индустрия*¹, който дава възможност за освобождаване от данъци, безмитен внос, безплатни терени за строеж, намаляване на превозните такси по железниците, предимство при държавните търгове и др. на българските промишлени предприятия. Насърчаваните дейности са в следните области:

- а) преди, платове и плетени изделия от памук, коприна, лен и конци, върви и въжя;
- б) стеаринови свещи;
- в) фаянсови съдове, пещи, кюнци, огнеупорни тухли;
- г) стъкла за прозорци, чаши, бутилки и пр.;
- д) захар, хартийно вещество и всякакъв вид книга;
- е) коля;
- ж) произведения на химическата индустрия;
- з) кибрит и туткал;
- и) произведения на минната и металургическата индустрия; железни и други металически изделия от местни метали; цимент и хидравлическа вар².

Предприемането на подобни насърчителни мерки е от съществено значение за младата българска индустрия. Те създават необходимите условия и предпоставки за появата и развитието на първите „форми на индустриален капитализъм“ (Danailov, 1937, p. 27).

¹ Държавен вестник, XVII, 22, 28 януари 1895, с. 1-3.

² Държавен вестник, XVII, 22, 28 януари 1895, с. 1-3.

Законът за насърчение на индустрията претърпява няколко последователни изменения. Първото съществено редактиране е от 1905 г., когато се приема *Закон за насърчение на местната промишленост и търговия*³, въвеждащ редица ограничения в развитието на индустриалното производство. Все още законът поставя знак за равенство между индустриалното и занаятчийското производство, но прилаганите насърчителни мерки се разграничават на общи и специални (Nathan, 1957, pp. 342-343). *Общите* облаги са валидни и могат да се ползват във всички индустриални производства и по този начин играят стимулираща роля за цялостното индустриално и обществено развитие. Що се отнася до втория тип облаги – *специалните*, те са в сила само за 23 различни категории производства и от тях основно се възползват по-едрите фабрики.

Законът от 1905 г. от една страна насърчава разширяването на промишленото производство, но от друга – поражда редица проблеми особено в частта, свързана със специалните облаги. Нещо повече, той „по-скоро създава хаос отколкото ред в индустриалната политика на държавата“ (Dimitrov, 2014, p. 355).

Съвсем логично четири години по-късно през 1909 г. се приема *Закон за покровителствуване на местната индустрия*⁴. С него се прави разграничаване на индустриалното производство на *насърчавано* и *ненасърчавано* и се дефинира нова отраслова структура на българската индустрия (Deneva, 2013, p. 28). Важно място е отделено и на регламентацията на индустриалните концесии, което е основание да се говори и за първи стъпки в областта на държавното регулиране (Dimitrov, 2014, p. 357).

С приемането на трите закона за насърчаване на индустрията от 1895, 1905 и 1909 г., както и на редица специални закони – *за акцизите и патентовия сбор върху питейната; за санитарния надзор върху хранителните и питейните вещества; за търговско-индустриалните камари; за борсите* и т.н. се изгражда първата цялостна нормативна регламентация на българската индустрия. Съвсем логично е да си зададем въпроса доколко тази нормативна рамка успява да създаде необходимите условия за развитието на индустриалното производство и съумява ли тя да го предпази на този начален етап от неговото съществуване от разразилите се стопански кризи. Отговорът и на двата въпроса следва да се търси в постигнатите резултати. Статистическите данни са твърде противоречиви. Безспорен факт е нарасналият брой на индустриалните предприятия. По данни на Иван Русев до 1879 г. в България е имало 20 индустриални предприятия

³ Държавен вестник, XXVII, 62, 26 март 1905, с. 1-6.

⁴ Държавен вестник, XXXI, 53, 10 март 1909, с. 3-10.

(Rusev, 2016, p. 37). През 1909 г. броят на насърчаваните достига до 266, а на ненасърчаваните – 389 (Berov, 2016, p. 35). Налице е също така нова, коренно различна отраслова структура на българската индустрия.

Цитираните данни са основание за даване на по-скоро *положителна* оценка на изградената нормативна рамка по отношение на създаване на необходимите предпоставки за развитие на проходащата българска индустрия. От друга страна обаче приетите закони и прилаганите мерки не оказват изцяло положително въздействие върху индустриалния отрасъл. Част от мерките не водят до очакваните резултати, а точно обратното. Значителното разширяване на привилегиите и облагите по линия на насърчаване на различните индустриални производства, смесването на индустриалното производство със занаятчийското, създаването на условия за толериране на едрия капитал, имат по-скоро *отрицателно* въздействие върху индустриалното производство.

На макроравнище, по отношение на състоянието на националната икономика и макроикономическата стабилност на страната, оценката на изградената нормативна регламентация е изцяло *положителна*. Именно „Периодът от началото на XX в. до балканските войни е период на усилено индустриално развитие на България“ (Nathan, 1957, p. 342).

През тези години световната икономика е подложена на доста различни и силни катаклизми – като се започне от 1873 г. и „Дългата репресия“, утвърдили се икономически ред в областта на световната търговия, изцяло облагодетелстващ индустриално развитите държави, наложените на страната ни санкции с Берлинския договор и се стигне до втората индустриална революция (Ivanov, Marinova, & Drumeva, 1994, pp. 196-197). Независимо от това държавата, посредством изградената нормативна рамка *успешно* изпълнява ролята си като „...инвеститор в предприятия, и като регулатор на пазара, и като основен контрагент на стоки“ (Berov, 2016, p. 4).

Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война оказват двойствено влияние върху индустриалното развитие на страната. От една страна те нанасят много разрушения на икономиката ни, но от друга – създават условия за нов икономически растеж. В тези условия ролята на нормативното регулиране е особено важна. В областта на индустриалното производство продължава политиката на насърчаване, осигурявана посредством действието на Закона от 1909 г. Паралелно с това се засилва протекционизма от страна на държавата, доказателство за което е повишаването на вносните мита през 1926 г. и въвеждането на данъчни облекчения за нови инвестиции. Тези действия позволяват на българската икономика да преживее Стопанската криза и дори са основание за отбелязването на стопанско оживление през този период. Свидетел

телство за това са данните от Доклад на Международната комисия за разследване причините и провеждането на Балканските войни на Фондацията за международен мир – Карнеги (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*⁵. За периода 1912-1919 г. с над 80% е нараснала групата на големите промишлени предприятия. По данни на проведената през 1921 г. Индустириална анкета средногодишно в България са създавани 122 нови предприятия. В резултат на това „през 1921 г. вече е достигнато и надминато довоенното промишлено производство“ (Nestorov, 2017, p. 67). Икономическият подем, в който се намира икономиката, естествено поражда дебата за необходимостта от изграждане на капиталистическо производство в България. По този повод проф. Г. Данаилов заявява, че е вече време за „... въвеждане на капиталистическото производство в България....“ (Yaranov, 1934, p. 346). Предпоставка за неговото изграждане е промяната на нормативната регламентация с приемането на нов *Закон за насърчаване на местната индустрия* през 1928 г.

3. Индустириалният капитализъм – постижения и грешки

Законът от 1928 г. е продължение на водената протекционистична политика по отношение на българската индустрия. Привилегиите, посочени в него се ползват отново от 21 различни групи индустриални производства. Разликата между този закон и предходния е в обединяването на различните видове облаги, освен това се разширява обхвата на индустриалните концесии и се въвеждат намалени тарифи за превоз по БДЖ. Като цяло идеята е да се довърши процесът на подпомагане на индустриалното развитие и да се премине след това към коренно различна политика и съответстващата ѝ нормативна рамка. Това е видно още от мотивите на законодателя. При внасянето на законопроекта за обсъждане в Народното събрание министър-председателят Андрей Ляпчев обявява, че „...това е „ликвидационен“ нормативен акт, т.е. след изтичането на срока му индустрията вече няма да се насърчава“ (Penchev, 2018). Законът е подложен на съществена критика (Grancharov, 2006, p. 463).

Първоначалното въздействие на променената нормативна регламентация е положително тъй като води до производствена и финансова стабилизация на страната, която обаче е само частична и трае твърде кратко време – до 1929 г. В областта на индустрията тя намира израз в обогатяването на отрасловата структура с нови отрасли като корабостроене и енергопроизводство. Паралелно с това стартират и редица негативни процеси, свързани със засилване на монопо-

⁵ <https://archive.org/details/reportofinternat00inteuoft/>

лизацията в индустрията. По това време – 1930 – 1934 г. са създадени 40 нови картела и 7 крупни финансови групировки, които контролират голяма част от предприятията. Това налага приемането през 1931 г. на *Закон за контрол върху картелите и монополните цени* (Денева, 2013, pp. 30-31). Предприети са редица мерки за промени в нормативната уредба с цел противодействие на протичащата с пълна сила от 1929 г. стопанска криза. За съжаление резултатите не се положителни. Според акад. Т. Владигеров настъпилите нови стопански и политически условия след 1930 г. правят в голяма степен Закона за насърчаване на местната промишленост „излишен, дори вреден“ (Vladigerov, 1940, p. 74). Тази констатация, както и посоченото по-горе критично отношение на редица български учени и политици дават основание да се счита, че през периода 1928-1934 г. нормативната рамка *не успява* да се превърне в инструмент за предотвратяване и преодоляване на стопанската криза. Нещо повече, в определени отношения тя значително съдейства за нейното разширяване.

След 1934 г. държавната политика по отношение на индустриалното производство съществено се променя. Това пряко рефлектира и върху нейната нормативна регламентация. През 1936 г. се приема *Закон за индустрията*, с който се прави опит за изграждането на нова организация на индустриалното производство. С него се премахват всички видове облаги, действали по предходните закони за насърчаване и стриктно се регламентирант правата и задълженията на отделните предприятия и отрасли. В резултат на предприетите изменения нараства броят на индустриалните предприятия и през 1938 г. те достигат до 86 793 с общо 212 383 заети в тях лица⁶. Ускореното развитие на индустриалното производство продължава и през следващите години.

Като цяло през предвоенния период икономиката на България се развива успешно. Сравнително по-малки и не толкова отрицателни са последиците от световната икономическа криза (1929–1933). Нормативната регулация на индустриалното производство до голяма степен успява да предпази отрасъла от сътресения, макар че именно в промишлеността кризата се усеща по-осезателно. С извършената промяна във философията на държавната икономическа политика спрямо индустриалното производство се осигуряват условия за по-бързото преодоляване на кризата и постигането на положителен външнотърговски баланс. Включването на страната ни на 1 март 1941 г. във Втората световна война води до драматичен обрат в нашето икономическо развитие.

⁶ Статистически годишник на царство България, С., 1938, Държавна печатница, с. 388-389.

4. Централизацията на икономиката и стопанските кризи

През 1947 г. българската икономика претърпява една от най-драстичните и големи промени в своето развитие. Народното събрание приема и от 23 и 27 декември влизат в сила Укази за национализация на банките, мините и индустриалните предприятия⁷, с което се поставя началото на тотална политическа и стопанска реформа и започва изграждането на нов модел на управление. Този „социалистически експеримент“ (Hristova, 2013, р. 67) налага коренно нова регламентация на икономиката като цяло и в частност на нейния индустриален отрасъл. Въвежда се нова финансова и икономическа организация, базирана на тоталната зависимост на предприятията от държавния бюджет. Нормативната регламентация на стопанската дейност намира израз в разработваните и въведени различни механизми за управление на икономиката. Практическата им реализация се осъществява с помощта на народно-стопански планове, в които се дефинират основните икономически цели и пътищата за тяхното достигане. С разработването и привеждането в действие на първия петгодишен план (1948–1953) стартират процесите на ускорена индустриализация, която за съжаление не е съобразена с демографските и природните особености на страната (Deneva, 2013, р. 33). Съвсем логично настъпват редица проблеми, като най-големият сред тях е този със суровинната база. Изградените значителни мощности, особено в областта на тежката промишленост, изпитват недостиг на суровини и материали и поставят особено остро въпроса за необходимостта от разширяване на суровинната база. Друг проблем, свързан с ускорената индустриализация, е стартирането на миграционните процеси, които водят до обезлюдяване на редица региони и на по-късен етап до съществени дисбаланси в регионалното развитие на страната.

В резултат на ускорените темпове на икономически растеж и на подчертано екстензивния път на развитие, подпомаган от значителен внос на суровини и материали на преференциални цени от Съветския съюз, в края на 60-те години се появяват и първите диспропорции в икономиката ни. Те на практика са индикатор за настъпването на икономически затруднения и нестабилност, от една страна и от друга са доказателство, че изградената нова нормативна регламентация *не съумява* да изпълни своята защитна функция. Съвсем логично се забавят темповете на растеж и се появяват първите признаци за бъдещите демографски проблеми на страната.

⁷ Държавен вестник, LXIX, 302, 27 декември 1947, с. 1-2, 25-28.; LXXI, 176, 2 август 1949, с. 1-2.

С цел преодоляването на възникналите затруднения са предприети редица икономически реформи. На първо място отново се възприема действието на принципа на пълна самоиздръжка на предприятията, тъй като неговото премахване по-рано – 1950 – 1960 г. води до съществено снижаване на конкурентоспособността им. На второ място като основна задача е изведена интензификацията на икономиката и производствената специализация на индустрията ни. За целта се разработват специализирани програми за изграждане на нови мощности в областта на тежката промишленост.

От държава с подчертано аграрен профил, България през 70-те години на миналия век се превръща в развита индустриална държава. С най-висок относителен дял в обема на индустриалното производство са отраслите машиностроене, металообработване, електротехническа и електронна промишлености, химическо производство и нефтопреработка. Паралелно с промените в отрасловата структура протичат и процеси на концентрация на производствените структури, което е изцяло в унисон с разработените и утвърдени стратегии за осигуряване на доминираща роля на големите стопански структури в националната икономика. Осъществено е окрупняване на производствените структури намира израз в значителното намаляване на техния брой от 7 000 през 1947 г. на 2 200 през 1989 г. (Deneva, 2001, p. 15).

Процесите на индустриализация и на интензификация на производството осигуряват високи темпове на икономически растеж. Не случайно 70-те години на миналия век се определят като „най-добри години“ от социалистическото развитие (Nestorov, 2017, p. 107).

През периода 1960 – 1989 г. са въведени в действие няколко различни икономически механизми, което за съжаление не води до очакваните резултати. Независимо от високите стойности на основните икономически показатели в стопанството се задълбочават диспропорциите, проявили се още в края на 60-те години. Освен проблемите с конкурентоспособността и разликата в темповете на развитие, както между основните икономически сектори – индустрия, селско стопанство, търговия и услуги от една страна, и вътре в индустриалния отрасъл между тежка и лека промишленост от друга, се проявяват и нови. През периода остро се поставя въпросът за качеството на произвежданите продукти, нараства дефицита на потребителски стоки и услуги, значително се забавя модернизацията на икономиката. Съвсем основателно годините от средата на 80-те години се определят като период на икономическа криза. Това е основание за *негативна* оценка на нормативната регламентация на социалистическата индустрия. Разработваните и въвеждани в действие множество различни и понякога противоречащи си икономически механизми са доказателство, че тази регламентация не

изпълнява своята роля на предпазен клапан и на инструмент за преодоляване на стопанските кризи. Нещо повече до голяма степен самата тя създава условия и предпоставки за тяхното задълбочаване. В подкрепа на тази теза са и извършените драстични промени в нормативната организация на икономиката и на индустрията в частност, в периода след 1982 г.

Първите стъпки са предприети с приемането на Постановление на Министерския съвет (ПМС) №12 от 1982 г.⁸ и въвеждането на специфични правила за изграждането на малки и средни предприятия за стоки за широка употреба и услуги (Deneva, 2001, pp. 43-50). Две години по-късно през 1984 г. с ПМС №33⁹ се очертават насоките за ускорено изграждане на малки и средни предприятия и се приема Наредба за специфичните правила за икономическия механизъм в тези предприятия.

Заключителният етап от изграждането на нормативната рамка на социалистическата индустрия е свързан с влизането в действие на Указ №56 за стопанската дейност¹⁰. С него за първи път след 1947 г. се обосновава възможността за създаване на предприятия на основата не само на държавна, но и на други видове собственоности. За съжаление той не довежда до очакваните резултати, а само задълбочава очерталите се преди това диспропорции. Настъпилият рязък спад на основните икономически показатели, силното забавяне на икономическото развитие, закриването на част от действащите предприятия и загубата на основни пазари налагат тотално реструктуриране на икономиката и в частност на най-силно засегнатия сектор в нея – българската индустрия. Това е достатъчно силен аргумент в полза на твърдението ни, че нормативната регламентация на индустрията през анализирания период *не успява* да послужи като средство за справяне с икономическите кризи.

Своеобразието на българската стопанска история ни дава достатъчно основание да разглеждаме нормативната регламентация на икономиката като опит за справяне със стопанските кризи. Друг е въпросът дали този опит е успешен. Аргументите за и против са достатъчно много. Тогава, когато нормативната регламентация е съобразена с обективните икономически закони и тяхното действие, когато преследваните с нея цели са преди всичко икономически, а не политически, би могло тя да се разглежда като един от възможните инструменти за справяне със стопанските кризи.

⁸ Държавен вестник, 23, 20 март 1982, с. 317-318.

⁹ Държавен вестник, 67, 24 август 1984, с. 811-815.

¹⁰ Държавен вестник 4, 13 Януари 1989, с. 1-11.

REFERENCES

- Report of the International Commission to Inquire in to the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, <https://archive.org/details/reportofinternat00inteuoft/>
- Berov, H 2016, 'The protectionism on the Balkans – politics and results: The cases of Bulgaria and Serbia (the end of 19th century– beginning of 20th century)', *Anamneza*, vol. XI, No 2, pp. 1-40. viewed 11 September 2019, <http://www.anamnesis.info/node/1163>
- Danailov, G 1937, *Social and economic structure of Bulgaria: synthetic studios*, Bulgarian Agricultural society, Scientific work № 36. Sofia. (in Bulgarian)
- Danailov, G 1896, 'Our Financial policy', *Spisanie na Balgarskoto ikonomicheskoto druzhestvo*, vol. 1, no 5, pp. 313-338.
- Deneva, A 2013, *Asymmetries in the Bulgarian industry*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Deneva, A 2001, *The small business – organization and problems*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Dimitrov, D & Kyoseva, N 1992, *Notes of Business History of Bulgaria*, Kooperativna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, M 2014, 'The encouragement laws of the Bulgarian industry (1879-1912)', in *Political Economy and Economic Theory*, Izdatelski komplek UNSS, Sofia, pp. 348-368.
- Dobrev, D 1941, *Doctrine of individual economy*, Danov, Sofia. (in Bulgarian)
- Eucken, W 2001, *Foundations of national economy*, LIK, Sofia. (in Bulgarian)
- Grancharov, S 2006, *Difficult Normalization (1926-1931). History of Bulgaria*, Anubis, Sofia. (in Bulgarian)
- Hristova, V 2013, *Entrepreneurship-theoretical foundations and practical dimensions*, Abagar, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Ivanov, R Marinova, M & Drumeva, M 1994, *Economic History of Bulgaria*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Nathan, Zh 1957, *Economic History of Bulgaria*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Nestorov, L 2017, *Economy of Bulgaria – development and perspectives*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Penchev, P 2018, *The hidden mechanisms of economic legislation – how and why is the abuse of patriotism?* viewed 11 September 2019, <https://ekipbg.com/stopanski-nacionalizum/>
- Rusev, I 2016, 'How many and what are the first factories in the Bulgarian lands until the Liberation (1878)?', in *Notification of the Center fir Economic Historical*

Research , vol 1, *The Urban Economy in the Bulgarian Lands trough the Ages*, Varna, pp. 33-55. (in Bulgarian)
Stojanov, Zh 1993, *Philosophy of Law* , Sofi-R, Sofia. (in Bulgarian)
Vladigerov, Y 1940, *Industrial Policy*, Odeon, Sofia. (in Bulgarian)
Yaranov, A 1934, *Economic policy of Bulgaria*, Hudozhnik, Sofia. (in Bulgarian)
Yotov, S 1994, *Introduction to the philosophy of the right*, Minevra, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Aneta Deneva – Professor, PhD
D. A. Tsenov Academy of Economics
Faculty of Industry and Commerce
Department of Industrial Business and Entrepreneurship
2 Em. Chakarov Str., 5250 Svishtov
Tel.: (+ 359) 886 775556
E-mail: a.deneva@uni-svishtov.bg

РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПРЕЗ СОЦИАЛИЗМА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВОТО – РЕЛАЦИИ ЗА КРИЗА ТОГАВА И ДНЕС

Венета ХРИСТОВА

Abstract: *An important factor in stimulating entrepreneurial activity in the economy is the promotion of the creative role that entrepreneurs play in achieving economic and social well-being. The article will focus on the years of totalitarian regime of the Bulgarian economy after 1944 until the end of 1989, during which years the individual's entrepreneurial spirit is dormant by limiting or banning personal economic activities, encouraging collective erosion of responsibility, breaking the link between ownership and the individual, suggesting that the personal pursuit of profit runs counter to the interests of society. Since 1990, due to a number of economic and political circumstances, the strong entrepreneurial impulse in society has not been fruitfully „used” in order to fully display its positive charge. The reasons for this can be sought in different dimensions: the conflicting role of institutions for promoting small entrepreneurship, the unfavorable regional environment, corruption at different levels, high crime rates, uncertainty in the macroeconomic environment, etc. In the social space, the role of the entrepreneur is again mainly reflected in its negative aspect: mafia of economic structures (eg the drainage of state-owned enterprises through networks of subordinate private companies, the drainage of banks), the work of enterprises without registration, circumvention of payments to the state, etc.*

Key words: *entrepreneurship, socialism, crisis.*

JEL: L26

Развитието на икономиката на България през миналия век до наши дни преминава през няколко етапа, белязани от настъпването на исторически събития, рефлектиращи върху цялото ни общество. Такъв силен заряд на промяна оказват двете световни войни, двата исторически експеримента – установяване и развитие на плановата икономика след края на 1944 г. и падането на тоталитарното управление след ноември 1989 г., както и приемането ни в Европейския съюз. През този период предприемачеството, като мощен инструмент за развитие на икономиката и обществото, търпи сериозни трансформации, а през зна-

чителна част от годините то е силно потискано, ограничавано и забранявано. Целта на настоящата разработка е да се изведат ключовите фактори и условия, водещи до възпрепятстване развитието на предприемачеството в България през социализма като въз основа на тях се търсят критичните им проявления през преходните години.

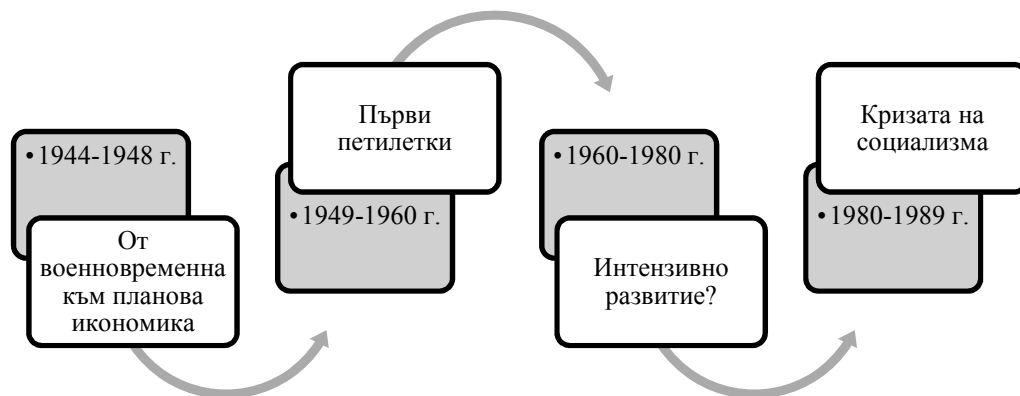
* * *

Върху формирането и развитието на предприемаческата дейност въздействие оказват множество групи условия, които можем да разграничим в различни групи, най-често разделяни на външни и вътрешни. С водещо значение от външната обкръжаваща среда са икономическите, политическите, социалните и законовите условия. Съвкупността им очертава параметрите на макро-средата, които в голяма степен предопределят стратегията на действие на предприятията, а често и на отделните личности.

През значителна част от периода на социализма ограничително въздействие върху предприемачеството оказват предимно политическите фактори и условия, следвани от икономически, законови и в следствие и социални. По времето на социализма основен постулат в общественото развитие е отричането на демокрацията, пазарните отношения, налагане на тоталитарен режим и дирижирано стопанство (Tutundjiev, Lazarov, Pavlov, Rusev, Palangurski, & Kostov, 2011, p. 161). От позицията на развитие на предприемаческата инициатива този период се характеризира с установяването на всеобхватен контрол върху обществото и личността и възприемане на целенасочена държавна политика по недопускане разпространяването на свободната стопанска инициатива. Търсенето на проявления на предприемачеството логично е твърде затруднено, особено що се касае за личността като носител на предприемаческата инициатива. Фактически е забранено в първите години на периода – по насилствен начин, да се реализират отделни предприемачески проекти, а само спорадични такива прояви могат да се търсят чрез открояване стопански изяви на отделните индивиди.

Развитието на предприемачеството през годините на социализма е възпирано преди всичко от водещите за периода условия на макросредата от политически, правен и икономически характер. С голяма доза на условност, могат да се търсят доказателства в подкрепа на тезата за съществуването на един от видовете предприемачество – държавното. Възприемането на такъв подход при разглеждане действията на държавата в икономиката налага изясняване разбирането на този специфичен вид предприемачество. Съвременното тълкуване за държавно предприемачество го определя като „една от най-важните форми за пряко

навлизане на държавата в икономиката” като неговото развитие „... е особено необходимо в малко рентабилните отрасли, които традиционно не представляват интерес за частния капитал, но тяхното развитие определя общите условия на възпроизводството” (Savchenko, 1997). Става ясно, че съществуването на този вид предприемачество поддържа крехкото равновесие в икономиката, осигурява заетост и не противоречи на принципите на пазарната икономика (естествено, тези предприятия функционират в условията на равнопоставеност на различните видове собственост). В условията на планово стопанство, в което не се допуска друга инициатива освен държавната, е ясно, че такава теза е несъстоятелна.

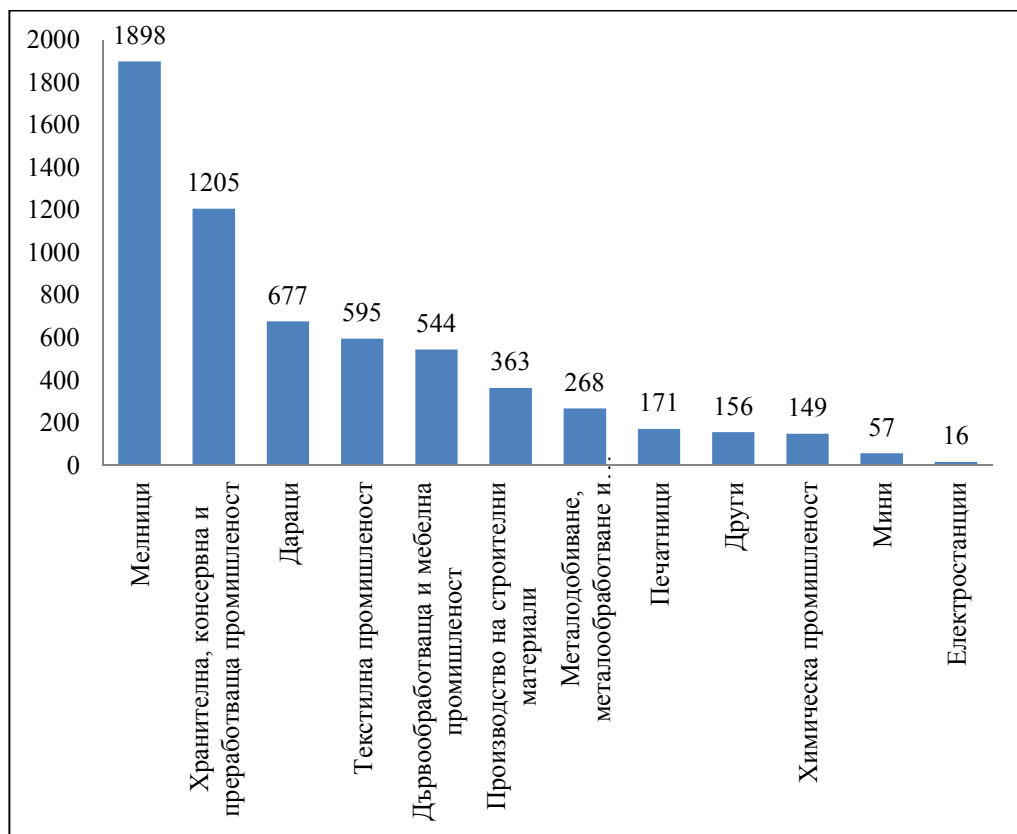
Фигура 1. Периодизация на развитието на българската икономика през социализма по Тютюнджиев и кол.

Източник: Tutundjiev, Lazarov, Pavlov, Rusev, Palangurski, & Kostov, 2011, pp. 162-185.

За да се проследи постепенното ликвидиране на възможностите за развитие на предприемачеството през периода на социализма у нас, следва да се анализират по-задълбочено промените в условията и факторите, движещи икономиката ни в отделните му подпериоди. Въз основа на проучванията на Тютюнджиев и кол. (Tutundjiev, Lazarov, Pavlov, Rusev, Palangurski, & Kostov, 2011, pp. 162-185) могат да се изведат 4 подпериода, посочени във фигура 1.

През първият подпериод (1944–1948) посредством инструментариума на насилие, отстраняване и избиване на противниците на социализма се полагат основите на новото общество. Значителна част от действията, които в същността си се запазват през целия анализиран период, са свързани с преследване „представителите на „експлоататорските” класи от големите градове, огранича-

ването на достъпа на същите прослойки до образование и наука чрез чистки в училища и университети, въвеждането на системата на задължителна характеристика от структурите на ОФ за приемане в университета, въвеждането на политически текстове в наказателния кодекс и т.н.” (Баева 2010, р. 13). Тази форма на насилие на обществото над различните по мислене хора ограничава свободата на личността, в т. ч. и свободата на икономическото им поведение, поставяйки ги в тесните рамки на това, което се счита за норма.

Фигура 2. Разпределение по сектори на национализираните предприятия

Източник: по данни от Закон за национализация на частни индустриални и минни предприятия (Обн., ДВ, бр. 302 от 27.12.1947 г.; изм. и доп., бр. 176 от 2.08.1949 г., с еднократно действие)

По време на първият подпериод на социализма всъщност има две противоречиви линии на поведение спрямо предприемачеството – първата – с цел възс-

тановяване на икономиката от военните поражения, се позволява първоначално да се откриват над 1500 частни фирми на малки индустриални производители. Втората линия – рестриктивната – стартира с конфискуване на имуществото на по-заможните хора. Окончателното преминаване на частната собственост на индустриалните предприятия в държавни ръце става посредством Закона за национализацията от 1947 г. (вж. фиг. 1), превърнал се в един от най-негативно влияещите върху развитието на предприемачеството ни фактори. Чрез този насилствен акт на отнемане на собствеността от предприемачите за дълъг период от време се прекъсва връзката между тях и собствеността.

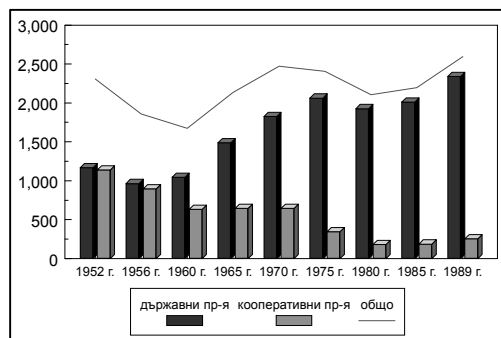
Правителствата от 1945 г. до 1948 г. започват усиления действия по уедряване на предприятията и банките, а в застраховането и някои сфери на производството се създават монополни държавни предприятия с цел налагане на тотален контрол върху осъществяваните стопански процеси. Паралелно с ограничаването на частният сектор за сметка развитието на държавния и кооперативния, започва постепенното възстановяване на българската икономика след войната.

Проведените политико-социални мерки след национализацията през 1947 г., рефлектират върху цялостното развитие на обществото и икономиката ни – от стопанство с наченки на пазарен характер се преминава към планово развитие. С категоричните си действия тогавашното правителство поставя основите на социалистическото развитие у нас като държавата е тази, която изцяло поема ръководните функции над осъществяващите се икономически процеси – тя става законотворец, ръководител и предприемач.

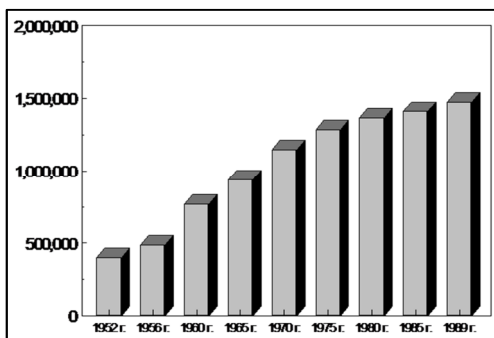
Икономическите измерения на социалистическата икономика през останалите 3 подпериода могат обобщено да се сведат до следното:

- изграждане на множество държавни промишлени предприятия, оборудвани с относително на високо ниво техника, използващи напреднали технологии, прилагащи рационални методи и прийоми за организацията на производството и труда за сметка на драстично намаляване броя и заетите лица в традиционните за стопанството ни кооперации. Нарастването на броя на изградените промишлени структури е ясна тенденция през втория и третия подпериод. Както се вижда от данните от фиг. 3 усилията, не и без финансовата подкрепа на СССР, са насочени към реорганизация и изграждане на държавни предприятия във всички сфери на индустрията. В условията на планово стопанство у нас приоритетно развитие се даде на отраслите от тежката промишленост. С тази си политика държавата регламентира пътя на бъдещото развитие на икономиката ни. От този ъгъл аргументът за стратегическото формиране структурата на икономиката и предприемаческото поведение на държавата може да се оцени твър-

де противоречиво. От една страна е налице такова поведение и визия за бъдещето, но от друга няма необходимото съответствие с природните, човешките и инфраструктурните ресурси на държавата.

Фигура 3. Брой държавни и кооперативни промишлени предприятия за периода 1952 г. – 1989 г.

Фигура 4. Средногодишен брой на заетите в промишлените предприятия за периода 1952 г. – 1989 г.

Източник: Статистически годишници на НРБ от 1953 г., 1957 г., 1966 г., 1971 г., 1976 г., 1986 г. и 1990 г.

- пренасочване на човешките ресурси от сферата на селското стопанство и дребномащабните индустриални предприятия към новите промишлени структури, изграждани предимно в сферата на т. нар. тежка индустрия. Усиленото строителство на промишлени предприятия свързано не само с ангажирането на значителен по размер човешки ресурс, а преди всичко с трансформиране на заетостта – от предимно заетост в агросектора тя се превръща в заетост в индустрията. Друг е въпросът дали високите относителни дялове на заетите в промишлеността спрямо общата заетост са „полезни” и ефективни за икономиката ни.

- държавата инвестира и в по-малко привлекателните отрасли каквито са енергетиката и транспорт като по този начин са налице действия по влагане на средства в инфраструктурни обекти, които да осигуряват по-пълноценното функциониране на останалите отрасли на икономиката. Реализират се крупни проекти по изграждане на топло – и водно-електрически и атомна централи, изгражда се пътна мрежа, съобщителна система и др.

- налице е провеждане на регионални политики по отношение насърчаване развитието на определен тип промишленост в конкретните райони от страна-

та. През анализираният период държавата провежда и целенасочена политика по регионално насърчаване развитието на промишлеността. Това проличава особено ярко през 80-те години. През този период някои от по-слабо развитите райони на страната (Странджа, Сакар и др.) се разработиха и приложиха специални стимулиращи програми. Част от тези стимули бяха ориентирани към изграждането в регионите на нови индустриални предприятия.

Разбира се, коректността изисква да отбележим предприетата инициатива от страна на държавата през 80-те години на миналия век за насърчение развитието на малки и средни индустриални предприятия. Тя на практика поставя плахото начало на процесите по възраждане на предприемачеството в индустрията. Процесът стартира с издаването на няколко постановления по създаване на неголеми производствени структури (Deneva, 2001, pp. 42-43). Чрез тяхното подкрепяне се преследват няколко цели, а именно: да се повиши икономическата ефективност на обектите, да се увеличи технико-технологичното равнище и качеството на произвежданата продукция и услуги, да се насърчи разнообразието на произвежданите стоки за потребление и да се създадат нови работни места. Както се вижда от таблицата по-долу (вж. табл. 1) малките промишлени предприятия и мощности имат относително скромнен дял, но играят важна роля за навлизането на новости, прилагането на авангардни методи за производство, а някои от тях функционират в отрасли с висока наукопоглъщаемост. В резултат на тази политика към края на 1989 г. в националното ни стопанство функционират повече от 600 малки индустриални мощности.

Таблица 1.

Малките предприятия в промишлеността през периода 1982–1989 г.

	1982 г.	1987 г.	1988 г.	1989 г.
Брой малки предприятия и мощности /в бр./	188	305	381	432
Общ брой промишлени предприятия /в бр./	2157	2340	2429	2596
Относителен дял на малките предприятия в промишлеността	8,71	13,03	15,69	16,64
Относителен дял на обема пром. продукция на малките предприятия към общия обем на пром. продукция	0,83	0,95	2,26	4,14

Източник: Димитров, Д. Малките предприятия. С., „Стопанство”, 1993, с. 83-95.

Независимо от действията по създаване и подпомагане на дребните индустриални предприятия, чрез съсредоточаването на собствеността само в държа-

вата се прекъсват едни от най-важните връзки за развитието на предприемачеството – обвързването на собствеността с конкретния индивид, риска и причината за поемането му – печалбата. Елиминирането на тези основни за предприемачеството характеристики доведе през 70 - 80-те години до „приспиване” на предприемаческия дух, незаинтересованост на управляващите стопанските структури от постигането на високи резултати.

Не само този аргумент, обаче, наслагва „капани” пред развитието на предприемачеството в следващи периоди. Паралелно с протичането на икономически трансформации се осъществяват и социални такива, съпроводени със съществени промени в ценностите, вижданията и светогледа на българите. Според Христова (2010, с. 158-177) през социализма българите два пъти губят илюзии, вяра и надежда, а промените в ценностният им свят преминават през няколко условни периоди, а именно:

- компенсаторен наивизъм (9.09.1944 г. – 09-12.1947 г.);
- болезнен реализъм (1947/1948 г. – 1953 г.);
- палиативен постсталинизъм (пролетта на 1953 г. – пролетта на 1956 г.);
- адаптиран утопизъм (60-те години);
- от удовлетворен консуматизъм до индиферентен социализъм (седмото десетилетие – средата на 80-те г.);
- отприщен негативизъм (от „перестроечната гласност” до началото на 90-те години)

В годините на т. нар. интензивно развитие на социалистическата икономика, последвано от периода на „криза на социализма”, освен драстичният спад в икономическите показатели на българската икономика, протичат и процеси на формиране на ценности в българите, резултат от дългогодишното налагане на идеологическата функция на соцреалистичната култура. Основните пунктове на ценностния свят на българите стават: консуматизмът и показния битов просперитет, като стартира и своеобразно „бягство” от пропагандните поведенчески модели (връзкаство, привилегии, корупция). Те стават база и за развилите се в последствие деформации в протичането на процесите по предприемачество в страната, имащи рефлексии и днес.

* * *

В немалка част от проучванията с фокус върху кризите се твърди, че те са явление или съвкупност от явления с персонален или обществен ракурс, които при възникването си проявяват отрицателно въздействие върху средата. Същевременно, кризите са и възможности, които показват ситуацията и променят средата, дават и друг ъгъл като така очертават съвсем различно измерение на развитие. Ако се приеме, че периода на социалистическо развитие на икономиката

и обществото ни са криза, то би следвало ранното откриване на факторите, симптомите и причините за криза, значително да увеличат възможностите за спестяване на загуби (Yordanova, 2019, p. 47). За съжаление симптоматиката за съществуваща сериозна криза в социалистическото общество не е била в центъра на политика по вземане на мерки, водещи до ограничаване на евентуалните загуби. По-скоро от казаното до тук е видно, точно обратното, а именно, че е следван ход по лишаване от предприемачество. През годините на планово развитие, дори във варианта на държавно индустриално предприемачество, то е силно ограничавано и дори забранявано. С категоричните си действия управляващите промишлеността от 1948–1965 г. „прекрояват” цялостния икономически облик на страната – от едва работещите индустриални предприятия, заварени към края на Втората световна война се преминава към модерни индустриални организации. Последвалото през следващите години поведение на комунистическата партия в сферата на икономиката и обществото негативно повлиява върху разбиранията на хората за свободата, в т. ч. и стопанската свобода, мястото и значимостта на собствеността, личното възнаграждение и печалбата, риска и последствията от него, а предприемаческия дух остава дълбоко „затворен” за дълъг период от време. Логично, след приемането на Указ № 56 за стопанската дейност и последвалото падане на комунистическата партия от формална власт, предприемачеството да избуи в множество както позитивни форми, така и в уродливи и опасни за обществото ни формати. Днес, вече над 30 години след падането на комунизма, все още са видни остатъци от безпрецедентното ограничаване на предприемачеството като енергия за позитивна промяна на обществото.

REFERENCES

- Baeva, I 2010, 'Bulgarian Socialism after the Second World War as a Research Problem', in *Studies on the History of Socialism in Bulgaria 1944-1989*, Grafimax, Sofia. (in Bulgarian)
- Deneva, A 2001, *Small Business – Organization and Problems*, Tsenov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Dimitrov, D 1993, *Small Enterprises*, Stopanstvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Yordanova, D 2019, *Opportunities for effective organizational crisis management*, Ivis Press, V. Tarnovo. (in Bulgarian)
- Savchenko, V & Shulus, A 1997, 'The phenomenon of state entrepreneurship', *Rossiiskii Economic Journal*, iss. 1, pp. 7-13. (in Russian)
- Tutundjiev, I, Lazarov, I, Pavlov, Pl, Rusev, I, Palangurski, M & Kostov, A 2011, *Economic History of Bulgaria*, Rovita, Izdatelstvo 'Rovita', V. Tarnovo. (in Bulgarian)

Hristova, N 2010, 'The Ideological, Ideal, Value World of Bulgarians in the Second Half of the Twentieth Century', in *Studies in the History of Socialism in Bulgaria 1944-1989*, Grafimax, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Veneta Hristova– Associate professor, PhD

„St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Faculty of Economics

Department of Management

1, Arh. Georgi Kozarov Str.

5000 Veliko Tarnovo

Tel.: (+ 359) 887 000853

E-mail: vhristova@ts.uni-vt.bg

ЗАКОНОДАТЕЛЕН МОДЕЛ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НЕПЛАТЕЖОСПОСОБНОСТТА В БЪЛГАРИЯ – СЪСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВИ

Маргарита БЪЧВАРОВА

Abstract: *The focus of this research is the legal framework in the Commercial Act that contains the legal means for overcoming the traders' insolvency in the presence of financial difficulties and the special aspects of the statutory regulations. Based on the historical method, analysis has been made of the first legislative instruments in Bulgaria which reflect the involvement of state in the establishment of a modern legal framework in the area of bankruptcy. The research is focused mainly on the contemporary statutory regulations in an attempt to determine its efficiency when it comes to keep the business operating irrespective of the economic crises and financial shocks. Based on the normative analysis of the current legal framework, separate issues have been outlined connected with its implementation, such as the formal requirements that need to be observed when suggesting the plan for the recovery of the enterprise, as well the lack of criminal provisions engaging the responsibility of the liquidator in case of illegal activities and damage of the debtor's property. It also states the measures in accordance with the resolution of the European Parliament of 2019 for the optimization of the statutory regulations and the judicial procedures for prevention of insolvency, which may be also instrumental in the improvement of our existing commercial law.*

Key words: *insolvency, liquidation, recovery, agreement.*

JEL: K 15, K 22

Увод

Историческата ретроспекция за възникване и развитие на търговското ни законодателство показва актуалност при създаването на правната уредба относно несъстоятелността не само на национално, но и като цяло на европейско ниво. Показателен пример в това отношение е развитието на търговското ни законодателство още от първия Търговски закон (ТЗ) до настоящия момент. Историческите факти са доказателство за еволюция и модерност (Roussev, 2008, p. 29) при уредбата на отделни търговскоправни институти. Наличието на tradi-

ции и култура при създаването на отделните закони, регулиращи търговската дейност, предполага и едно по-високо ниво при изграждането и приемането на съвременните актове, които са предназначени да гарантират стабилност в правните отношения и същевременно с това да отговорят на динамиката и перспективите в икономическото развитие.

В настоящото изследване акцентът е поставен върху проблемите на неплатежоспособността, като следствие от настъпващите кризи в икономическото развитие. Те пораждат необходимостта в законодателствата да се създаде специална правна уредба, която да урегулира негативните последици от тяхното настъпване в отношенията между длъжниците, кредиторите и за обществото като цяло. В България основният институт е производство по несъстоятелност.

Основната **цел** на настоящата публикация е *на основата на историческата ретроспекция на законодателството относно несъстоятелността в страната и анализ на актуалната уредба да се формират обосновани изводи относно нейната ефективност и тенденциите за развитие*. **Обект** на изследването е нормативната уредба в Търговския закон, а **предмет** на анализ е институтът на търговската несъстоятелност. За постигането на посочената цел, авторът си поставя да осъществи следните **задачи**: а) анализ на историческото развитие в сферата на несъстоятелността; б) посочване на законодателния модел, действащ в страната в съпоставка с правната уредба на отделни държави; в) формулиране на основни тенденции в развитието на законодателната уреда и препоръки за подобряването ѝ.

От **методологическа гледна** точка изследването се основава на следните методи: сравнително-правен, нормативен, систематичен, исторически, индукция, дедукция.

1. Историческо развитие

Конкретни исторически сведения в подкрепа на идеята за създаване на способ за избягване на несъстоятелността (Katsarov, 1990, р. 976) се намират във Венецианската република от 13 в. Впоследствие отделните национални законодателства се позовават на различни нормативни решения като: а) **институт на съдебната ликвидация**, уреден в специален закон като допълнение на Code de commerce във Франция; б) институт на мораториума в Италия и България; в) **институт на Deeds of Arrangement в Англия**; (актове за споразумения) г) **предпазен конкордат в Германия** от 1927 г. и в България 1932 г.

Институтът на съдебната ликвидация във Франция се въвежда през 1889 г., като до 1807 г. е действал институтът на мораториума. Той се основава на участие на назначени от съда един или повече съдебни ликвидатори, които не

нарушават правото на управление на имотите от длъжника. Те му оказват съдействие за постигане на извънсъдебно споразумение с кредиторите и по този начин се избягва същинската несъстоятелност.

Институтът на мораториума се свързва със законодателството преди всичко на Италия от 1883 г. и отделни латински държави, но за първи път е уреден в Португалския търговски закон от 1833 г. (Katsarov, 1990, р. 972). Преди законодателната уредба в първия ни ТЗ (отм) е съществувал специален Закон за мораториума¹ и Временна Наредба за мораториум², като санираща мярка за подобряване на финансовото състояние. Законът за мораториума е насочен към частни лица, дружества и банки, които имат парични задължения помежду им, произтичащи от граждански и търговски сделки, извършени преди 25 юли 1914 г. със срок от три години. По време на мораториума спират да текат всички срокове: материални, процесуални, давностни, съдебни и др. Мораториумът не спира начисляването на определените със закон лихви. Като предохранителна мярка е възможността при настъпване на падежите, кредиторите да поискат налагане на възбрани върху недвижимите имоти на длъжника по реда за обезпечаване на вземанията, без да могат да предявят иск по частен ред. Обезпеченията отпадат автоматично, ако след изтичане на един месец от вдигане на мораториума не се предяви иск по състезателен ред.

Институт на Deeds of Arrangement в Англия е създаден през 1884 г. (Mateeva, 2016, р. 11). Той се свързва с особеностите на производството по несъстоятелност, където се разграничава откриването на конкурсно производство и обявяването в несъстоятелност. Именно в рамките между двете фази се гарантира по законодателен път сключването на споразумение. Следователно, всяка молба за обявяване в несъстоятелност се предхожда от сключване на евентуално споразумение с кредиторите, което подлежи на вписване и съдебен контрол. Само при отрицателен резултат, съдът постановява обявително решение за откриване на производството.

Първият ни **Търговски закон**³ по структура съдържа следните дялове: Дял първи: *За търговците*; Дял втори: *За търговските дружества*. Дял трети: *За търговските сделки*. Приложената законодателна техника е реципирана от Общия Германски закон (1861 г.), взaimстван чрез унгарския закон. Парелно с основния ТЗ се прилага и специалния **Закон за предпазния конкордат**, приет на 20.03.1932 г., за който като прототип се ползва отново законодателната уред-

¹ Указ 45, Държавен вестник, 168, 28 юли 1914 г., отменен Държавен вестник, 1, 24 януари, 1915 г.

² Държавен вестник, 60, 16 юни 1923 г.

³ Указ 93, 18 Май 1897 г.

ба на Германия от 1927 г. През 1950 г. дуализмът на гражданското ни право⁴ се преустановява с отмяната на ТЗ и приемането на Закона за задълженията и договорите (ЗЗД).

Актуалната правна уредба в България се състои от **Търговски закон (ТЗ)**⁵, състоящ се от **а) Общи положения на търговците; б) Търговски сделки; в) Търговска несъстоятелност**. С цел защита на добросъвестните предприемачи през 2016 г. се прие специална Част пета на ТЗ под наименование „**Производство по стабилизация на търговец**”.

Исторически факти от развитието на несъстоятелността в страната като правен институт се съдържат още в ТЗ от 1898 г. Несъстоятелността е обект на специален раздел: Книга II, посветена на регулиране на отношенията между неплатежоспособния длъжник-търговец и кредиторите му. В тази част българският законодател се основава на отделни разпоредби от френския закон, реципиран посредством италианския и румънския закон, като същевременно се е съобразил и със спецификата на икономическата ситуация в страната като е въвел редица нововъведения. Показателен пример за това е правото на *actio Pauliana*⁶, с което наименование се свързва процедурата за обжалване на декларативното решение, която е адаптирана, с оглед на българското процесуално право, както и институтът на реабилитация, уредбата на престъпните деяния и др. В първия ТЗ за първи път в България е въведен термина „несъстоятелност”, който по съдържание кореспондира на френския термин фалит (*fallite*) и на английския банкрут (*bankruptcy*).

С цел съхраняване на дейността на търговците през 1932 г. се приема Законът за предпазния конкордат (ЗПК)⁷ като извънсъдебен способ за спасяване на длъжника при спиране на плащанията с цел да преодолее неплатежоспособността си. Понятието конкордат в юридически аспект се ползва със специфично съдържание, а именно: да подпомогне длъжника и кредиторите му по пътя на споразумението да постигнат доброволно уреждане на задълженията с цел избягване на фалит. Конкурсният конкордат се е подразделял на съдебен, когато споразумението между длъжника-търговец в производството по несъстоятелност и кредиторите му е утвърдено от съда и извънсъдебен, който се е развивал без наличието на съдебен процес.

⁴ Под дуализъм на гражданското ни право се има предвид паралелно действие на нормативна уредба за физически и юридически лица и отделно за търговците.

⁵ Държавен вестник, 48 от 18 юни 1991 г.

⁶ С помощта на този иск измаменият кредитор е имал право да обжалва сделката между длъжника и третото лице пред компетентния съд.

⁷ Указ 569, 28 март 1932 г., отменен с § 4, т. 5 от преходните правила на Закона за задълженията и договорите – Държавен вестник, 275 от 22 ноември 1950 г.

Интересен момент в развитието на търговското законодателство е предвиденото **производство за споразумение** с кредиторите в Указ № 56 за стопанската дейност⁸. Този нормативен акт просъществува кратко време, поради възстановяване на дуализма на частното ни право през 1991 г. с приемането на действащия ТЗ. Специално уреденото производство в глава трета на Указ 56 под наименованието „Несъстоятелност и ликвидация на фирмите“ просъществува до 1994 г. В рамките на няколко законодателни текстове от чл. 65 до чл. 81 се регламентират последиците при наличие на неплатежоспособност. То е **задължително по вид**, *като ликвидация е допустима само при наличието на липса на възможност за възстановяване на платежоспособността чрез предвидените правни средства*. Процедурата се провежда преди извършването на ликвидация пред обслужващата банка в срок от един месец, който със съгласие на страните може да бъде удължен. Едва при липса на споразумение, председателят на банката е задължен да сезира окръжния съд с цел образуване на производство по несъстоятелност. **Предимството на този регламент е задължителният характер** на производството по споразумение като предварителна фаза преди преминаване на съдебно производство.

След икономическата криза от 2008 г. в Европа постепенно се утвърждава идеята за предоставяне на *втори шанс на добронамерените предприемачи*. Основният момент за това е в промяната на законодателния подход, използван от отделните държави до този момент, насочен преди всичко към ликвидиране на предприятията с финансови затруднения. Именно поради това, Европейската комисия в свои анализи и документи насочва вниманието на европейските държави да измести фокуса от ликвидация към регламентиране на правни процедури за преодоляването им. По този начин се оформя и началото на съвременната тенденция в Европейския съюз за създаване на култура за „спасяване и възстановяване“⁹. Във връзка с това, в своите анализи Европейската комисия заключава, че *ефикасността на производството по несъстоятелност зависи не от вида на правната система: common law или civil law, а от специфичните разпоредби, предвиждащи процедури за ранно предупреждение и за оздравяване и възстановяване*.

С оглед на гореизложеното, на основата на историческата ретроспекция и еволюцията на търговското ни право могат да се оформят следните **изводи и обобщения**:

⁸ Държавен вестник, 4, 13 януари 1989 г.

⁹ Report of the Commission to the European Parliament, the Council and the European economic and social council. Strasbourg, 12.12.2012, pp. 8-12.

✓ Исторически българското търговско право е ориентирано към европейските образци от правните системи, представени преди всичко от Франция и Германия.

✓ В своето историческо развитие и по настоящем законодателството създава и съдържа мерки за съхраняване на предприятията на добросъвестните предприемачи.

✓ Налице е тенденция за нов законодателен модел с цел промяна в уредбата на несъстоятелността, адекватен на развитието на икономическите отношения.

2. Исторически утвърдени системи на законодателствата, свързани с несъстоятелността

Като основни критерии за анализ на моделите пряко свързани с регламентацията на несъстоятелността са правно защитения интерес и интензитета на правна защита. С оглед на посочените критерии в научните изследвания е извършена систематизация на държавите, като основно се отчитат интересите или на кредиторите на неплатежоспособния длъжник, или на самия длъжник. На основата на **правно защитения интерес**, според който се определя съотношението, в което се намират правата и задълженията на участниците в производството различаваме: а) *англосаксонски модел*, насочен предимно към удовлетворяване интересите на кредиторите. б) *континентално-правен модел*, предназначението на който е преди всичко свързан със защита интересите на длъжника. в) *американски модел*, насочен към съчетаването на двата интереса в рамките на производството.

С оглед на интензитета на защитата в световен мащаб са утвърдени: *прокредиторската система*, при която интересите на кредиторите притежават доминиращо значение. Тя съществува в две разновидности: а) **радикална** (Англия, Израел, Австралия), за която е типично прилагането на процедури по ликвидация и максимално разпределение активите на длъжника в полза на вземанията на кредиторите и б) **умерена** (Германия, Норвегия, Финландия), при която се предвиждат отделни механизми за съхранение на предприятието на длъжника. За разлика от тях разграничаваме и *продължителна система*, като в отделни държави тя е радикално насочена към охраняване на неговите интересите (Франция) или умерена (Гърция, Испания и Белгия). За определяне на мястото на страната в така исторически утвърдените системи, изходна апозиция е целта на производството по несъстоятелност, предвидена в чл. 607 от ТЗ¹⁰. Нормативният анализ показва, че **доминиращият интерес е на кредиторите в произ-**

¹⁰ Чл. 607. (1) от ТЗ Производството по несъстоятелност има за цел да осигури справедливо удовлетворяване на кредиторите и възможност за оздравяване предприятието на длъжника.

водството, като паралелно с това се отчитат интересите и на длъжника и неговите работници. От това следва и основният извод за отнасянето на действащата регламентация към утвърдената **прокредиторска система**.

След 2015 г. в резултат на множество анализи и препоръки на Европейската комисия, в материята на несъстоятелността настъпиха промени, които очертават тенденцията към регламентиране на съхраняващи предприятието процедури и правни средства при наличието на финансови затруднения. Към настоящия момент в търговското ни право, те могат да се систематизират в следните групи: а) **извънсъдебно производство** – „Производството по стабилизация на търговеца”, уредено в чл. 761-797 от ТЗ; б) **съдебна алтернативна фаза** в производството по несъстоятелност под наименование „Оздравяване на предприятието”, уредено в гл. 44 от ТЗ, чл. 696-710; в) **склучване на извънсъдебно споразумение – чл. 740-742 от ТЗ**, насочено към прекратяване на производството като главна цел, а не към преодоляване на неплатежоспособност.

С оглед на посочената систематизация, и на компетентния орган за преодоляване на неплатежоспособността разграничаваме два вида процедури, които с оглед на възприетите европейски терминологии ги означаваме като: а) **реорганизационна** процедура, към която отнасяме производството по стабилизация на търговеца; и б) **формална съдебна процедура, към която отнасяме** производството по оздравяване на предприятието, съгласно действащото ни право.

3. Особенности на правните средства за преодоляване на неплатежоспособността според актуалното ни търговско законодателство

3.1. Производство по стабилизация на търговеца

Производството по стабилизация на търговец е регламентирано с цел да предотврати откриването на производство по несъстоятелност чрез постигане на споразумение между търговеца и неговите кредитори. Приемането му през 2016 г. е резултат от цялостния процес за хармонизация на законодателствата в Европа, насочени към осигуряване на правни регламенти за защита на добросъвестните предприемачи. Особеностите на производството, уредено от действащото ни ТЗ, могат да бъдат представени по следния обобщен начин в настоящото изложение.

Правото за откриването му е предоставено единствено и само на длъжника във финансови затруднения, но на един предварителен етап. Поради това, основанието за откриване на производството е наличието на **потенциална опасност** от неплатежоспособност, преди тя да е настъпила. Това е състояние

на търговеца, при което с оглед на предстоящите падежи на паричните му задължения в следващите 6 месеца от подаване на молбата за стабилизация ще се окаже в невъзможност да изпълни изискуеми парични задължения по чл. 608, ал. 1 ТЗ или може да спре плащанията (чл. 762, ал. 2 ТЗ); Важен момент в процедурата е в задължението на длъжника с откриването на производството да предостави план за стабилизация. Той съдържа подходящи управленски, финансови, правни, организационни, структурни и други мерки за осъществяването му с цел съхраняване на дейността. При основателност на жалбата, окръжният съд определя **доверено лице** (квази синдик), което осъществява общ надзор върху имуществото и дейността на търговеца.

Правната уредба предоставя широки правомощия на съда по отношение на контрола върху управление имуществото на длъжника в рамките на производството. Съдът е овластен с правото да отнеме управлението от търговеца и да го възложи на довереното лице при условие, че са налице действия, застрашаващи интересите на кредиторите. По наше мнение, отнемането на правото на управление от длъжника, дори и с цел да се съхрани имуществото му, влияе отрицателно към използване на производството в практиката. **Основната критика** към предвидения регламент е сходството му с производството по оздравяване на предприятието, с тази разлика, че предхожда формалното съдебно производство. В този дух е и липсата на взаимственост от практиката на други държави, например САЩ, където е позната фигурата „длъжник във владение” (*debtor in possession- DIP*). В законодателството на САЩ е предвидено възможността длъжникът по отношение на задълженията да е в правното положение на довереник. Поради това, той продължава да контролира и да ръководи дейността си като за действия, които не попадат в обхвата на обичайната дейност се изисква разрешение на съда. По този начин длъжникът има праватата на попечител и възможност да разполага с редица механизми за реструктуриране на своята дейност (Bachvarova, 2017, pp. 10-14)

Действащото производство по стабилизация притежава сходни белези с уредбата на предпазния конкордат по отменения ни ЗПК. Правната фигура „доверено лице” съществува и в ЗПК, както и ограничаването на длъжника да се разпорежда с имуществото си. Слабост на действащата уредба е, че производството по стабилизация е независимо и външно спрямо производството по несъстоятелност. Докато при условията на ЗПК, длъжникът е имал възможност сключването на предпазния конкордат да бъде поискано и когато има открито производство по несъстоятелност до първото по делото заседание. За ефективността на производството по несъстоятелност може да се съди по броя на откритите процедури, като до този момент не е налице информация в търговския

регистър. За разлика от него, предпазния конкордат е бил използван до 6 пъти повече от производството по несъстоятелност след приемането на ЗПК (Katsarov, 1990, p. 975).

3.2. Производство по оздравяване на предприятието

В научната литература се приема, че оздравяването на предприятието в съвременното ни търговско право е аналог на института на съдебния конкордат, регламентиран в текстовете на гл. 9 книга втора на ТЗ от 1987 (отм), под наименованието „За конкордата” (Tadzhher, 1995, pp. 7). За разлика от производството по стабилизация на търговеца, оздравяването на предприятието му се извършва в съдебната фаза при открито формално съдебно производство при наличие на неплатежоспособност. Налице е съществена разлика в целта за провеждането му, която е свързана с удовлетворяване на вземанията на кредиторите, но не по пътя на осребряване на масата на несъстоятелността, а чрез приходите получени от мерките, постигнати по споразумение в изпълнение на плана за оздравяване. Поради това и оздравяването на предприятието представлява **алтернатива на осребряване масата** на несъстоятелността на търговеца. В процесуален аспект производството не е задължителен етап, което в известен смисъл е слабост на законодателната ни уредба (Bachvarova, 2017, pp. 189-194). Основната цел е запазване на търговската дейност и прилагане на разнообразни правни средства за облекчаване на дълговете от страна на кредиторите- опрощаване, разсрочване, отсрочване, новиране, реструктуриране, продажба на цяло предприятие или обособени части от него и др.

Независимо от заложената цел на законодателя да даде възможност на търговеца да възстанови неплатежоспособността си и при открито производство по несъстоятелност в науката и практиката се посочват отделни слабости на правната уредба, които се отразяват върху ефективността ѝ. Към тях се отнасят: а) разходите по производството, които са за сметка на длъжника и представляват допълнителна тежест при условията на финансови затруднения; б) формалните изисквания, които трябва да бъдат спазени при предлагането на плана за оздравяване на предприятието, което води често до неутвърждаването му от съда и оттук се преминава и към осребряване имуществото на длъжника; в) определянето на възнаграждението на синдика от събранието на кредиторите обуславя зависимост в неговите действия, г) липсват разпоредби от наказателноправен характер, които да ангажират отговорността на синдика при неправомерни действия и увреждане на имущество от масата на несъстоятелността; д) правата на работниците не са гарантирани в необходимата степен, поради което и оздравяването на предприятието не води до подобряване на тяхното положение и

др. Относно ниската ефективност на производството по оздравяване свидетелства обявената законодателна резолюция на Европейския парламент от 28.03.2019 г.¹¹. Проблемите в нея, за които които следва да се подобри правната регламентация се отнасят до:

- ✓ Продължителността на производството, което по възможност трябва да приключи в кратки срокове. Приема се, че когато продължителността е над три години, то производството е неефективно.

- ✓ Разходите по приключване на производството са неоправдано скъпи, както за длъжника, така и за кредиторите му.

- ✓ Да се гарантира правото на работниците и техните представители да имат достъп до приложима и актуална информация относно наличието на инструменти за ранно предупреждение.

- ✓ Да се насърчат длъжниците да подават заявления за ранно реструктуриране и на ранен етап на техните финансови затруднения.

- ✓ Държавите да предвидят задължително назначаването на специалист по реструктуриране с цел подпомагане и съдействие на страните при договарянето и изготвянето на плана за реструктуриране.

- ✓ Да се осигури подходяща квалификация, обучение и експертност на специалистите и синдиците, които участват в производствата по несъстоятелност.

- ✓ Мониторинг на производствата по реструктуриране, несъстоятелност и опрощаване на задълженията.

- ✓ Използване на различни модели и методи за анализ на риска в стопанската практика.

Заклучение

Разгледаните въпроси, свързани с несъстоятелността показват от една страна историческите традиции в страната по изграждане на законодателство, което да подпомогне търговците за преодоляване на кризи от стопански и финансов характер. На настоящия етап не без значение е и въпросът за хармонизиране на законодателството в Европа, поради икономическите процеси на глобализация. Независимо от усилията по създаване на законодателство, предоставящо възможности за реструктуриране на ранен етап, статистическите данни показват, че неговата ефективност към настоящия момент е минимална. На тази основа, както и с оглед на съвременните анализи на Европейската комисия е необходимо да се преосмислят институтите по стабилизация на търговеца и

¹¹ http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2019-0321_BG.html

оздравяване на предприятието с цел да осигурят изпълнението на заложените цели.

REFERENCES

- Bachvarova, M 2017 'Merchant Stabilization Production - Nature and Development Opportunities', *Nauchni trudove Rusenski universitet „Angel Kanchev”*, vol. 56, no. 7, pp. 10-14. (in Bulgarian)
- Bachvarova, M 2017 „Term „Insolvency” and Legal Means of Overcoming in Commercial Law”, *Economicheski Izvestiya- Sauz na uchenite -Varna*, no. 1, pp. 189-195. (in Bulgarian)
- Katsarov, K 1990, *Systematischen Course in Bulgarian Commercial Law, Darzhavna pechatnitsa „Georgi Dimitrov”*, Sofia. pp. 970-976. (in Bulgarian)
- Mateeva, E 2016, 'Development of legal and technical methods for preventing commercial bankruptcy proceedings', *Godishnik na departament Pravo Nov Bulgarski universitet*, vol. 6, pp. 9-43. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2008, 'Origin and Evolution of Modern Commercial Law – France, Europe, the Ottoman Empire and the Bulgarians', *Accounting Policies*, no. 9-10, pp. 29-48. (in Bulgarian)
- Report of the Commission to the European Parliament, the Council and the European economic and social council*, Strasburg, 12.12.2012, pp. 8-12.
- Tadzher, V 1995, „Ozdravyavane na predpriyatieto v proizvodstvoto po nesastoyatelnost.” *Savremenno parvo*, no. 1, pp. 7-18. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Margarita Bachvarova – Professor, PhD
University of Economics
Legal Studies Department
77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna
E-mail: bachvarova@ue-varna.bg

Част II
СЕЛИЩНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
И СТОПАНСКИ ДЕЙЦИ

Section 2
SETTLEMENT STUDIES
AND INDIVIDUAL ECONOMIC ACTORS

**МОНЕТНАТА ЦИРКУЛАЦИЯ В ДУРОСТОРИУМ
КАТО ОТРАЖЕНИЕ НА КРИЗАТА В РИМСКАТА ИМПЕРИЯ
(294 – 498 Г.)**

Светлана ГАНЧЕВА

Abstract: *Emperor Diocletian (284 - 305) started a number of reforms that led to a completely new stage in the development of the Roman Empire. The period of 294 – 498, subject of the study, is characterized by conflicts for the power, with years of development, followed by economic instability and barbaric threats, all of which affect commodity-money relations, the market and circulation processes to one degree or another. As a major feature of the dynamics of circulation is used the coin / year ratio, who express the rate of receipt of the coins. It is accepted, that the comparison of values for each period objectively reflects fluctuations in the local money market, which are due to military-political and economic reasons. Based on the monetary circulation in Durostorum, one of the most important centers in the northern border zone of the empire, the development of the city during late antiquity is traced.*

Key words: *Durostorum, Monetary Circulation, Crisis, Roman Empire.*

JEL: E4, E5, N43, N93

Настаняването на XI Клавдиев легион в неговия постоянен лагер на Долен Дунав в началото на II в. бележи началото на римския Дуросторум. През годините животът се съсредоточава в няколко отделни топографски единици – легионна крепост, канаби и викус, а в края на III в. към тях се прибавя още една, след като на брега на река Дунав е изградена малка крепост (Ivanov, Donevski, & Atanasov, 2006).

Военно-политическите събития, които се разиграват в Римската империя и по-конкретно в долнодунавските земи, имат ключова роля и отражение върху стопанския живот и развитие на Дуросторум, като всяка промяна и криза са добре илюстрирани от концентрацията на единичните и колективни монетни находки. Монетното обращение дава добра представа за постъплението на паричните средства, тяхното участие на пазара и облика на циркуляционната среда. Така данните от писмените източници и археологическите проучвания, за-

едно с циркулиращите в Дуросторум монети, показват в пълнота етапите, през които преминава града в своята късноантична история.

В началото на разглеждания период е опита за стабилизиране на монетната система от страна на император Диоклециан (284 – 305) с проведената през 294 г. реформа, при която са въведени редица нови номинали (Mattingly, 1946, pp. 112-114; Depeyrot, 1992, 34-36). Краят му е поставен отново от монетна реформа, тази на император Анастасий I (491 – 518) през 498 г. (Hendy, 1985, pp. 476-477). Тези два века се характеризират с борби за власт, с години на развитие, последвани от икономическа нестабилност и с варварски заплахи, като всичките в една или друга степен влияят върху стоково-паричните отношения, пазара и циркулационните процеси. Целият период е разделен на 22 подпериода (Dima, & Elefterescu, 2009, p. 27), обусловени от важни етапи в монетосеченето, като промяната в тегловния стандарт, въвеждането на нови номинали и характерни монетни типове, и по-рядко управлението на отделни императори и династии. Като основен белег на динамиката на циркулацията се използва коефициента „монети/година“, изразител на темповете на постъпление на монетите. Приема се, че съпоставката на стойностите за всеки от периодите обективно отразява колебанията на местния паричен пазар, които се дължат на военно-политически и икономически причини. За очертаването на общите тенденции на развитие, както и различията и спецификите в монетното обращение между отделните селища във Втора Мизия и Скития, в един по локален или регионален план, се използва сравнителния анализ, който обаче не трябва да се приема като абсолютен, тъй като върху неговите данни влияят различни фактори (Torbatov, 2002, pp. 48-49).

Голямото количество монети, използвани в изследването, се състои от фолиси от края на III и първите две десетилетия на IV в. и дребнономинални емисии, характерни за късноримското медно монетосечене. Същите задоволяват дребните всекидневни стоково-парични операции. Сребърните и златни номинали са представени от единични екземпляри (1 силиква и 3 солида), но които като стойност надвишават масово използваните и циркулиращи на пазара номинали.

Средният коефициент монети/година в Дуросторум е изчислен на основата на коефициентите за всеки от обособените периоди за периода 294 – 498 г. и възлиза на 10.22, като стойностните показатели отразяват динамиката на постъпление на парична маса (таблица 1).

Таблица 1.

Разпределение на монетите по подпериоди

Период по години	Години в периода	Брой монети	% от общия брой монети	Коефициент монети/година	% от сбора на коефициентите монети/година (= 224.94)	% от броя на монетите през предходния период	% от предходния коефициент монети/година	Отношение спрямо средния коефициент монети/година (= 10.22)
294-307	13	90	5.82	6.92	3.08	-	-	- 3.3
307-313	6	52	3.36	8.67	3.85	57.78	125.29	- 1.55
313-317	5	33	2.13	6.6	2.93	63.46	76.12	- 6.62
317-324	6	113	7.31	18.83	8.37	342.42	285.30	+ 8.61
324-330	6	57	3.69	9.5	4.22	50.44	50.45	- 0.72
330-336	6	162	10.48	27	12	284.21	284.21	+ 16.78
336-341	5	151	9.77	30.2	13.42	93.21	111.85	+ 19.98
341-348	7	104	6.73	14.86	6.61	68.87	49.20	+ 4.64
348-354	6	169	10.93	28.17	12.52	162.5	189.57	+ 17.95
355-361	6	152	9.83	25.33	11.26	89.94	89.92	+ 15.11
361-364	3	12	0.78	4	1.78	7.89	15.79	- 6.22
364-378	14	164	10.61	11.71	5.20	1366.67	292.75	+ 1.49
378-383	5	10	0.65	2	0.89	6.10	17.08	- 8.22
383-395	12	98	6.34	8.17	3.63	980	408.5	- 2.05
395-402	7	105	6.79	15	6.67	107.14	183.6	+ 4.78
402-408	6	34	2.20	5.67	2.52	32.38	37.8	- 4.55
408-425	17	18	1.16	1.06	0.47	52.94	18.69	- 9.16
425-450	25	15	0.97	0.6	0.27	83.33	56.6	- 9.62
450-457	7	2	0.13	0.28	0.12	13.33	46.67	- 9.94
457-474	17	4	0.26	0.23	0.10	200	82.14	- 9.99
474-491	17	-	-	-	-	-	-	- 10.22
491-498	7	1	0.06	0.14	0.06	-	-	- 10.08
Общо	197	1546		224.94				

Източник: Резултатите, отразени в таблицата, са на базата на обобщените данни от броя на монетите от периода 294-498 г., съхранявани във фонда на Регионален исторически музей – Силистра и тези от Музей на Долния Дунав – Кълъраш, публикувани в Dima, M & Elefterescu, D 2009, *Monnaies de Durostorum – Ostrov* (4e siècle av. J.-C. - 6e siècle ap. J.-C.), *Moneta, Wetteren*. 2009).

По време на своето управление император Диоклециан поставя началото на редица реформи – в административно, социално-икономическо и военно отношение, които имат за цел да укрепят и заздравят държавата, съсипеана от политическата криза и непрестанните варварски нашествия от предходните десетилетия (Jones, 1964, pp. 37-76).

От първостепенно значение за властта е подсилването на границата на империята и ограничаването на негативните последици върху териториите южно от р. Дунав, вследствие от варварските атаки. Масираните нашествия водят до дестабилизирането на икономическия живот и демографски проблеми, заради опустошенията, които те нанасят в големи части от долнодунавските земи и разрушаването на редица селища и вилни комплекси, върху които се гради стопанския живот. Като мерки за справяне с външните проблеми са предприетите мащабни строителни мероприятия, които се състоят в изграждането на нови крепости и поправки при старите отбранителни пунктове. В Дуросторум тези действия са илюстрирани с двете нови фортификации – кастела на брега на р. Дунав и крепостните стени около бившите канаби (Angelova, 1973, pp. 83-93; Atanasov, 2013, pp. 52-70; Atanasov, & Mihaylov, 2018, pp. 81-108).

Мерките, предприети от империята дават своите резултати и се наблюдава постепенно съживяване на стопанския живот. Средствата, които циркулират на пазара постъпват посредством държавните плащания към армията и администрацията, строителните дейности, които увличат редица отрасли и в резултат на които настъпват по-добри условия за развитие на стопанския живот. Но въпреки сравнително големия брой монети в Дуросторум, през първия подпериод, коефициентът монети/година е отрицателен спрямо средния (10.22) за целия период. В този подпериод, както и в следващите години до 324 г., монетарницата в Хераклея е тази, която има ключова роля за снабдяването на Дуросторум с монети. След нея се нареждат Кизик, Тесалоника и Никомедия, все ателията разположени в източната част на империята.

Таблица 2.

Разпределение на монетите по подпериоди и монетарници

Период	Тр	Л	Арл	Рим	Акв	Сис	Сир	Т	Х	Кон	Ник	Киз	Ант	Ал	Неопр	Общо
294-307						1		1	49			17			22	90
307-313				1		1		10	19		5	6	1		9	52
313-317	1			1		1			7		4	7	1		11	33
317-324	5	1	2			9		8	28		15	9	3		33	113

324-330								2	11	3	9	12	2		18	57
330-336				1		7		19	19	27	9	24	1	1	54	162
336-341	1				1	2		6	12	16	6	11		1	95	151
341-348						3		11	2	1	5	2			80	104
348-354					2	8	8	11	8	26	12	17	1	1	75	169
355-361				1		4	3	7		4	2	5			126	152
361-364						2			3	3					4	12
364-378					1	25	1	13	1	15	4	8	3		93	164
378-383						1				1	1	1			6	10
383-395					1	1		1	3	21	6	8	1	1	55	98
395-402									3	20	5	9			68	105
402-408								1		4	2	6			21	34
408-425										1	1				16	18
425-450										1					14	15
450-457															2	2
457-474										3					1	4
474-491																
491-498										1						1
	7	1	2	4	5	65	12	90	165	147	86	142	13	4	803	1546

Пояснения на съкращенията: *Тр.* – Трир, *Лugd.* – Лугдунум, *Акв.* – Аквилея, *Сис.* – Сисция, *Сир.* – Сирмиум, *Тес.* – Тесалоника, *Хер.* – Хераклея, *Кон.* – Константинопол, *Ник.* – Никомедия, *Киз.* – Кизик, *Ант.* – Антиохия, *Ал.* – Александрия

Източник: Резултатите, отразени в таблицата, са на базата на обобщените данни от броя на монетите от периода 294-498 г., съхранявани във фонда на Регионален исторически музей – Силистра и тези от Музей на Долния Дунав – Кълъраш, публикувани в *Dima, M & Elefterescu D 2009, Monnaies de Durostorum - Ostrov (4e siècle av. J.-C. - 6e siècle ap. J.-C.), Moneta, Wetteren. 2009)*

След 307 г. има спад в паричното обращение в Дуросторум. Коефициентите монети/година продължават да са със стойност под средната за целия период. Като причини за по-ниското монетно постъпление могат да се посочат все още съживяващата се икономическа среда, както и съперничеството между редицата претенденти за властта и борбите между тях, макар те по-слабо да засягат земи-те северно от Хемус, несигурната обстановка в империята, неминуемо дава своето отражение. Особено ярко отрицателният баланс е изразен в подпериода 313 – 317 г., когато достига до -6.62, въпреки че единствени владетели в империята

остават Константин I и Лициний I. Наред с обтегнатите отношения и изостреното съперничество между владетелите, в долнодунавските земи има атаки на готи и карпи, с които Константин I съумява да се справи. За нашествията и победните действия на императора се съди от два надписа от 315 и 319 г., намерени в Африка, в които той носи титлите Gothicus и Carpicus (Velkov, 1959, p. 30).

Между 317 и 324 г. в Дуросторум е регистрирано увеличение на монетната маса с повече от 200 % в сравнение с предходния подпериод. За първи път коефициентът монети/година има положително съотношение спрямо средния за периода 294 – 498 г. и достига стойност от +8.61 (таблица 1), като най-голяма концентрация на емисии има между 321 и 324 г. Увеличеният монетен поток трябва да се отдаде на установилото се за няколко години спокойствие, нарушено през 323 г. от нападението на готите, които Константин побеждава. Най-важната последица от това нахлуване е настъпилата криза в отношенията между двамата владетели и окончателното съсредоточаване на цялата власт в ръцете на Константин Велики след победата му над Лициний I през 324 г. и новия курс на развитие на империята (Velkov, 1959, p. 31).

Наред с политическите събития, които се разиграват в империята, свое отражение върху икономическия живот има и монетната система. Важна характеристика на бронзовото монетосечене в тези първи подпериоди (до 324 г.) е намаляването на сребърното съдържание на монетите, редуцирането на тяхното тегло и диаметър и намаляването на паричната им стойност.

И през целият останал период до 498 г. в обращение са дребните медни номинали, означавани като AE3 и AE4. Поради инфлационните процеси в империята при техните тегла и размери се наблюдават постоянни колебания. Покъсно с монетната реформа, проведена от Констанций II и Констанс през 348 г., се въвежда нов, по-голям меден номинал, чието сечене е преустановено в 354 г. В средата на IV в. съвсем ограничено се емитира и циркулира номинал AE1, който е най-едрия номинал в късноримското монетосечене.

Самостоятелното управление на Константин Велики и следващите периоди (324 – 361), когато властта поемат неговите синове, бележат процес, който макар и с леки колебания, се характеризира с високо ниво на постъпление на монети и положителен баланс спрямо средния коефициент монети/година. Единствено в първите години на управление 324 – 330 г. (таблица 1), има спад и отрицателен коефициент монети/година (- 0.72), като подобен резултат е регистриран и в редица селища в Скития като Трезмис, Тропеум Траяни, Аксиополис (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 59-63, Tabl. I, IV, V).

След обявяването на Константинопол за столица на империята, ролята на балканските територии се променя и от периферия те стават хинтерланд на но-

вия държавен център, което дава положителен тласък на развитието на тези земи. Наред с това мирните години от управлението на Константин I водят до икономически подем. Широко развитие получава занаятчийското производство. Засилват се и търговските отношения не само в империята, но и със земите на север от Дунав. Именно на това се дължи и състоянието на монетната циркулация, тъй като пазарът и нарасналите нужди на населението го налагат. Възходът в империята от началото на Домината и в тези десетилетия е видим и от промяната на облика на самия Дуросторум. В бившите канаби се наблюдава ново строителство, като сградите променят своята планова схема и стават много по-представителни и сложни. Наред с това се забелязва съживяване и на стопанските дейности.

Не само в Дуросторум, но и във Втора Мизия и Скития (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 59-63, Tabl. I, IV, V; Popescu 1995, pp. 110-111, Tabl. 1-2; Popescu, 1996, pp. 49-52, Tabl. I-II), годините 330-335 г. бележат един от пиковите в монетното обращение. В Дуросторум коефициентът монети/година е 25.3, а отношението спрямо средния коефициент монети/година е с положителен знак 16.78 %. Емисиите, които са в огромно количество се отличават с редуцираното си тегло и появилите се нови характерни реверсни типове. През 326 г. започва дейността си и монетарницата в Константинопол, която още през следващите години се нарежда сред първите ателиета, заедно с Хераклея и Кизик (таблица 2), които осигуряват нужните за стоково-паричните отношения средства.

При управлението на синовете на Константин I се запазва високото ниво на парични постъпления, но се наблюдават и резки колебания, които най-вероятно се дължат на инфлационни процеси (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, p. 56). Управлението на Констанций II е едни от най-спокойните периоди в историята на долнодунавските провинции (Barnea, 1968, pp. 390-392), което води до разцвет на градския живот и икономическите процеси. В Дуросторум между 348 и 361 г. има особено висока концентрация на парични средства (321 монети). И в редица други селища като Нове, Трезмис, Новиодунум, Тропеум Траяни и др. (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 62-63, Tabl. I, IV, V; Popescu 1995, pp. 110-111, Tabl. 1-2; Dimitrov, 2014, pp. 56-58) е регистриран пик в монетното обращение, особено в годините 354 – 358 г., което дава представа за несъмненото развитие на долнодунавските земи. Но наред с това изобилното по количество монетосечене и лошото качество на изработка на монетите са проява и на инфлационните процеси през 50-те години на IV в. (Bojkova, 1994, p. 43). Именно тези дребнономинални монети задоволяват нуждите на всекидневния обмен. Сред екземплярите от Дуросторум има и солид на Констанций II, сечен в периода 351 – 355 г. в Константинопол.

Управлението на Юлиан II (361 – 363) и неговия наследник Йовиан (363 – 364) бележи един от най-големите спадове в циркулацията на Дуросторум с коефициент – 6.22. Подобно ниво под средния коефициент е регистрирано и в другите военни центрове в Скития (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 62-63, Tabl. I, IV, V; Popescu 1995, pp. 110-111, Tabl. 1-2). В Нове монетите от този подпериод се изчисляват на 4 % от общия брой. През 362 г. Юлиан прави поредната монетна реформа и при бронзовото монетосечене е въведена система от два номинала – AE1 и AE3 (Depeyrot, 1992, pp. 67-68). Три от общо седем монети на императора от Дуросторум са именно от най-големия номинал.

Следващият пик в монетното обращение в Дуросторум е при управлението на Валенс, Валентиниан I и Грациан. Това е времето на т.нар. Първа и Втора готска война, които имат необратими последици за голяма част от селищата в империята (Velkov, 1959, p. 37). Всички монети, открити в Дуросторум, които попадат в периода 364 – 378 г. са с номинал AE3, като най-значителен е дялът на емисиите на ателието в Сисция. Събитията по време на Първата готска война не оказват влияние на стоково-паричните отношения в Дуросторум, както е видимо от положителното съотношение спрямо средния коефициент монети/година (Таблица 1). Подобни са данните и от Нове, Аксиополис и Тропеум Траяни (Dimitrov, 2014, pp. 58-59, 62; Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 59-63, Tabl. I, V). Според Темистей, за да се противопостави на надвисналата готска опасност империята предприема мащабна фортификационна програма във Втора Мизия и Скития, която обаче не е доведена до край преди Втората готска война (Velkov, 1955, pp. 245-260). На монетосеченето на император Валентиниан I принадлежи единственият златен солид от този подпериод.

Катастрофалното поражение на римската армия при Адрианопол на 9 август 378 г. по време на Втората готска война има много сериозни последици върху всички сфери на обществения и икономически живот. Дуросторум, въпреки следите от някои разрушения (Ivanov, Donevski, & Atanasov, 2006, pp. 199; 337), вероятно избягва удара, както и изворите отбелязват, че укрепените градове издържат варварския натиск (Velkov, 1959, p. 37). Но тези събития са пагубни за неукрепения викус, който прекратява своето съществуване (Mușețeanu, 1998, pp. 169-176).

Разстроена политическа обстановка, края на живота в повечето неукрепени селища във Втора Мизия и Скития, замирането на търговията и занаятчийското производство, както и отвъддунавските атаки обясняват спада в монетната циркулация в подпериода 378-383 г. и отрицателното (-8.22 %) (Таблица 1) отношение спрямо средния коефициент за целия период. Това се забелязва и в Нове, Ятрус и Ескус (Dimitrov, 2009, pp. 353, 360, 362). В Дуросторум и тези

три центъра преобладават монетите от номинал АЕ2. Не е изключено те да постъпват след 381 г. и да са свързани с официални доставки за възстановяване на Втора Мизия (Dimitrov, 2009, p. 347).

Постепенно положението в долнодунавските земи започва да се нормализира и стабилизира, като в Дуросторум годините 383 – 395 г. бележат драстично увеличение на монетната маса. Нарастване на монетното обращение и коефициент монети/година над средния за целия период е регистрирано и в Нове, Ятрус, Ескус и Никополис ад Иструм (Dimitrov, 2009, pp. 353, 360-362), което показва общи тенденции на постепенното съживяване на икономическата жизненост в провинцията. Сред емисиите от Дуросторум и другите центрове по лимеса (Dimitrov, 2009, p. 348) циркулират и трите номинала, но превес има АЕ4, което най-вероятно отразява активен ежедневен обмен. В този подпериод селищният и стопански живот в Дуросторум вече са съсредоточени в укрепените пунктове – легионната крепост, кастела и бившите канаби.

През 395 – 402 г. има нов пик в монетното обращение в Дуросторум, който се явява и последен за разглеждания период до реформата на император Анастасий I. Тази картина се наблюдава и в другите военни центрове в провинция Скитея, както и във Втора Мизия. Циркулационната среда в Дуросторум открива прилики и с някои градски центрове като Томи и Никополис ад Иструм (Poenaru-Bordea, & Ocheșeanu, 1993, p. 71; Dimitrov, 2009, p. 362). Най-голям дял имат монетарниците от района на Пропонтида: Константинопол, Кизик и Никомедия (таблица 2). Причините за това активизиране на стопанския живот трябва да се търси в сравнително спокойната обстановка по долния Дунав. Подемът в производството и възстановените търговски отношения водят до увеличаване на монетните доставки и активизирането на циркулацията.

В годините 402 – 408 в Дуросторум коефициентът монети/година намалява повече от два пъти и вече е със стойност под средната за обекта. Това се забелязва и в другите центрове във Втора Мизия и Скитея (Dimitrov, 2014, pp. 58-59, 62; Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Nicolae, 1989, pp. 59-63, Tabl. I, V). Положителен коефициент се наблюдава само в Улметум и Томи (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu & Nicolae, 1988-1989, p. 183, Tabl. I; Poenaru-Bordea, & Ocheșeanu, 1993, p. 71, Tabl. I).

В Дуросторум, както и повсеместно в дунавските земи, монетната циркулация през 408 – 425 г. бележи мощен срив в резултат на вълната от хунски нападения. В отделни градски центрове (Тропеум Траяни, Трезмис, Истрия и Томи) се наблюдава временно оживяване на паричния пазар през периода 425 – 450 г., което най-вероятно трябва да се обясни с притока на население от разорените по време на нашествието от 422 г. неукрепени селища в тяхната окол-

ност (Torbatov, 2002, p. 53). При някои от хунските нашествия през 40-те години на V в. Дуросторум е засегнат сериозно, като крепостните стени на кастела и бившите канаби са разрушени. Към 447 г. около 70 града са опустошени, което води до сериозни последици за икономическия живот в балканските земи. Монетното обращение в Дуросторум по категоричен начин свидетелства за нарушаването на местната икономика, тъй като годините 408 – 498 г. показват най-ниското отношение на коефициента монети/година спрямо средния за обекта. Това се потвърждава и от колекцията на проф. Перикъл Папахаджи, където от общия брой 5879 броя монети, само 38 или 0.64 % са от периода 423/5–498 г. Те се разпределят по следния начин: Теодосий II – 21, Марциан – 6, Лъв I – 7, Зенон – 1, Анастасий I – 3 или само 17 броя са от втората половина на V в. (Poenaru-Bordea, Ocheșeanu, & Popescu, 1997, p. 108, Tabl. VI), т.е. годините след опустошителното разрушение на Дуросторум от хуните. Допуска се, че в края на V в. острият недостиг на емисии от дребен номинал е компенсиран чрез използването на стари монети и чрез циркулацията на различни средства заместващи монетите (Torbatov, 2002, p. 55; Poenaru-Bordea, & Ocheșeanu, 1993, p. 76).

В края на V в. император Анастасий I предприема укрепително-строителна дейност, свързана с възстановяването на много крепости, засегнати при нашествията от втората половина на V в. и строителството на нови укрепления (Velkov, 1959, p. 46). Неговото управление в Дуросторум, до монетната реформа от 498 г., е представено само от един златен солид.

Променливата политическа обстановка от края на III до края на V в. дава своето отражение върху развитието на долнодунавските земи, което е добре илюстрирано от монетното обращение. Получените данни, позволяват да се очертае общата картина на живот и ролята на политическите събития и икономическите процеси върху него.

REFERENCES

- Angelova, S 1973, 'Fortress wall of Durostorum-Drustar-Silistra (preliminary notice)', *Archaeologia*, no. 3, pp. 83-93. (in Bulgarian)
- Atanasov, G 2013, 'The Roman-Byzantine Castellum of Durostorum – Dorostol on the bank of Danube in Silistra', *Archaeologia*, no. 1, pp. 52-70. (in Bulgarian)
- Atanasov, G & Mihailov, K 2018, 'Contributions to the Late Antique fortification of Durostorum (Silistra): An attempt at reconstruction. Addenda et corrigenda', *Archaeologia Bulgarica*, vol. 22, no. 1, pp. 81-108.
- Bojkova, B 1994, 'Circulation of bronze coins in the Bulgarian lands – 4th century', *Numizmatika i sfragistika*, no. 1-4, pp. 40-75. (in Bulgarian)

- Depeyrot, G 1992, 'Le système monétaire de Dioclétien à la fin l'Empire romain', *Revue belge de numismatique*, pp. 33-106.
- Dima, M & Elefterescu, D 2009, *Monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siècle av. J.-C. - 6e siècle ap. J.-C.)*, Moneta, Wetteren. 2009.
- Dimitrov, K 2009, 'The monetary circulation in Novae (Moesia II) during 378-612. Statistics and historical interpretation', in *Sbornik v pamet na profesor Velizar Velkov*, Izdatelstvo na natsionalnia arheologicheski institut s muzey – BAN, Sofia. pp. 346–365. (in Bulgarian)
- Dimitrov, K 2014, 'Noveva (Moesia II) in 346/8–378 AD. Coin finds and history', *Studia Balcanica*, vol. 30, pp. 55-62. (in Bulgarian)
- Isvoranu, T 2013, 'Monede descoperite la Constanța în cartierul Viile Noi', *Studii și cercetări numismatică*, Serie nouă, vol. 3 (15), pp. 19-72. (in Romanian)
- Ivanov, R Donevski, P & Atanasov, G 2006, *The ancient Durostorum*, Kovachev, Silistra. (in Bulgarian)
- Jones, A. 1964, *The later Roman empire, 284-602: A social economic and administrative survey*. Volume I, Oxford.
- Mattingly, H 1946, 'The monetary systems of the roman empire from Diocletian to Theodosius I, *The Numismatic Chronicle*, vol. 6, no. 3-4, pp. 111-120.
- Mușețeanu, C 1998, 'A propos de la fin des ateliers ceramiques de Durostorum', *Studia Danubiana. The roman frontier at the Lower Danube 4th – 6th centuries*. Bucharest, pp. 169-176.
- Poenaru-Bordea, Gh & Ocheșeanu, R 1993, 'Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p. Chr. La Tomis', *Studii și cercetări numismatică*, vol. 10, pp. 67-90. (in Romanian)
- Poenaru-Bordea, Gh, Ocheșeanu, R & Nicolae, E 1988/1989, 'Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Ulmetum în 1912', *Pontica*, no. 21–22, pp. 163-186. (in Romanian)
- Poenaru-Bordea, Gh, Ocheșeanu, R & Nicolae, E 1989, 'Axiopolis aux IIIe – VIIe siècles de n.è. à la lumière des découvertes monétaires', *Studii și cercetări numismatică*, vol. 9, pp. 53-73. (in Romanian)
- Poenaru-Bordea, Gh & Ocheșeanu, R 1990, 'Tezaurul de monede romane târzii descoperit la Beștepe', *Pontica*, no. 23, pp. 277-314. (in Romanian)
- Poenaru-Bordea, Gh & Ocheșeanu, R 1996, 'Contribuții la cunoașterea circulației monedei de bronz în secolul al V-lea p. Chr. la Tomis,' *Studii și cercetări numismatică*, vol. 10, p. 67-90. (in Romanian)
- Poenaru-Bordea, Gh, Ocheșeanu, R & Popescu, A 1996, 'Monede grecești, romane și byzantine din Dobrogea în colecția Muzeului din Brăila, *Studii și cercetări numismatică*', vol. 11, pp. 83-117. (in Romanian)

- Popescu, A 1995, 'Late roman coins (late 3rd – late 5th centuri A.D.) discovered at Noviodunum (Isaccea, Tulcea country)', *Dobroudja*, 12, pp. 109-121.
- Popescu, A 1996, 'Monede romane târzii (sf. sec. III - sf. sec. V e. n.) descoperite la Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)', *Studii și cercetări numismatică*, vol. X, p. 47-66. (in Romanian)
- Torbatov, S 2002, *Coin circulation in the hill-top settlement near Odartsi (310 B.C.-A.D. 610)*. Faber, Veliko Tarnovo, 2002. (in Bulgarian)
- Velkov, V 1955, 'Temistio's nocites about Thrace', *Izvestia na arheologicheskia institute: sbornik Gavril Katsarov*, vol. 2, pp. 245-260. (in Bulgarian)
- Velkov, V 1959, *The city in Thrace and Dacia during late antiquity*, Izdanie na balgarskata akademia na naukite, Sofia. (in Bulgarian)
- Vulpe, R & Barnea, I 1968, *Din istoria Dobrogei*, vol. 2, Editura academiei republicii socialiste România, București. (in Romanian)

Correspondence address:

Svetlana Gancheva – PhD student
Regional Museum of History – Silistra,
24 G. S. Rakovstki St. 7500 Silistra
E-mail: svetlanagancheva@abv.bg

**РАЗМИРИЦИ В СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ. БОРБА ЗА НАДМОЩИЕ
МЕЖДУ ТРЪСТЕНИКОГЛУ И ЙЪЛЪКОГЛУ (1800 – 1806)**

**Айше КАЯПЪНАР,
Левент КАЯПЪНАР**

Abstract: *At the end of the 18th and the beginning of the 19th century, Northern Bulgaria became a scene of riots caused by the Ottoman Ayans. Osman Pazvantoglu, Trastenikoglu Ismail, and Yilikoglu Suleyman are some of them. The acute quarrel between Trastenikoglu and Yilikoglu covers the period from 1800 to 1806. The number of studies conducted on this topic in both Turkey and Bulgaria is quite small. The Presidential Archive contains nearly 200 documents on the Trastenikoglu and Yilikoglu affairs, with a large part containing information about the quarrel between the two Ayans themselves. After being appointed ayan of Ruse, Trastenikoglu began to operate with the center of Ruse, taking over the lands around Ruse and Tarnovo. Taking advantage of Napoleon's Egyptian march, which forced the Ottoman authorities to deal closely, Trastenikoglu succeeded in extending his power to include in his lands the lands of Svishtov, Razgrad, Omurtag, Shumen, Provadia, Varna, Dobrich, Sliven, Stara Zagora. Almost the entire Silistra sandzhak and the entire Black Sea coast from Constantsa to Midia was under his control. At the same time, he manages to limit the possessions of his rival Yilikoglu, forcing him to settle only with Silistra and Tutrakan. Yilikoglu himself was Delianorman's Ayan at the end of the 18th century and was later appointed Silistra's mutessellim. It is believed that at the beginning of the 19th century he was the second big ayan in northern Bulgaria after Trastenikoglu. The earliest information given by the Ottoman documents about Yilikoglu's atrocities and rebellions dates from 1897/98. The present study aims to investigate the quarrel and rivalry between Trastenikoglu and Yilikoglu based on published and unpublished Ottoman documents from the Istanbul Archive. Particular attention will be paid to the social and economic impact of this struggle on the population in Northern Bulgaria.*

Key words: *Northeast Bulgaria, ayan, Silistra, Ruse, Trastenikoglu, Yilikoglu.*

JEL: N13, N23, N43

1. Кой е аянът и каква е неговата длъжност

Преди да се спрем върху значението на думата аян, би било уместно да се отбележи, че има многобройна литература, посветена на аяните. Даже прави впечатление, че през последните години броят на изследванията върху тях, както в Анадола, така и на Балканите се е увеличил.¹ Първото произведение, което изследва известните румелийски аяни като Тръстеникоглу, Йълъкоглу Сюлейман Ага и Алемдар Мустафа паша, е дело на турския историк Исмаил Хаккъ Узунчаршлъ (Uzunçarşılı, 1942).

Думата аян произлиза от арабската дума „айн/аун“, което означава „око“. Всъщност „аян“ е формата на думата „айн“ в множествено число и означава „очи“ и също така „големци, първенци и аристократи“. Употребява се като синоним на думите еркан (главните чиновници на някое учреждение), вуджух (лица, вуджух-и ахали – първенци) и ешраф (първенци, благородници) (Tilkov, 1896-1897, pp. 23, 32, 39). За османското управление, местните управници, представителите на военни категории, улемата и занаятчийската класа се смятат за „аян-и вилает“. Валията, мутасарифа (окръжен управител), мютеселлима (заместник, лице на което е връчено управлението на средището на дадена административна единица, когато титулярът-управител е пренесал резиденцията си на друго място) и войводата (длъжностно лице, което управлявало султанските хасове и държавните приходоизточници, намиращи се в дадена каза) се назначават от Високата порта. Освен тези управници във всеки град от средата на аян-и вилает един е избран за аян (или баш аян) на града (Mert, 1991, p. 196). От втората половина на XVI в. ролята на аяните в управлението на османските провинции се засилва, както социално-икономически, така и от военно и управленческо отношение. За разрешаване на финансовите проблеми, породени от втората обсада на Виена през 1683 г., някои мукатаи започват да се дават под наем на принципа маликяне т.е. пожизнено, което допринася още повече за укрепването на аянството. Чрез системата маликяне аянът се сдобива с възможността да контролира всички приходоносни участъци и по този начин си присвоява някои правомощия, които принадлежат на държавата (Mert, 1991, p. 196). Събирането на данъци и възможността на осигуряването на пари за заем на държавата засилва ролята на аянството. Освен това от XVIII в. насам аяните започват да се включват във военните действия, което означава, че те стават както важен фактор в управлението на провинцията, така и важна военна сила. Към средата на XVIII в. с постепенното намаляване на влиянието на Високата

¹ За една голяма част от съществуващата литература върху аяните на турски и на английски прави впечатление, че повечето от нея е посветена на определен аян или фамилия. За това виж Hamit Karasu, 2018, pp. 127-150.

порта в провинциалните региони и с преминаването на местната власт под опеката на една и съща фамилия в определени райони, се появяват местни династии.

Каква е длъжността на аяна от средата на XVIII в.? През така наречения османски класически период длъжността на аяна е строго определена и от него се очаква да регулира взаимоотношенията между раята и Високата порта. Но от средата на XVI в. до началото XIX в. мощта на аяните постоянно нараства за сметка на тази на централната власт. В средата на XVIII в. аянът е отговорен за доставянето на еснафа (занаятчиите и търговци) на необходимите стоки и материали, фиксирането на цените на стоките и материалите, ремонтирането и построяването на обществени сгради, арестуването на бандити, набавянето на войници за войската, на животни и барут за нуждите на армията, събиране на данъци. Тоест, аяните са вече почти във всички сфери на управление, контрол и доставки в провинциалните региони на Османската империя (Mert, 1991, p. 196). Някои изследователи приемат, че важната причина за укрепването на аяните са големите чифлици, които са под техен контрол. Тези чифлици отговарят на нарастващите нужди за пшеница в империята (Özkaya, 1978, p. 667). Други изследователи подчертават, че финансовата мощ и в следствие политическата сила на аяните произтича от възможността да събират данъци чрез системите илтизам или маликяне (McGowan, 1981, pp. 57-74; Nagata, 1997; Güven, 2016, pp. 63-88). Някои от аяните са бивши спахии, които стават мюлтезими и се сдобиват по-късно с правото да събират данъци, а също така създават и големи чифлици. В Анадола примери за такива семейства са Караосманогуларь и Тузджуогуларь, които забогатяват незаконно като присвояват данъци, събирани от местната рая (Özkaya, 1978, p. 669; Zens, 2011, pp. 433-447).

Аяните, възползвайки се от отслабването на държавата, често преследват собствените си интереси. На много места аяните, които успяват да заместят централната власт успяват да се наложат като управленска сила в провинциите. Известни аяни и аянски фамилии се появяват, както в Анадола, така и на Балканите или Румелия (Özkaya, 1976, pp. 1407-1416). По североизточното Черноморие в Анадола в град Ризе стават известни Тузджуогуларь, в Самсун Джаникли Хаджи Али Паша и синовете му, в Йозгат Чапаногуларь (Özkaya, 1978, pp. 701-706), в Кайсери Зеннеджизаделер и Калайджиогуларь (Özkaya, 1978, pp. 668, 675-686), в Анкара Мюдерисзаделер, Наккашзаделер и Муслупашазаделер (Özkaya, 1978, pp. 686-693), в Коня Гаффарзаделер (Özkaya, 1978, pp. 668, 697-700), в Биледжик Кальоджуогуларь, в Балъкесир Канлъзаде, в Маниса Караосманогуларь (Özkaya, 1978, pp. 707-709; Nagata, 1997; Nagata, 2001, pp. 468-470), в Измир Кятибогуларь, в Анталия Текелиогуларь, в Чукурова Менеменджо-

гулларъ и Козаногулларъ (Özkaya, 1978, pp. 708-712), в Малатия Ришванзаделер². В други азиатски провинции например в Сирия Азмзаделер, в Северен Ирак Бабанзаделер са на власт. В балканските провинции на Османската империя се прочуват имената на Тръстеникоглу и Алемдар Мустафа паша в Русе, Пазвантоглу във Видин, Тепеделенли Али Паша в Янина. В османските провинции на българска територия стават известни още Йълъкоглу, Манаф Ибрахим, Гяур Имам.

Първите събития, които се смятат за начало на размириците, произтичащи от аянството по българските земи се приемат тези в Разград, избухнали през 1747 г. (Mutafçieva, 1978, p. 166; Şuşarova, 2016, pp. 406-436). Трябва да се отбележи, че има разлики между аянството в Анадола и на Балканите. В Анадола се срещаме с големи турски семейства с корени от селджушкото и беглийското минало, докато на Балканите става въпрос за новосформирани семейства, членовете на които по-рано са служили в османската войска. Появата на Балканите на аяните се свързва с наличието на земите от категорията хас, което предразполага по-късно налагането на илтизама и на маликянето (Üstündağ Özdemir, 2018, pp. 34-35). Трябва да се подчертае, че анадолските аяни са по-крупни и по-влиятелни.

По принцип кандидатът аян е бил избран из между аян-и виляет и е назначен от валията като назначението му е одобрено чрез илям на кадията и чрез буйурулду от валията. От 80-те години на XVII в. насам кандидат-аянът трябва да бъде одобрен и от раята. Първата намеса от страна на властта в изборите на аян е направена от Садразам Мухсинзаде Мехмед паша. До 90-те години на XVIII в. изборът на аян на дадено място предизвиква междуособици и кавги между кандидатите и в един момент централната власт започва да назначава за аян този, който най-много е злодействал в съответния регион. В изборите за аян, раята се включва активно, тъй като за да се предпази от злодеянията на кърджалиите се принуждава да избере този, който е по-малко вреден (Mutafçieva, 1978, pp. 170-171). До 1786 г. покрай изборите и назначенията на аяните има известни неясноти и промени. След 1786 г. аянството е преустановено. На мястото на длъжността аян се установява длъжността шехиркетхюдашъ (управител на града). Въпреки новата практика, на места има хора, които претендират, че са аяни или като аяни се опитват да станат шехиркетхюдашъ. Въз основа на последиците от руско-турската война през 1787 г. е взето ново решение, според което аянлъкът се възвръща като аянът ще бъде назначен с хюджет

² Козаногулларъ и Ришванзаделер принадлежат на големи аширети (кланове), известни от XVI в. насам. За това вж. Özkaya, 1978, pp. 708-712; Akyüz, 2009, pp. 79-97.

издаден от кадията или наби́на. Валията в никакъв случай няма да има право да се намесва в изборите на местния аян. С възстановяването на аянската система, както в Анадола така и в Румелия старите вражди и междуособици сред аяните се разпалват отново. През 1793 г. Селим III предприема реформа наречена „низам-и джедид“, като бива подкрепен от някои аяни в Анадола, докато румелийските аяни му се противопоставят. През 1806 г. начело с Тръстениклиоглу Исмаил Ага румелийските аяни се противопоставят на основаването на новата армия, наречена „низам-и джедид“ в Одрин. През 1807 г. избухва въстанието на Кабакчъ Мустафа. След това събитие Селим III е свален от султанския престол и на мястото му е възкачен Мустафа IV. Алемдар Мустафа паша, в началото се противопоставя на реформата „низам-и джедид“, но по-късно бива убеден от поддръжници на реформата, които намират убежище при него след събитията в Одрин и през юли 1808 г. пристига в Истанбул и замества султан Мустафа с младия султан Махмуд. В знак на благодарност султан Махмуд назначава Алемдар Мустафа паша за велик везир. Така за първи и за последен път в османската история един аян бива назначен за велик везир. През октомври 1808 г. е подписан Сенед-и итифак, който предвижда колаборацията на аяните и на падишаха в името на държавата. Но този документ не дава очаквания резултат. Алемдар Мустафа паша бива убит по време на въстанието на еничарите през ноември 1808 г. Впоследствие влиянието на аяните върху властта в Истанбул намалява. Махмуд се опитва отново да укрепи централната власт. С укрепването на властта си той се разправя с размирните аяни понякога чрез военна сила и понякога като ги противопоставя един на друг (Mert, „Âyân“, p. 197; Özdeğer, 2003, pp. 36-38). По време на танзимата, аяните загубили предишната си мощ и официалното аянство бива преустановено. Но самите аяни запазват имотите и влиянието си в провинциалното управление и даже по време на основаването на република Турция успяват да изпратят представители в парламента (Mert, „Âyân“, p. 198; Berber, 2015, pp. 291-304).

Накратко казано сред причините за укрепването на аянството на преден план излиза отслабването на централната власт, прилагането на принципа маликяне за събиране на данъци, заемането на някои длъжности като мютеселлилик, мухасъллък, войводалък от местните първенци, които успяват да се наложат като големи фамилии. Чрез тези позиции местните първенци навлизат в местното управление и получават възможност за умножаване на имотите и богатствата си (Özkaaya, 1994, pp. 27-28).

2. Каква е ситуацията в Османската империя в края на XVIII в.?

Османската империя, обезпокоена от укрепването на аяните, през 1786 слага край на аянството и на мястото му основава нова позиция, тази на шехир

кетхюдаш. Но през 1790 г. тя е принудена да възвърне позицията на аян. През 1793 г. Селим III предприема реформите за низам-и джедид. Докато аяните в Анадола подкрепят Селим III в начинанието му, тези в Румелия се противопоставят като го смятат за мярка, предприета срещу тях. През 1806 г. румелийските аяни, начело с Тръстеникоглу Исмаил, се обявяват против основаването на низам-и джедид в Румелия. При това положение Селим III решава да основе войската, наречена низам-и джедид в Анадола (Uzunçarşılı, 1942, pp. 25-28). Последните 10 години на XVIII в. обхващат периода на въстанията на даглиите в Румелия срещу османската власт. Това е период на смут, разбойничества, грабежи и издевателства, които стават причина за напускане на родните места от страна на раята. Как се е стигнало до въстанията на даглиите? Според Узунчаршълъ, главните представители на даглиите-бандити събират привърженици от Кърджали, Делиормана и арнаутите. Според известния историк основната причина за въстанията е оставянето на свобода на аянските войски специално след 1774 г. След Руско-турската война от 1768–1774 г. и войната между Османската империя с Русия и Австрия, Високата порта просто оставя румелийските провинции на управлението на аяните, които извършват неописуеми злини. Оставени на свобода аянските военни групи (наемни войски), броят на които доста се е увеличил през този период, се превръщат в бандити, които се укриват в планините на Кърджали и започват да нападат градове и села и ограбват населението (Özdeğer, 2003, pp. 36-37). Тъй като се укриват в планините, което на турски е „даг“, те започват да се наричат „даглии“ или от планините около Кърджали, те се наричат „кърджалии“. И поради конфликтите помежду им всеки един от официално назначените румелийските аяни се опитва да ги привлече на своя страна и в същото време ги подстрекава срещу централната власт (Uzunçarşılı, 1939, pp. 179-180).

През 1806 г. аяните начело с Тръстеникоглу въстават като искат да попречат на създаването на низам-и джедид в Румелия. След като аянът на Русе Алемдар Мустафа паша става велик везир силата на аяните в Румелия отслабва. Със заповед на Високата порта аяните като Пазвантоглу, Тръстеникоглу, Йълъкоглу и др. един по един са екзекутирани. Голяма група от 25 000 кърджалии заминава заедно с Алемдар Мустафа паша в Истанбул, което също допринася за отслабването на тяхната сила. От друга страна укрепването на централната власт при Махмуд II спомага за утихването на въстанията на даглиите.

3. Кой е Тръстеникоглу и кой е Йълъкоглу?

Има доста примери за неразбирателство, съперничество и борба между аяните, които действат на Балканите в края на XVIII в. Един от тях е борбата за

надмощие между Тръстеникоглу и Йълъкоглу. Как се развива борбата за надмощие между двамата аяни – Тръстеникоглу и Йълъкоглу в северна България? Кой е Тръстеникоглу и кой е Йълъкоглу Сюлейман?

Тръстеникоглу Исмаил е роден в русенското село Тръстеник. Баща му се казва Мустафа. Брат му Йомер Ага е бил аян на Русе. Първоначално Йомер Ага е бил секбан, но през 1796 г. е избран за аян на Русе. Знае се, че до това време е разбойничествал (Kaçan Erdoğan&Bayrak Ferlibaş& Çolak, 2009, p. 35). Вероятно е успял да увеличи мощта си, след назначаването му за аян и след като става войвода на данъчните участъци на сестрата на Султан Селим III в Търново. През същото време след екзекуцията на Али Тахир, зет на Дженгиз Гирай (съпруг на сестра му), Тръстеникоглу получава като маликяне и неговите данъчни участъци (Uzunçarşılı, 1942, p. 10). През март 1786 г. Йомер и Исмаил заедно с една група разбойници нападат Русе и някои села наоколо като убиват, грабят и издевателстват над мирното население. При това положение валията на Йози (Очаков), везир Сейид Мехмед Паша успява да залови някои от тези разбойници, но Йомер и Исмаил избягват (Uzunçarşılı, 1942, p. 8/n. 3). Въпреки че е издаден ферман за наказване на разбойническите действия, властта вместо да накаже Йомер и Исмаил предпочита да ги спечели на своя страна. С тази цел Йомер е назначен на 3 февруари 1791 г. за аян на Русе, но тъй като продължава да безчинства, не след дълго е екзекутиран и на мястото му е назначен Кадишзаде Ахмед Ага (Bakardjieva, 1999, s. 631-632; BOA, C.BLD 5644; Uzunçarşılı, 1942, p. 8/d.2). Тъкмо през тази година започва неразбирателството му с Йълъкоглу Сюлейман. Със заповед от 1792 г. е поискана екзекуцията на Исмаил, който в края на същата година напада Русе (Русчук) с няколко свои сподвижници. Въпреки заповедите за неговото екзекутиране Исмаил успява да се измъкне и продължава да разбойничества. Чрез посредничеството на влашкия войвода Александър Ипсиланти, Исмаил е помилван от Високата Порта. Оправил взаимоотношенията с Високата Порта, Исмаил е натоварен да се справи с непокорниците по Видинския край. По това време аян на Русе е Хаджи Хасан Ага, който понякога действа заедно с бандитите. През 1796 г. на мястото на Хаджи Хасан Ага е бил назначен Тръстеникоглу (Kaçan Erdoğan&Bayrak Ferlibaş& Çolak, 2009, pp. 37-38). Тръстеникоглу успява да се справи с Маджар Али, един от сподвижниците на Пазвантоглу, който напада и обсажда Русе през 1797 г. с 14 000 хилядна войска. Поради това е удостоен с титлата капуджибаши (Uzunçarşılı, 1942, p. 11).

Другият представител на аяните в Северна България, съперникът на Тръстеникоглу, е Йълъкоглу Сюлейман. Той започва да се споменава в османските документи от 1791 г. В тези документи той е представен като аян на Силистра и

на Делиормана (Лудогорието). Според турския историк Узунчаршъль, Йълъкоглу е родом от силистренското село Ташагъл (Uzunçarşılı, 1942, p. 33). Кое е това село в момента или поне къде точно се намира не може да се установи. Йълъкоглу е един от кърджалиите, който действа през войната от 1787–1792 г. в Делиорманския регион (Mutaftchieva, 1993, pp. 69-117). Но преди да бъде назначен за мютеселлим на Силистра, той е назначен за хасекиани хасса т.е. представител на тази част от еничарския корпус, която представлява лична охрана на султана.³ През 1795 г. се смята за един от известните аяни в североизточна България (Ahmed Cevdet Paşa, 1227, vol. V, p. 99). През 1800 г. е споменат като „силахшорани хасса“ (Durkan, 2017, p. 18).

За Йълъкоглу може да се каже, че към края на периода 1787–1792 г. понякога е сътрудничел с централната власт, а понякога действал срещу нея. Вероятно след като е получил званията като хасекиани хасса и „силахшорани хасса“, предпочита да действа на страната на Високата Порта. В един документ от 1800-1801 г. Йълъкоглу е споменат като аян на Добруджа, който е натоварен със задачата да се разправи с бандитите-даглии.⁴ Заедно с Тръстеникоглу е действал срещу видинския аян Осман Пазвантоглу през 1800 г. През 1801 г., Йълъкоглу е назначен за мютеселлим на Силистра. През същата година започва острата борба между него и Тръстеникоглу, както и с Пехливан Ибрахим Паша, който е сподвижник на Тръстеникоглу. Вероятно преди 1801 г. Йълъкоглу е обикалял по територията на Силистренски регион и е разбойничествал. Йълъкоглу се бори в същото време не само срещу Тръстеникоглу, но и срещу Манав Ибрахим. Трябва да се подчертае, че както двамата съперничат, така и сътрудничат (Durkan, 2017, p. 23). Борбата между двамата аяни се разгаря особено през 1803–1804 г. Османските документи от този период свидетелстват за раздора между двамата аяни и за омразата между тях.⁵ Има опити за помиряване на Тръстеникоглу и Йълъкоглу, които не се оказват много успешни.⁶

Борбата между аяните продължава до смъртта на Тръстеникоглу през 1806 г. След смъртта на Тръстеникоглу, Йълъкоглу изпада в неразбирателство с Алемдар Мустафа паша. След смъртта на Алемдар Паша Йълъкоглу се завръща в Силистра. Тук той запазва позицията си на аян до края на живота си. След руско-турската война през 1812–1813 г. поради издаден ферман за екзекуцията му, той потърсва убежище в Русия, но по-късно е върнат на Османската импе-

³ Един документ от 1806-1807 година все още го споменава като „хасса хасеки“. За това вж. BOA HAT / 167 - 7037 – 0.

⁴ BOA HAT 77/3179-B.

⁵ BOA HAT/73-3046; BOA HAT/58-2620; BOA HAT/71-2999; BOA HAT/135-5556.

⁶ BOA HAT/214-11769.

рия. Връща се в Румелия и започва да се укрива в Шуменския край. Той е убит през 1813 г. от шуменския аян Чавушзаде Хасан Ага. Главата на Йълъкоглу е предадена на властта през септември 1813 г. (Durkan, 2017, р. III)⁷.

4. Кога започва раздорът между Тръстеникоглу и Йълъкоглу?

За началото на раздора между двамата аяни се приема 1791 г. През тази година жителите на двете села Шарви⁸ и Абдюселлям са информирани, че двете села вече спадат към Силистра. Но Тръстеникоглу като не спазва заповедта относно двете села, се опитва да ги прибави към своите владения. Намерението на Тръстеникоглу относно двете села поставя основата за неразбирателството му с Йълъкоглу. С назначаването на Йълъкоглу за мютеселлим на Силистра през 1801 г. това неразбирателство се превръща в борба за надмощие. Йълъкоглу е назначен като мютеселлим на мястото на Баттал Мустафа Ага, който е сподвижник на Тръстеникоглу. Недоволен от това назначение Тръстеникоглу иска от Йълъкоглу да напусне Силистра, но Йълъкоглу отказва. Междувременно Тръстеникоглу си присвоява казите Топчу и Йемишли, които принадлежат на Йълъкоглу и изпраща Пехливан Ибрахим Ага тук за аян. Пехливана успява да разшири земите, които управлява в полза на Тръстеникоглу. Йълъкоглу поискал да му бъдат върнати, но Тръстеника му отказал. Идеята на Тръстеникоглу е да разшири владенията си и да завземе целия Делиорман и цяла Добруджа. Даже мисли да се спусне надолу на юг от Балкана и да разшири още повече териториите, над които властва (Uzunçarşılı, 1942, pp. 11, 14). Всъщност това представлява основната причина Тръстеникоглу да възприема като враг Йълъкоглу.

6. Как гледа на Високата порта на спора между двамата аяни?

Централната власт подхожда по няколко начина. Понякога подкрепя единия от аяните срещу другия или пък се опитва да ги помири. В същото време Високата Порта постоянно следи двамата враждуващи аяни да не би да се съюзят срещу нея. Даже може да се каже, че се опитва да установи баланс във взаимоотношенията си с всяка една страна. Във всеки случай със заплахата, че ще бъдат наказани, Високата Порта е изисквала прекратяването на враждата между аяните. При положение, че Портата не успее да наложи волята си над аяните, тя взема някакви мерки за да ги възпре.

⁷ BOA C.DH./65-3237.

⁸ Днешното село Браничево, спадащо към Шуменска област.

Въпреки неразбирателството помежду им, Тръстеникоглу и Йълъкоглу действат по един и същ начин срещу валиите, назначени от Високата Порта. И двамата не ги допускат във владенията от тях територии. И двамата се страхуват да не би евентуално другият да се разбере с валията за да го убие (Uzunçarşılı, 1942, pp. 11-12, 35). През юли 1804 г. Тръстеникоглу завзема Делиормана и Добруджа⁹. Един документ от 1805 г. потвърждава, че Тръстеникоглу владее по-голямата част от казите на Силистра, а пък Йълъкоглу държи в ръка само Силистра (Uzunçarşılı, 1942, p. 12).

До 1805 г. Тръстеникоглу завладява Манкалия, Балчик, Добрич, Шумен, Ахйолу, Бургас, Янболу. Целта му е да вземе и Одрин и така да завладее цялото черноморско крайбрежие и югоизточния бряг на Дунава (Uzunçarşılı, 1942, pp. 23-24). Тръстеникоглу постепенно разширява владенията си и това спомага да увеличи мощта си. Неговото непокорство и желанието му да разшири земите, върху които властва обезпокоява Портата. На 12 август 1806 г. Тръстеникоглу е убит в чифлика си в Тръстеник. Убиецът му не е открит (Kaçan Erdoğan&Bayrak Ferlibaş, Çolak, 2009, pp. 120-121). След него за аян на Русе е избран Алемдар Мустафа паша, който междувременно е бил назначен за аян на Разград. По този начин Йълъкоглу се отървава от Тръстеникоглу. След смъртта на Тръстеникоглу, Йълъкоглу за кратко време се поуспокоява, но скоро разбира, че е длъжен да се бори и срещу Алемдар Мустафа паша. Последният бива убит през 1808 г. Йълъкоглу живее до 1813 г., когато е убит от Чавушзаде Хасан Ага, аян на Шумен.

Заклучение

Невъзможността да се изплащат извънредните данъци и натискът от страна на аяните, принуждава раята да напусне селата си в края на XVIII в. Тази ситуация се наблюдава специално в спорните между аяните райони. Борбата между аяните Тръстеникоглу и Йълъкоглу пречи на снабдяването на Истанбул със зърнени храни и на нормалния живот в спорните райони. Периодът 1800–1808 г. обхваща периода на размирици и междуособици, които заплашват централната власт. Тръстеникоглу и Йълъкоглу могат да враждуват, но в същото време заедно могат да се борят срещу Пазвантоглу. Една друга точка, на която трябва да се обърне внимание е, че в борбата между Тръстеникоглу и Йълъкоглу, властта подкрепя Йълъкоглу. В същото време Йълъкоглу е по-малкият, а пък Тръстеникоглу по-могъщият, по-непокорният и по-немиловичивият аян.

⁹ BOA NAT/58-262.

REFERENCES

Archival Sources

BOA C.BLD 5644
BOA C.DH./65-3237.
BOA HAT / 167 - 7037 – 0.
BOA HAT/58-2620
BOA HAT/73-3046
BOA HAT/71-2999
BOA HAT 77/3179-B
BOA HAT/135-5556.

Books&Articles

Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, vol. 5, İstanbul 1227.
Akyüz, J 2009, ‘Osmanlı Merkez-Taşra İlişkisinde Yerel Hanedanlara Bir Örnek Rişvanzadeler’, *Kebikeç*, 27, pp. 79-97.
Bakardjieva, T 1999, ‘Kargaşa ve Yaratıcılık Arasında: XVIII. Yüzyılın Sonu ve XIX. Yüzyılın Başında Bir Taşra Kasabasının Hikayesi’, *Osmanlı*, vol. 5, Ankara, pp. 631-639.
Berber, F 2015, Manisa’da Âyân Soyundan Son İdareci: Saruhan Kaymakamı Mehmed Sadık Bey’, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/3, pp. 291-304.
Durkan, H 2017, *Silistre Ayanı Yılkıoğlu Süleyman Ağa’nın Hayatı ve Faaliyetleri*, [Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi], Afyon.
Güven, T 2016, ‘Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik’, *Türkiye İslam İktisadı Dergisi*, vol. 3/No. 1, pp. 63-88.
Kaçan Erdoğan, Meryem & Bayrak Feribaş, Kamil Çolak 2009, *Tirsinliklizâde İsmail Ağa ve Dönemi (1796-1806)*, *Ruşuk Ayanı*, İstanbul.
Karasu, H 2018, ‘Osmanlı Ayanları Üzerine Yapılan Çalışmalar (Tanzimat’a Kadar)’, *Turkish Studies*, vol. 13/16, pp. 127-150.
McGowan, B 1981, ‘The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries’, *International Journal of Turkish Studies*, vol. 2/1, 1981, pp. 57-74.
Mert, Ö 1991, ‘Âyân’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. 4, İstanbul, pp. 195-198.
Mutafçieva, Vera 1978, "XVIII. Yüzyılın Son On Yılında Ayanlık Müessesesi", transl. Bayram Kodaman, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, number 31, p. 163-182.

- Mutaftchieva, V 1993, *The Time of Kardjali*, Sofia. (in Bulgarian)
- Nagata, Y 1997, *Tarihte Ayanlar: Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997.
- Nagata, Y 2001, 'Karaosmanoğulları, XVIII. yüzyılda Batı Anadolu bölgesinde etkili olan âyan ailesi', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, vol. 24, İstanbul.
- Özdeğer, M 2003, 'Ayan Era in the Ottoman Government', *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, pp. 29-42.
- Özkaya, Y 1976, 'Rumeli Ayanları Hakkında Bilgiler', *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, pp. 1407-1416.
- Özkaya, Y 1978, 'XVIII. Yüzyılın İlk Yansında Yerli Ailelerin Ayanlıkları Ele Geçirışleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu', *Belleten*, vol. 168, pp. 667-723.
- Shusharova, M 2016, 'A Deliorman Ayan story from the late 18th century', *From the Life of the European Provinces of the Ottoman Empire During XV-XVIII Centuries*, Sofia, pp. 406-436.
- Tilkov, St 1896-1897, *Türkçeden Bulgarcaya Yeni Lûgat*, Selanik.
- Uzunçarşılı, İ H 1939, 'Vezir Mehmet Hakkı Paşa', *Türkiyat Mecmuası*, vol. 4, İstanbul, p. 177-285.
- Uzunçarşılı, İ H 1942, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul: TTK Yayınları.
- Üstündağ Özdemir, N 2018, 'Ayanlık Kurumunun Gelişimi ve Anadolu ile Balkan Coğrafyasındaki Farklılıkları Üzerine Bir Değerlendirme', *Current Research in Social Sciences*, 4/1, pp. 29-38.
- Zens, R 2011, 'Provincial Powers: The Rise of Ottoman Local Notables (Ayan)', *History Sudies*, 3/3, pp. 433-447.

Correspondence address:

Ayşe Kayapınar – Professor, Dr.
National Defense University, Turkish Military Academy
History Department
Ankara
Tel: 00905356146474
E-mail: aysekayapinar43@gmail.com

Levent Kayapınar – Professor, Dr.
Ankara University, Faculty of Languages History and Geography
Department of Modern Greek Language and Literature
Sıhiyye/Ankara
Tel: 00905353930212
E-mail: leventkayapinar@hotmail.com

ЕЛЕНА И ЕЛЕНСКИЯТ КРАЙ ПО ВРЕМЕ НА КЪРДЖАЛИЙСКИТЕ ВРЕМЕНА

Станислав ДИМИТРОВ

Abstract: *One of the most emblematic periods in Bulgarian history is related to the Kardzhalis time. It is a time of anarchy and battles for influence in the provinces. A historical source known as the Elena Chronicle synthesizes into one the everyday life and the political situation in this period of turmoil. On the basis of this chronicle, we will try to look into the issues of economic, social and cultural development during the Kardzhalis period, covering the period between 1750s and 1820s in the Balkan history.*

Key words: *kardzhalis, Elena chronicle, chorbadzhis.*

JEL: N33, N93

На фона на проблемите, които има Османската империя с двата основни компонента на анархията в периода 80-те години на XVIII в. и първите десетилетия на XIX в. – аялството и кърджалийството, изследването на социално-икономическите условия в балканските провинции на империята остава на заден план като тема за научни дирения. Настоящата статия си поставя задача да разкрие социалния и икономическия живот на едно определено селище – Елена, на фона на кърджалийските размирици и последствията от кърджалийските нашествия, които то понася.

Еленският летопис

Особено ценен извор за историята на Елена и Еленския край през кърджалийския период е известният Еленски летопис. Той е популяризиран от Стефан Бобчев през 1899 г. Сам наследник на прочут еленски род, Бобчев прави редица проучвания върху регионалната история на Елена и Еленския край. Оригиналят на Еленския летопис не е достигнал до наши дни. Преписът който Бобчев прави се съхранява в личния му фонд в Български исторически архив при Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София (Drosneva, 2000, p. 144). Съществува още един известен препис на летописа, направен от еленския учител и краевед Милан Радивоев, който днес е в неизвестност. Хронологическият обхват на

летописа е от 80-те години на XVIII в. до 1813 г., около четвърт век. В Еленския летопис има няколко записа, които заслужават да бъдат разгледани по-подробно, поради пряката им връзка с поставената тема. „Засичането“ на сведенията, предоставени от летописа с много други налични документи от различен произход и тип очертава картината на социалния и икономическия живот в Елена през кърджалийския период.

Социално-икономическо и културно развитие на Елена

Говорейки за социалното и икономическото развитие на Елена на първо място трябва да се отбележи неговият специален статут. Известно е, че Елена е вакъфско селище. С. Бобчев публикува хурутнаме на еленския вакъф (Bobchev, 1896, pp. 216-223). Друг един изследовател, родом от Елена – Христо Станев твърди, че Елена става вакъф на валиде султанката през 50-те години на XVII в. В едно свое изследване Махиел Кийл цитира вакъфски регистър от колекцията на Архива на Главна дирекция на поземлените имоти и кадастъра, гр. Анкара, който е създаден с цел да опише вакъфската собственост на Еметуллах Рабия Гюлнош – майка на султан Ахмед III (1702–1730) (Kiel, 2017, p. 91). Освен три важни града – Търново, Свищов и Ловеч, и 24 села, в него фигурира и Елена. Регистърът е датиран от 29 март 1710 г. Освен вакъфски, Елена придобива и дервенджийски статут. Симбиозата между тези два статута се определя от редица изследователи като основополагаща за икономическия просперитет и демографското развитие на селището.

Подемът в социално и икономическо отношение на региона обаче е помрачен в средата на XVIII в. Избухват първите аянски размирици в Северна България. През 1747 г. Елхадж Муртеза и зет му сердар Ахмед извършават редица насилия в Разградско и заграбват от жителите на региона над 94 000 акчета (Mutafchieva, 1993, p. 52). През 1762 г. размирие избухва и в Казанлъшко. Тогавашният аянин Абдулбакъ и неговите двама сина – Селим и Ибрахим, започнали да вършат безчинства. Централната власт не успява да се справи с тях и отговаря на насилията им със закани за конфискация на имущество и издадени предупредителни фермани.

През 80-те години на XVIII в. проблемът с въоръжените групировки става все по масов. През 1780 и 1781 г. с месеци върлуват въоръжени разбойнически хайки както в южните, така и в северните български земи и Добруджа. През 1783 г. действат и редица разбойнически банди в Севлиево, които успяват дори да нападнат и разграбят Севлиево. Освен с вътрешните си проблеми, Османската империя трябва да се справи и с външните си врагове, започвайки войни с Австрия и Русия (1787–1791). С подписването на двата мирни договора

с Австрия (1791 г.) в Свищов и с Руската империя (1792 г.) в Яш, султан Селим III прави опит да умиротвори външнополитическата ситуация, за да насочи усилията си към вътрешните проблеми. Той предприема стъпки за прокарването на реформи в Османската империя. За съжаление срещу този негов опит за извеждане на държавата от вътрешната и външна криза се обявяват не само аяните, еничарите и духовенството, но и селското население поради факта, че реформите са свързани с нови данъци.

Нека да проследим как гореописаните събития се отразяват конкретно върху историята на Еленския край. Има няколко записа в Еленския летопис, които могат да бъдат свързани с кърджалийските размирици. В ред 2 на Еленския летопис се съобщава за убийството на хаджи Михо през 1788 г. (поправка Бобчев) (Drosneva, 2000, p. 148). Хаджи Михо може би е бил един от най-влиятелните жители на Елена по това време. Титлата хаджия сама по себе си говори за сериозни финансови възможности. Интересен е фактът, че той успява да осъществи това трудно начинание – поклонничеството, на фона на бушувашото разбойничество в Северна България и Тракия. Доколко е влиятелен хаджи Михо можем да установим и благодарение на теметтуат дефтер, съхраняващ се в Османския архив в Истанбул¹. Първата еленска махала е наименувана в дефтера „Хаджи Михо“. Явно той е най-важният и влиятелен местен първенец, който стои начело на махалата. Известността и значението му са толкова големи, че е нарушена традицията махалата да се наименува на своя свещеник. Поради каква причина този влиятелен еленски жител е загубил живота си, нямаме конкретни данни. Запазило се е само едно предание, че хаджи Михо е убит от еленския субашия по време на гощавка край близкото селище Разпоповци (Bobchev, 1899, pp. 603-607).

През следващата 1789 г., ред 3 от Еленския летопис е регистрирано убийството на бакал Михо и на Осман Келеша. Първият е известен с няколко неща. Като съдържател на бакалия и дребен търговец, той принадлежи към търговското съсловие на Елена. Също така той дава началото на една от видните еленски фамилии – Бакалови. Трето – той е особено известен като брат на видния еленски възрожденец поп Дойно Граматик. Преданието относно неговата гибел гласи, че е убит в двора на църквата „Св. Никола“ от колибари. Поради каква причина не става ясно.

Следващото регистрирано убийство е на Осман с прякор Келеша. Според М. Радивоев (Radivoev, 1920, p. 4) именно той е субашия на Елена по това време. Тук бих искал да свържа събитията в Елена с други събития, протекли пара-

¹ BOA, ML. VRD. TMT.d, 12752.

лелно, в близкия център на казата – Търново. В своя труд, посветен на кърджалийството, В. Мутафчиева цитира написаното от хрониста Джевдет за 1791–1792 г. за разбунтувалия се Чингиз Гирай – представител на кримските татари, заселен във Върбишко и действащ като местен аян и почти самовластен владетел през кърджалийския период (Mutaftchieva, 1993, p. 96). Подгонен от официалната власт заради безчинствата си, Чингиз Гирай успява да се добере до Търново и да се укрие при своя роднина търновския аянин Осман ефенди. Властите обаче го залавят. Наред с кримският размирник пострада и неговият помощник – Осман ефенди, заради оказаната помощ. Търновският аянин е екзекутиран, а неговото имущество е конфискувано. Много вероятно е, предвид административната връзка на Елена с Търново, това убийство, извършено в центъра на казата, да намира отзвук в местната хроника. Много е вероятно да не става въпрос за убийството на субашията Осман, а за убийството на търновския аянин Осман.

Интересно е, че тези две убийства – на бакал Михо и на Осман Келеша от края на XVIII в. в своята подробна статия за Еленския летопис Елка Дроснева разглежда като битова история (Drosneva, 2000, p. 152). Тя определя връзката помежду им като „хронологична“ – понеже са се случили в една и съща година. Наистина ли са „битови истории“ тези две убийства, станали в една и съща година, в самия пик на кърджалийските размирици? За връзката на гореспомнатия Осман ефенди с кърджалийските размирици вероятно говори и една приписка от миней от село Арбанаси (Paparazov, 1937, p. 59). Приписката гласи следното: *„1791 г. 25 октомври. Отсякоха главата на Осман ефенди и на още четирима в търновския конак.“* Явно е, че убийството на Осман ефенди е свързано с по-сериозни протичащи събития в региона, тъй като той е екзекутиран с още четирима души. Какви други събития биха могли да наложат екзекуцията на петима души, между които и аяна на Търново, ако не размирици и бунтове.

На ред 4 от Еленския летопис е засвидетелствано още едно убийство – на чорбаджи Стоян. Интересен е фактът, че предания свързват убийството на чорбаджи Стоян с колибари, които били недоволни от увеличен данък (Porgeorgiev, 1904, pp. 98-99), а като място на събитието се посочва двора на черквата „Св. Никола“. Като имаме предвид сведенията от Еленския летопис, можем да допуснем, че тук е направено преплитане на спомена с предходното убийство на бакал Михо. Чорбаджи Стоян остава в паметта на еленските жители със съграждането на моста при Горния боаз наречен „Чорбаджистоянов мост“ и според надписа е строен през 1780 г. Същевременно чрез дъщеря си Дойна се сродява с друг важния еленски род на Михайловските, чиято издънка е и Иларион Макариополски.

В същата година на убийството на чорбаджи Стоян (1790 г.) според Еленския летопис в Търново става войвода Емин ефенди от Самоков. Съпоставяйки информацията от летописа с други приписки и материали се получават разминавания в годините, което ни навежда на мисълта, че този запис е писан доста по-късно. Д. Караджова в своя обемен труд публикува редица приписки върху месецослов, притежаван от хаджи Йордан Кисъов (Karadzhova, 2014, p.12). На страница 12 от месецослова е записал следното: *„Родил съм се на сене 1791 хаджи Йордан по Петковден като са убили дяда Стояна.“* (Karadzhova, 2014, p. 12). На още едно място също отбелязва: *„Хаджи Йордан Кисъовски родил се на сене 1791: умрела майка му Стана 1803 сене, умрял баща, и хаджи Иван 1821 сене.“* Приписката потвърждава, че убийството на чорбаджи Стоян е станало през 1791 г. Ако се върнем на горекоментираните събития, ще видим, че има съвпадение във времето: приписка от Арбанаси твърди, че търновският аян Осман ефенди и други четирима души са убити на 25 октомври, а еленската хроника свидетелства, че чорбаджи Стоян също е убит през месец октомври (около 14–25 октомври)².

На ред 5 авторът на летописа поп Марко свидетелства, че в Търново войвода става Карахасеки. Много хайдути набил на кол и държал войводството си три години, т.е. от 1793 до 1796 г. От една друга приписка върху житие от Плаковския манастир научаваме следното: *„Да се знае, когато тука беше на Търново войвода Кара Хасекирата, седе 3 години, та беше сторил зап твърде, ала беше му данта твърде тежка и твърде беше гладно. Лисник жито по 40 гроша. Лето 1794.“* (Tsonev 1939, p. 110). В тази втора приписка отново се вижда разминаването с годините на управление на войводата Кара Хасеки. Плаковската приписка отнася неговото управление в интервала 1791–1794 г. От друга страна и двете бележки дават една и съща характеристика на Кара Хасеки: силно и безкомпромисно управление във всяко едно отношение.

Ред 6 отбелязва, че в Търново войвода става Мехмед ефенди Стамбоолу изпраща в заточение (*стори сюрдюн*) „Влата Матей“. Тук става дума за търновския митрополит Матей (1791–1802). Един от големите изследователи на Търновската митрополия – Иван Тютюнджиев, представя биографична бележка за него (Tutundzhiev, 2007, p. 179). Матей бил велик протосингел на Патриаршията (1776–1778), митрополит на Сяр (1778–1791), а от 1791 г. и търновски митрополит. През 1795 г. посещава Трявна, а през 1796 г. заради доклад на търновския войвода Мехмед ефенди е временно заточен. След около година е освободен и

² Еленския летопис с точната дата на смъртта на чорбаджи Стоян е неразчетен, Ел. Дроснева отнася смъртта му към 14 октомври 1789 г.

върнат на поста си в Търново. Остава в историята като „Матей незлобливи“ (Tutundzhiev, 2007, p. 180). По време, когато заема поста на търновски митрополит се случва разграбването на Арбанаси от кърджалиите.

Следващите два записа продължават да регистрират кърджалийските размирици в региона. На ред 7 на еленската хроника е документирано идването на Ибрахим Копрюлюоглу с войска и влизането му в Търново през 1797 г. Хрониката твърди: в Търново станали трима войводи Ибрахим Копрюлюоглу, Хаджи паша и хаджи Ибрахим. Вероятно това са трима претенденти, които в хода на кърджалийските размирици започват борба за поста в Търново. Следващият запис на ред 8 разкрива сериозното напрежение в разгара на кърджалийското време. Споменава се „Юсеин паша“ – Хюсеин капудан паша, зет и фаворит на султан Селим III, командващ войските на султана срещу отцепника Осман Пазвантоглу във Видин, който минава през региона. Вероятно през пролетта на 1798 г., по време на похода срещу Пазвантоглу, Хюсеин паша успява да разгроми Ибрахим Кюпрюлюоглу и впоследствие да го убие (Drosneva, 2000, p. 156).

Малко преди това на 20 февруари 1798 г. поп Йовчо от Трявна отбелязва, че даалите изгарят Трявна³.

На ред 10 е отражена продължаващата борба за управлението в Търново. Мемииш ага успява да влезе в Търново и три месеца остава на поста войвода. Властта му е оспорена от русенския аянин Исмаил ага Тръстеникооглу, който успява след битка да изпъди Мемииш ага от Търново и да стане войвода. Показателно за положението на местното население в условията на кърджалийските размирици е отбелязаният факт, че и двамата войводи настояват да им се плати данък джизие и данък върху овцете. Записът ясно показва, че хората са платили данъците си два пъти. Друга една приписка върху евангелие отбелязва следното: „Пиша аз Момчил грешник, да се знае, когато ... и взе Пазвантооглу Видинския санджак всичкия ..., та стана Мемииш ага войвода, та стана хаджи Юмероолу и повдигна Разградската каза да бият Пазвантооглу и да изпъдят от всяка касаба войводата. Лето 1800.“ (Angelov, 1963, pp. 63-64). В една своя статия Мария Шушарова разкрива детайли за аянството на хаджи Юмер от Разград (1787–1799 г.) (Shusharova, 2016). Той е един от дейните участници в конфликта между големите размирници Пазвантооглу и Тръстеникооглу. Авторката цитира и един документ, който се отнася за поредния поход на разградския аянин хаджи Юмер ага през юли 1800 г.: „Тези дни неочаквано почина разградския аян хаджи Йомероглу ага, когато минаваше с войските си, заедно с Йълъкоглу, през село Джюлюн на път за Търново ...“ (Shusharova, 2016, p. 434). При-

³ Държавен архив – Велико Търново, ф. 932К, опис 1, а.е 233, л. 1-2.

писката на Момчил е писана по време на организацията на похода на Юмер ага срещу търновския войвода Мечиш ага, вероятно през пролетта на 1800 г. Ред 11 от еленския летопис документира, че на Гергьовден 1800 г. даалите начело със султана (Върбишкия султан Гидай) нападнат и изгарят черквата „Св. Никола“ в Елена. В същата година (ред 12), летописецът поп Марко отбелязва, че търновският войвода Исмаил Тръстениклията е дал своето одобрение за направата на долната черква „Св. Богородица“ в Елена.

На ред 13 е засвидетелствано поредното убийство – на хаджи Панайот, извършено на Илинден 1802 г. Хаджи Панайот е емблематична фигура за историята на Елена. Освен, че го свързват по роднинска линия с дамаскинарят Йосиф Брадати, хаджи Панайот е брат на известния участник във Велчовата завера – хаджи Йордан Брадата. Отново в една приписка в молитвеник откриваме следния текст: *„Да се знай кога отидоха на Цариград поп Дойно, Йоан Кършув и хаджи Панайот за калето на „Възнесение господне“, лето 1800“* (Nachev, V & Fermandzhiev, N 1984, p. 122). Хаджи Панайот участва дейно в движението за духовно еманципиране на българите. Той е важен дарител, който поддържа местните храмове – отбелязан е в поменика на Къпиновския манастир с дарение на парични средства (парусия) (Tsonev, 1937). За него легендата разказва, че бил изключително богат, женен за млада жена, с която обаче нямали свои деца. Завидял на богатството и семейството му чорбаджи Иван Кисьов (баща на хаджи Йордан Кисьов, бъдещият предател на Заверата от 1835 г.) и подготвил неговото убийство. Хаджи Панайот бил убит от засада, на връщане от Търново, а хаджи Иван Кисьов се оженил за жена му и сложил ръка на богатството му. Предвид характеристиките на периода, бихме могли да поставим под въпрос тази легендарна история и да се замислим дали убийството е толкова „битово“ или по някакъв начин кореспондира с духа на времето и е част от хаоса и беззаконието в края на XVIII – началото на XIX в.

През 1804 г. даалите нападнат и опожаряват близкото до Елена село Присово. В същата година еленският чорбаджия хаджи Иван Кисьов и други еленски първенци успяват да организират възстановяването на изгорената стара черква „Св. Никола“ в Елена. Легендата разказва, че в продължение на 40 дни е трябвало да се дигне из основи черквата и да бъде покрита с покрив за да не бъде разрушена. За да заблуди търновския войвода, еленският чорбаджия заявява, че възстановяват стар хамбар. Работата по храма била постоянна, без почивка се работило на три смени, като няколко чорбаджийски съпруги са готвели на три смени за да успеят да съградят храма за 40 дни. След построяването на храма изографисването продължило седем години, като при него могат да се забеле-

жат характеристиките на няколко художествени школи на Балканите⁴. В подкрепа на това е надписът изсечен от поп Дойно Граматик през 1805 г. при освещаването на все още неизографисания храм⁵.

Ред 15 от еленския летопис документира убийството на Токатджикли Сюлейман в Тозлука от Мустафа паша (Байрактар) през 1804 г. В своето изследване на кърджалийството В. Мутафчиева дава допълнително сведения за Сюлейман Токатджикли. Последователно аян на Султанери, Фере и Гюмюрджина, той подпомагал Портата срещу разбойническите действия на Али Молла в Димотишко. Опитът на централната власт да наложи военно-административни реформи в империята в края на XVIII и началото на XIX в. – като създаването на нова войска и централизацията на управлението, превръща Сюлейман Токатджикли в неин противник. Още в края на 1803 г. Токатджикли се насочва на север от Тракия и заема Жеравна. Срещу него се изправят русенският аянин Исмаил Тръстеникоолу, аяните на Казанлък, Чирмен и др. Исмаил Тръстеникоолу е имал за задача да укрепи приходите на Стара планина, за да не допусне преминаването в Северна България на кърджалийските дружини на Кара Фейзи и Токатджикли. Като „капуджибашия и главнокомандващ“ Търново, Тръстениклиоглу се заема със задачата да унищожи новия размирник Токатджикли. В опита си да се спаси от натиска на коалиционните центристски сили от север и от юг, Токатджикли навлиза в Северна България, но при село Агакьой в Тозлука през септември 1804 г. е разбит от дружините на Тръстеникооглу (Mutaftchieva, 1993, pp. 305-309).

Анализирайки записите на Еленският летопис от периода 1788–1804 г. пред нас се открояват безелите на вихрещата се анархия в Османската империя на локално ниво. Освен отбелязването на войводите на Търново и случващото се с тях, важен акцент в хрониката са събитията, свързани с региона на Елена. Включени са убийства на чорбаджии, строителство на черкви и др.. По-късните летописни бележки, дело на продължителя на летописното дело на поп Марко – неговият син, са свързани със случващото се в по-голям географски ареал. Той включва сведения за войните на Османската империя с Русия, Франция, Сърбия.

Настъпилият хаос в Османската империя, породен от сериозни и дълги междусобици не успява обаче да наруши напълно ежедневието в региона. Ежедневният ритъм на живот се запазва до някаква степен и влиза в противоречие с наложените предразсъдъци, че смутното време ражда безвремие, т.е. няма

⁴ С особени благодарности за отделеното внимание на уредниците в музея в гр. Елена.

⁵ Музей гр. Елена. Каменната плоча се намира в близост до входа на черквата „Св. Никола“.

история, няма събитийност извън монотонната поредица от разграбвания и разрушения.

Социално-икономическо и културно развитие на Елена през 80-те години на XVIII в. и първото десетилетие на XIX в.

На фона на междусобиците и всеобщата анархия в Еленския регион се случват някои събития с българското общество. Дори да цитираме само някои от събитията, отразени в приписки от черковни книги, кондики, търговски тефтери и други паметници, пред нас се разкрива картината на не-прекъсване на социалния, икономическия и културния живот. През 1765 г. Стойко иерей (Софроний Врачански) прави първия препис на „История славянобългарская“ (Gurova & Danova, 1985, p. 305). В една от видинските черкви е направено позлатяването на иконостаса с паричните средства на хаджи Цвятко (Gurova & Danova, 1985, p. 306). Българи, като хаджи Нешо от Пирот (1776 г.) например, продължават да правят поклонение до Божигроб (Gurova & Danova, 1985, p. 306). Изгражда се храмът „Св. Сава“ в манастира Хилендар (1779 г.) с ктиторството на кир хаджи Тома и други (Gurova & Danova, 1985, p. 307). Във Видин през 1780 г. се изгражда чешма с паричната помощ на хаджи Димо (Gurova & Danova, 1985, p. 307). Социалният и културен живот на Елена не се различава от всеобщата динамична картина на културно, социално и икономическо развитие по българските земи. В града⁶ се изгражда черквата „Св. Никола“ с помощта на влиятелни еленски жители.

На базата на регистър за вакъфските имоти Махиел Кийл дава данни за икономическото и социалното развитие на Елена (Kiel, 2017, p. 107). Като едно от добре развиващите се занятия в селището е отглеждането на копринени буби. През 1579 г. копринени буби гледат само две села в Търновско: Балван и Долна Липница. През 1710 г. обаче коприна произвеждат шест села в Търновско, сред които са Елена и Къпиново. Всъщност още през 1697 г. има писмо на търновския войвода до централната власт с което се документира, че села като Елена, Къпиново и Златарица отказват да плащат десятък върху коприната, тъй като не техните села не фигурирали в предишния регистър (Kalitsin & Mutafova, 2012, p. 316). Освен с отглеждането на копринени буби еленчани се занимават и с отглеждането на овце. В Елена са регистрирани 12 000 овце, или по 24 овце на домакинство. „ . . . В регистърът от 1710 година записът е според обичайната практика. Привилегированото планинско селище Елена, например, има 12 000

⁶ В случая, използваме „град“ имайки предвид днешния административен статут на Елена като град. В теметгуат дефтер ML.VRd. TMT.d. 12752 за 1844-1845 г. Елена все още е отбелязана като село (карийе).

овце, или 24 овце на домакинство.“ (Kiel, 2017, p. 105). Авторът дава и други сведения. През 1710 г. в 24 села от вакъфа на валиде-султанката, включително в Елена, се произвеждат още зърно и пчелен мед. Логично, въз основа на наличните суровини, Елена се очертава като местен център на копринения и вълнения текстил (Kiel, 2017, p. 106).

Освен икономически Елена и регионът се развиват и в културно и духовно отношение. Според еленския възрожденец П. Кършовски, Хилендарският манастир е поддържал метох в Елена от „незапомнено време“ (Radev, 2008, p. 98). В манастирската кондика е документирано таксидиотска дейност на йеромонах Партений в Елена през 1772, 1774 и 1777 г. Всички негови пътувания са придружени със солидни дарения от еленските чорбаджии. Протоигумен Йоан пък се завръща през 1781 г. от таксидитската си мисия в Елена със солидни дарения от 1570 гроша. Йеромонасите хилендарци Йосиф и Дамаскин (1805 г.) се включват в направата на стенописите на поправената църква „Св. Никола“. Друг хилендарец – Григорий в едно свое писмо до манастирската управа през 1806 г. моли да бъде изпратен още един монах, който да стане учител в килийното училище в Елена (Radev, 2008, p. 98). Запазена е подробна преписка между еленските чорбаджии и хилендарската управа по въпроса за нуждата от учител (Karadzhova, 2014, p. 35). Наличието на хилендарски метох в Елена със сигурност допринася за културното развитие на региона.

Освен образованието, подкрепа получава и градоустройственото развитие на Елена. Строи се нова църква, поправят се и се изграждат нови чешми, направен е калдъръм по времето на еленския чорбаджия Калчо през 1792 г. (Drosneva, 2000, p. 165). Важен момент в историята на града е изграждането на първата в района часовникова кула (1812 г.), което се случва отново благодарение на сериозната финансова подкрепа на еленските първенци.

Заклучение

Един от писмените паметници, които дават пряка информация за случващото се през годините на размирици и анархия и отражението на това напрежение върху конкретен регион е Еленският летопис. Несъмнено всеки един летописец подбира събития, които ще отбележи, спрямо субективната значимост, която той лично им придава. Какво от настоящето би трябвало да бъде предадено на поколенията? Отговорът е видим. Събитията, случващи в Елена, са преплетени с общоимперски факти относно анархията и външнополитическите проблеми. Записите в летописа на поп Марко засягат както държавни и обществени структури, кърджалийски главатари, така и местни първенци и битността на еленското общество. В опита си да щрихираме икономическото и социално

развитие на Елена и региона на фона на бушуващите размирици в Османската империя извеждаме на преден план парадокса на паралелно протичащите анархия и необратимото икономическо и социално развитие. В лаконичните си летописни бележки поп Марко отразява пълната несигурност и беззаконията в края на XVIII в. Същевременно в редица други източници откриваме неспирният ритъм на всекидневния живот – таксидиотството, поклоненията на Божия гроб, изграждането на църкви, чешми, калдъръми и часовникови кули. Съпоставянето тези два процеса неминуемо води до едно заключение: думата „анархия“ произлиза от гръцки и в буквалния смисъл означава „без господар“ или в по-широк мащаб „без власт“. Бенджамин Тъкър пише „[анархията] *не е отсъствие на ред, както много хора си мислят, а отсъствие на господство*“ (Tucker, p. 13). Следователно липсата на господство не спира в никакъв случай социално-икономическото и културно развитие на Елена и прилежащият ѝ регион в съществуващия и наложен ред във всички сфери на всекидневния живот.

Приложение 1. Еленски летопис

1. 1793 дигнаха пак турци сефер сас московеца и зе московеца азия и исмаил и сториха пак барашикь на бабадааа за една година бяши сефер
2. 1788 убиха хаджи Миха
3. 1789 убиха бакал Миха и Усман Келеша
4. 1790 убиха чорбаджи Стояна октомври ЪД в неделя и убиха капуджибашията ѝ ста войвода Емин ефенди от Самоков и държа г години
5. 1793 стано войвода КараХасеки и много хайдуту наби на кол и държа Търново години
6. 1796 стана войвода Мехмед ефенди Стамболлу и стори сюрюн Влата Матея
7. 1797 и в тази година дойде Копрюлюулу с пазвански аскер и влезе в Търново и станаха трима войводи уртаци Кюпрюлюоглу Ибрахим аа и Хаджи паша и хаджи Ибрахим
8. 1798 Юсеин паша уби Кюпрюлюоглу накараману ѝ стана турна аса уртак
9. 1799 сториха Иленците давия с Кованлъчани и утърваха Саба Добрува сас султана исас Индже войвода
10. Дойде Мемиш войвода от Видин и седя в Търново месеци и в тази година дойде Тръстениклията Исмаил аа та взе Търново с бой и изпъди Мемиш войвода и стана той войвода и платиха хората по два хараца и овцете платиха два пъти
11. 1800 и в тази година дойдоха даалийците със султана в Елена на Гергьовден и изгориха черквата стому Николаю

12. 1800 и в тази година дади изин Исмаила та направиха долната черкова св. Богородица
13. 1802 убиха хаджи Панайота на Илинден
14. 1804 направи се храм св. Николай от основи нова и в тази година даа-лийците изгориха Плаково
15. 1804 и в тази година бастиса Мустафа паша Токатджикли в Тозлука като бягаше
16. 1810 стана глад голям 1: ока брашно: 45 пари и в тази година стана се-фер с московеца и дунавските скели стори зап московеца и взе Добруджа Си-листра, Никопол, Плевен, Враца, Ловеч, Севлиево, и развали са турската войска на Батин и солта стана: 45 ока
17. 1811 запря Московеца турци на адата сред Дунава и много аскер изм-ряха от зимата и от глад и зароби 200 хиляди войска и след една година пак ги пусна.
18. 1812 сториха сефер Московеца и Френеца и пусна Московеца френца в неговата земя и изгори Москва и изби френската войска
19. 1813 дигнаха турците войска върх Сърбите на Карадаа та се биха с Ка-ра Георги за да отърват Белград от сърбите дето им го бяха взели в година 1809
20. Поднови се църковния параклис Успение на Пресвета Богородица и направиха отгоре удайте и заградиха двор насокулу отдолната страна и в тази година мор голям на хората.

REFERENCES

- Angelov, B 1963, From P. Sirku's manuscript collection, Proceedings of St Cyril and St Methodius National Library, vol. 3, pp. 63-64. (in Bulgarian)
- Drosneva, E 2000, *Pages in the Literary Life of the Renaissance: The Chronicle of Elena, in Europe and Bulgaria. Collection in memory of Prof. Hristo Gandev*, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", Sofia. (in Bulgarian).
- Gurova S & Danova N 1985, *A book about Bulgarian Pilgrims*, Akademichno izdatelstvo 'Marin Drinov', Sofia. (in Bulgarian)
- Kalitsin, M & Mutafova, K 2012, *Selected Ottoman Documents for Tarnovo and Kaza of Tarnovo*, Univesitetsko izdatelstvo 'Sv. sv. Kiril i Metodi', Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Karadzova, D 2014, *Sliven and Elena during the Revival Period. Contribution to Research*, Bolid-INC, Sofia. (in Bulgarian)
- Kiel, M 2017, Demographic changes in Danube Bulgaria 1480-1710, in *Bulgaria under Ottoman rule*, Tendril, Sofia. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1993. *Kirdzhalis Time*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

- Nachev, V & Fermandzhiev, N 1984, *We wrote to know (Notes and Chronicles)*, Izdatelstvo na OF, Sofia. (in Bulgarian)
- Papazov, D 1936, The village of Arbanassi. Personal memories and collected data, *Sbornik na BAN*, vol. 31, pp. 1-100. (in Bulgarian)
- Radev, I 2008, *Taxidiosis and taxidotes in the Bulgarian Lands in the 18th – 19th Centuries*, Akademichno izdatelstvo 'Marin Drinov', Sofia. (in Bulgarian)
- Shusharova M 2016, A Deliorman Ayan Story from the End of the Eighteenth Century, in *Collection in memory of Elena Grozdanova*, Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)
- Tsonev Z 1939, Plakovo Monastery of St. Elijah, Collection of Elena, Sofia, p.20
- Tucker B 1893, *Instead of a Book by a Man too Busy to Write One. A Fragmentary Exposition of Philosophical Anarchism*.
- Tutundzhiev I 2007, *The Archdiocese of Tarnovo in the 15th – 19th Centuries*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Stanimir Dimitrov – PhD student

'St Cyril and St Methodius' University of Veliko Tarnovo

E-mail: staski2@abv.bg

**КРИЗИ И ВЪЗМОЖНОСТИ: ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ
ПРЕЗ XIX В. И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ ВЪРХУ СТОПАНСКОТО
РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
(ПО ПРИМЕРА НА ТРЕВНЕНСКИЯ РЕГИОН)**

Гергана ГЕОРГИЕВА

Abstract: *Based on case studies from the territory of kaza of Tarnovo, the correlation „crisis – opportunities“ in economic development is being explored. In the nineteenth century, a high demographic growth of the population was observed in the Bulgarian lands, followed by a shortage of land. The uneven distribution causes seasonal and permanent labor migrations of the mountainous population from Tryavna and Gabrovo to certain regions – the Northeastern Bulgarian lands, Dobrudzha and the Danube cities. There is also a specialization of the mountain population in activities that were practiced outside the villages. This is how revenue sources were sought in other parts of the Balkans. Comparison of the size of the land conquered by each household shows that the examples considered in Tarnovo differ significantly from other regions in today's Bulgarian lands. Economic development in the nineteenth century was definitely based on many case studies that were very different from one another.*

Key words: *kaza of Tarnovo, Tryavna, demographic growth, shortage of land, seasonal labor migrations.*

JEL: N 33, N 53, N 63, N 93

Кризата е ситуация в дадена социална или икономическа система, в която тя функционира неоптимално или затруднено. Нейните основни характеристики са несигурност, заплаха, необходимост от промяна. Кризата е нестабилно или опасно състояние, което се нуждае от бързо решение. Трябва да се отчете обаче, че източните култури дават друг прочит на термина. В китайския език думата за кризата се разбира като *опасност*, но и като *възможност*. В изложението по-долу ще се опитам накратко да ви представя ситуацията в българските земи в средата на XIX в., разгледана през призмата на рамката „криза – възможност“.

Историците твърдят, че през XVIII и XIX в. се наблюдава демографски подем, който предизвиква сериозни промени в демографската структура на бъл-

гарските земи. С оглед по-стегнатото настоящо изложение ще се опра на изводите, формулирани от Щелиян Щерионов в книгата му „Демографско развитие на българските земи през Възраждането“. Въз основа на изследване на статистически данни за периода, както и наличната литература, той обобщава: „В края на XVIII и началото на XIX в. се наблюдава активизирано движение на населението от селата към градовете, провокирано от няколко различни причини. Като една от тях се сочи икономическият подем, особено при занаятчийството – чийто екстензивен характер изисква концентрация на значително количество работна ръка. *Така градовете се превръщат в притегателни центрове за много практикуващи този поминък селяни.* През този период се наблюдават първите признаци на „пренаселване“ на нашите села.“ (Shterionov, 2012, p. 338). Нарастването в броя на обитаващото ги население довежда до намаляването на количеството обработваема площ, падаща се на един жител, което ограничава възможностите за нормалното изхранване и съществуване на селското население. Това обстоятелство принуждава много, най-вече млади и несемейни мъже, да напускат родното си огнище и да търсят по-добри условия на живот в градовете.

Интересно е да се отбележи, че границата между по-ниския и по-високия прираст на населението в градовете се отнася към 40-те години на XIX в. (Shterionov, 2012, p. 403). Тази граница може да бъде свързана със стабилизирането на икономическото и политическо развитие, което поставя края на дълъг период на войни и анархия по време на кърджалийския период. Така, въз основа на демографските данни, 40-те години на XIX в. могат да се характеризират с демографски възход и стопански подем.

Сам по себе си този процес не може да се определи като криза. Дори напротив – той има положителни отражения върху развитието на обществото. Като например съчетаването на демографския подем с развитието на занаятите и зараждащата се прото-индустриализация, забързването в темповете на развитието на търговията, предизвикани от все по-сериозното присъствие на българските пазари на търговци и стоки от страни като Англия, Франция, Австрия. Всичко това, от икономическа гледна точка, може да се определи като „икономически растеж“. Свободната работна ръка, резултат от демографския бум, е потенциал за икономическо развитие. Демографският ръст обаче предизвиква и други ефекти върху стопанското развитие на българските земи. Като например проблемът със земята.

Историците, които се занимават със стопанската история на XIX в. регистрират въпроса за разпределянето на земята и нейното владение като основен проблем на българското село, който трябва в бъдеще да намери своето решение (Hristov, 1976; Gandev, 1976). Много изследвания, за съжаление, се фокусират

върху изкуствено маркираната линия българи – турци, пряко асоциирана с опозицията експлоатирани – експлоататори и не успяват да отграничат местните специфични особености на въпроса за земята. Може би единствено изследванията на Страшимир Димитров хвърлят някаква светлина върху реалните проблеми и обръщат внимание на детайлите на този сложен въпрос (Dimitrov, 1955, pp. 3-34; Dimitrov, 1958, pp. 84-98; Dimitrov, 1960, pp. 225-271). Вторият проблем в този сложен въпрос е, че като емблематичен случай за изследване се използва районът на Видинско. Той е специфичен поради няколко причини – статутът му на гранична зона (серхад) се отразява върху статута на земята и правото на нейното владение (Dimitrov, 1972; Radushev, 1996, pp. 187-214; Gradeva, 2002, pp. 84-114;). Всъщност, местните еничари и спахии посредством насилие успяват да отнемат тапиите на местните селяни християни и да получат насила и с измама правата върху земята. Отново ще повторя, че този локален пример се посочва като емблематичен и много често стои в основата на разглеждане на въпроса за земята през XIX в. Той обаче не е тъждествен със ситуацията в други части на Балканите и по-конкретно в българските земи. По-задълбоченото разглеждане на данните показва, че локалните примери се различават съществено (Güran, T 1980; Todorov, 2018; Nedelcheva (in print); Dimitrov (in print)).

Бих искала да погледна обаче този проблем в конкретни параметри – разглеждайки един конкретен регион. Търновска каза е много интересна административна единица. В средата на XIX в. тя включва обширна територия, чертаеща в общи линии днешна Централна Северна България от билото на Балкана в Габровско и Тревненско до равнинните части на Павликенско и Горнооряховско (Georgieva, 2018b, pp. 190-191). На изток стига до района на Омуртаг и Котел, а на запад почти до Ловеч и Троян. В тази административна единица има различни климатични и географски зони – от равнинни, до нископланински и планински зони. В нейните планински части проблемът със земята е особено болезнен.

Нека погледнем конкретно селото Трявна и прилежащите му колиби и махали. В един османски дефтер от 1845 г. в Тревненско са регистрирани 123 махали и едно село, в които живеят общо 1 621 данъкоплатци с техните домакинства, стопанства и доходи (средно по 10 домакинства в махала)¹. Населението залага основно на занаятия, несвързани със земеделие, по-скоро основаващи се на наемен труд – жетварство (известно като оракчийство); коларство (кираджийство) и строителство (дюлгерство). В османските данъчни регистри са отбелязани ниви в порядъка на 10–15 дьонюма (като това включва обработените и оставени на угар земи). Притежаваните от домакинствата земи рядко надви-

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, ML. VRD. TMT.d, 12753.

шават 20–30 дьонюма. Тези земи са крайно недостатъчни за изхранването на едно семейство². Разликата в регионите е много голяма като се има предвид, че по същото време селяните в Разградско притежават средно между 6 и 8 дьонюма, а в Добруджа 30 и 44 дьонюма (Todorov, 2018, p. 267).

Главите на домакинства без изключение се регистрират като земеделци („ербаб-и зараатдан“), но в същото време посочват доходи от кираджийство или дялгерство, които са по-големи от тези, идващи от земите и животните в стопанството им. Към тях трябва да прибавим и регистрираните *вътре* в домакинствата 1 367 синове и братя, които са част от домакинството на бащата, респективно по-възрастния брат, но носят отделни доходи от наемен труд. Занятията, които упражняват тези мъжки членове на домакинствата в работоспособна възраст се свеждат до дялгерство, оракийство (жетварство) и кираджийство (коларство, или по-конкретно превоз на стоки срещу заплащане). Тоест, една голяма част семействата не са нуклеарни, а са сложни семейства, като включват синове и братя в работоспособна възраст. Изворите не дават сведения дали последните са женени или неженени, но те участват с доходите си в общия доход на домакинството. Трябва изрично да уточним, че това не е пълният брой на синовете и братята, които живеят не-самостоятелно, в чужди домакинства. Към тях трябва да се прибавят и тези, които работят в стопанството на бащата/поголемия брат, но не получават заплащане и съответно не декларираят свой доход.

Тоест, посочените ограничени дьонюми земя са изключително малко, ако се разделят на броя на членовете на едно домакинство. Те определено не достигат за изхранването му. Затова *земята не е основен източник на приходи в региона* и на членовете на тези планински семейства се налага да търсят приходи извън населеното място, в което живеят.

Друг османски данъчен регистър от типа джизие дефтер от 1847 г., разкрива *къде* практикуват своите занятия тези млади мъже. Това става ясно благодарение на допълнителните бележки, вписани за всеки от тях. Най-често се среща изразът „на грат“. Под „град“ в дефтера се разбира Търново. Както споменах, Тревненско влиза в Търновска каза и до 60-те години на XIX в. в региона на цяла Централна Северна България *няма друг град освен Търново* (Georgieva, 2018b, p. 197). Това е административният и търговски център и за тях това е „градът“. Среща се също така изразът „на село“. В този случай под *село* се ви-

² Стефка Първева цитира канунnamето на Сюлейман I, според което в основата на райетския чифлик стои един чифт земя, който се равнява на „70–80 дьонюма първокачествена земя, 100 дьонюма средна земя, или 130–150 дьонюма долнокачествена земя“ (Parveva, 2011, p. 140).

зира Трявна. Трявна е центърът на региона и също основно средище за тези махали и колиби. Това е религиозният център, където слизат да се черкуват „махлените“ и търговският център – тук се извършва единственият ежеседмичен пазар в региона (Georgieva, 2018a, pp. 640-641). Според посочените в дефтера бележки 23% от младите мъже търсят препитание в Търново (121 бр. от общо 518; на село – 3). Останалата част се концентрират основно в Добруджа и по Черноморието. Най-често се споменават Пазарджик, т.е. Хаджиоглу Пазарджик, дн. гр. Добрич, следван от „Добруджа“, а в по-редки случаи тревненци търсят препитание в Балчик, Варна и в района на „Черно море“ (sic!)). Ако към тази група се допълнят и работещите в Разград, Русе (с Червена вода) и Шумен, се очертава насоката на сезонна работа, а в по-късни години и на миграции, към Добруджа и цяла Североизточна България. По-малко са хората, които работят в близкия регион, като изключим Търново. По няколко души има в Горна Оряховица, Килифарево, Габрово и Котел. Много слаба е тенденцията за насочване на работната сила към южнобългарските земи – има редки споменавания на Казанлък, Чирпан и Загора (Стара Загора). Най-рядко се споменават северозападните български земи – има няколко спорадични споменавания на Видин. Така можем да заключим, че тревненци търсят препитание и приходи в близкия район – основно в Търново или в Североизточна България и Добруджа.

Можем да кажем, че тази тенденция на гурбетчийство и сезонна работа, която измества земеделието, е валидна за целия централен планински регион. Данните от османските регистри са напълно съпоставими и в унисон с изводите в изследванията на местни краеведи, като Петър Цончев например, които са успели да съберат и опишат целия наличен изворов материал на български език, както и да осмислят до голяма степен цялото знание за местната история. Петър Цончев нарича явлението „чужбинарство“, а не по-често срещаното в литературата „гурбет“. Той пише: „Неблагоприятните условия за добро земеделие в Габровско са принуждавали значителен брой работни ръце да търсят през известни месеци от годината прехрана навън [...] Чужбинарството като явление в стопанския живот на Габровско не се знае точно от кога датира, но всеки случай е преди XIX в. Колкото до обстоятелството, че е резултат главно на икономически, а не на политически и други причини, говори неговото прогресивно развитие, както преди така и след освободителната епоха. [...] Габровският селянин е чужбинувал главно като дялгерин и жетвар. Заминаването на дялгерите е ставало поединично, за по-близки села и градове и на малки или по-големи групи от 15-20 души за по-далечни места. [...] Заедно с възрастните отивали и малки 14-18 годишни момчета, чираци [...] В първата половина на XIX в. в Габрово са идвали и някакви арнаути да събират дялгери за Добруджа. Имало е по-бедни

селяни от Габровско, които за коситба и жетва са отивали косачи или жетвари в по-близки околии и като се привърши работата връщали са се в село, да привършат за 1-2 седмици своята полска работа, която в Габровско настъпва с 2-3 седмици по-късно отколкото в полето, след което пак са заминавали като дюлгери, в по-далечни краища, за да се върнат чак към края на октомври. [...] Чужбинари-дюлгери са давали всички селски общини от Габровско, но тия с развито занаятчийско производство по-малко. (Tsonchev, 1929, pp. 36-39).

Ситуацията в равнинната част на Търновска каза е по-различна – там има повече и по-плодородна земя. За пример ще използваме село Лясковец, което е достатъчно добре представено във възрожденската литература. Независимо от наличието на първокласна плодородна земя в изобилие, Павел Калянджи и Цани Гинчев свидетелстват в своите произведения, че в Лясковец се чувства сериозен недостиг на земя. „От много старо време в Лясковец винаги се е чувствала нужда от земя. Това е причината населението да изкоренява горите към с. Добри Дял и Козаревец.“ По този повод Цани Гинчев пише: „Понеже в онова време хората били по-земерелци от сега, а нивити им ставали от година на година все по-малко за сяка челяд, то и те се впуснали да коренят тая прекрасна гора за ниви – коренежи. Да им раздели някой гората съразмерно на къща или на душа нямаше. Сякой коренеше и заграбваше колкото може повече и на няколко места се бях били някои съседи.“ (Draganova, 1994, p. 84). П. Калянджи пък свидетелства: „При голямата теснотия и от многото народонаселение няма нито един лясковчанин достатъчно за препитание земя. Беден човек има не по-много от пет или десет дюлюма, а среден от 25 до 30, не по-много ще ся намерят от 10 човеци, кои имат на 400 дюлюма. Затова са принудени да предприемат дълъг вървеш по чужди далечи земи.“ (Draganova, 1994, p. 84).

Самият процес на заграбване на земята е описан много детайлно в една дописка: Хаджи Досю, чорбаджия в Лясковец, имал чифлик и добитък в земите на с. Мерданя. Но пасбищна земя, където да пасе добитъка, той нямал. Затова си направил кошара сред чертовската мера и впуснал добитъка си да пасе из гората. Чертовските и лясковските жители започнали да протестират. Но нямало ефект. Постепенно хаджи Досю завладял и гората и започнал „да пъди и да бие селяните, загдето секат дърва“. После забягнал в Русия. Турските власти продали имота му на местен мюсюлмански първенец – хаджи Дервиш. На мястото на кошарата той си построил къща и твърдял, че за нея има тапия от дядо си. По-късно накарал лясковските мухтари да подпечатат тапията му и така узаконил заграбването на земята. Така Хаджи Дервиш станал собственик на 1 500 дюлюма земя. Продължил да увеличава имотите си като заграбвал общи земи и

гори от околните села Добри дял, Босилковец, Голяма усойна и Дулята и заграбил 3 000 дьонюма гора. След време си извадил тапия за мерата на Чертовец и Лясковец. Така притежавал 5 500 дьонюма. В дописката се казва: „хората от Лясковец знаят, че хаджи Дервиш и баща му бяха последните сиромаси на Драгижево“. Днес обаче той е деспот за всички околни села (Draganova, 1994, pp. 84-85).

Тези сведения съвпадат с данните, посочени в османските регистри. През 1845 г. в Лясковец по-голямата част от мъжкото население в работоспособна възраст вече е специализирано в градинарство (бахчеванджийство), което практикува *извън* селището. Има данни за градините на лясковчани във Влашко и Трансилвания през същия период (*Bulgarians in Romania*, pp. 40-41). От 801 души, регистрирани данъкоплатци, 45% (365 души) са градинари; други 29% (232 души) са земеделци (ербаб-и зираатдан), а 13% (106 души) са копачи (чападжийи). Това прави общо 87% от мъжете данъкоплатци, които се занимават с различни земеделски дейности като по-голямата част от тях практикуват *извън* населеното си място (Georgieva, 2015, p. 214).

Данните водят към извода, че процесът на неравномерно разпределение на земята и появата на проблеми, свързани с недостиг на земята и недостиг на приходи се появява по-рано. Намирането на алтернативни източници на приходи извън селището и масовото практикуване на сезонна работа, налагащо трайно отсъствие на мъжкото население от селището, е започнал преди 40-те години на XIX в. Всъщност, османските документи от 40-те години на XIX в. очертават една картина на вече формирани специализирани общности от сезонни работници. Което показва, че споменатите процеси на имуществена диференциация, заграбване на земята и съответно обедняване на част от населението са се развили в предходните десетилетия.

Друга е гледната точка на приемащите градове. Николай Тодоров изследва ябанджийските тезкерета, запазени в няколко града. Това са документи, издадени от местните османски власти, които разрешават практикуването на даден занаят на външни хора (ябанджийи) в рамките на конкретен град под формата на гурбет – временно установяване. Обработени са 1 957 тезкерета на хора идващи от различни части на Балканския полуостров и установяващи се в селата и градовете на североизточните български земи и Добруджа, концентрирани предимно в периода 1868–1870 г. (Todorov, 1972, p. 345). Тези „външни“ лица съставляват 6% от населението на градовете, а в случая с Хаджиоглу Пазарджик (дн. гр. Добрич) се достига до 33%. Тези данни напълно кореспондират с данните за тревненските гурбетчийи в джизие дефтера от 1847 г. Една група образуват лицата от старопланинската област като Котел, Сливен, Омуртаг, Търново, Габ-

рово и други по-малки балкански селища. Друга идват от Тракия (Пловдивско, Казанлък, Одрин, Лозенград, Бунар Хисар). Трета – от Македония, включително и Кюстендилско. Четвърта група са лицата от Североизточна България и Добруджа, които търсят поминък извън своите селища (Todorov, 1972, p. 348). Данните показват, че най-много са хората от Старопланинския регион – 681 души, предимно християни, но и 91 мюсюлмани (Todorov, 1972, p. 349). Специално от Търново и Търновско идват 241 души (217 християни и 23 мюсюлмани) или 12% от всички регистрирани ябанджии в Добруджа и североизточните български земи (Todorov, 1972, p. 351). От събраните данни се вижда, че най-многочислена е миграцията от Търново и Търновско, почти три пъти повече от тази на селищата, които се нареждат непосредствено след Търново. Също така – миграцията от селищата на Средния и Източния Балкан е няколко пъти по-голяма от тази на останалите места. Тоест, имаме *специално* насочване на хора от тези краища (Средния и Източния Балкан) към североизточните български земи и Добруджа. Отчасти това явление се обяснява с изградените стопански връзки между Добруджа и Източния Балкан и изградената икономическа общност между тях, основана на развитие на едро скотовъдство в добруджанската равнина и развитието на свързаните с него занаяти в балканските селища и по-конкретно в ареала на Котел, Жеравна и Сливен. Но в същото време Търново и Търновско изпреварват по брой изпратени гурбетчии региона на Сливен/Котел. *Следователно, става въпрос за други причини за миграция, и за „някои специфични прояви на това явление, какъвто е примерът с Търново“* (Todorov, 1972, p. 351).

Така населението на Търновска каза е част от хората, които участват в развитието на икономики в други региони, и по-специално в Добруджа и североизточните български земи в резултат на икономическите затруднения и кризи, които протичат в родните им места. Този процес на сезонна миграция през 40-те години продължава да се развива и през 50-те – 70-те години на XIX в., като взема обаче нови размери и измерения. През 60-те години значението на Търново като търговски център запада, заедно със западането на значението на пътя Влашко – Свищов – Търново – Габрово към южните български земи и Беломорието (Draganova, 1968, pp. 73-88). Тогава хората, практикували сезонна работа, предприемат една по-радикална мярка на трайна икономическа миграция в посока североизточна България и дунавските градове. Миграциите от балканските към равнинните райони се запазват като трайна тенденция през целия XIX в. След Руско-турската война от 1877-78 г. и създаването на Княжество България, по спомени и семейни свидетелства, много семейства от Тревненско и Еленско „слезли“ от планината в Горнооряховско, Поповско, Омуртагско и заели освободените от преселилите се турци земи.

REFERENCES

- Bulgarians in Romania, 17th-20th Centuries. Documents and materials* 1994, Akademichno izdatelstvo "Marin Drinov", Sofia. (in Bulgarian)
- Gandev, H 1976, *Problems of the Bulgarian Revival*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2015, Lyaskovets – A Balkan City and Its Economic Development in the Middle of the 19th Century, *Izvestiya na RIM-Gabrovo*, vol. 2, pp. 209-226. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2018a, Tryavna in the Middle of the 19th Century, in *Godishnik na Istoricheskiya fakultet na Velikotarnovskiya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*. *Izledvaniya v chest na 60-godishninata na prof. din Ivan Tyutyundzhiev*, vol. 1 (33), pp. 640-660. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2018b, Notes on the Territorial-Administrative Division of the Balkans and the Place of Tarnovo Sandzhak / Kaza in It, in *Godishnik na Istoricheskiya fakultet na Velikotarnovskiya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*. *Izledvaniya v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova*, vol. 2 (34), pp. 190-203. (in Bulgarian)
- Gradeva, R 2002, War and Peace on the Lower Danube: Vidin at the End of the Eighteenth – Beginning of the Eighteenth Century, in *Balkanite mezhdu mira i voyната*, Ivray, Sofia, pp. 84-114. (in Bulgarian)
- Güran, T 1980, Structure économique et sociale d'une région de campagne dans l'Empire ottoman vers le milieu du XIXe s.: étude comparée de neuf villages de la nahiye de Koyuntepe, Sanjak de Filibe, CIBAL, Sofia.
- Hristov, H 1976, *The Agrarian Question in the Bulgarian National Revolution*, Nauka i izkustvo. Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S 1955, The farmstead in Bulgaria in the 1850s and 1870s, *Istoricheski pregled*, 2, pp. 3-34. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S 1958, Towards the History of Chifliks in Rousse, *Istoricheski pregled*, 4, pp. 84-98. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S 1960, On the Class Stratification among Peasants in Northeastern Bulgaria in the 1870s, *Izvestiya na Instituta po istoriya*, 8, pp. 225-271. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S 1972, *The 1850 Uprising in Bulgaria*, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, Sofia. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S. Elena Villages according to the Temettuat Defeter from 1844-1845, *Proceedings of Regional Historical Museum-Gabrovo*, (in print). (in Bulgarian)
- Draganova, T 1968, The Economic Development of Veliko Tarnovo during the Revival Period, *IOIMVT*, vol. 4, pp. 67-89. (in Bulgarian)

Draganova, T 1994, Social, Economic and Political Development of Lyaskovets in the Second Half of the 19th Century, in *Lyaskovets v minaloto*, PIK, Sofia, 1994, pp. 75-108. (in Bulgarian)

Nedelcheva, N. Farmers in Deliorman (on the Example of Settlements in Nahiye Kara Lom), in *Silistra and Dobrudzha – Time and Space* (in print). (in Bulgarian)

Parveva, S 2011, *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century*, Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, Sofia (in Bulgarian)

Radushev, E 1996, The Ottoman Border Periphery (Serhad) in the Nikopol Sandzhak in the First Half of the 16th Century, in *Balgarskiyat shestnadeseti vek*, Sofia, pp. 187-214.

Shterionov, Sht 2012, *Demographic Development of the Bulgarian Lands during the Revival Period*, Faber, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Todorov, N 1972, *The Balkan City of the 15th-19th Centuries. Socio-Economic and Demographic Development*, Izdatelstvo Nauka i izkuvstvo, Sofia. (in Bulgarian)

Todorov, N 2018, Towards the Demographic and Economic History of North Dobrudzha, in *Godishnik na Istoricheskiya fakultet na Velikotarnovskiya universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“*. *Izsledvaniya v chest na 60-godishninata na prof. d-r Krasimira Mutafova*, vol. 2 (34), pp. 258-287. (in Bulgarian)

Tsonchev, P 1929, *From the Economic Past of Gabrovo*, Pechatnitsa Hudozhnik, Gabrovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Gergana Georgieva – Associate professor, PhD

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

2, Teodosiyi Tarnovski Str., 5000 Veliko Tarnovo

E-mail: gergana_ig@yahoo.com

ТЪРГОВИЯ ВЪВ ВРЕМЕ НА КРИЗА – РАЗГРАД ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX В.

Невена НЕДЕЛЧЕВА

Abstract: *The study presents the socio-economic development of Razgrad in the first half of the 19th century. Emphasis is placed on the economic and political changes in Ottoman society, the robbery and ayan anarchy in the region. New unpublished data on traders in the city and their social and economic status have been introduced. The focus of the study is on people engaged in commercial activity in Razgrad. The text provides information about their households, incomes and taxes. The economic structure of the merchants, the peculiarities of their territorial organization, their confessional structure and some details of the economic development of this community in Razgrad are discussed.*

Key words: *merchants, crisis, Razgrad, sedition, trade, temettuat defters.*

JEL: N33, N73

В края на XVII в. и през целия XVIII в. Османската империя води все повече и често неуспешни военни кампании. Ангажирани с външнополитическите си проблеми, вътре в страната централната власт отслабва за сметка на все по-засилващите се местни феодали – аяните. Не са редки случаите, в които те са свързани с разбойнически прояви по места или самите те организират такива в локалната борба за надмощие. Делиорманът, със своето географско разположение, се превръща в регион, в който разбойничеството намира благоприятна почва. Грабежите и убийствата на преминаващи търговци, кореспонденти, длъжностни лица и обикновени пътници са чести явления. Това силно разстройва както ежедневието на хората, така и местната икономика и възможността за търговски стокообмен.

През целия XVIII в. в региона около Разград действат множество разбойнически групи като едни от най-известните са тези на Есир, Мечикоглу, Сатюоглу и др. (Hezarfen, 2004; Mustafa, 2014, pp. 564-578). Нападнат села, грабят къщи и добитък. Въпреки многобройните мерки, които местната власт предприема, за да се справи с тях, нападенията на пътници и хора от страна на разбойниците продължава през цялото столетие в Делиормана. В тази връзка Явашов

отбелязва, че „българският търговец мъчно е можел да посещава селата и то само въоръжен, предрешен в турско облекло, като турчин.“ (Yavashov, 1930, p. 155).

Едно от най-големите съткновения, с най-пагубни последствия за града, в което действащи лица са отделните аянски групировки, в съчетание с разбойнически групи от Делиормана, се случва в средата на XVIII в. Разград е завладян и опустошен от „въоръжена мюсюлманска тълпа“ от околните села, целяйки да наложат своята кандидатура за аянин на града и околията (Yavashov, 1930, pp. 91-96). В. Мутафчиева описва аянските размирици в града от 1747 г. като „най-ранният известен засега прецедент за аянско размирие...“ (Mutafchieva, 1964, pp. 202-208). Размириците в града и околията му не стихват и през втората половина на столетието (Schuscharova, 2016, pp. 406-436). Изворите ясно показват, че важен фактор в местните междуособици имат еничарите. Нещо повече, Шамдани-заде Сюлейман Ефенди, назначен през 1770 г. за кадия на Разград, споменава за „еничерски партии“ в борбата за аянлъка (Schuscharova, 2016, p. 411). Тези събития, свързани с местни размирици и вътрешни противоборства, Явашов описва като най-голямото нещастие и най-голямото премежdie, което Разград някога е преживявал (Yavashov, 1930, p. 91).

Нов погром Хезарград преживява по време на руско-турската война от 1828–1829 г. При оттеглянето си войските опожаряват града. Голяма част от българските му жители тръгват с войската, страхувайки се от отмъщението на турците. В писмо на руския генерал Дибич, адресирано до Губернатора на Южна Русия и датиращо от 30 април 1830 г., се споменава, че около 33 000 българи са се упътили към Бесарабия (Kiel, 2017a, p. 181). Според Явашов в следващите години една част се завръща от Бабадаг и се установява в Силистра или в силистренските села, някои преминават във Влашко, а някои се връщат и в Разград (Yavashov, 1930, pp. 103-104). Малката част българско население, което се завърнало, намерило Разград в развалини и напълно разорен. Явашов описва това събитие като „ново и последно масово заселване на Разград от завърналите се разградци и от преселници от другаде, главно от Търновско, Дряновско, Еленско и др.“ (Yavashov, 1930, p. 105).

След всички тези промени, които градът преживява през XVIII – началото на XIX в., теметтуат дефтерът от 40-те години на XIX в. ни дава добра представа за актуалното му състояние – демографско и икономическо¹. Именно този

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul, ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11943; ML. VRD. TMT.d, 11959; ML. VRD. TMT.d, 11961; ML. VRD. TMT.d, 11966; ML. VRD. TMT.d, 11968; ML. VRD. TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11970; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11972; ML. VRD. TMT.d, 11973.

тип османски опис в най-голяма пълнота може да покаже състоянието на стопанството в града, на професионалната му и търговска ориентираност.

За състоянието на икономиката в годините преди този кризисен за Разград период, имаме твърде малко сведения. Самото селище е основано като богоугодна фондация на великия везир Ибрахим паша около 30-те години на XVI в. Още в това столетие обаче Хезарград много бързо надхвърля статута си на религиозен център. Придобиването на градски статут и превръщането на Разград в център на каза още през XVI в. привлича много християни от съседните села или немюсюлмани, занимаващи се с търговия. В средата на столетието се споменават имената на много занаятчии, сред които има 12 табаци, даракчии, халваджии, шивачи, майстори на седла, ковачи, каменоделец и пр. (Kiel, 2017b, pp. 32-33). Посещавайки Хезарград през 1651 г. Евлия Челеби отбелязва, че към фондацията на Ибрахим паша се числят повечето от съществуващите 300 дюкяна в града (Yavashov, 1930, p. 87), което е ясен знак за добре оформен търговски център. Тези бегли споменавания ни сблъскват с един макар и млад по време на създаване, но добре организиран в търговско и икономическо отношение град.

След разрушенията от 1828 г. Разград постепенно се възстановява за живот. Селището е организирано в 10 махали, по-голяма част от които все още носят същите имена като в предходните столетия. Това без съмнение показва наличието на приемственост. Единствените две махали, които изчезват от кварталната структура на града са Махале-и Хаджи Ахмед и Арменската махала. В града живеят 1 289 домакинства, от които 1 053 (82%) са мюсюлмански и 236 (18%) християнски. Ако използваме приетия в науката индекс 5 за среден брой членове на семейство (Georgieva, 1999) ще видим, че в средата на века в Разград живеят 5 265 мюсюлмани и 1 180 християни. Това прави население от най-малко 6 445 жители.

През XIX в. икономическата структура на града вече е в завършен вид. Въпреки това не бива да се подминава и факта, че това е икономика, която е понесла сериозни сътресения и която е имала твърде малко време, за да се възстанови напълно. А твърде вероятно е да се мисли, че всички кризи, които изживява са я насочили в определена посока на развитие, превърнала се в нейна същност. В контекста на това е особено интересно да се проследи състоянието на търговския отрасъл от икономиката на Разград. Той би представлявал особен случай, оформен в контекста на специфично географско разположение и множество кризи, през които селището е преминало.

Това което се наблюдава като основна тенденция в стопанския профил на Разград е неговия ясно заявен земеделски облик. Самият Явашов отбелязва, че Разград в турско време е бил изцяло земеделски град. Според него със земеде-

лие са се занимавали „българското население в махалите Доброшка и Башбунарска, по-голяма част от турското население и твърде малко от гражданите еснафи българи от махалата „Варуш“ (Yavashov, 1930, p. 155). Изворите с които разполагаме напълно подкрепят това твърдение – 37 % от стопанската активност на гражданите е насочена в сферата на земеделието. В същото време дефтерът ни разкрива и голямо разнообразие на упражняваните занаяти и поминъци, ако разгледаме пълния им списък. Общият им сбор е 88 или толкова, колкото в близко разположения град Шумен (Georgieva, 2011, p. 537). Сред тях най-разпространени са търговците (бакали), шивачите (терзии) и одунджиите².

Извън преобладаващия брой земеделци в почти всяка махала се наблюдават и други професии, които придават на отделните градски квартали определена специфика. Така например в махала Ахмед бей една не малка част от вписаните лица се занимава с грънчарство (чомлекчий) – 25 домакинства. Характерни за махала Мустафа челеби занятия са тези, свързани с търговията. Това е основното препитание на 19 домакинства, от които 14 са бакали. Тясна специализация в сферата на кожарството и кожухарството се наблюдава в махала Искендер бей. Освен значителната група на лица, занимаващи се със земеделие (земеделци и копачи), една не малка част (60 домакинства) са табаци, гьонджии³, общари, сарачи и калпакчий. В най-старата квартална структура на Разград, оформена около джамията на Ибрахим паша, има регистрирани 27 различни професии. От тях 9 са в сферата на обслужването и търговията: бръснар (4), аяк туджар (2), бакал (2), беззаз⁴ (2), духанджия⁵, търговец на тютюн, кафеджия, хамамджия и амбулантен търговец (черчи). Християнското население в махалите Варош тясно се специализира в текстилния отрасъл, показателно за което е регистрираните 31 домакинства на терзии и 11 домакинства на абаджии (27,6% от населението на махалата).

Въпреки тази ясно открояваща специализация в икономическия профил на отделните квартални структури, един от отраслите е ясно доловим във всяка една от тях – търговията. Характерна и важна част от градската икономика е присъствието на търговски стокообмен. Нещо повече – тя е задължителна част от професионалния профил на всеки град. Явявайки се център на каза, Разград е средищен център на стокообмена между селското и градското население. Търговията е вторият най-разпространен отрасъл в Разград, ангажиращ 17% от населението. Търговците са сред групите с най-разнообразна специализация. Най-

² Търговец на дърва.

³ Човек, който обработва кожи.

⁴ Търговец на текстилни стоки.

⁵ Тютюнджия.

голям е броят на бакалите (76 домакинства), търговците на дървен материал (одунджии) (64 домакинства) и амбулантните търговци (34 домакинства). При съствието на определен брой търговци на тютюн сред тях (12 домакинства) се обяснява с факта, че една значителна част от градското население и особено това по селата се занимава с отглеждането на тази култура. Наред с това сред тях се откриват туджари, търговци на предмети втора употреба, на текстилни стоки, коне и пр.

Голяма част от християнската общност на Хезарград е пряко ангажирана в този отрасъл. Изследваният регистър показва, че тази група от населението доминира предимно в дребната, локална търговия. Показателен е фактът, че в града няма християнин, който да е туджар, джелеп или базергян. Най-голям е броят на бакалите (14 домакинства) и амбулантните търговци (14 домакинства). Първите задоволявали нуждите и вкусовете на местното население. Техните доходи варират в широк диапазон от 365 гроша до 1 070 гроша, подчертавайки голямата разлика между тях. Почти изцяло свойствена за християнската общност е търговията с текстилни стоки и търговията с добитък. Би могло основателно да се твърди, че това е един от секторите, в които християнското население тясно се специализира.

Почти няма градска квартална структура, в която търговията да не е застъпена. Изключение прави единствено махалата Мустафа челеби зиммиан, в която населението е изцяло земеделско. Що се отнася до останалите махали на града в тях пребивават широк спектър от лица, глави на домакинства, които се занимават с някаква търговска активност. Това което прави впечатление при работата с теметтуат дефтера от 1845–46 г. е буквалното струпване на лица, занимаващи се с търговия в една от най-големите махали на града – Искендер бей. Сред 63-те домакинства, които представляват 23% от населението на махалата, освен големия брой одунджии и бакали, срещаме амбулантни търговци, ескиджии, туджари и пр.

Таблица 1.

Разпределение на търговското съсловие на Разград по махали

	Бакал	Одунджия	Амбул. търговец (черчи)	Къйбджъ	Аяк туджар	Ескиджия	Хлебяр (етмекджия)	Джанбаз	Безвиз
Ахмед бей	7	10	3	2	3	3	1	2	-
Бахрам бей	10	2	-	3	1	-	-	-	1
Варош	13	5	8	-	-	-	-	-	-
Ибрахим бей	2	1	1	1	2	-	-	-	2
Искендер бей	17	23	8	1	2	1	1	1	1
Касъм бей	5	8	5	1	1	-	-	1	-
Меми ага	6	3	4	-	1	1	-	-	-
Мустафа челеби	14	4	1	2	-	-	1	1	-
Хаджи Мехмед	2	8	4	2	1	1	2	-	-
	76	64	34	12	11	6	5	5	4

Разглеждайки професионалната ориентираност на населението по квартали, прави впечатление тенденция към специализация или по-скоро съсредоточие на определени поминъци в някои от тях. Така например дребната локална търговия присъства във всяка една махала като най-голяма е концентрацията ѝ в Бахрам бей, Варош, Искендер бей и Мустафа челеби. Бакалите са сред лицата, които имат най-голяма концентрация като цяло в Разград. Изследователите на проблема изтъкват, че те претърпяват известна еволюция по отношение на търгуваните от тях стоки. Първоначалният набор от сол, пастърма, масло, маслини и зехтин постепенно се допълва от екзотични стоки и подправки. Появяват се морски деликатеси, кафе и какао, захар и други вносни стоки (Gavrilova, 1999, р. 74; Todorov, 2017, р. 329). Липсата на конкретни данни затруднява изграждането на точен профил на бакалите като вид търговци в Разград, но големият им

брой и преобладаващото им място във всяка махала говори в посока на това, че именно те са търговците в града, които в най-голяма пълнота успявали да задоволят вкусовете на местното население, превръщайки своите дюкяни в нещо като по-късно появилите се колониали.

Изключително висока като цяло в Разград е концентрацията на лица, търгуващи с дървен материал. Те се срещат във всички квартални структури като техният брой е преобладаващ в Ахмед бей, Искендер бей, Касъм бей и Хаджи Мехмед. Наличието на голяма група одунджии, както и професии, свързани с обработката на дървен материал (бъчвари) не е изненада. Наред със земеделието, дърводобива и дървообработването се оформя като типичен поминък за населението на Разград. Географското разположение на града, което го ситиуира наскред Делиормана, с изобилие на гори, а от там и на дървен материал, съвсем естествено ориентира голяма част от населението към този сектор.

Туджарите са търговци, които оперират на по-широки пазари, включително осъществяват и външна търговия (Todorov, 2017, p. 335). Това не изключва да осъществяват търговски операции на местния пазар, но основно те са ангажирани с търговия на по-далечни разстояния в рамките на империята. Най-голям е броят им в махалите Ахмед бей, Ибрахим бей и Искендер бей. Присъствието на туджари в Разград е по-скоро ограничено и твърде малко за един градски център (общо 11 домакинства). Безспорно размириците в региона и несигурността за пътуване, която създават, оказва силно въздействие върху тях. В контекста на това е изключително интересен фактът, че всички те са обозначени като аяк туджари⁶, което буквално означава, че това са „търговци на крак“. Аяк туджарите били търговци, които търгували на открито, със стока, разположена на малки сергии или на земята. Въпреки това стандартно определение за този вид търговци, предвещаващо несигурен начин на живот, теметтуат дефтерът от 40-те години на XIX в. дава ясно да разберем, че това са едни от най-заможните представители от този сектор на икономиката в Разград. Нещо повече, регистърът ни среща с лица – аяк туджари, които в разрез с даденото определение, разполагали с по няколко дюкяна. Така например Хафъз Салих, син на Сюлейман от махала Ибрахим бей е аяк туджар и едновременно с това притежава 10 дюкяна⁷.

Сред лицата заети със занаяти или някаква професия в Разград, търговците (туджари) са с най-голям доход. Прави впечатление, че сред търговците, нами-

⁶ Изказвам благодарности на проф. Айше Каяпнар от Турския национален университет по отбрана, Анкара и М. Гюрипек от Истанбулски университет за уточнението и специализирания превод на термина „аяк туджар“.

⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 11959, p. 11.

ращи се в горната част на икономическата стълбица, се наблюдава комплексен характер на получаваните приходи. Така например един от най-крупните разградски търговци (туджари) Хаджи Мехмед, чийто регистриран доход възлиза на 1 281 гроша, получава тази сума освен от професията му на туджар (450 гроша), от 2 дюкяна (96 гроша), една воденица (550 гроша), лозе (35 гроша), три биволици (120 гроша) и една крава (25 гроша). Сходно е положението и при най-крупния бакалин в града с доход от 1 190 гроша Хаджи Дервиш оглу Мустафа. От тях 450 гроша получава от професията си, 90 гроша от дюкян, 560 гроша от овце и по 45 гр. от лозе и биволица. Примерите могат да бъдат продължени, но в общи линии се налага заключението, че капиталите, натрупани при по-заможната част от разградските търговци, се дължат в повечето случаи и на допълнителни доходи от други дейности.

Таблица 2.

Икономически профил на най-заможните и най-малоимотните търговци (аяк туджари), бакали и амбулантни търговци в Разград през 1845–1846 г.⁸

Професия		Хаджи кара Мехмед, син на Юсуф			Барутчи Абил, син на Мустафа	
		Количество	Доход ⁹		Количество	Доход
Аяк туджар	Общ доход		1 281	Общ доход		250
	От професията		450	От професията		250
	Лозе	3 ½ евлек ¹⁰	35	Чифт волове	1 чифт	
	Биволица	3 бр.	120			
	Малак	1 бр.				
	Крава	1 бр.	25			
	Дюкян	2 бр.	96			
	Воденица	1 бр.	550			
Бакал		Хаджи Дервиш оглу Мустафа			Хафъз Мехмед, син на Ахмед	
		Количество	Доход		Количество	Доход
	Общ доход		1 190	Общ доход		135

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, ML. VRD. TMT.d, 11940; ML. VRD. TMT.d, 11943; TMT.d, 11969; ML. VRD. TMT.d, 11971; ML. VRD. TMT.d, 11973.

⁹ Всички представени суми в тази и следващите таблици, които се отнасят до данъците и приходите на населението в двете изследвани селища са дадени в грошове.

¹⁰ Евлек – 1 четвърт от дюнюма.

Бакал	От професията		450	От професията		120
	Лозе	3 ½ евлек	35	Лозе	1 ½ евлек	15
	Биволица	1 бр.	45	Бивол	1 бр.	
	Крава	1 бр.	-	Малак	1 бр.	
	Дюкян	1 бр.	90			
	Овце	80 бр.	560			
	Агнета	15 бр.				
Амбулантен търговец (черчи)		Радко, син на Димитър			Мехмед, син на Ибрахим	
		Количество	Доход		Количество	Доход
	Общ доход		770	Общ доход		150
	От професията		750	От професията		150
	Лозе	2 евлек	20	Кон	1 бр.	
	Биволица	1 бр.	45			
	Кон	1 бр.				

В същото време сред търговското съсловие на Разград откриваме и лица, чиито доходи ги ситуират на границата на оцеляването. Дефтерът от 1845–1846 г. показва ясно тяхната малоимотност. Единственият регистриран доход на тези лица е от професионалните им занимания. Стопанството им, там където го има, е силно ограничено до бивол, кон или чифт волове, а страничните им доходи са по-скоро изключение.

Таблица 3.

Годишен доход на населението в Разград през 1845-1846 г.

	Разград
Общ доход	828 135,5
Среден доход на домакинство	642
Доходи от земеделие	51,3%
Доходи от професия	48,7%

Противоположни като мащаб на извършваната търговия са останалите представители на търговското съсловие – амбулантните търговци, ескиджиите, кыйъджиите и джамбазите. Известно сходство съществува между бакалите, джамбазите и одунджиите. Средният им доход варира в диапазона между 448 гроша – 469 гроша. Регистрираните единадесет кыйъджии са със среден доход

от 277 гроша, а ескиджиите и хлебарите получава годишно съответно по 244 гроша и 396 гроша. Базирайки средните годишни доходи на лицата, занимаващи се с някакъв вид занаяти в Разград, прави впечатление техните средни измерения за града като цяло. Въпреки това доходите на голяма част от лицата, занимаващи се с търговия са твърде далеч от средните доходи на земеделското съсловие, което преобладава в града, от съдържателите на тимари и военното съсловие, както и от самите средни доходи на града като цяло.

Таблица 4.

**Икономически профил на търговското съсловие
в Разград през 1845–1846 г.**

№	Професия	Брой	Общ доход	Най- висок доход	Най- нисък доход	Среден доход
1	Бакал	76	34795	1190	135	458
2	Одунджия	64	30037	1080	160	469
3	Амбулантен търговец (черчи)	34	12361	770	150	364
4	Къйџджия ¹¹	12	3325	420	100	277
5	Аяк туджар	11	6518	1281	250	593
6	Ескиджия ¹²	6	1465	305	170	244
7	Хлеббар (Етмекджи)	5	1981	420	351	396
8	Джанбаз ¹³	5	2240	850	280	448
9	Беззаз	4	3095	1050	550	774
		217 (17%)				447

Всички представени данни, базирани почти изцяло на теметтуат дефтера от 1845–1846 г., показват състоянието на търговското съсловие в града, в което ясно личат белезите на твърде размирния XVIII в., който населението на Разград и казата преживява и който намира своето отражение и през следващото столетие. Липсата на спокойствие и защита във външната търговия съвсем естествено рефлектира върху твърде малкия брой туджари, джамбази и изобщо липсата на базергяни в града. Не по-малко разстроена е и локалната търговия. От 300-та дюкяна, които Челеби споменава през XVII в. са останали много по-

¹¹ Търговец на тютюн

¹² Търговец на предмети втора употреба.

¹³ Търговец на добитък

малко. Теметтуат дефтерът дава сведения за наличието в града на 166 дюкяна, 3 хана, 6 кафенета, няколко механи и една хлебарница. Градът бавно се възражда след разрушенията през 1828 г. Арменското население така и не се завръща. Въпреки това обаче податките, които ни дават османските документи, ни показват, че Разград върви усилено към възстановяване след множеството кризи, които изживява и към стабилизиране на стопанството и местната си икономика.

REFERENCES

- Gavrilova, R 1999, *The Wheel of life. The Everyday life of the Bulgarian Revival Town*, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, Ts 1999, *Space and Spaces of Bulgarians in the 15th – 17th Centuries*, LIK, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2011, ‘Temettuat Defters as a Source for History of Shumen’, in *From here Bulgaria is started. Materials from the Second National History, Archeology and Cultural Tourism Conference, Shumen 14-16 May 2010*, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", Shumen. (in Bulgarian)
- Hezarfen, A 2004, *Rumeli ve Anadolu Ayan ve Eşkiyası*, Vol. 2, Osmanlı Arşiv Belgeleri. Istanbul. (in Turkish)
- Kiel, M 2017a, ‘Hrazgrad – Hezargrad – Razgrad: the Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes)’ Kiel, M, *Bulgaria under Ottoman Rule. Collected Writings*. IK Tendril, Sofia, pp. 129-186. (in Bulgarian)
- Kiel, M 2017b, ‘Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process’ in Kiel, M, *Bulgaria under Ottoman Rule. Collected Writings*. IK Tendril, Sofia, pp. 1-84. (in Bulgarian)
- Mustafa, A 2014, ‘Robbery in Deliorman in the 17th and 18th centuries’, in *Proceedings of the Regional History Museum Razgrad*, Vol. 1, IK Faber, Veliko Tarnovo, pp. 564-578. (in Bulgarian)
- Mutafchieva, V 1964, ‘Some Ottoman documents for the Ayan sedition in northern Bulgaria in the late 18th and early 19th century’, in *IDA*, 1964, 8, pp. 202-208. (in Bulgarian)
- Shusharova, M 2016, ‘A Deliorman Ayan story from the late 18th century’ in *From the Life of the European Provinces of the Ottoman Empire in the 15th - 19th Century*, IK Gutenberg, Sofia, pp. 406-437. (in Bulgarian)
- Todorov, N 2017, ‘Occupational Structure of Tulca Population in the 1840s (According to Data from the Temettuat Registers)’, in *Proceedings of the Centre for Economic History Research. The Diversity of Bulgarian Economic Development Through the Ages*, Vol. II. Varna, 2017, pp. 320-342. (in Bulgarian)

Yavashov, A 1930, *Razgrad: Its Archaeological and Historical Past*, Pridvorna pechatnitsa, Razgrad. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nevena Nedelcheva – PhD

Historical Museum – Popovo,

97, Bulgaria Blvd. 7800 Popovo

Tel.: (+ 359) 897 637 003

E-mail: nedelceva.nst@gmail.com

**ВОЙНИ И РЕФОРМИ В ОСМАНСКАТА ПЕРИФЕРИЯ:
АГРАРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ДОБРУДЖА ПРЕЗ XIX В.
(ПО ДАННИ ОТ ТЕМЕТТУАТ ДЕФТЕРИТЕ)**

Николай ТОДОРОВ

Abstract: *The article provides new information on the socio-economic development of Northern Dobrudzha in the 19th c. extracted from unpublished Ottoman documents – temettuat defters. Those documents provide valuable information for the demographic picture, social, ethnic and religious characteristics of the settlements in the Ottoman Empire. Another important source of information for the history of the region is Balcho Neykov's memoirs. The problem of the Ottoman agrarian policy in Northern Dobrudzha and the role of the local Ottoman elite has not been studied before, but the provided new sources give new perspective and support innovative theses.*

Key words: *temettuat defters, çiftlik, income tax, Northern Dobrudzha.*

JEL: N 5, N 9

През първата половина на XIX в. Османската империя е изправена пред периодични кризисни ситуации, които в една или друга степен оказват влияние върху икономическото ѝ развитие и засягат различни части от нейната територия. На практика от края на XVIII в. до 1829 г. империята е в периодични войни с Русия, които пряко засягат североизточните османски провинции – административно обхванати в еялет Силистра.

Управлението на султан Махмуд II (1808–1839) е свързано с изключително активна реформаторска дейност, засегнала всички аспекти на политическия и социален живот на османското общество. В началото на своето управление Махмуд II трябва да се справи с анархията в провинциите и обезсилването, и подчинението на местните *аяни*, което в значителна степен успява да реализира, централизирайки държавата по този начин. Следващите стъпки в посока на премахване на двата класически елемента от военната организация на империята – еничарите и спахиите, които отдавна не представляват нейната военна сила съответно през 1826 и след 1831 г., също трябва да бъдат признати за успешни. Премахването на спахийската организация е доведено до успешен край от сина

на Махмуд II – султан Абдулмеджид I (1839–1861). От своя страна Абдулмеджид I не само продължава реформената дейност на своя бележит баща, но и до известна степен я задълбочава, като по този начин Османската империя необратимо тръгва по своя проевропейски път (Lewis 2003, pp. 108-157).

В българската историография реформената дейност на двамата султани се разглежда твърде повърхностно и необективно и за съжаление често пъти с твърде голяма национална натовареност. Основните аргументи на националната историография се ограничават до половинчатия характер на реформите, неприлагането им в действителност, изразено с трафаретния израз, че „останали на хартия“¹. Този подход към реформената политика на Махмуд II и Абдулмеджид I води до сериозни историографски деформации, които изграждат перцепцията за историческото развитие на българите през XIX в. като едва ли не паралелна действителност на тази, в която империята е един загиващ политически организъм. Този проблем се задълбочава, когато специалистите се концентрират единствено върху т.нар. политическо и културно възраждане. Създава се впечатлението, че българите и Османската империя са два паралелно съществуващи свята, които нямат допирни точки или ако има такива те винаги са с характер на конфликт.

Настоящото изследване си поставя за цел да внесе повече конкретика по отношение на промените настъпили в резултат на реформите в османската аграрна система в един регион, който в известна степен оправдано в литературата е обособен като „особен случай“, а именно Добруджа (Georgieva, 1999, pp. 123-130). Анализът обхваща три добруджански кази – Балчик, Мангалия и Кюстенджа. Информацията е извлечена от един особено пълноценен османски тип документация – теметгуат дефтерите (Georgieva, 2011, pp. 531-542). Основната ни теза е, че именно реформите на султаните Махмуд II и Абдулмеджид I създават твърде благотворен икономически климат, в който една значителна част от българското население в Добруджа получава възможност да придобие един твърде висок икономически статус, благодарение на собствените си усилия и предприемчивост.

Историографските митове

В българската историография и в частност в нейното марксистко направление е наложено мнението, че през XIX в. османската аграрна система е доминирана от чифлиците. Води се твърде безплодна дискусия относно тяхната поява, разпространение и мащаби (Hristov, 1976; Gandev, 1976; Dimitrov, 1955).

¹ Това впечатление се създава най-често, когато изследователите използват основно дипломатически документи или доказват тезите си с дописки от българския емигрантски периодичен печат. Типичен пример за отричане на реформите, макар и да прилага множество примери, че те са проведени е Христо Христов (Hristov, 1973, p. 100).

Като изключим изследванията на Стр. Димитров, при когото единствено се наблюдава обективен подход към проблема, останалите автори се обединяват около тезата, че налагането на чифлишкото земевладение е свързано с поголовно обезземляване на българското население, отнемане на земите му, които то притежава с тапия, посредством поставянето на селяните в зависимост от търговско-лихварския капитал. Изследванията на Хр. Христов и Хр. Гандев, регионално съсредоточени във Видинско, Софийско, Кюстендилско и Македония, налагат тезата в историографията, че случващото се в посочените райони е общовалидно правило въобще за икономическото развитие на българските земи като част от Османската империя. Единствено Стр. Димитров на няколко пъти в своите изследвания подчертава, че към темата трябва да се подходи регионално, т.е. отчитайки спецификата на отделните региони, а не чрез обобщения. Той основателно подлага на съмнение тезата, че чифлишкото земевладение било фактор, обуславящ някакъв сериозен глад за земя, особено що се отнася до Североизточна България (Dimitrov, 1960, p. 264).

Личните стопанства на селяните в Добруджа

Въпросът за размера, структурата и производствения капацитет на личните стопанства на селяните през XIX в. все още не е достатъчно изследван. Подобна е ситуацията и по отношение на аграрния режим в Империята в посочения период.

Информацията от теметтуат дефтерите позволява изследването именно на тези важни проблеми от аграрната история на българските земи през 40-те години на XIX в. За целта на първо място ще се спрем на личните стопанства на селяните, които имат регистриран доход над 10 000 гроша. Този подход е избран поради няколко причини. На първо място годишен доход в подобен размер е твърде значителен за посочения период. Тази категория стопани може да се обособи като богати селяни, чиито стопанства безспорно са пазарно ориентирани, което естествено означава различен социален статус. Същевременно ще разгледаме и цялостната икономическа ситуация в селищата, в които те са регистрирани с цел да покажем, че те не са изключение, а по-скоро правило по отношение на стопанското развитие на добруджанските села. Това ще ни позволи да видим, че механичното пренасяне на стопански характеристики на едни региони върху други неизбежно води до историографски деформации. Тези стопанства по структура и размер са почти идентични с чифлиците на провинциалната аристокрация, макар и в регистрите да не са регистрирани с този термин. Това са лични стопанства, създадени по пътя на покупко-продажбата, което показва за пореден път, че правната норма, строго регламентираща собстве-

ността на земята в Османската империя в разглеждания период е по скоро правна фикция, отколкото реалност. Количеството притежавана земя се определя от финансовите възможности на отделния стопанин да се сдобие с нея, без да среща пречки от страна на държавата за това. Нейното притежание от своя страна води до повишаване на икономическите възможности на нейния собственик.

Именно за това на първо място ще разгледаме 35-те регистрирани стопани в трите кази – Балчик, Мангалия и Кюстенджа именно по този признак – **количество на притежаваната земя**. Първо трябва да направим някои предварителни пояснения относно регистрацията на земята в теметтуат дефтерите. Държавните чиновници извършили описа са вписвали притежаваните земи, разделяйки ги на две части – *mezrû tarla* /засята нива/ и *gayr mezzrû tarla* (друга нива). От първата част е регистриран доход, а от втората не, което ни навежда на мисълта, че се касае за земи оставени на угар, макар и отново да са определени като засети (*mezrû tarla*).

Средното количество притежавана земя от тези стопани възлиза на 605,2 дюнума, количество твърде сериозно на фона на останалите региони в румелийските части на империята. С най-голямо количество владяна земя (над 1000 дюнума) са регистрирани следните стопани:

Таблица 1.

Собственици на земя в размер над 1000 дюнума

име	село	количество земя/дюнуми	доход
Гочи /? ²	Калъджъ /вер. Тюленово/	1900	14 273
Никола Стоян ³	Арнабудлар/дн. Гурково/Македонка/	1400	18 495
Съби Стоян ⁴	Къойлюк /дн. Иречек/	1120	22 660
Жечо ⁵	Кълъджъ Яйланлък /?/	1000	14 864
кара Стойко ⁶	Шабла	1000	14 602,5

² Devlet Arşivleri Başkanlığı – İstanbul /ex Başbakanlık osmanlı arşivi/, ML.VRD.TMT.d. 11885, s. 39. От тук нататък ще използваме сигнатурата BOA за обозначение на документите съхранявани в Османския архив в Истанбул.

³ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11885, s. 21.

⁴ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11885, s. 30.

⁵ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11886, s. 71.

⁶ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 16395, s. 95.

Веднага трябва да се отбележи, че първите четирима стопани собственици на най-голямо количество ниви са жители на Котел. Това е поредното доказателство за изключително важната роля на котленските предприемачи в развитието на добруджанската икономика. До момента информацията за структурата и размерите на техните стопанства се съдържа основно в българската документация – лични сметки или спомени, но теметтуат дефтерите внасят нужната конкретика в тази посока. Ще илюстрираме какво представлява едно подобно стопанство само с два примера от посочените – това на Съби Стоян и Никола Стоян, т.к. предстои по-задълбочено изследване на котленската икономика в Добруджа.

Стопанството на **Съби Стоян** в с. *Кьойлюк* включва 520 дюнюма засята нива, от която той получава доход от 15 300 гр. през 1260 г. и 14 000 през 1261 г.⁷ Оставената на угар земя е в размер на 600 дюнюма. Десятъците от пшеница и ечемик възлизат съответно на 150 и 40 килета. Животните които притежава котленеца Съби, син на Стоян са следните: дойни крави – 3; ялови крави – 3; волове – 14; телета на една година – 3; кобила с жребчета – 4; кобила с новородени жребчета – 4; жребчета на две години – 4; жребец – 1; товарен кон – 3; телец на две години – 3; магарета – 4. Овцете, които отглежда в личното си стопанство Съби са дойни – 700, ялови – 980. Броят на посочените животни показва, че стопанството на Съби, син на Стоян е своего рода чифлик, макар и да не е обозначено по този начин от регистратора.

Стопанството на Никола, син на Стоян в с. Арнабудлар включва 400 дюнюма засята нива с доход от 11 700 гр. за 1260 г. и 10 000 гр. за 1261 г.⁸ Другата нива възлиза на 1000 дюнюма. Десятъците от пшеница и ечемик са съответно 100 и 30 килета. Животните, на които е собственик Никола са следните: дойни крави – 3; ялови крави – 2; волове – 12; теле на две години – 2; теле на една година – 3; кобила с жребчета – 17; жребчета на една година – 6; жребец – 1; товарен кон – 2; магарета – 2. Собственик е и на 600 дойни овце и на 1000 ялови.

От посочените данни могат да се направят няколко важни извода. На първо място прави впечатление голямото количество незасети ниви. Безспорно една част от тях са земи оставени на угар. Другата част обаче най-вероятно се използва за паша на овцете. Тези котленски стопанства са определяни в литературата като чифлик с къшла (Todorov & Todorov, 2013, p. 56). По-голямата част от доходите идват от обработването на земя – при Съби, син на Стоян те са 67,5% от общия доход, а при Никола, син на Стоян – 63,2%. Това показва, че се касае за земеделски стопанства, при които животновъдството е допълнителен елемент,

⁷ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11885, s. 30.

⁸ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11885, s. 21.

но важен източник на доходи. Така приходите от отглежданите овце на двамата стопани са следните: Никола, син на Стоян получава годишно от 600 дойни овце – 3750 гр., а от 1000 ялови – 3000 гр.; Съби, син на Стоян – от 700 дойни – 4375 гр., а от 980 ялови – 2940 гр. Прави впечатление и голямото, и разнообразно количество на притежаваните животни. Всичко това показва, че се касае за пазарно ориентирани чифлици, в които доминира земеделското производство, допълвано със животновъдство, което безспорно е също насочено към местните и общоимперските пазари.

Интересно е да се види каква е данъчната тежест върху разглежданата категория селски стопани. При описанието на всяко отделно хане са посочени и пълния набор от дължимите данъци на държавата в техния натурален (при десятъците например) и паричен еквивалент. Отново ще използваме за пример посочените вече стопани.

Никола, син на Стоян дължи следните данъци в паричен еквивалент: джизие – висока категория /alâ/ - 90 гр.; вергия – 325 гр.; десятък от пшеница и ечемик – съответно по 1000 и 150 гр; адед-и агнам – 480 гр.; ресм-и отлак – 410 гр. Общата парична равностойност на дължимите данъци възлиза на 2455 гр. или 13,2% от годишния му доход. Ако разхвърлим този доход върху отделните месеци идва, че котленецът Никола живее с 1541,25 гр. месечно и до средата на февруари работи, за да се издължи на държавата.

Тук логично следва въпросът, регистрираните 35 жители на изследваните кази с доходи над 10 000 гроша изключение ли са от останалото население на селищата, чиито жители са те? Не се ли касае за прословутата класова диференциация на селското население, която марксистката историография твърде натрапчиво посочваше като основен процес сред селячеството?

Общият брой селища, в които са регистрирани тези стопани възлиза на 10. В следващата таблица ще посочим средното количество на притежаваната земя в тези селища, както и средните доходи на жителите им.

Таблица 2.

Средни доходи и количество притежавана земя в изследваните селища

село	брой ханета			средно количество ниви	среден доход
	християни	мюсюлмани	общо		
? (неразчетено)	10	3	13	268.1	5250
Кьойлю ⁹	1	3	4	690	12107.5

⁹ Дн. Иречек, обл. Добрич.

Кър Ахмед ¹⁰	7		7	387.8	5852.7
Кълджъ ¹¹	7	5	12	384.5	3633
Малкоч ¹²	1	3	4	512.5	7091.2
Юч орман ¹³	18		18	377.1	5611.3
Сатълмъш ¹⁴	28	2	30	351	6049
Яйлаклък ¹⁵	1	16	17	357.6	4802
Хаджи ¹⁶ Байрям	1	7	8	577.5	10345.8
Шабла	85	29	114	272.2	5617.5

Както става ясно от посочените данни и в десетте селища средното количество на притежаваната земя е твърде високо, което означава, че в Добруджа няма глад за земя или концентрация на такава в ръцете на определен кръг от лица, най-често представители на провинциалната аристокрация. Средните доходи показват значително висока икономическа ефективност на стопанствата в разглежданите селища. По-голямата част от жителите на изследваните села са земеделци (*erbab-i ziraat*), които притежават достатъчни по големина лични стопанства и най-вероятно успяват да заделят част от произведените основно зърнени култури за пазара. Тук трябва да се има предвид и високото плодородие на земята в крайморска Добруджа, което позволява на собствениците например на 200 дюнюма земя да получат висок доход от нея. Ще илюстрираме това твърдение с няколко примера. Жителят на с. Сатълмъш Тончо, син на Стоян обработва 160 дюнюма ниви, от които получава годишен доход от 4500 гроша¹⁷. Допълнителен годишен доход от 218,5 гроша му носят и отглежданите 35 дойни овце и още 75 гроша от 25 ялови. Основните доходи при Тончо идват от земеделието и отглежданите житни култури – пшеница и ечемик. Жителят на същото село – Недьо /?/ обработва 220 дюнюма ниви, от които получава доход от 7200 гроша¹⁸. Допълнителен доход му носят две дойни крави в размер на 30 гроша, както и 10 дойни овце – 62,5 гр. и 20 ялови – 60 гр. Годишният му доход възлиза на 7352 гр. Могат да бъдат приведени още много примери, но и тези позволяват да се направи заключението, че в основата на високите доходи на жителите в изс-

¹⁰ Дн. Божаново, обл. Добрич.

¹¹ Дн. Тюленово, обл. Добрич.

¹² Дн. Селце, обл. Добрич.

¹³ Дн. Горичане, обл. Добрич.

¹⁴ Дн. Езерец, обл. Добрич.

¹⁵ Вероятно дн. Вама Веке, обл. Констанца, Румъния.

¹⁶ Дн. Хаджи Димитър, обл. Добрич.

¹⁷ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11886, s. 25.

¹⁸ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11886, s. 60.

ледваните села стои количеството притежавана земя. Тя е тази икономическа категория, която определя финансовият статус на селяните. Стр. Димитров определя собствениците на земя между 201 и 300 дюнюма като заможни селяни, които вече използват наемен труд – предимно временно наети работници като жътвари, харманджии и др. (Dimitrov, 1960, p. 232). В действителност, с оглед на доходите получавани от посоченото количество земя констатацията му се потвърждава и може да се допълни, че на практика това е средната класа сред селяните. Те имат значителни доходи, които им позволяват да инвестират в своите стопанства и в следващите десетилетия да увеличават количеството на притежаваната земя по пътя на покупко-продажбата.

Чифлиците

Стопанствата на изследваните 35 селяни могат да бъдат сравнени с регистрираните в теметтуат дефтерите чифлици, собственост предимно на провинциалната османска аристокрация. Това ще позволи да видим тяхната структура и ще ни позволи да причислим личните стопанства на изследваните добруджански селяни именно към тази аграрна категория, която обаче съвсем не е доминираща в аграрните отношения в изследвания период. Това от своя страна ще докаже, че посочените историографски митове съвсем не са приложими за територията на Добруджа.

Разполагаме с данни за общо за седем чифлика, собственост на отделни представители на провинциалния османски елит:

Таблица 3.

Регистрирани чифлици в теметтуат дефтерите, собственост на провинциалния османски елит

собственик	селище	количество земя/дюнюми	годишен доход
Саид паша, валия на Силистра ¹⁹	Махмуд куюсу (дн. Извору Маре, Румъния)	380	34 540,2
Хаджи бей ²⁰	Идрис куюсу (дн. Ветерану, Румъния)	250	11390
Хасан бей ²¹	Потур, (дн. Пандуру, обл. Тулча, Румъния)	350	16 090

¹⁹ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 12127, s. 2.

²⁰ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 12127, s. 12.

²¹ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11881, s. 147.

Хасан бей ²²	Карахарман (дн. Ваду, обл. Констанца, Румъния)	300	20 320
Мурад бей ²³	Пелетли (дн. Съчеле, обл. Констанца, Румъния)	200	15 282,5
Ел-хадж Исмаил ага ²⁴	Кърлар (?)	400	15 945
Ел-хадж Исмаил ага ²⁵	Хайдар (?)	400	10 833

Веднага прави впечатление не голямото количество земя, включено в тези чифлици. В сравнение със стопанствата на 35-те християни, при които притежаваната земя е в значително по-големи размери. Същото се отнася и за годишните доходи. Ще разгледаме по-подробно три от посочените чифлици.

Особено интересен е този на силистренския валия Саид Мехмед паша. Той е представител на кримските татари, които се преселват в Добруджа след 1812-1813 г., и които постепенно успяват да се инфилтрират в османския елит достигайки до доста високи постове в провинциалната администрация. Така Саид Мехмед паша става за пръв път валия на Силистра при управлението на султан Махмуд II вероятно през октомври-ноември 1833 г., а на 8 юни 1835 г. получава и везирски сан (Süreyya, 1996, s. 1457). В последствие с известни прекъсвания е пет пъти назначаван за валия на Силистра. За началото на кариерата му Балчо Нейков пише следното: *„Саид паша става един от най-драгите на султан Махмуд...на който Саид паша султанът харизва не само селището Пещера и махмудкьойското, ами му харизва и други такива около 12 селища“*. По отношение на чифлика му отново Нейков дава твърде конкретна и вярна информация: *„А пък в Махмудкуюсу постоява Саид паша голям чифлик и като много любимец на добитък, каквито като бил бедняк крадял, а сега има и що да си завъди такива, и то от каквито обича, затова в чифлика си освен местни породи коне, говеда, овце, кози и др., но и от Анадола поръчва да му донесат по няколко стотини от тамошните с широките опашки овце – карабаши – и от енгюрските бели – тифтик, със скъпа козина кози, каквито завъди той с хиляди. Но само инак се показва не мохамеданец, а тиранин европеец. Защото не позволяваше и други да си завъдят от тия неговите тъй вече наречени Саид пашови карабаши и тифтици“* (Neykov, 1985, p. 268). Както ще се убедим напълно достоверните данни, които ни дава Балчо Нейков са особено

²² BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11881, s. 80.

²³ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11882, s. 77.

²⁴ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 12148, s. 98.

²⁵ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 12148, s. 99.

важни както за създаването на чифлика на Саид Мехмед паша, така и за бурната му кариера. Ще предадем цялостното съдържание на чифлика в Махмуд куюсу:

Таблица 4.

Чифлик на Саид Мехмед паша, валия на Силистра

Чифлик на Саид Мехмед паша, валия на Силистра ²⁶	<u>Засята нива:</u> 380 дюнюма – годишен доход: 29 448 гроша за 1260/1845; 30 012 гроша за 1261/1846 г. <u>Впрегатен вол:</u> 20 чифта <u>Дойни крави:</u> 14 глави – годишен доход: 252 гр. за 1260/1845 г.; 224 гр. за 1261/1846 г. <u>Ялови крави, телета и телета на 1 година:</u> 100 глави <u>Впрегатен бивол:</u> 3 глави <u>Биволица:</u> 4 глави – годишен доход: 100 гр. за 1260/1845 г.; 64 гр. за 1261/1846 г. <u>Дойни овце:</u> 552 глави – годишен доход: 2760 гр. за 1260/1845 г.; 2484 гр. за 1261/1846 г. <u>Дойни кози:</u> 102 глави – годишен доход: 229,5 гр. за 1260/1845 г.; 204 гр. за 1261/1846 г. <u>Ялови овце:</u> 610 глави – годишен доход: 1525 гр. за 1260/1845 г.; 1220 гр. за 1261/1846 г. <u>Дългокосмести /Ангорски/ и късокосмести ялови кози /tıftık ve âri üz keçi/:</u> 113 глави – годишен доход: 226 гр. за 1260/1845 г.; 182 гр. за 1261/1846 г. <u>Кобили:</u> 65 глави <u>Жребец на 3 години:</u> 24 глави <u>Жребец на 2 години:</u> 31 глави <u>Жребец на 1 година:</u> 22 глави <u>Жребец /avgır/:</u> 1 <u>Вятърна мелница:</u> 1 с два камъка <u>Общ доход за една година:</u> 34 540,2 гроша
---	--

Явно пословичната любов на Саид паша към животните, които „преди това крадял“, за която твърде колоритно ни съобщава Балчо Нейков е вярна, както и целият му разказ относно чифлика в Махмуд куюсу. В действителност се наблюдава твърде голямо разнообразие на отглежданите жевотни, но отново 85% от общия годишен доход идват от обработваната земя и в частност от отглежданата пшеница и ечемик. Десетъците платени за двете култури възлизат на 280 килета пшеница, 64 килета ечемик и 72 килета овес или цялото количество пожънати зърнени култури са в обем от 2800 килета пшеница, 640 килета ечемик и 720 килета овес. Това е твърде голямо количество зърнени култури, които безспорно са

²⁶ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 12127, s. 2.

насочени към пазара. Чифликът на Саид паша има класическа структура – обработваеми земи, животни и мелница. Наличието на последната безспорно указва пазарната ориентираност на чифлика. Същевременно от нея е регистриран доход от 600 гроша, но изрично е посочено, че тя се отдава под наем, което означава, че обслужва и стопанствата, които попадат в периметъра на чифлика.

При останалите чифлици също по-голямата част от доходите идват от обработваната земя. В структурата на всичките останали шест чифлика също присъства воденица или вятърна мелница. От изследваните 35 християни само двама са собственици на вятърни мелници: Васил, жител на с. Юч орман²⁷, който получава годишен доход от вятърната си мелница в размер на 1400 и 1500 гроша съответно за 1845–1846 г. и Йорги от Шабла с доход от 1200 и 1300 гроша за двете години²⁸.

От посочените данни могат да се направят следните важни изводи. На първо място чифлиците на отделните представители на провинциалния елит не представляват крупни стопанства със земи в размери, застрашаващи личното стопанство на останалото население в областта. В проучената документация, която обхваща територията на казите Балчик, Мангалия, Кюстенджа и Бабадаг, няма регистрирани други чифлици, чиито собственици да са представители на управляващия елит, което означава, че те не са твърде много и не доминират аграрната структура на Добруджа в разглеждания период. Количеството на обработваната земя при 35-те добруджански селяни е в значителна степен по-голямо от тази на османските чифликчии. В случая този факт потвърждава мнението на Стр. Димитров, че чифлиците в Североизточна България не са фактор, обуславящ някакъв сериозен глад за земя сред селячеството и че подобни твърдения трябва да бъдат коригирани (Dimitrov, 1960, р. 264). Това означава, че Добруджа притежава и може да предостави достатъчно количество обработваема земя за тези нейни жители, които насочват своята стопанска активност към този отрасъл на местната икономика. Те имат възможността и финансовия капитал да се сдобият с достатъчно количество земя по пътя на покупко-продажбата. Те успяват да създадат значителни за времето си стопанства, с доминиращо земеделско производство, съчетано с отглеждането на животни, от които те получават допълнителни доходи. Безспорно благотворно влияние върху всичко това оказват проведените от държавата реформи и най-вече целенасочената държавна политика спрямо възстановяването на Добруджа.

Всичко това за пореден път доказва, че парадигмата „Гандев-Христов“ по отношение на положението на селското население в Османската империя през

²⁷ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 11886, s. 2.

²⁸ BOA – İstanbul, ML.VRD.TMT.d. 16395, s. 53.

XIX в., преповтаряна и в по-нови изследвания, трябва да бъде изоставена и най-вече да се подходи с методологията на микроисторията при изследването на тези изключително важни аграрни проблеми в новата ни история. За да се достигне до обективната историографска истина трябва да се подходи регионално при изследването на аграрните отношения през XIX в., стъпвайки основно на богатата османска документация.

REFERENCES

- Dimitrov, S 1955, *'To the question of the abolition of the Sipahi system in our Lands'*, Istoricheski pregled, no. 6, pp. 27-58. (in Bulgarian)
- Dimitrov, S 1960, *'About the Class Stratification among Peasants in Northeastern Bulgaria in the 1970s of the 19 century'*, Izvestia na instituta za istoria, vol. 8, pp. 225-271. (in Bulgarian)
- Gandev, H 1976, *Problems of the Bulgarian Revival*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Georgieva, G 2011, *'Temettuat Defters as a Source for History of Shumen'*, in From here Bulgaria is started. Materials from the Second National History, Archeology and Cultural Tourism Conference, Shumen 14-16 May 2010, Universitetsko izdatelstvo "Episkop Konstantin Preslavski", Shumen. (in Bulgarian)
- Georgieva, Ts 1999, *Space and Spaces of Bulgarians 15th -19th Century*, Izdatelstvo Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia, Sofia. (in Bulgarian)
- Hristov, H 1973, *The Bulgarian Municipalities during the Bulgarian National Revival Period*, Sofia. (in Bulgarian)
- Hristov, H 1976, *The Agrarian Question in the Bulgarian National Revolution*, Nauka i izkustvo. Sofia. (in Bulgarian)
- Lewis, B 2003, *The emergence of the modern Turkey*, Pigmalion, Plovdiv. (In Bulgarian)
- Neykov, B 2017, *Fakiyan Legend. Collection of the Popular Life*, Iztok-Zapad, Sofia. (in Bulgarian)
- Sureyya, M 1996, *Sicill-i Osmani*, 5. cilt, Istanbul. (in Turkish)
- Todorov, P & Todorov, K 2013, *Shepherding in Dobrudzha*, Faber. Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nikolay Todorov – PhD

Regional Museum of History – Silistra,

24 G. S. Rakovstki St. 7500 Silistra

E-mail: todorovnikolay@abv.bg

**АСПЕКТИ НА СТОПАНСКАТА КРИЗА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ 50-ТЕ И 60-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. СПОРЕД ДАННИ
ОТ АРХИВА НА СВИЩОВСКИТЕ ПРЕДПРИЕМАЧИ БРАТЯ КРЪСТИЧ**

Ивайло НАЙДЕНОВ

Abstract: *The proposed paper is based on the mercantile letters sent from and to Dimiter, Petar and Aleko Krastich from the town of Svishtov during the 1850-s and 1860-s. The main aim is to reveal important details related to the economic crisis in Ottoman Bulgaria on the eve, and especially during and after the Crimean War (1853-1856). On the other hand, it is interesting to reveal the measures/strategies of the Bulgarian entrepreneurs (in particular Krastich brothers) to overcome the negative tendencies in the economic life of the Ottoman Empire. Such case-studies may give us additional clues about the essence of entrepreneurship during the Bulgarian National Revival period.*

Key words: *Bulgarian National Revival period, Svishtov, economic crisis, Krastich brothers, entrepreneurial activities.*

JEL: 73, 83, 93

В Българския исторически архив на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (БИА-НБКМ) се съхраняват ценни материали, свързани с историята на българските земи през XIX в. Сред тях трябва да се посочат личните фондове на изтъкнати дейци от възрожденската епоха, които предоставят отлична възможност за изследване на редица стопанско-исторически въпроси (вж. напр. Vasileva, 2019).

В своя текст ще съсредоточа вниманието си върху данните, които се откриват в кореспонденцията, изпращана от и до братя Димитър, Петър и Алеко Кръстич от Свищов в периода 50-те - 60-те години на XIX в.¹ (За братя Кръстич вж. още: Stefanova, 1985; Shkodreva, 1993; Goranchev, 2018, pp. 149-150, 189-192; 250-253; Naydenov, 2019b). В писмата, писани от тримата братя, както и в тези, адресирани до тях от различни контрагенти, се натъкваме на любопитни сведе-

¹ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3307-5046.

ния, касаещи кризисните моменти в стопанския живот. От друга страна наличната документация хвърля светлина върху въпроса как предприемачите братя Кръстич реагират на шоките ситуации.

Фамилията Кръстич произхожда от дунавското селище Свищов, което се отличава със своето бурно социално-икономическо и обществено развитие през Възраждането. (Drumeva, 2018, pp. 40-116; Tacheva-Boumbarova, 2002). Глава на семейството е Ангел Кръстич, който се предполага, че е бил търговец и побуден човек, а майката Хрисанта е определяна като ъправна жена, която умело се справяла с ръководенето на стопанските дела на семейството и с отглеждането и възпитанието на своите деца² (Hristov, 1976, pp. 254-255). Освен трима сина те имали и две дъщери – Уцка и Елена³. В такова семейство са родени Димитър, Петър и Алеко. Те получили образование, което им е било от полза по-късно, занимавайки се с търговия. И тримата учили гръцки, италиански и влашки езици, което им помогнало да контактуват със своите контрагенти. Освен това съчетали формалното образование със стажуване при видни търговци, за да приложат и надградят онова, което са усвоили на училищната скамейка. С други думи казано те са представители на следващото, по-образовано поколение предприемачи от епохата на Възраждането, което владее чужди езици, ползва двустранно счетоводство и пр. (Naydenov, 2019b; Naydenov, 2019a, pp. 139-141, 143-144; Roussev, 2015).

Разполагайки с такива ценни активи като подходящо образование и практически опит, братя Димитър и Петър основали своя търговска къща под наименование „Братя А. Кръстич“ през пролетта на 1858 г. Тя се занимавала с вноса и износа на различни стоки като ром, кюселе, кафе, захар, лимони, сол, стипца, смола, гвоздеи, прежда, червиш, бубено семе, пашкули, зърнени храни и пр.⁴ (вж. също: Stefanova, 1985; 1989; 1993; Naydenov, 2019b). Вероятно съдружието функционирало до 1864 г. Някои податки в кореспонденцията ме карат да смятам, че през 1864 г. (или малко по-късно) съдружието е преустановено, което налага именно тази година като важен водораздел в дейността на братя Кръстич⁵. В периода след 1864 г. Димитър Кръстич продължил да се занимава с търговия самостоятелно⁶.

² Вж. по всички тези въпроси: НБКМ-БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич), II В 3307-3513.

³ Пак там.

⁴ Пак там, II В 3307-3513.

⁵ Вж. НБКМ-БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 4820.

⁶ Пак там, II В 4786-4924.

Както е видно от посочените хронологични ориентири, братя Кръстич живеят и работят във времена, наситени с политически събития, които рефлектират върху стопанския живот в Османската империя. В случая имам предвид най-вече Кримската война (1853 – 1856). Периодът в навечерието на военните действия и особено по време и след тях, е твърде важен за стопанските процеси в нея и българските земи в частност. В тези кризисни години както изтъкнатите дейци на възрожденския стопански елит, така и по-дребни предприемачи, съумяват да извлекат изгода от военно-временната обстановка. Съществуват и редица негативни фактори (данъци, реквизиции болести и пр.), които изправят търговците пред трудности (вж. напр. Naydenov, 2017, pp. 185-188 и цит. там извори и литература). Задълбочаващата се стопанска криза в империята и Европа, води до нестабилност на турската лира. Забелязва се свиване на стокообмена, а търговците трудно намират кредит. Основният проблем при отпускането на кредит чрез полици е размерът на лихвения (сконтовия) процент. В Османската империя той е по-висок, отколкото в европейските страни. Освен това в самата империя височината на лихвения процент е различна в отделните ѝ райони. От съществена значимост е влиянието на Кримската война и придружаващата я „сребърна болест“ (т.е. недостиг на пълноценни парични знаци), които налагат своя отпечатък върху височината на лихвения процент (Коеп, 1976, pp. 66-67; Drumeva, 2016, pp. 264-265).

Какво ни „казват“ писмата, запазени в архива на братя Кръстич? През пролетта на 1853 г. пазарът в Свищов се намира в застой⁷, което може би е податка за задаващите се по-сериозни икономически и финансови проблеми. Няколко месеца по-късно трудностите са налице. В няколко писма от лятото и есента на 1853 г. Иван Атанасович от Калафат пише на Димитър Кръстич за финансовите затруднения, които изпитва във връзка с това, че не може да събере пари, раздадени на контрагенти. В кореспонденцията става дума също за добрите възможности за продажба на царевица, но и за някои трудности – повишеното навло⁸ поради недостига на кораби⁹. През септември същата година цената на житото започнала да спада, а освен това имало недостиг на кораби и складове¹⁰. Ситуацията още повече се влошава през ноември същата година, когато И. Атанасович пише на Димитър Кръстич, че е избягал от Калафат, защото турците са влезли в града. „Приятелят“ на Д. Кръстич е бил принуден да остави доста жито

⁷ Пак там, II В 3512.

⁸ Такса за превоз на стоки по водни пътища.

⁹ НБКМ-БИА, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3517; II В 3523.

¹⁰ Пак там, II В 3525.

в посочения град¹¹. Три години по-късно майката на Димитър Хрисанта му пише, че курсът на монетите в Цариград е нестабилен – ту се покачва, ту спада¹².

Наличната документация подсказва, че първите години от функционирането на търговската къща „Братя А. Кръстич“ са тежки за Димитър и Петър Кръстич. В началото на 1859 г. Петър споменава плачевното състояние на търговията, „защото продавачи много, а купувачи малко“¹³. Представителят на свищовската фамилия изразява надеждата си, че би било добре ако се намери място за брат му Алеко в някоя търговска къща в Цариград. Аргументът е, че от столицата на Османската империя могат да се поддържат бизнес контакти с „всякъде“¹⁴. В това средният син на Ангел Кръстич вижда добра възможност както за самия Алеко, така и за фирмата „Братя А. Кръстич“¹⁵. Малко по-късно (март 1859 г.) Алеко пише на Петър, че в Букурещ търговията също се намира в окаяно състояние, като ситуацията се влошава всеки ден. Алеко е принуден да работи при същия „господар“, защото обстоятелствата не позволяват да намери друго по-добро място¹⁶.

През лятото на 1859 г. ситуацията е не по-различна – пиацата (т.е. пазара) се намира в „състояние мъртво“. Все пак братя Димитър и Петър Кръстич молят своя партньор в Браила Ангелаки Канович да им предостави сведения за морската сол. Очевидно свищовци са видели в посочения артикул възможност за припечелване на някои друг грош. Малко по-късно в писмо до брат си Димитър (от септември 1859 г.) Алеко намеква за наличните трудности, споменавайки, че днешните „времена са почти общо зли“¹⁷. Според най-малкия син на Ангел Кръстич по това време кредит почти не съществува и не може да бъде свършена никаква работа¹⁸. Освен това Алеко споменава, че капиталът на Димитър е пострадал, но от това и следващите писма не става ясно за какви точно финансовите проблеми иде реч. Показателно е, че във време на несигурност Димитър като по-опитен и находчив търси подкрепата на обиграните и мощни предприемачи от Габрово Станчо Арнаудов и синът му Христо¹⁹. В края на следващата 1860 г. кризата все още създава доста трудности на братя Кръстич, поради което Алеко

¹¹ Пак там, II В 3526.

¹² Пак там, II В 3565.

¹³ Пак там, II В 3735.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Пак там, II В 3740.

¹⁷ Пак там, II В 3817.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ Пак там.

изразява надеждата си търговията да се съвземе, „за да не страдат търговците“²⁰. По това време най-малкият син на Ангел Кръстич се намира в Истанбул, където работи за Христо Арнаудов. Очевидно в своята работа е имал възможността да контактува с редица български и чуждестранни търговци, защото добява „от Европа често често банкрути се чуват“²¹.

В писмата си, адресирани до братя Кръстич, Христо Арнаудов също изтъква, че състоянието на пиацата е окаяно, което затруднява търговията. Освен това не могат да се извадят и пари от вересии²². Габровският приятел на Кръстич засяга и темата за политическата обстановка – споменава за идването на Наполеон III и Горчаков в Истанбул. Посочва също придвижването на френската флотилия към Пирея, както и това че английската я следва²³ (вж. също: Shkodreva, 1993, р. 172). Тежко е и финансовото положение на Османската държава, която търси 20 милиарда, за да изплати дълговете си. С месеци не плаща на „службениците си“ и на „аскера“, което довежда до спад в покупателната способност на населението и влошава положението на пазара. Състоянието на Главната османска банка също е в неизвестност²⁴ (вж. също: Shkodreva, 1993, р. 172).

Ситуацията не е по-различна и през следващите години, когато отново в кореспонденцията присъстват сведения за това че цените на колониалните стоки са непостоянни²⁵, а пазарът се намира в „голямо смущение“ поради „монедното непостоянство“²⁶. Османското правителство извадило нови каймета (книжни пари) и разпространили 25 милиона в Истанбул²⁷. Така или иначе финансовите сътресения представляват „голямо злощастие“ за търговците²⁸. Последните са принудени, според Станчо Арнаудов, да внасят в Европа големи суми „против разни европейски стоки“²⁹.

Особено любопитни са сведенията, които предоставя дългогодишния партньор на Кръстич Ангелаки Канович през лятото на 1865 г. Освен обичайната информация за това че пазара се намира в „крайно бездействие“ поради липсата на кораби в Браила, присъстват данни за вредните последици от разпростране-

²⁰ Пак там, II В 4052.

²¹ Пак там.

²² Пак там, II В 3927.

²³ Пак там, II В 3927; 3931; 3933.

²⁴ Пак там, II В 3927.

²⁵ Пак там, II В 4238.

²⁶ Пак там, II В 4093; II В 4117.

²⁷ Пак там, II В 4093.

²⁸ Пак там.

²⁹ Пак там, II В 4180.

нието на холерата. А. Канович посочва, че болестта „уплаши твърде много хората и за това продажби не стават и цените се въздържават“³⁰. На практика посочените данни съвпадат с това, което знаем от възрожденския периодичен печат по отношение на хронологията на разпространение на болестта, засегнатият географски периметър и последиците от върлуването на епидемията (вж. Manolova-Nikolova, 2016, pp. 235-244).

Пред изброените проблеми били изправени редица български предприемачи, които разгърнали дейността си на север и на юг от Дунав. Търговската кореспонденция на видния свищовски предприемач Цвятко Радославов показва, че 1859 г. е особено трудна както за него самия, така и за всичките му партньори. Цв. Радославов прибягва до кредит, взет от влиятелния търговец Христо П. Тъпчилещов. Последният помага на Радославов да изплати няколко полици (Drumeva, 2016, p. 264). Станчо и Христо Арнаудови също подпомагат Цвятко Радославов през този тежък и за самите тях период (Drumeva, 2016, p. 265). Дори мощните търговци Евлоги и Христо Георгиеви изпитват трудности в търговските си дела, но все пак помагат на Цвятко Радославов (Drumeva, 2016, p. 266). В крайна сметка Цв. Радославов фалира през лятото на 1859 г., а малко по-късно възстановява дейността си в съдружие с богатия свищовски чифликчия Мехмед хаджи Алишоглу (Drumeva, 2016, pp. 266-272). От изброените примери проличава един от възможните начини за реакция срещу стопанската криза – чрез получаването на заем. Друга стратегия за преодоляване на наличните затруднения прилагат братя Георгиеви. Известно е, че Кримската война представлява водораздел в дейността им. По време и след нея те ограничават търговията с артикули, изнасяни от Българско (ориз, различни видове кожи, вълнени изделия и пр.) за сметка на търговската дейност, осъществявана с помощта на гръцки търговски къщи във Франция, Италия и Англия. Освен това, след 1856 г. те се преориентират към банкерски операции и мошиерска дейност, което още повече увеличава капиталите им (Paskaleva, 1966, pp. 63-73; Kontogeorgis, 2008, pp. 88-89; Glushkov, 2014, pp. 31-58). По-интересна е реакцията на сродника на Георгиеви Никола Тодоров Пулиев и неговите помощници, които продължават да търгуват по същия начин, както и преди 1856 г. – закупувайки и изнасяйки стоки от българските земи в Румъния. Неспособността им да се нагодят към новите условия води до тяхното маргинализиране в търговската къща „Пулиев-Георгиеви“ и свиване на търговската им дейност (Davidova, 2012-2013, p. 241; Naydenov, 2017, pp. 144-426).

³⁰ Пак там, II В 4790. Вж. също: II В 4791; II В 4793.

В този контекст любопитни са способите на братя Кръстич, чрез които успяват да отговорят на шоковата ситуация от 50-те и 60-те години на XIX в. На първо място те въртят „алъш-вериш“ с разнообразен асортимент от стоки, а не само с няколко артикула, което успява да ги спаси от евентуални по-сериозни загуби³¹ (сравни с: Kontogeorgis, 2008, р. 87). Второ, както вече бе посочено, Кръстич разчитат на своите познати и партньори Арнаудови за финансова подкрепа, контакти, ходатайства. Изглежда връзките между свищовци и габровци са по-стари и свързват бащите Станчо Арнаудов и Ангел Кръстич, което обуславя доброто отношение на Арнаудови към братя Кръстич (Stefanova, 1985, pp. 122, 124-125, 134). Трето, през определени периоди в зависимост от търсенето и възможностите за изгода Димитър и Петър Кръстич влагат финансови средства и усилия в търговията със стоки, които биха донесли кяр поради засиленото търсене – например морска сол, ракия и особено зърнени храни, пашкули, бубено семе. Впускат се и в опасната търговия с монети (т.нар. сарафлък) (Shkodreva, 1993, pp. 166-173).

Наличната кореспонденция показва, че братя Кръстич се насочили към търговията със зърнени храни именно през 1859 г. Интересни, в този ред на мисли, са писмата, разменени със споменатия вече Ангелаки Канович от Браила. Димитър Кръстич установил сътрудничество с Хр. Арнаудов по закупуването на зърнени храни в Северна България. По това време представителят на фамилията Кръстич бил натоварен от Арнаудов със задачата да посредничи при закупуването на царевица в такива селища като Лом и Оряхово. През следващите години тази т.нар. житна търговия, практикувана от търговската къща „Братя А. Кръстич“, се разширила. От един момент насетне Кръстич се впуснали в самостоятелни сделки, установявайки контакти с чуждестранни търговски фирми³² (Hristov, 1976, pp. 256-257). Закупените зърнени храни били изпращани до Браила, Галац или Кюстенджа, където били товарени на гемии, кораби с платна и параходи (Hristov, 1976, p. 257).

Въпросната търговия била доходоносна, но и твърде рискована поради нестабилността на пазара и това че твърде често цените спадали или се покачвали. Търсенето и предлагането на зърнени храни на големите западноевропейски тържища, където конкуренцията била голяма, също оказвали влияние. На въпросните тържища се пласирали зърнени храни, изнесени от Османската империя, Дунавските княжества (Румъния), но и от САЩ, Аржентина, Руската

³¹ Това не означава, че братя Кръстич не търпят загуби понякога (вж. напр. Stefanova, 1985, pp. 133-134, приложение № 14).

³² По всички тези въпроси вж. БИА-НБКМ, ф. 170 Димитър Ангелович (Ангелов) Кръстич и братя Петър и Алеко Кръстич, II В 3701- 4825.

империя. Всичко това налагало търговците-житари да бъдат пресметливи и гъвкави, да следят движението на цените, да си служат с мостри и пр. (Hristov, 1976, p. 257). Очевидно е, че братя Кръстич притежавали необходимите качества и се ориентирали в сложната и динамична стопанска конюнктура, след като от един момент насетне трансформирали посредническата си дейност в самостоятелна и то на външните пазари, влизайки в досег с чужди търговски къщи.

В кореспонденцията, разменена между Арнаудови и Кръстич, се откриват интересни податки за някои кризисни моменти, свързани с търговията на зърнени храни. През лятото на 1860 г. голяма суша е обхванала Северна България, поради което посевите от царевица и жито са пострадали. Все пак габровци се надяват на добри новини от своите свищовски партньори „за взаимна полза“³³.

През същия период (1860 – 1863) братя Кръстич се занимават с търговията на бубено семе и пашкули. Тази съвместна съдружеска дейност е извършвана с помощта на търговската къща „Станчо Арнаудов и син“. Тяхната дейност трябва да се постави в по-широкия контекст на разпространението на болестта пембрина по бубите в Югозападна Европа, което стимулира производството и търсенето на бубено семе и пашкули в българските земи (Tsonchev, 1996, pp. 324-346). В тези кризисни години предприемчиви българи като Арнаудови, Кръстич и други успяват да се нагодят към ситуацията и да извлекат полза. В писмо от 4 май 1861 г. братя Димитър и Петър Кръстич пишат на Арнаудови: „*тук вчера додоха от горе двама италианци, но не знаеме йоще по каква работа. Явете ни ако ще се търсят за напред пашкули печени или семе, в знаяне ни, защото може пак да направим някоя работа*“ (Stefanova, 1985, pp. 126-127, приложение № 5). Идеята за осъществяване на нови сделки с пашкули и бубено семе се разисква в писмо, което е адресирано до Кръстич през юни 1862 г. В него се изтъква, че пашкулите се развалили наполовина във Франция, но в Италия „утиват добре“. „Добре“ са също в Габрово и Свищов, което е подтик да бъдат направени няколко оки семе, с които Алеко Кръстич да бъде изпратен в Италия през есента на същата година³⁴. Придружен от Янко (син на Станчо Арнаудов), Алеко Кръстич пристига в Италия, където двамата въртят търговия с бубено семе (вж. подробно: Stefanova, 1985). Подобна е ситуацията през следващата 1863 г., когато отношенията с Арнаудови са твърде обтегнати, защото габровци не са съгласни със стратегията, която Алеко прилага при продажбата на ценния артикул³⁵.

³³ Пак там, II В 4199а.

³⁴ Пак там, II В 4383.

³⁵ Пак там, II В 4558.

В период на стопанска криза братя Кръстич и техните партньори насочват усилията си към осъществяването на операции с различни парични знаци. Търговията с пари (т.нар. сарафлък) в Османската империя е рисковано, но и печелившо стопанско начинание особено във времена, когато съществува хаос и финансова нестабилност (вж. подробно: Stefanova, 1985, pp. 169-170, 172-173). И още един немаловажен щрих – рисковете, свързани с изпращането на пари, са преодолені с оглед на това, че откритата в Габрово пощенска станция (мензил) през 1860 г. се помещавала в сграда собственост на Станчо Арнаудов (Stefanova, 1985, p. 170).

В предходните редове бе направен опит да бъдат представени и доколкото е възможно анализирани сведенията, които се съдържат в архива на братя Кръстич за кризисните моменти в стопанския живот през 50-те – 60-те години на XIX в. В никакъв случай цитираните данни не може да се каже, че са уникални. Откриваме ги в кореспонденцията на редица стопански дейци от епохата. И все пак – може би представената фактология доуплътнява вече известното. По-интересни са стратегиите, прилагани от възрожденските предприемачи, за справяне с момените на стопанска и финансова нестабилност. При братя Кръстич говорим за няколко способа, които също не са уникални по своя характер, но свидетелстват за съобразителността на свищовци. Знакови са, също така, за формирането на определени предприемачески качества у тримата братя, които им помагат да въртят търговия във времена на особена стагнация за Османската империя. Казусът „Кръстич“, а вярвам и други подобни примери, биха могли да помогнат при изследването на предприемачеството в българските земи през епохата на Възраждането.

REFERENCES

- Davidova, E 2012-2013, 'Business Partnerships and Practices from the 19th Century Ottoman Balkans', *Turcica*, 44, pp. 219-244.
- Drumeva, M 2018, 'Economic development of Svishtov and the activity of commercial companies of Tsvyatko Radoslavov during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, University of National and World Economy. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2016, 'The Commercial Activities of Tsvyatko Radoslavov during the Second Half of the 1850s', in *Proceedings of the Centre for Economic History Research. Volume I The Urban Economy in the Bulgarian Lands through the Ages*, Varna, 254-273. (in Bulgarian)
- Glushkov, H 2014, *Evlogi and Hristo Georgievi. Life and activity*. 2nd edition, Nauka i izkustvo, Karlovo. (in Bulgarian)

- Goranchev, V 2018, *The National Revival Family Rusovich from Arbanassi. Family History, Public and economic activity*, Ivis, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Hristov, Hr 1976, *The Agrarian Question and the Bulgarian National Revolution*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Koen, D 1975, 'Banking activity of the Commercial house "Evlogi and Hristo Georgievi"' in the Bulgarian lands until the Liberation", *Istoricheski pregled*, vol. 31, no 6, pp. 63-74. (in Bulgarian)
- Kontogeorgis, D 2008, 'Greek and Bulgarian merchants at the Principality of Wallachia during the second quarter of the 19 century. A comparative approach', in Mitev, P, Racheva A (eds) 2008, *Balkan Dimensions of Mustakov Family. Volume with materials from the International Scientific Conference Gabrovo*, Universitetsko izdatelstvo Sv Kliment Ohridski, Sofia. (in Bulgarian)
- Manolova-Nikolova, N 2016, 'About the cholera in the Ottoman Empire during the 1860-s.', in *Messages of History. Volume in honor of prof. Maria Radeva*, Universitetsko izdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofia, pp. 235-244. (in Bulgarian)
- Naydenov, I 2019a, 'Prerequisites for the emergence and factors of the entrepreneurial elite's activity during the Bulgarian National Revival period (introductory remarks)', *Istoria*, vol. 27, no 2, pp. 134-150. (in Bulgarian)
- Naydenov, I 2019b, 'In the world of the Krastich Brothers, merchants from the town of Svishtov: entrepreneurial culture, business practices and mentality', *Istoricheski Pregled*, vol. 75, no 1, pp. 56-83. (in Bulgarian)
- Naydenov, I 2017, 'Pulievi's entrepreneurial activity between tradition and modernity (commercial practices and strategies during the Bulgarian National Revival period)', PhD Thesis, Sofia University "Sv. Kliment Ohridski, Sofia. (in Bulgarian)
- Paskaleva, V 1966, 'The Archival fund "Evlogi and Hristo Georgievi" in the Archive of the Bulgarian Academy of Sciences about the period 1840-1878', *Izvestia na nauchnia athiv*, vol. 3, pp. 57-74. (in Bulgarian)
- Roussev, I 2015, *The Commercial Modernization during the Bulgarian National Revival period (18th – 19th) centuries as a culture and as a practice*, Rovita, Veliko Tarnovo. (in Bulgarian)
- Shkodreva, M 1993, 'The Gabrovo trade house "Stanco Arnaudov and son" and its contacts with Svishtov during the 1850-s and 1860-s', *Godishnik na Museite v Severna Bulgaria*, vol. 19, pp. 165–176. (in Bulgarian)
- Stefanova, M 1985, 'Letters of the merchants from Svishtov Krastich brothers to the Gabrovo trade house "Stanco Arnaudov and son"', *Godishnik na Museite v Severna Bulgaria*, vol. 11, pp. 121–136. (in Bulgarian)
- Stefanova, M 1989, 'Moments of the trade of Arnaudovi with Italy and France during 1862', *Godishnik na Museite v Severna Bulgaria*, vol. XV, pp. 113–122. (in Bulgarian)

Tacheva-Bumbarova, E 2002, *The literary circle from Svishtov in the history of the Bulgarian Revival literature*, YUZU Neofit Rilski, Blagoevgrad. (in Bulgarian)
Tsonchev, P 1996, *From the economic past of Gabrovo, Second edition*, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)
Vasileva, V 2019, *Inventory of the documents about the economic history of Bulgaria stored at the Bulgarian Historical Archive of the National Library "St.st Cyril and Methodius". Volume I (1648-1879)*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivaylo Naydenov – Assistant professor, PhD
Institute for Historical Studies,
Bulgarian Academy of Sciences
E-mail: ivo_ngdek@abv.bg

ИЗНОСЪТ НА ЗЪРНЕНИ ХРАНИ ОТ СВИЩОВ В КОНТЕКСТА НА „ДЪЛГАТА ДЕПРЕСИЯ“ ОТ 1873 – 1896 Г.

Маргарита МАРИНОВА

Abstract: *This article reviews the export of grain foods from the most important Bulgarian export center of the Danube River - Svishtov. The influence of domestic factors and the depression of 1873-1896 on the prices of cereals are taken into account in the analysis of the exports dynamics. The main finding is the that strategies to deal with it were successful in the short term, but in the long term they slow down the capital accumulation and modernization of agriculture.*

Key words: *Svishtov, „long depression“, grain foods, exports, capital accumulation, modernization, agriculture.*

JEL: N73

Въпросът за отгласа в България на световната икономическа криза от 1873-1896 г., известна като „дългата депресия“, все още не предизвиква сериозен изследователски интерес. Това се отнася с особена сила за влиянието върху българското селско стопанство и търговия на спада в цените на зърнените храни, който протича през тези години в Европа. Общите изводи са, че депресията се отразява върху приходите и състоянието на държавния и на общинските бюджети, че тя засяга повече селяните, отколкото търговците (Economic history, 1981, pp. 224-228) и те по същество са верни. В различните производствени райони и търговски центрове обаче тези последици имат специфични проявления и настоящото проучване е опит за изясняване влиянието на депресията върху износа на зърнени храни от Свищов. От Освобождението до 1897 г. 45,97% от износа на зърнени храни от страната преминава през осемте дунавски пристанища и по процентен дял Свищов винаги е на първо място сред тях (Marinova, 2016, pp. 371-373). Неговите търговци-житари изнасят храните от зърнопроизводителните райони на централната северна България и осветляването на резултатите от тяхната дейност би спомогнало да се видят по-ясно връзката между износа и стопанско развитие на града и околията и някои специфични страни от търговията на крайдунавските пристанищни центрове. Разработката представя движението на износа на зърнените храни, както и на общия износ, по количес-

тво и стойност през отделните години, очертава влиянието на вътрешните фактори (състояние на реколтите, природни бедствия, войни, политически кризи и др.) и на международната конюнктура за неговото увеличаване или намаляване и проследява отражението на спадащите цени върху икономическото състояние на търговците и селяните в Свищовски окръг в краткосрочен и дългосрочен план.

Изворовата база на изследването включва публикуваните годишни обзори на Статистическото бюро за външната търговия на България и изложения на окръжни управители и други държавни чиновници за положението в Свищовски окръг. Привлечен е ценен архивен материал за свищовската търговия от Държавен архив – Велико Търново. Използвани са и сведения и оценки от централната, регионалната и местната преса. Авторът се позовава и на изследванията на К. Попов, Б. Боев, Б. Янчулев, В. Хаджиниколов и Л. Беров, в които се съдържа информация във връзка с разглежданата тема. Много ценен източник би била търговската документацията на житарските фирми, но за съжаление за сега няма сведения тя да е съхранена. В методологичен план в работата са използвани причинно-следствения и сравнителния методи на анализ.

В икономическата, както и в стопанско-историческата наука, съществуват различни мнения за същността, особеностите и последиците от аграрните кризи, тъй като те в исторически план предлагат различни разновидности (Kuznets, & Nikulin, 2016, pp. 4-7; Yanchulev, 1930, pp. 245-255). За всички обаче е валидно, че те настъпват по-бавно и са по-продължителни от индустриалните (Yanchulev, 1930, p. 245). Аграрната криза от 1873 г. започва със спад в цените на храните на световните борси след години на непрекъснат техен ръст и е последвана от продължителна депресия. Тя е причинена от увеличеното зърненото производство на САЩ, Канада, Русия, Австралия, Индия, Аржентина и на техните експортни възможности, поевтиняването на продукцията, внасяна от тези държави на европейските пазари като следствие от поевтиняването на транспорта, индустриализирането на Средна Европа. Таблица 1 ни дава представа за движението на средната борсова цена на европейските житни пазари в годините на депресията. Данните в нея са резултат от изследванията на К. Попов и те най-често се използват в нашата стопанско-историческа литература. Тъй като в статията не се анализират структурата на износа и делът на отделните култури в него (това изисква предварително проучване на редица други въпроси и друга методология за обработка на данните) и предвид на това, че сред изнасяните зърнени храни от Свищов преобладава пшеницата, в настоящото проучване тези ценови показатели ще ни служи като ориентир за проявите на депресията.

Таблица 1.

**Средногодишна цена на житото на европейските житни пазари
(на 100 килограма зърно в лева) (Роров, 1916, р. 164)**

Година – цена	Година – цена	Година – цена
1873 г. – 32,79 лв.	1881 г. – 25,34 лв.	1889 г. – 16,63 лв.
1874 г. – 31,16 лв.	1882 г. – 25,20 лв.	1890 г. – 17,84 лв.
1875 г. – 25,25 лв.	1883 г. – 23,25 лв.	1891 г. – 20,68 лв.
1876 г. – 25,81 лв.	1884 г. – 19,93 лв.	1892 г. – 16,91 лв.
1877 г. – 31,72 лв.	1885 г. – 18,35 лв.	1893 г. – 14,72 лв.
1878 г. – 25,95 лв.	1886 г. – 17,33 лв.	1894 г. – 12,76 лв.
1879 г. – 24,50 лв.	1887 г. – 18,17 лв.	1895 г. – 12,90 лв.
1880 г. – 24,78 лв.	1888 г. – 17,80 лв.	1896 г. – 14,63 лв.

Прегледът на стойностите в Таблица 1 показва, че спрямо предходни, има няколко години на силен спад на цените на житото – 1875, 1876, 1878, 1883-1884, 1892 години. Най-ниските нива на депресията са през 1894 и 1895 г. Годините, в които цените тръгват по-видимо нагоре, са 1877, 1891, 1896 г., а през останалите те се движат предимно плавно надолу, но има и някои години, в които те леко се повишават. В рамките на тази конюнктура се осъществява износът на зърнени храни от Свищов, представен в Таблица 2. В нея са изнесени данните за количеството и стойността на износа от пристанище Свищов, на количеството и стойността на изнесените зърнени храни и техния процентен дял в общия износ според официалните годишни статистики. Началната година е 1882, защото от тогава събирането на дните се извършва по-организирано и систематизирано. В хода на анализа ще използваме информацията, които двете таблици съдържат.

Таблица 2.

**Състояние на износа от Свищов
(Количество и стойност на общия износ, количество и стойност
на износа за зърнените храни и неговия процентен дял в общия износ)**

година	Общ износ		Износ на зърнени храни			
	Количество в килограми	Стойност в лева	Количество в килограми	Стойност в лева	% от количеството	% от стойността
1882	28 160 573	2 351 170	27 001 604	1 808 237	95,8	76,9

1883	47 258 413	4 072 888	44 386 474	3 538 491	93,9	86,8
1884	22 380 310	2 132 559	18 470 264	1 511 956	82,5	70,8
1885	38 781 923	3 151 248	37 206 111	2 816 269	95,9	89,3
1886	22 263 368	2 798 852	21 061 124	2 023 971	94,5	74,7
1887	27 413 895	3 304 006	26 587 289	2 628 179	96,9	79,5
1888	46 655 077	4 879 375	44 866 064	4 272 555	96,1	87,5
1889	80 856 396	7 981 273	75 409 160	7 486 750	93,2	93,8
1890	50 229 792	4 459 456	47 107 410	3 957 527	93,7	88,7
1891	46 623 126	5 206 430	42 137 156	4 173 752	90,3	80,1
1892	41 870 195	5 011 525				
1893	76 491 817	6 480 404	75 346 589	6 154 198	98,5	94,9
1894	55 002 227	4 487 506	48 639 671	3 848 088	88,4	85,7
1895	41 167 792	4 781 254				
1896	71 244 492	7 904 010	69 649 737	7 614 314	97,7	96,3

***Източник:** Таблицата е направена въз основа на обобщение на данните, съдържащи се в Годишните статистики за търговията на Българското княжество с чуждите държави от 1883 до 1896 г., поместени в литература в края на статията. Отсъствието на някои данни за 1892 и 1895 г. се дължат на липсваща информация в достъпните източници.*

През последните десетилетия на Възраждането Свищов вече е утвърден национален лидер в износа на зърнени храни и други селскостопански произведения към централна и средна Европа и към пристанищата в Галац, Браила и Сулина¹. Какво е въздействието върху житната търговия на започналата през 1873 г. криза, първите сведения за която достигат до Свищов през есента на същата година, е трудно да се определи, тъй като нейната история, както и историята на търговски фирми, свързани с нея, все още не е изследвана. За сега е проучена само дейността на най-големия свищовски търговец Цвятко Радославов, който е и крупен износител на зърно от районите на Свищов, Никопол, Плевен, Горна Оряховица, Търново и др., и резултатите от анализа водят до заключението, че той проявява прозорливост, съзирайки настъпващата опасност: за кратко време приключва старите си сделки, сключени при старите цени, реализира няколко малки сделки при новите и в края на 1873 – началото на 1874 г. окончателно се отдръпва от търговията с жито (Drumeva, 2018, pp. 241-242). Дали и други фирми следват стратегията на Радославов, дали някои под

¹ По-подробно за търговията в Свищов през Възраждането вж. (Drumeva, 2018, pp. 18-111).

напора на задължения и неизгодни сделки фалират или пък само ограничават дейността си поради спада на печалбите или други локални или лични причини, са все въпроси, по които не би било редно да се спекулира. Налице са обаче основания, които позволяват да допуснем, че започналата депресия не нанася силен удар върху износа от Свищов, а те са, че през 1873-1875 г. възникват нови житарски фирми като за четири от тях имаме сигурни сведения – „Братя Д. Стамови“ (1875 г.), „Бръчков & Кодов“ (1874 г.), „Братя Самоковлиеви“ (1873 г.); „Братя Апостол и Атанас Моневи“ (1873 г.)². В обширните райони в централната част на Дунавската равнина се произвеждат значителни количества зърнени храни, а това привлича нови износители и обещава печалби, особено ако те нямат обременяващи задължения от предишни дейности. А и вероятно се очаква спадът на цените да бъде кратковременен. Тези търговски къщи, заедно с други две възрожденски фирми за търговия с храни – Георги Високов (1864 г.), Филип Маринов (1871 г.)³, стоят стабилно на пазара десетилетия след Освобождението. Все пак предвид обвързаността на свищовските търговци с международните пазари – както на износителите, така и на вносителите на колониални и манифактурни стоки от Австро-Унгария, мнението на Ф. Каниц, че голямата банкова и търговска европейска криза от 1873 г. спира бързото развитие на града, тъй като води до спад в доходите и липса на капитали (Kanitz, 1995, p. 43) изглежда логично, но бъдещи изследвания ще трябва да го конкретизират и обогатят.

В годините на Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) търговските връзки на българските земи с европейските държави са прекъснати и депресията в цените излиза извън вниманието на свищовските търговци още повече, че тогава пазарната конюнктура в северна България става изключително благоприятна за тях. Руската компания „Грегер, Горвиц и Коган“, която отговаря за снабдяването на царската армия, изкупува зърнените храни на по-високи цени, тъй като нейната печалбата се състои от 10% комисионна върху тяхната пазарна цена (Hadzhinikolov, 1985, p. 124). Това покачва цените на храните и на стоките от първа необходимост. Свищовските търговци-житари стават едни от основните снабдителите на компанията, тъй като имат силна готовност за това. От началото на 1877 г. по инструкции на Гр. Начович, който по това време участва в мисията по събирането на военни и политически сведения за руската армия, те, и особено по-едрите сред тях, изкупуват храни в големи количества (Parapunsky, 1987, p. 108). Идеята е да се подsigури изхранването на войската в предстоящата война и да се елиминират чужденците от това посредничество.

² Държавен архив – В. Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 21-22; л. 25-26; л. 29-30; л. 33-34.

³ ДА – Велико Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 32-33; л. 67-68.

Търговците имат и запаси от предходната година, тъй като през 1876 г. турското правителство, с оглед евентуална бъдеща война, забранява износа на зърнени храни и голяма част от тях остават в частните хамбари. Още повече, че 1876 г. се оказва изключително плодородна, както и 1877 г. (Stoyanov, 1987, pp. 97-100). През есента на 1877 г. свищовските житари доставят храни на Главното интендантство и на специално Дружество кантора за хлебопечене и отчитат добри печалби, руските рубли радват и селяните, и занаятчийи, и търговци на колониални стоки, които продават изгодно на русите своите произведения. Печелившата търговия привлича предприемчивия свищовец и в града се основават нови житарски фирми. От 1878 г. водят началото фирмите „Иван Панев & Синове“⁴, „Стерю Линков“⁵, „Илия А. Иванов“ (Bulgarian Almanac, 1897, p. 1452). Що се отнася до размера на спечелените „руски пари“ точни данни няма. Обективността на изказаното мнение от месния стамболовистки вестник „Народна гордост“ през 1887 г. че спечеленото възлиза на по „...стотина лири“, попаднали в ръцете на стотина търговци⁶ буди съмнения, тъй като вестникът принципно отрича стопанското значение на руските пари. Вероятно спечеленото е повече, за което съдим и от острата реакцията на населението в града срещу политиката за демонетаризацията на руската рубла в периода 1881-1887 г.⁷

Депресията в цените на зърнените храни не може да бъде отчетена като влияещ фактор върху износа от Свищов и през 1878-1879 г., тъй като през тези години храни от страната се експортират за кратък период – само за месеците от януари до септември 1879 г. Поради слабите реколти през 1878 и 1879 г., за да осигурят прехраната на населението и зърно за посев, управляващите на два пъти забраняват износа: март – декември 1878 г. и август 1879 г. – март 1880 г. Търговците-житари в Свищов приемат първата забрана като временна мярка и не спират изкупните си сделки като складираат храните в очакване тя скоро да отпадне. Малко преди втората забрана те се готвят да спечелят от временно добрите условия на пазара в Румъния. Там през лятото на 1879 г. цените се вдигат с 30% и търговци от Свищов и Варна купуват храни на по-ниски цени от тамошните, с цел да ги продадат изгодно. Намеренията им са осуетени⁸, но сведения за загуби от този ход няма. За месеците на разрешения износ във ведомостите за външната търговия няма данни за това какъв дял от него се пада на

⁴ ДА – Велико Търново, Ф. 928 К, оп. 1, а.е. 645, л. 30-31.

⁵ ДА – Велико Търново, Ф. 928 К, оп. 1, а.е. 261, л. 49.

⁶ Народна гордост, II, 29, 17 март 1887, с. 3.

⁷ Българский глас, II, 15, 8 февруари 1881, с. 1-2; Български йглас, II, 16, 12 февруари 1881, с. 1-2; Славянин, III, 10, 29 август 1881, с. 79; Славянин, III, 17, 17 октомври 1881, с. 126; Народна гордост, II, 18, 6 февруари 1887, с. 3 и др.

⁸ Българский глас, I, 64, 14 август 1880, с. 1-2.

отделните пристанища⁹. За следващите няколко години – от 1880 до 1882 г. наличните статистически данни, макар и не винаги добре систематизирани, сочат намаляване на износа, в това число и на храни, от Свищов¹⁰ (Statistics, 1883, pp. 44-49; Statistics, 1887, pp. 12-13; 174-179, 520). И тогава, според нас, отгласът на борсовите европейски цени няма пряко влияние върху него, а основната причина за спада е намаляването на селскостопанското производство вследствие на лошите реколти (Бергов, 1988, pp. 110-111) и последиците от войната (унищожен инвентар, липса на работен добитък и др.). Особено ниски са добивите в Свищовско и Русенско и през 1881 г. в. „Славянин“ призовава правителството да прецени дали да не спре износа, за да не настъпи глад¹¹. Налице са и очаквания, че цените скоро отново ще се повишат (настроение, което има привърженици и в Европа) (Воев, 1898, pp. 57-67). Селяните на този етап компенсират неблагоприятията от реколтите като увеличават непрекъснато размера на обработваемата земя. В Свищовски окръг, който през 1882 г. включва Свищовска и Никополска околии с общо 69 села и който е по-рядко населен, а земята – изключително подходяща за отглеждане на зърнени култури, това става чрез покупко-продажба, за която се използват спечелените руски пари (разрушени села от войната в окръга няма), чрез заграбване на останалите свободни земи след изселването на татарите и черкезите, които живеят компактно в седем села в окръга, както и чрез разораване на общински земи и присвояване на земи от правителствени сувати¹².

Въпреки трудностите на следвоенното време, свищовските търговци-житари възстановяват прекъснатите връзки със своите закупчици и посредници в районите на централна северна България и утвърждават ролята на града като най-важния износен дунавски център. Тяхната група е съставена почти изцяло от хора с български произход, за разлика от картината в другите крайдунавски градове, където преобладават гърците и евреите¹³. Българският характер на свищовската житна търговия се оценява изключително високо от обществеността в страната, която вижда в този факт проява на национална независимост и напредък и се сочи като пример, който трябва да следват в Русе, Видин и др. градове¹⁴. Това обаче коства и усилия, и средства на свищовци, защото за да

⁹ Държавен вестник, I, 28, 27 февруари 1880, с. 2.

¹⁰ Държавен вестник, II, 71, 13 септември 1880, с. 4; Държавен вестник, II, 78, 11 октомври 1880, с. 3.

¹¹ Славянин, III, 10, 29 август 1881, с. 77.

¹² Независимост, V, 16, 22 октомври 1880, с. 1-2; Държавен вестник, V, 84, 4 август 1883, с. 783-785.

¹³ Славянин, III, 30, 21 януари 1882, с. 234.

¹⁴ Целокупна България, I, 6, 13 юли 1879, с. 1-2.

елиминират в своите райони еврейските и гръцки фирми, които винаги купуват по-скъпо, трябва да предлагат на селяните изгодни и за тях цени. Конкуренцията се засилва и от обстоятелството, че в града от войната насам остават, макар и временно, търговци-чужди поданици, част от които също се занимават с житарство¹⁵.

През 1883 г. износът от Свищов нараства значително. Причините за това, според доклада на свищовския окръжен управител до министъра на вътрешните работи от лятото на 1883 г. са: достатъчно земя за обработване и то земя твърде плодородна, добрата реколта, близостта до скелята и най-вече „... добрите цени на храните, които тази година намериха“¹⁶. Можем да допуснем, че отгласът от спада в цените на европейските борси, който е доста силен през 1883 г., идва до България по-късно. В тази връзка трябва да се отбележи, че отношението износ – международни цени не бива да се възприема като механична зависимост, а в него трябва да се търси степен на синхронност в проявата на общи за европейското стопанство тенденции.

През 1883-1884 г. цените на храните на европейските борси рязко се понижават поради наводняването на пазара с евтините храни от Русия САЩ, Индия и този спад продължава и през следващите няколко години, но вече по-плавно, както се вижда от Таблица 1. Споделяните в Европа очаквания, че депресията няма да е продължителна, окончателно пропадат (Воев, 1898, р. 68). През 1884 г. въз основа на своя собствен опит, и по твърде болезнен начин, това осъзнават и свищовските житари. От тази година износната търговия навлиза в период на застой. Данните в Таблица 2 показват, че в периода между 1884 и 1886 г. движението на износа, в това число на зърнените храни, е колебливо, без ясно изразена оптимистична перспектива с оглед на цените на борсите. Застоят не бива да се разглежда като отсъствие на развитие или спиране на дейност за известно време, а като състояние с твърде ограничени възможности за успешни сделки, което води до недостиг на собствени средства за поддържане на деловата активност. Основание за това наше заключение ни дават становищата на Свищовския общински градски съвет за състоянието на търговията в града. При честите обсъждане на данъчната и бюджетната политика през 1884–1886 г. многократно се подчертава, че търговията е в състояние на застой (както износната, така и вносната), че търговците едва могат да припечелят от сделките си, за да не прекъснат работа, че те са изключително притеснени от липсата на пари, тъй като са вложили всичко спечелено в покупка на стоки, които не могат да реали-

¹⁵ ДА – Велико Търново, Ф. 661К, оп.1, а.е. 22, л. 92-93.

¹⁶ Държавен вестник, V, 84, 4 август 1883, с. 784.

зират или реализират с ниски печалби¹⁷. Зад тези констатации очевидно стоят голямо вътрешно предлагане на храни и дефицит на търсенето на външните пазари, още повече, че реколтите през тези години са сравнително добри както за Свищовски, така и за Плевенски и Търновски окръзи, където свищовските търговци утвърждават влиянието си, въпреки някои съпътстващи всяка земеделска година непредвидени ситуации¹⁸. Сериозни препятствия пред износната търговия създава Сръбско-българска война, както и политическата криза от 1886-87 г.¹⁹. Увеличението на износа започва през 1887 г. и продължава и през следващите, което бележи и края на застоя.

В качествата си на самостоятелни стопански предприятия фирмите-износителки на храни в тези години преминават през „криза на резултатите“ (ако приложим някои теоретико-методологически изводи за характеристиките на циклите и кризите в производствена дейност на предприятията (Tsvetkov, 2012, pp. 482-483)). Тя възниква при намаляване на оборота и броя на сделките с основната стока-лидер и има за последица намаляване на собствения капитал. До следващата фаза – „криза на ликвидността“, при която фирмите стават неплатежоспособни или има заплаха от загуба на платежоспособност, свищовските търговци не стигат, косвеното доказателство за което е, че за сега не откриваме сведения за фалит на фирми. Решаващата роля да се избегне „криза на ликвидността“ се пада на Българската народна банка (БНБ). С приетия през януари 1885 г. нов устав условията за получаване на краткосрочен, така и на дългосрочен ипотечен кредит вече са по-благоприятни и свищовските търговци стават едни от най-сериозните клиенти на банката (Marinova, & Vacheva, 2018, pp. 95-97). Това им помага да преодолеят застоя и след успокояване на политическата обстановка да продължат с успех дейността си.

Нуждата от средства принуждава търговските кръгове да предприемат действия за модернизирание на кредитното дело в града. Те правят опит да изградят институция на организирания кредит в лицето на едно спестовно акционерно дружество. Сведенията са изключително оскъдни, но от тях все пак става ясно, че през септември 1885 г. вече се обсъжда проекто-устав на едно бъдещо дружество. Съединението и последвалите събития обаче снемат въпроса от дневния ред на ангажираните с проекта лица²⁰. Не се знае кои са инициаторите,

¹⁷ ДА – Велико Търново, Ф. 661К, оп. 1, а.е. 23, л. 44-45; л. 68-70; а.е. 23, л. 98-99; а.е. 23, л. 115-116, 124; а.е. 24, л. 9; а.е. 24, л. 39; а.е. 24, л. 102-103; а.е. 25, л. 14-18.

¹⁸ Държавен вестник, VII, 99, 28 септември 1885, л. 4; Държавен вестник, VII, 61, 28 юни 1886, л. 7-8; Отечество, I, 26, 9 юни 1884, с. 2.

¹⁹ Народна гордост, II, 26, 6 март 1887, с. 3.

²⁰ Народна гордост, III, 9, 17 март 1888, с. 3.

но косвени сведения насочват към онези деятели, които през 1888 г. се заемат отново с инициативата и създават „I-вото свищовско спестовно акционерно дружество“, което започва да работи от началото на 1889 г. и сред които има изявени търговци на храни.

От втората половина на 80-те години на XIX в. зърнопроизводството в България нараства и страната все по-видимо участва на международния зърнен пазар, нагаждайки се към депресията и приемайки за незаобиколим, при това най-важен фактор, на външната среда. (Воев, 1898, р. 60). Голямата част от експорта преминава през дунавските пристанища. Данните от Таблица 2 сочат увеличаване на общия износ и на износа на зърнени храни през 1887-1889 г. при все, че европейските цени са във фаза на постепенен спад. Нарастването се дължи на много добрите реколти в повечето окръзи (Berov, 1988, р. 111) и особено в Свищовски²¹ (Statement, 1889, р. 5; Statement, 1890, pp. 8-9). Големите обеми на износа, дори при по-ниските международни цени, осигуряват печалбите на търговците, а нарастващото селскостопанско производство в Свищовски, Търновски, Русенски, Плевенски, също Севлиеви окръзи, е стимул за възникване на нови износни фирми – „Фичев, Халачев & Сие“ (1888 г.), „Васил Хр. Стаевски и Минко Хр. Стаевски“ (1889 г.), Цани Тихов & Синове“ (1888 г.), „А. Бръчков & Ю. Начев“ (1886 г.), „Н. Попов & А. Минчев“ (1888 г.)²², Михаил К. Аврамов (1888 г.)²³ и др. Свищовските търговци – житари получават одобрение и признание за народополезната си дейност. Износът на храни вече се разглежда като фактор, който стимулира зърнопроизводството тъй като обезпечават реализацията на неговата продукция въпреки депресията в цените и общия икономически застой в Европа (Statement, 1889, р. 20). Чрез своите качества – висока търговска култура, интелигентност, предприемчивост и енергия и с кредитната помощ от БНБ и местното кредитно дружество те израстват като могъща икономическа сила в града.

Ударите, които американската и руската конкуренция нанасят на българския износ най-болезнено чувстват селяните и всяка, дори и най-малка промяна в цените, рефлектира пряко върху положението им. Така например през 1888 г. при добрата реколта в Свищовски окръг, цените на храните са доста ниски и това носи „вреда на производителите“, а през 1890 г., когато реколтата е слаба, но цените по-високи, „трудът на земеделеца е възнаграден“ (Statement, 1891, р. 6). С увеличаване на данъчната тежест и разширяване на потребностите, селяните, за да задоволят нуждите си в условия на намаляващи доходи, продават

²¹ Народна гордост II, 54, 19 юли 1887, с.3.

²² ДА – Велико Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 35-35; л. 59-60; л. 63-64; л. 66-67; л. 86-87.

²³ ДА – Велико Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 261, л. 66.

реколтата на ниски цени. Широко разпространение добива и продажбата на „зелено“, която им носи сериозни загуби (Statement, 1891, p. 6).

Свищовските търговци, респективно и селяните-производители, страдат от „...скъпото и прескъпо посредничество на румънските и еврейските комисионери“ на пиацата в Галац, където отиват храните от Свищов (Statement, 1889, p. 5). В желанието си за печалба, румънските търговци изкупуват българското жито на твърде ниски цени, а го продават на световните борби на по-високи. Така разликата надминава много размера на навлото за превоз и платените мита от тяхна страна (Boev, 1898, pp. 77-78). През 1888 г. на свое заседание Свищовския окръжен съвет разглеждат този въпрос и предлага да се помисли за създаване на едно българско дружество, което да има свои агенти на борсите в Париж и Лондон и така да се избегне некоректното и скъпо посредничество на Галац, но подобна инициатива не се реализира (Statement, 1889, p. 5).

От 1890 до 1896 г. износът на зърнени храни от Свищов като количество и стойност не е еднозначен: спадът през 1890 г. е следствие от изключително слабата реколта в цялата страна поради засушаването – тя е с 25% по-малка от тази през 1889 г. (Berov, 1988, p. 111), а увеличението през 1896 г. – на изключително повсеместно плодородие (Berov, 1988, p. 112) и на повишаване на цените; спадът през 1894-95 г. е резултат ниските цени през най-острата фаза на депресията. Тогава обаче свищовския износ не се „огъна“ и не изпадна в застои, както през 1884-1886 г. Благодарение на натрупаните капитали, личните си качества, помощта на БНБ и на частните кредитни институции, както и на нарасналите възможности на селското стопанство, през първата половина на 90-те години свищовските търговци успяват да се противопоставят успешно на неблагоприятната конюнктура. През тези години възникват нови житарски фирми, „Бр. Караначеви“ (1894 г.). „Цвятко Минков и Д. Симеонов“ (1895 г.), „Братя Иван и Андрей К. Самоковлиев“ (1895 г.), „Цани Тихов, синове & Младен Ат. Стаменов“ (1896 г.), „Братя Васил и Христо Маринови“ (1892 г.)²⁴. Така групата на житарите към 1897 г. наброява около 55 еднолични и дружествени фирми, но за да се знае техният точен брой и възможности, се изисква специално проучване. Основават се и две нови кредитни институции – „Свищовско спестовно акционерно дружество „Дунав“ (1894 г.) и банкерската къща „Буров & Абаджиев“ (1895 г.), които да подпомагат търговията, в която, въпреки моментния спад тогава, се вижда сериозна перспектива и съответно сигурни печалби за акционерите на дружеството и банкерите (Marinova, & Vacheva, 2018, pp. 70-71).

²⁴ ДА – Велико Търново, Ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 23-24; л. 35-36; л. 50-51; л. 52-53; л. 75-76.

За разлика от търговците, селяните в окръга, които през 1884-86 г. преживяват по-леко трудностите от спада в цените, през 90-те години стават тяхна жертва и положението им се определя като крайно незадоволително. През 1894 г. годишната печалба на едно 5 членно семейство в Свищовски окръг, което владее 100 декара земя, обработвана с един чифт волове като под угар остава една четвърт от нея, възлиза средно на 226,85 лв. От тях за данъци към държавата и окръжието се отделят 119, 41 лв. и за семейството остават 107, 44 лв. като от тях трябва да се платят общински данъци и да посрещнат нерегламентирани разходи. За да задоволят нуждата си от пари, те прибегват до услугите на лихвари, БНБ и Земеделската каса. Задлъжнялостта на селското население в окръга през същата година към разните лихвари е 1,484 036 лв.; към БНБ – 51,347 лв., към Земеделската каса – 642,918 лв. Общият дълг възлиза на 2,178,502 лв. и всяко домакинство трябва да поеме средно по 183 лв. (Statement, 1895, pp.14-22). Към края на разглеждания период рационализацията на селскостопанското производство в окръга се намира на твърде ниско ниво (Statement, 1896, p. 31).

През годините от 1882 до 1896 т. процентният дял на стойността на зърнените храни в общата стойност на износа се движи между 70-96%, като в преобладаващия брой години е 80-90%. Процентният дял на количеството изнесени храни в общия износ е между 82 и 98%. като през повечето години е между 88 и 93%. Най-много се изнася пшеница с тенденция към непрекъснато увеличение, както е и при царевичата, която заема второто място в листата. През три години – 1882-1883 и през 1893 г. по изнесено количество, но не и по стойност, царевичата измества пшеницата. Ръжта заема не малък дял в износа, тенденцията при нея е противоречива, но по-скоро към увеличение през повечето години. Спад се забелязва в износа на овеса и ечемика. През две години пшеницата бележи най-високи показатели в износа и по количество и по стойност – 1889 и 1896 г. Тогава и износът като цяло е с най-добри стойности по тези показатели. Тенденцията към нарастване на износа на пшеница и царевича е обща за страната (Роров, 1899, p. 205). Освен зърнени храни, от Свищов се изнасят рапица и продукти от животински произход.

Износът на зърнените храни от Свищов в годините на „дългата депресия“ е важен фактор за напредъка на селското стопанство в голяма част от районите на централна северна България. Удобството от близостта до пристанището, активността на свищовските търговци и успехите им на международния пазар, способстват за развитието на стоковото производство. Доходността на търговията увеличава богатството и на града, което води до нарастване бюджета на общината, което позволява тя да започне осъществяване на редица благоустройствени мероприятия. Едновременно с това обаче транзитният характер на търговията доп-

ринася за оформяне облика на града като търговско-транспортен център и възпира изграждането на модерна икономическа градска структура, базирана на триадата производство-търговия-транспорт. Свищов не се ангажира да преработва богатата продукция на прилежащия му аграрен район и остава град-пристанище, чието развитие, както казват самите свищовци, е изцяло свързано със „скелета“.

Депресията в цените на зърнените храни от 1873-1896 г. провокира адаптивните възможности на търговците и на селските стопани. Първите развиват умения за справяне с динамичната и несигурна външна среда и с помощта на държавата в краткосрочен план постигат успехи. Депресията обаче забавя темпа и снижава резултатите от натрупването на капитали в един от специфичните за България пътища за това – външната търговия със зърнени храни. С оглед бъдещето на Свищов, това възпита вложението на капитали в стопански форми (предприятия, банки, акционерни дружества в града), където той би могъл да функционира по съвременен начин. В работата на търговците не намира проявление и тенденцията към концентрация на капитал, която би могла примерно да доведе до създаде на акционерно дружество за обща търговия, което да е по-конкурентноспособно на външните пазара. Селските стопани се борят с кризата, разчитайки на екстензивните фактори на растеж, и адаптивната им стратегия се свежда до разнообразяване на отглежданите култури, според дохода, който те носят по текущи цени. Временно това им помага, но в дългосрочен план при липса на целенасочена и по-системна държавна политика към селското стопанство, се стига до изтощаване на този тип адаптивност. Трудът на селяните се обезценява и това е най-сериозната последица от депресията, която последица, в самия край на XIX в. в условията на разразилата се икономическа криза ще допринесе допълнително за утежняване на тяхното положение.

Краткият преглед на износа на зърнени храни от Свищов показва, че в България, която е вече част от континенталното икономическо пространство и в която чрез каналите на международната търговия колебанията в европейската икономическа конюнктура достигат много бързо, е било необходимо да се погледне по-сериозна на развитието на селското стопанство, на което се крепи бюджета на държавата и благосъстоянието на населението.

REFERENCES

- Annual statistics on trade of the Bulgarian Principality with foreign countries in 1883, 1887*, Statisticheskoye byuro, Sofia. (in Bulgarian)
- Berov, L 1988, 'Changes in the Total Volume and Growth Rates of Agricultural Production in Bulgaria in the XIX Century to 1912' - in *Collection in Honor of Academician Hr. Hristov*, Izdatelstvo na BAN, pp. 102-119, Sofia.(in Bulgarian)

- Boev, B 1898, 'On the price of food', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 3, no. 2, pp. 57-78.
- Bulgarian Almanac for 1897*, 1897, Pridvorna Pечатnitsa, Sofia. (in Bulgarian)
- Economic History of Bulgaria 681-1981*, 1981, Izdatelstvo Nauka I Izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Drumeva, M 2018, *The Economic Development of Svishtov and the Activities of the Commercial Companies of Tsvytko Radoslavov in Revival*, PhD Thesis, University of National and World Economy, Sofia. (in Bulgarian)
- Kanitz, F 1995, *Danube Bulgaria and the Balkans*, vol. 1, Izdatelstvo Borina, Sofia. (in Bulgarian)
- Kuznets, I & Nikulin, A 2016, *Cycles and crises of agricultural development: history and modern times*, Moskva.
- Marinova, M 2016, 'To the Question of Change in the Danube River and the Croating Cities in the Foreign Trade of Bulgaria (1878-1912)', *Notifications of the Center for Economic Historical Research 'Town Economy on the Bulgarian Land'*, Varna, pp. 365-386. (in Bulgarian)
- Marinova, M & Vacheva, E 2018, From the History of Trade and banking in svishtov. Trading-and-Banking (money-changing) companies and banking Houses ang Their importance for the town economy (1878-1912)', *Economics 21*, vol. VIII, no 2, pp. 48-123. (in Bulgarian)
- Movement of Bulgaria's Trade with Foreign Countries*, 1895, Darzhavna печатnitsa, Sofia. (in Bulgarian)
- Parapunsky, J 1987, 'Grigor Nachovich's Contribution to the War of Liberation', in *A compilation of 110 years since the dawn of freedom at Svishtov*, Izdava yubileen komitet, Svishtov, pp. 105-112. (in Bulgarian)
- Popov, K 1899, 'The export of grain foods from Bulgaria during the 10 years period 1888-1897', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 4, no. 5, pp. 202-210.
- Popov, K 1916, *Economic Bulgaria*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)
- Statement on the state of the Svishtov district presented to the Svishtov district council at its IV regular session on September 1 1891*, 1891 Pечатnitsa P.A Slavkov, Svishtov, (in Bulgarian)
- Statement of the Svishtov district status presented to the Svishtov district council at its regular session on September 1 1889*, 1889, Pечатnitsa P.A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)
- Statement on the state of the Svishtov district, presented to the Svishtov district council at its third regular session on September 1, 1890*. 1890, , Pечатnitsa P. A. Slavkov, Svishtov. (in Bulgarian)

Statement of the Svishtov District in 1894-95, 1895, Dunavsko pechatarsko druzhestvo, Svishtov. (in Bulgarian)

Statement of the Svishtov District in 1895-1896, 1896, Skoro-pechatnitsa D. T. Damyanov, Svishtov. (in Bulgarian)

Statistics of the Principality of Bulgaria (Second Volume Foreign Trade of the Principality in 1880-1881), 1883, Darzhavna pechatnitsa. Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries in 1882, 1887, Statisticheskoye byuro, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries in 1884, 1887, Pechatnitsa B. Proshek, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1885, 1888, Pechatnitsa B. Proshek, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics on Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries in 1886, 1889, Pechatnitsa D. Valkov, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1887, 1889, Pechatnitsa pri Statisticheskoye byuro, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1888, 1899, Pechatnitsa pri Statisticheskoye byuro, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1889, 1890, Pechatnitsa pri Statisticheskoye byuro, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1890, 1891, Pechatnitsa Valkov, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics on Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1891, 1892, Knigopechatnitsa Valkov, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1892, 1893, Knigopechatnitsa Valkov, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1893, 1894, Darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Statistics of Trade of the Bulgarian Principality with Foreign Countries for 1894, 1895, Darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Stoyanov, I 1987, 'Charitable Activity of the Russian Slavic Societies in Svishtov and Veliko Turnovo districts during the Liberation War', in *Collection of 110 years since the dawn of freedom at Svishtov*, Izdava yubileen komitet, Svishtov, pp. 93-104. (in Bulgarian)

Trade Statistics of the Bulgarian Principality with Foreign Countries, 1897, Darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Hadzhinikolov, V 1985, 'Bulgarian-Russian Trade Relations during the Liberation War and the Temporary Russian Government', in *The Great Powers and the Balkans in modern times*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. pp. 122-133. (in Bulgarian)

Tsvetkov, V 2012, *Cycles and crises: theoretical and methodological aspects*. Moskva-Sankt Peterburg.

Yanchulev, B 1930, 'The Agrarian Crisis and Its International Manifestations in Bulgaria', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 29, no. 5, pp. 245-272.

Correspondence address:

Margarita Marinova – Associate professor, PhD

International Business School – Botevgrad

14, Gurko Str.

2140, Botevgrad

Tel: (+ 359) 887 506487

E-mail: mar_stemar@abv.bg

ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ГРАД СВИЩОВ ПО ВРЕМЕ НА КРИЗАТА ОТ 1897 – 1902 Г.

Емилия ВАЧЕВА

Abstract: *In this report, based on existing estimates in the historical science of the economic and financial crisis of 1897–1902, an attempt is made to trace its impact on Svishtov's economic development. At the same time, the influence of other factors, which operate during these years, which have a strong negative impact on the state of the various sectors of the urban economy, is also monitored. The dangers to the future development facing local businesspeople are also revealed, and the question of how aware they are and how they respond to the challenges is sought.*

Key words: *economic and financial crisis 1897–1902, trade, crafts, industry, imports, exports, cereals.*

JEL: N73

В периода 1897–1902 г. България преживява икономическа криза предизвикана от съчетаването на вътрешни и външни фактори. Симптоми се появяват още в началото на 90-те години на XIX в. Те са свързани с финансови проблеми и дейността на БНБ, със спад в цените на зърното по световните пазари, което се отразява негативно върху външнотърговските баланси на страната, както и от липсата на външен кредит за България след 1892 г. и др. (Kyoseva, 2000, p. 117). В началото кризата е смятана за временно и безобидно явление, което ще отшуми бързо, но скоро се разбира, че тя е сериозен проблем (Yablanski, 1896, p. 242). На страниците на списанието на Българското икономическо дружество видни стопански дейци се опитват да разкрият точните причини за кризата у нас, както и да предложат различни мерки за справяне с нея. Очертават се два кръга от проблеми - външноикономически и вътрешни проблеми.

Кризата от края на XIX в. се усеща във всички парични тържища на Европа поради значителния недостиг от лични и свободни за обръщение капитали. Банковите и кредитните учреждения констатира голямо търсене на злато и постоянно намаляване на неговите запаси. (Spisanie, 1898-1899, p. 145). Негативен фактор се оказват и слабите реколти в Европа през 1897-1898 г., което налага необходимостта от внасяне на американски жита на висока цена. Това от своя

страна води до изтичане на капитали от европейските страни (Spisanie, 1898-1899 а, р. 152). Кризата започва първо в Германия, а след това се разпространява и в другите държави.

Към вътрешнополитическите причини могат да се причислят икономическите, социалните и политическите проблеми в страната. От икономическа гледна точка българската държава през този период изразходва големи суми за построяването на обществени постройки, за изграждане на инфраструктурата в страната, за превъоръжаване на армията, за образование. Чувствително нарастване бележи държавния чиновнически апарат и съответно средствата за неговата издръжка, а от държавния бюджет все повече суми се отделят също за социални помощи (Dimchev, 1900, pp. 228-229). Наред с увеличаването на непроизводствените разходи, у нас реколтите на зърнени храни през 1897 и 1898 г. са много слаби, което води до рязък спад на износа. Друга важна причина се крие в едностранчивостта на родното производство и нискокачествените храни, които не са конкурентноспособни на международния пазар.

За кризата от края на XIX в. определена роля имат и политическите причини. Сред тях е проваленият опит на правителството на д-р К. Стоилов да изтегли външен заем за дострояването на паралелната линия на Барон-Хиршовата железница, освен това Народното събрание взема решение да се построи още една линия – вертикална – Русе–Търново (Spisanie, 1898-1899 б, pp. 231-232).

Социалните причини също оказват влияние върху държавното развитие. Настъпват промени в живота на населението, както и на ежедневни разходи свързани със задоволяване на потребностите му. По-голяма част от разходите на семействата отиват за закупуването на вносни модерни европейски стоки (Dimchev, 1900, pp. 230-231).

Друг голям социален проблем е, че голяма част от младото поколение отказва да продължи семейния занаят и се насочва към държавната администрация или заема военни постове. Така от една страна се натоварва държавният бюджет, а от друга се намаляват участниците в икономическата дейност, отслабва частната инициатива и населението се отклонява от индустриалната дейност (Dimchev, 1900, р. 232).

Целта на настоящата статия е да се разкрие икономическото развитие на град Свищов по време на стопанската и финансовата криза от 1897–1902 г. Разкриват се затрудненията и предизвикателствата, породени от нея за местното производство и търговия в града, като се очертава тенденцията в тяхното развитие.

Настоящата статия е разработена върху основата на документални източници от: Търговския регистър на Свищовския окръжен съд, заведен през 1898

г.; документи, съхранявани в Държавен архивен фонд – В. Търново; Изложени-
ята на окръжните управители през този период и сведения от местната преса.
Използвани са и данни от статистически сборници, публикувани през различни
години, както и досегашни проучвания, които са посветени на социално-
икономическото развитие на страната след Освобождението, в частност на град
Свищов.

След Освобождението град Свищов утвърждава ролята си на търговски
център от регионално и национално значение. До края на XIX в. стратегическа-
та политика на държавата за преориентация на селскостопанския износ към
Черно море все още не успява да отнеме водещата роля на река Дунав в износа
на зърнени храни. През десетилетието 1886–1895 г. благодарение на своето
удобно географско разположение и на захранващия го богат селскостопански
хинтерланд (райони от централната част на Северна България), Свищов, спрямо
останалите крайдунавски градове – Видин, Лом, Оряхово, Никопол, Русе, Тут-
ракан и Силистра, заема по процентен дял първо място при износа и второ при
вноса. В града съществуват 4 параходни агенции - австрийска, руска, маджарска
и румънска. Осъществява се мащабен износ на зърнени храни и други селскос-
топански произведения – основно към Галац, Браила и Сулина, и по-малко към
Пасау и Регенсбург. Динамичен е и вноса на колониални и манифактурни стоки,
сол и дървен материал, които носят високи печалби. Това състояние се запазва
до началото на кризата от 1897 г.

При благоприятна за местните хора обстановка изникват нови дружествени
търговски фирми. Сред тях по-едрите са: „Цани Тихов & Синове (1888 г., житарст-
тво), „Н. Попов & А. Минчев“ (1888 г., житарство), „С. Ст. Бръчков & Ив. К.
Хинков“ (1889 г., купуване и продаване на разни бакалски, колониални други
стоки), „Васил Хр. Стаевски и Минко Хр. Стаевски“ (1889 г. житарство), „Братя
Константинови“, (1892 г., търговия с разни колониални, железарски и други сто-
ки), „Братя Васил и Христо Маринови“ (1892 г., купуване и продаване на храни),
„Филип Маринов & Синове“ (1893 г., търговия с железарски стоки), „Бр. Карана-
чеви“ (1894 г., купуване и продаване на храни и други стоки), „Иван Йорданов“
(1896 г., търговия с колониални стоки и други търговски операции и предприя-
тия) и др. Основават се и еднолични фирми, които имат големи възможности като
тези на Рашо Пенев (1890 г., търгува с колониални стоки), Марко Д. Самоковлиев
(1889 г., покупка и продажба на колониални стоки), Михаил К. Аврамов (1888 г.
търгува с храни), Пантелей Хинков (1896 г. търговия с жито) и др.

Свищовската градска промишленост в края на XIX в. се представлява от
няколко дребни предприятия. Те са далеч от характеристиките на истински ин-
дустриални заведения – 1 плетачница за долни вълнени дрехи, принадлежаща

на братя Драганови, 2 печатници, 3 фабрики за содо-лимонада, 1 манипулационна за тютюн, 4 даращи, 96 мелници, от които 92 се задвижват с вода, 3 с газови мотори и 1 вятърна, като най-модерна е тази на Димитър Кодов, която може да произвежда няколко вида брашна. Създават се и фирми за риболов („Братя Иван Пелтекови & Сие“ – 1887 г.) и за търговия с риба на едро („Христо Теодоров и Ангелчо Данков“ – 1895 г.). С голям успех работи основаната през 1886 г. от Георги Ценов фабрика за производство на захарни изделия.

В града има добри условия за развитие на различни видове занаяти, но независимо от това те изпитват редица затруднения. Някои от тях започват упадък си още през Възраждането, други напълно изчезват след Освобождението, каквото е басмаджийството. Някои от старите занаяти се трансформират в нови като намират широко приложение, например шивачеството и кройчество. Появяват се и нови – кундурджийство, тенекеджийство, които работят за местния пазар. Други традиционни занаяти успяват да се задържат и водят съществуването си на ръба на оцеляването – кожухарство, ковачество, златарство.

През 1895 г. в града се основава акционерното търговско индустриално дружество „Светлина“. То има за предмет на дейност търговията с газ (петрол), внасян от Русия (гр. Батуми)¹. Неговата програма обаче не се реализира изцяло, както поради силна външна конкуренция, така и поради неправилно управление. След първите си успешни години от 1904 г. дружеството навлиза в период на ликвидация².

За задоволяване нуждите на градското стопанство от кредит, най-вече на местните търговци, в рамките на 5 години се създават 2 спестовни акционерни дружества. През 1889 г. отваря врати „I-вото Свищовско Спестително Акционерно Дружество“. Основано е за срок от 15 години – до края на 1903 г., акциите му са поименни – 3 000, на стойност 20 лв. едната, при задължителна месечна вноска от 2 лв.³ През 1894 г. започва работа и „Свищовско спестовно акционерно дружество „Дунав“ със срок на действие 10 години, с 4 000 поименни акции, на стойност 20 лв. всяка, и месечна вноска от 2 лв. на акция⁴. И двете дружества приемат спестявания и отпускат краткосрочни кредити при различни условия. Основават се и нови частни търговско-банкерски (сарафски) фирми и банкерски къщи⁵.

¹ Държавен архив – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 87-88.

² ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 92-93.

³ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 101.

⁴ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 10.

⁵ Пълен преглед на икономическото развитие на град Свищов след Освобождението до края на XIX в. Виж: Mirinova & Vacheva, 2018, pp. 57-72.

Върху търговския разцвет на град Свищов негативно влияние оказва настъпилата през 1897 г. финансова и парична криза. Процесът на икономически упадък на града е свързан и с неблагоприятни природни фактори - наводненията и неурожая през 1897 г., отразени в местната преса. Проливните пролетни дъждове и тридневния юнски дъжд през лятото на 1897 г. повдигат нивото на река Дунав и реките, преминаващи през Свищовската околия – Искър, Вит, Осъм и Янтра, което довежда до големи наводнения. Масово са унищожени селскостопанските посеви и са залети пътищата, което затруднява придвижването на стоките до свищовската скеля. Щетите от наводненията са изключително сериозни – разрушени са много къщи, унищожена е покъщнината на редица семейства, отвлечена и изгнана храна, наводнени са много складове на пристанището с колониални и манифактурни стоки, с храни и дървен материал⁶. Организиран се редица мероприятия, за да се подпомогне финансово най-пострадалото население⁷. Изключително засегната е търговията, осъществявана на пристанището. Слабата реколта се усеща най-вече през месец септември, когато обикновено се изнася годишната продукция. Намаленият износ довежда до намален внос на манифактурни стоки от чужбина. Търговията на свищовската скеля през есента на 1897 година преминава при „извънредна и незапомнена тишина и бездействие“⁸.

Тенденцията към упадък на Свищов не се свързва само с финансовата криза в страната, но налице са и други специфични причини, различни в сравнение с другите градове. Сред най-важните са: пускане в действие на централната железница (1899 г.) и на жп линията Русе – Търново (1900 г.), които отклоняват значителна част от износа на Северна България към Черно море; засилване на конкуренцията с някои по-малки дунавски пристанища, като например Сомовит, железопътно свързан с Плевен; забавяне на строителството на предвидения по правителствена програма кей в града и на жп линията Свищов – Левски (Mirinova & Vacheva, 2018, p. 73). Сериозни последици предизвиква и влизането в действие на новия закон за административното деление на страната от 1901 г., според който Свищовското окръжие се закрива, а Никополската околия се присъединява към Плевенски окръг. Закриват се още финансовото и акцизното отделение, Окръжния съд, като се оставя само едно отделение. По този начин притока на населението, което идва в града по административни задължения намалява, а това води и до спад на градската търговия⁹. Сериозен проб-

⁶ Дунавски известия, III, 35, 6 юни 1897; 36, 13 юни 1897; 51, 26 септември 1897; 52, 3 октомври 1897; 41, 18 юли 1897 г., Дунавски известия, V, 11, 18 декември 1898 г.

⁷ Дунавски известия, III, 41, 18 юли 1897 г., 42, 25 юли 1897 г.

⁸ Дунавски известия, III, 51, 26 септември 1897 г.

⁹ Ратник, III, 15, 20 април 1903 г.

лем са и лошите междоукръжни и междуселски пътища, които затрудняват превозването на стоките до града¹⁰.

Кризата се отразява сериозно върху търговската активност в града. Много от местните фирми натрупват загуби, някои фалират или ограничават дейността си, а други пренасочват търговската си активност извън града – в Русе, Варна, София и др. През 1897 г. фалират „Братя Т. Черневи“¹¹ и „Братя Васил и Христо Маринови“ (изкупуване и продаване на храни)¹², „Коста Петров Си-е А. Балашев“¹³, Марко Ненов & Ценьо Панов¹⁴, спира да търгува и Стоян Иванов¹⁵. През 1898 г. изпадат в несъстоятелност „Иван Д. Йоцев (манифактурни стоки)“¹⁶, „Георги Н. Шолев“ (манифактурни стоки)¹⁷, Николай Ив. Враджалиев (търговия с бакалски стоки)¹⁸. През 1899 г. фалират търговците Овадий М. Алфандари и Хаим Пинкас („Овадий М. Алфандари и Сие“ – търговия с манифактурни стоки)¹⁹, „Братя Л. и М. Табакови“ (търговия с манифактурни стоки)²⁰, Спас Симеонов (търговия с колониални стоки)²¹.

Една от най-големите търговски фирми, занимаващи се с внос на манифактурни стоки – „Ангел Цвятков & Синове“²² претърпява трансформации. Един от членовете ѝ – Филип Цвятков, се премества в Русе, и там клонът на дружеството бързо увеличава операциите си. Свищовският клон продължава да се ръководи от основателя Ангел Цвятков заедно с младия Стефан Цвятков.²³ През 1905 г. фирмата открива свой клон в София.²⁴ През 1901 г. фирмата „Братя Константинови“ открива във Варна поделение за комисионна, експедиция, инкасо и др., което се управлява от Юрдан Константинов.²⁵

¹⁰ Подкрепление, I, 43, 8 декември 1902 г.

¹¹ Дунавски известия, IV, брой 5, 14 ноември 1897 г.

¹² Български търговски вестник, V, 246, 11 ноември 1897 г.

¹³ Дунавски известия, III, 35, 6 юни 1897 г., брой 35, Държавен вестник, XX, 110, 1898 г.

¹⁴ Дунавски известия, III, 36, 13 юни 1897 г.

¹⁵ Български търговски вестник, V, 243, 7 ноември 1897 г.

¹⁶ Дунавски известия, IV, 18, 19 февруари 1898 г.

¹⁷ Дунавски известия, IV, 25, 17 април 1898 г., Държавен вестник, XX, 76, 1898 г.

¹⁸ Дунавски известия, IV, 40, 31 юли 1898 г.

¹⁹ Дунавски известия, V, 17, 6 февруари 1899 г.

²⁰ Дунавски известия, V, 17, 6 февруари 1899 г., Държавен вестник, XXI, 29, 1899 г.

²¹ Държавен вестник, XXI, 211, 1899 г.

²² Фирмата е основана още през 1847 г. и дълго време е една водещите в търговията с манифактурни стоки. В Свищов те има два магазина – на ул. Александровска и Николска.

²³ Подкрепление, I, 13, 28 април 1902 г.

²⁴ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 28-29.

²⁵ Дунавски известия, VI, 43, 19 октомври 1901 г.; ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 26-27.

По време на кризата се основават и редица нови фирми с различен предмет на дейност. С изкупуването и продаването на храни се занимават: „Коста М. Първанов & Гено Балтаджиев“ (1897 г.)²⁶, „Хаим Меламед“ (1897 г.), „Яков Меламед“ (1898 г.)²⁷, „Братя Цанкови“ (1897 г.)²⁸, „Паяков & Вълев“ (1897 г.)²⁹, „Коста М. Първанов & Гено Балтаджиев“ (1897 г.)³⁰, „Васил Екимов и сие“ (1898 г.)³¹, „Камо Лазаров“ (1898 г.)³², „Христо Теодоров, Васил Златанов и Георги Ковачев“ (1898 г.)³³, „Еким Манолов и синове“ (1900 г.)³⁴, „Петко Аврамов & Син“ и др. (1901 г.)³⁵. Прави впечатление, че фирмите с основна дейност търговия с храни, които фалират по време на икономическата криза са малко, но за сметка на тях се основават много повече на брой фирми. Стимулиращ фактор за житната търговия е, че през годините на криза въпреки ниските добиви, цените както на международния пазар, така и на българските пазари са високи³⁶.

В сферата на търговията с манифактурни стоки се ангажират „Арон Якоб Пинкас“ (1898 г.)³⁷, „Овадия М. Алфандри и Сие“ (1897 г.)³⁸, която не успява да се задържи дълго време на пазара и през следващата година е обявена в несъстоятелност, „Н. Христов & Р. Ели“ (1898 г.)³⁹ и командитно дружество „Табакони“ (1899)⁴⁰. Търговия с колониални стоки осъществява „П. А. Рядков“ (1897 г.)⁴¹, а с търговия с тютюн – „Христаки Андреев & Бр. Ст. Абаджиеви“ (1898 г.)⁴².

²⁶ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 56-57.

²⁷ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 261, л. 84.

²⁸ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 33-34.

²⁹ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 39-40.

³⁰ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 56-57. През 1900 г. фирмата се заличава от търговския регистър поради смъртта на Гено Балтаджиев.

³¹ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 57-58.

³² ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 261, л. 59.

³³ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 593, л. 121.

³⁴ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 131-132.

³⁵ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 132-133.

³⁶ Според статистическите данни средната годишна цена на житото през 1896 г. е 11,72 лв. (на 100 кг. жито в лв.), а на царевичата е 8,44 лв., а през следващите години тя се покачва значително. През 1897 г. цената на житото е 15,26 лв., а на царевичата 9,55 лв., за 1898 г. тя е за житото 16,32 лв., а на царевичата 10,54 лв. За 1899 г. цените на житото се покачват незначително – цената е 16,37 лв., а за царевичата се наблюдава незначителен спад, цената е 9,95 лв. В годините до края на икономическата криза се констатира незначителен спад на цените на зърнените храни, но са по-високи в сравнение с цените от годините преди кризата. Подобна е тенденцията и на международния пазар (Роров, 1916, р. 163).

³⁷ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 261, л. 4.

³⁸ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 32-33.

³⁹ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 76-78.

⁴⁰ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 116-117.

⁴¹ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 261, л. 27.

⁴² ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 125-126.

За нуждите на местната икономика в града се основават две еднолични банкерски къщи на – „**Киро М. Абаджиев**“ (1899 г.)⁴³ и на „**Иван П. Панев**“ (1900 г.)⁴⁴.

С бавни темпове се развива промишлеността в града по време на кризата. Тогава се основават две модерни мелници – валцовата мелница „**Петрович & Веселинов**“ (1899)⁴⁵ и газомоторната мелница на **Васил Златанов** в съдружие с Христо Теодоров и Георги С. Ковачев (1898 г.)⁴⁶, също и дружество за печатарство „**А. Н. Данков & Сие**“⁴⁷.

Икономическата криза се отразява негативно върху развитието на занаятите в страната, в частност и за тези в Свищов. С цел да се подпомогне занаятчийството през 1898 г. е приет Закон за уредба на еснафите. Той съдържа 10 глави и 122 чл.⁴⁸ С него се въвежда задължително сдружаване за описаните в закона 22 вида занаяти. Управляващата Народна партия вижда като основна причина за западането на занаятчийството изчезването на еснафските организации. Именно затова в закона личи желанието ѝ да съхрани установените през десетилетията традиции и да запази регионалната специфика в занаятчийското производство, а в същото време да осъществи държавно покровителство (Veleva, 2005, p. 158). Законът не се приема добре и скоро след това той е отменен.

Един от най-добре развиващите се и най-инициативен еснаф в Свищов е Панталонджийско-крояческия еснаф, създаден на 1 септември 1898 г.⁴⁹. Първомайстор на дружеството е Георги П. Боров, при който всеки майстор-крояч трябва да се регистрира⁵⁰. Според местната преса той е единственият изпратен делегат на Промислено-еснафския конгрес в София (29 юни 1903 г.), другите еснафи не изпращат свои представители⁵¹. Към първите два конгреса, организирани през 1901 г. и 1902 г., местните занаятчийски еснафи не проявяват интерес

⁴³ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 61-62.

⁴⁴ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 647, л. 61-62

⁴⁵ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 118-119.

⁴⁶ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 593, л. 121.

⁴⁷ ДА – В. Търново, ф. 928К, оп. 1, а.е. 645, л. 49-50.

⁴⁸ В текста се изяснява целта и устройството на еснафските сдружения, лицата, които се числят към еснафството, калфи, еснафски майстори и техните права и длъжности, еснафски събрания, длъжности на еснафския комисар, на първомайстора, на неговия помощник, на съветниците, на бирова (чауша) и на еснафските членове, еснафските съюзи, арбитражен съд, занаятчий от странство, допълнителни разпореждания. – В: Veleva, 2005, p. 157.

⁴⁹ Дунавски известия, IV, 44, 4 септември 1898 г.

⁵⁰ Дунавски известия, V, 30, 7 май 1899 г.

⁵¹ Ратник, III, 25, 25 юни 1903 г., Дунавски известия, VIII, 34, 11 юли 1903 г.

и не изпращат нито един делегат⁵². Икономическата криза явно притиска дружеството сериозно и то обявява, че спира да продава на кредит⁵³. Местната преса обвинява занаятчийското съсловие, че при наличието на толкова много еснафи в града – кондурджийски, панталоджийски, кожухарски, бакърджийски, тенекеджийски, при толкова брашнени фабрики, търговски корпорации и работнически дружества те проспиват двата конгреса, а на третия изпращат само един делегат, а малки градчета като Радомир например, изпраща 10 представители⁵⁴. През разглеждания период затруднение изпитва „Хлебарско брашнарско дружество“, което обявява фалит в края на 1898 г. като Свищовският окръжен съд назначава за ликвидатори на дружеството Ангел С. Бръчков, Христо Тодоров, В. Златанов, Йордан Г. Ковачов и Иван Симеонов⁵⁵. В ликвидация се оказва (1899 г.) и еснафското акционерно дружество „Братство“⁵⁶.

През този период занаятчийството в града е в упадък, според едно изложение на окръжния управител, макар да няма конкретни показатели, по които да се съди за него. Изтъкваните причини от окръжния управител са както икономическата криза, така и голямата конкуренция на вносни стоки, която силно ограничава местното производство, също консерватизма на местните занаятчии, които не модернизират дейността си (Exposition, 1902, р. 27, Exposition, 1903, р. 37).

Свищовската общественост е съпричастна към възникналите стопански трудности и очертаната загуба на търговското първенство затова се организира, за да се вземат мерки за „спасяване на града“. На 13 декември 1898 г. се провежда общоградски митинг. На него се подчертава значението на град Свищов в национален мащаб. Изказано е несъгласие с политиката на правителството относно жп. строителството, най-вече на линията Русе – Търново, и вредата от паралелната линия, от фаворизирането на град Русе⁵⁷. Изтъква се, че една от най-важните причини за упадъка е липсата на внимание и грижа от страна на правителствата, които те не са проявили в защита на интересите на града⁵⁸. Гражданите излагат исканията си – да продължи строителството на кея, на жп. линията Свищов – Левски, която според тях ще донесе много приходи за града, а също да се закрият пунктовете Янтра и Белене⁵⁹. Народният представител Ат.

⁵² Дунавски известия, VIII, 34, 11 юли 1903 г.

⁵³ Дунавски известия, V, 7, 20 ноември 1898 г.

⁵⁴ Дунавски известия, VIII, 34, 11 юли 1903 г.

⁵⁵ Държавен вестник, XXI, 35, 16 февруари 1899 г.

⁵⁶ Държавен вестник, XXI, 34, 15 февруари 1899 г.

⁵⁷ Дунавски известия, V, 11, 18 декември 1898 г.

⁵⁸ Дунавски известия, V, 19, 19 февруари 1899 г.

⁵⁹ Дунавски известия, V, 11, 18 декември 1898 г.

Данков внася запитване до Министъра на обществените сгради и съобщенията, обосновано и съгласувано с исканията на местното население. Надеждите на свищовци, че техните желания ще се изпълнят, се засилват след като в града пристигат на посещение министрите Д. Греков и В. Радославов⁶⁰. Всички все още таят надежди, че Свищов ще се отърве от „злата съдба“ и отново ще е водещо пристанище⁶¹. На този етап обаче техните искания не се приемат.

Статистическите данни за вноса през българските пристанища за периода 1896–1900 г. показват, че средногодишната стойност на вноса през Свищов е 4 206 000 лв. (6,19%) и заема четвърто място сред останалите митници. На първо място е Варна (14 871 000 лв. – 21,88 %), следвана от Бургас (7 834 000 лв. – 11,54%), а на трето място е Русе (11 032 000 лв. – 16,23%). През свищовската митница за същия период се изнасят стоки на стойност 4 142 000 лв. (6,5%) и по този показател тя се нарежда на четвърто място в страната след варненската митница (11 726 000 – 17,12%), бургаската (10 586 000 – 15,45%) и след балчишката (4 991 000 – 7,28%), като по този показател изпреварва русенската митница (3 534 000 – 5,16%) (Роров, 1916, р. 369). Приведените данни показват, че Свищов продължава да е първи износен център в търговията по река Дунав и е на второ място по внос на стоки след Русе.

Преломен момент за търговията в града настъпва през 1900 г., когато се пуска централната железница (1899 г.) и линията Русе-Търново (1900 г.). Русе придобива определено конкурентно предимство пред Свищов в износната търговия. Ако през 1897 г. през Свищовската митница се изнася 30 261 641 кг. стока на стойност 3 324 041 лв. (5,56% от цялата външна търговия (Tradestatistics, 1898, р.62), а през Русенската 20 225 308 кг. на стойност 1 748 409 лв. (4,64% (Tradestatistics, 1898, р. 60), то през 1900 г. количеството и през двете митници значително намаляват, но през Русенската митница се изнася по-голямо количество – 18 752 430 кг. (2 761 659 лв. – 5,12% (Tradestatistics, 1901, р. 67), а през Свищов 17 286 087 кг. (2 303 011 лв. – 4,38% (Tradestatistics, 1902, р. 68). През всичките години на този период значителна част от износа е от зърнени храни. Причина за това е богатия на селскостопанска продукция хинтерланд, обхващащ цяла Северна България. В крайдунавските околии се произвежда в големи количества пшеница, ръж, ечемик и царевица за износ (Marinova, 2016, р. 378). До края на икономическата криза град Свищов заема водещо място спрямо останали-

⁶⁰ Дунавски известия, V, 27, 16 април 1899 г.

⁶¹ Ратник, III, 19, 18 май 1903 г.

те дунавски пристанища и изпреварва русенското със значителни показатели в износната търговия⁶².

След отшумяването на кризата решаващ фактор за износната търговия през Свищов има преориентацията на износа на селскостопанска стоки към Черно море чрез централната железница (Marinova, 2016, p. 376). Според изложението на окръжния управител за 1902–1903 г. през свищовското пристанище се изнася почти цялата селскостопанска продукция на Търновския окръг (Exposition, 1903, p. 31), а през 1904 г. то е вече втори износен пункт за окръга след Варненското (Exposition, 1905, p. 45). Тази тенденция се отнася и за следващите години (Exposition, 1910, p. 64).

В края на XIX и началото на XX в. Свищов се развива в ритъма и под влиянието на вътрешната и международната стопанска конюнктура. В този контекст кризата през 1897–1902 г. е само един от факторите, които слагат отпечатък върху общия икономически и социален облик на града. Неговата предишна слава като търговски център започва да залязва като същевременно се губи перспективата в условия на непрекъснати промени в страната и света. Успешният и печеливш модел от епохата на Възраждането очевидно се изчерпва. В новите реалности дребните производители и търговци изостават със стопанските си инициативи и предприемаческа дейност от нов тип. Така голяма част от местните занаятчийски майстори не откликват на съвременните тенденции в производството, оставайки на едно сравнително ниско доосвободенско равнище. От друга страна, свищовският търговски елит пропуска момента да пренасочи капиталите си в модерна действаща градска промишленост. Остават силни предпочитанията им от възрожденските години да се влагат натрупаните капитали в търговски операции, вместо да се инвестират за развитие на широко местно производство.

REFERENCES

Veleva, L 2005, *Chambers of Commerce and Industry in Bulgaria 1894-1919 (organization and activity)*, Avangard, Sofia. (in Bulgarian)
Exposition of the state of Tarnovo District 1901–1902, 1902, Pechatnitsa H. T. S. Hartunov Tarnovo. (in Bulgarian)

⁶² През 1901 г. стойността на износа (в хил. лв.) през митницата в Свищов е 2 933 999 (3,55% от общата външна търговия, в това число стойността на зърнените храни е 2 171 107) (Tradestatistics, 1902, p. 67), а през Русе 2 668 235 (3,23%, в това число зърнените храни са на стойност 1 798 417) (Tradestatistics, 1902, p. 67); през 1902 г. през Свищов е 6 214 074 (5,99%, в това число зърнените храни са 3 856 644) (Tradestatistics, 1903, p. 68-69), а през Русе 3 461 602 (3,34%, в това число зърнените храни са 2 107 514) (Tradestatistics, 1903, p. 68).

Exposition of the state of Tarnovo Districtit 1902–1903, 1903, Pechatnitsa H. T. S. Hartunov Tarnovo. (in Bulgarian)

Exposition of the state of Tarnovo Districtit 1904–1905, 1905, Pechatnitsa H. T. S. Hartunov Tarnovo. (in Bulgarian)

Exposition of the state of Tarnovo Districtit 1909-1910, 1910, Pechatnitsa H. T. S. Hartunov Tarnovo. (in Bulgarian)

Dimchev, N 1900, 'About our crisis', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 4, no. 4, pp. 224-238. (in Bulgarian)

Kyoseva, N 2000, *History of monetary crises in Bulgaria 1879-1912*, Izdatelstvo UNSS, Sofia. (in Bulgarian)

Marinova, M 2016, 'To the question of the change in the Danube River and the growing cities in the foreign trade of Bulgaria (1878-1912)', *Proceedings of the Center for Economic and Historical Studies*, vol. 1, The Urban Economy in the Bulgarian Lands Over the Centuries, Varna. (in Bulgarian)

Marinova, M & Vacheva, E 2018, 'From the history of trade and banking in Svishtov. Commercial banking (Saraf) companies and banking houses and their importance for the Town Economy (1878-1912)', *Ikonomika* 21, vol. 8, no 2, pp. 51-130. (in Bulgarian)

Popov, K 1916, *Economic Bulgaria*, Collection of the Bulgarian Academy of Sciences, vol. 8, Branch Historical-philosophical and philological department, pp. 1-483, Sofia. (in Bulgarian)

Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo, 1898-1899 a, vol.3, no. 4, pp. 145-162. (in Bulgarian)

Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo, 1898-1899 b, Internal review, vol. 3, no.5, pp. 230-235. (in Bulgarian)

Trade statistics of the Bulgarian Principality with foreign countries, 1898, Izdatelstvo direktsia na statistikata, darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Trade statistics of the Bulgarian Principality with foreign countries, 1901, Izdatelstvo direktsia na statistikata, darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Trade statistics of the Bulgarian Principality with foreign countries, 1902, Izdatelstvo direktsia na statistikata, darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Trade statistics of the Bulgarian Principality with foreign countries, 1903, Izdatelstvo direktsia na statistikata, darzhavna pechatnitsa, Sofia. (in Bulgarian)

Yablanski, D M 1896, 'The agricultural crisis in Bulgaria and the means of its elimination', *Spisanie na balgarskoto ikonomichesko druzhestvo*, vol. 1, no. 2, pp. 233-249. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Emilia Vacheva – Assistant professor
„D. A. Tsenov“ Academy of Economics
34, Treti mart str., 5250 Svishtov
Tel.: (+359 889 035535)
E-mail: emilia.vacheva@abv.bg

СТОПАНСКИТЕ ДЕЙЦИ В ГАБРОВО СЛЕД 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. – ОТ „ПАТРИОТИЧНИ ИНДУСТРИАЛЦИ“ ДО „БИВШИ ХОРА“ (1944 – 1947 Г.)

Иван ПОСТОМПИРОВ

Abstract: *The coup on 9 September 1944 marked the beginning of radical political, economic and social changes in Bulgarian society. The reorientation to another socio-economic order puts entrepreneurial conditions as a potential threat to the Fatherland Front, leading to a series of measures to curb and eradicate the private sector in the economy. In accordance with this policy, during the period 1944-1947, unprecedented political, judicial, administrative and economic pressure was exerted on private initiative representatives in the industry.*

On 23 December 1947 225 enterprises in Gabrovo and its environs were nationalized – textile, knitwear, leather, and more. This affects about 360 families, who were deprived not only of industrial enterprises as owners and shareholders, but also of almost everything they own.

After the establishment of totalitarian rule at the end of 1947 and the nationalization carried out, the industrialists were placed in the category of „former people“ then introduced by the regime. This group of people, along with their heirs, were declared „one of the most vicious enemies of the people's power“, the main class enemy of the Communist Party and subjected to persecution by the BCP's repressive apparatus until the end of the regime.

Key words: *Gabrovo, industrialists, Communist Party, nationalization, totalitarian regime, „former people“.*

JEL: N14, N94, O25, P21, P25

След преврата на 9 септември 1944 г. на власт идват леви политически партии, обединени в Отечествения фронт (ОФ), доминиран от Българската работническа партия (комунисти) (БРП к), които лансират нови идеи за бъдещото развитие на страната, включително и в областта на икономиката. Под влияние на политически и идеологически съображения настъпва коренна промяна в отношението към частната стопанска инициатива. Преориентацията към друг обществено-икономически ред и утвърждаването на тезата, че предприемаческите съсловия са потенциална заплаха за ОФ, довеждат до поредица от мерки за ограничаване и ликвидирание на частния сектор в икономиката.

В съответствие с тази политика през периода 1944-1947 г. върху представителите на частната инициатива в индустрията е упражнен безпрецедентен политически, съдебно-административен и икономически натиск. В резултат индустриалците, които имат несъмнена заслуга за модернизирването на следосвобожденска България, са изтласкани в периферията на обществения и стопанския живот. Същевременно тяхната стопанска дейност е ограничена от все по-рестриктивните административни мерки на държавата, възпрепятстващи свободната предприемаческа инициатива. Конфискациите, изкупуването на акции и въвеждането на държавни монополи говорят, че въпреки неизвестностите около т. нар. „отечественофронтowska ера“ частният сектор в индустрията е временен компонент в стопанската система на България (Fichorov, 1995, p. 79).

След преврата на 9 септ. 1944 г. българските индустриалци като цяло се съобразяват с фактическото положение на нещата и се опитват да се приспособят към новата обстановка. За това говорят и промените, които настъпват в тяхната организация – Съюз на българските индустриалци. Непосредствено след преврата към него е изграден ОФ комитет. На 25 септември 1944 г. на съвместно заседание на УС на Съюза и ОФ комитета се решава управлението на браншовата организация да се поеме от временния ОФ комитет. Съюзът на индустриалците се преименува в **Общ съюз на българската индустрия (ОСБИ)**. В управителния съвет влизат членове на управляващите ОФ партии, като главният секретар на ОСБИ е член на БРП (к).

В уводна статия органът на БРП (к) в „Работническо дело“ отбелязва важната роля на индустрията за националното стопанство: „Повелята на деня днес е да увеличим производството на индустрията, да хвърлим в града и селото повече промишлена продукция. Нека не забравяме, че индустрията днес е именно онзи мощен лост, който като се тури в движение, ще повдигне и тласне напред целия ни стопански живот. А това днес за ОФ България е една насъщна необходимост“¹.

На 15 януари 1945 г. в салона на Учителската каса в София се провежда първата национална конференция на ОСБИ. В резолюция от конференцията индустриалците заявяват, че те „единодушно застават зад правителството на ОФ и декларират, че ще положат всички старания, познания, воля и творческа работа за провеждане на дело и изцяло стопанската платформа на правителството на ОФ“. Тази подкрепа е официалният отговор на обещанията на властта да запази частната инициатива, да мобилизира и частния капитал за възстановяване на стопанството. Българските индустриалци са потиснали своите страхове

¹ Работническо дело, XVII, 108, 16 януари 1945, с. 1.

от репресии с надеждата, че висшето комунистическо ръководство ще съдържа революционния устрем на членовете си, намерил израз в разпространяването убеждение, че: „**капиталистите саботират**“. Надежда им дава приетата на VIII разширен пленум (27 и 28 февруари и 1 март 1945 г.) резолюция, в която се декларира готовността на правителството и на комунистическата партия да оказват „пълна подкрепа и съдействие на всички **патриотични индустриалци и търговци**, които желаят честно и добросъвестно да работят за засилване на производството и за правилното снабдяване на населението. В същото време партията ще води безпощадна борба против спекулантите, черноросаджиите, саботьорите“ (Marcheva, 2016, pp. 49-50).

Първоначално индустриалците са подложени на преследване заради подкрепата им за предишното управление и настоящата опозиция. Сред осъдените от „народният съд“ в Габрово (19 феврури – 10 март 1945 г.) са и двама индустриалци, които получават сравнително високи присъди от по 15 години строг тъмничен затвор и конфискация на имуществото без да имат тежки провинения. Смъртна присъда получава един индустриалец, тъй като е мобилизиран в ловна дружина (Postompirov, 2002, pp. 125-133).

На своите заседания в началото на 1945 г. бюрото на ОК на БРП – Габрово поставя на първо място като задача справянето с всички, които се смятат за врагове, обединени под общото наименование „фашисти“: „В борбата срещу надигания се фашистки враг ние в Габрово сме сериозно изостанали. Габрово е град с една от най-старите и бойни фашистки организации. Тук фашистите имат свои стари кадри изградени в дълго време, с натрупан опит в борбата срещу работническата класа и нейния ръководител – нашата партия. **Габровският фашизъм** е от национален мащаб. Габровските фашисти са едни от най-упоритите в страната. Тук и борбата на работническата класа през нелегалния период беше най-жестоката.“ Предвижда се организиране на трудов лагер, наблюдение и интерниране на всички активни фашистки елементи, засилване на физическите мерки на борба с врага, до неговото пълно унищожаване. Изводът е, че: „Главния бункер на фашисткия враг е вече стопанството“². Създава се стопанска комисия, която постепенно разширява обхвата на своята дейност и придобива все по-голямо значение. Голяма роля се отдава на стопанската милиция, но през разглеждания период тя има проблеми с честата смяна на ръководители, ниския морал, корупцията, липсата на качествени и подготвени кадри.

След края на войната настъпва период на възстановяване на разбитата икономика в което индустриалците играят съществена роля. Освен това, в следво-

² Държавен архив – Габрово, Ф. 2Б, оп. 1, а.е. 27, л. 17, 20.

енния период все още не е установен категорично пътя, по който ще тръгне икономическото развитие на България. Страната попада в съветската сфера на влияние, но не е ясно до каква степен ще бъде ограничена частната собственост и стопанската инициатива. През този период все още има борба на различни идеи и известен политически плурализъм. В годините на „народната демокрация“ (1944-1947 г.) частният сектор дава основна част от промишлената и селскостопанска продукция и от националния доход на страната.

В спомените си Пантъо Пантев – собственик на трикотажна фабрика „Тотю Пантев“ в Габрово и подпредседател на Плевенската стопанска камара, разказва за участието си в делегацията по сключване на първата търговска спогодба със Съветския съюз през 1945 г. Георги Димитров демонстрира пред делегатите влиянието си при водене на преговорите със съветската страна и декларира подкрепата си за българските предприемачи. Въпреки участието си в делегацията, познанството си с редица комунистически величия и пълното съдействие на „народната власт“, след национализацията Пантъо Пантев изпада в немилост и прекарва 5 години в различни лагери за превъзпитание³. В Москва българските индустриалци, включени в делегацията защитават икономическите интереси на своята страна, което не се харесва на домакините. Още тогава става ясно, че България не може да има интереси различни от интересите на СССР. Дните на българските индустриалци са преброени (Nenov, 2019, p. 321).

През разглеждания период собствениците на индустриални предприятия в Габрово, както и в цялата страна, са изправени пред нови предизвикателства. Започва постепенното налагане на контрол от страна на БРП (к) в по-големите фабрики под формата на работнически комитети и комисии, синдикални, партийни, ремсови и отечественофронтовски организации, които активно се намесват в управлението им. Почти всички работници са организирани в профдружества на различни браншове. Предприятията са лишени от оборотни средства чрез принудителното записване и изплащане на значителни вноски за т. нар. „Заем за свободата“ през 1945 г. Те периодично са „приканвани“ да даряват средства за подпомагане на различни организации, ОФ партиите и др. при многобройните им начинания, включително и за предизборна борба. При въвеждането на т. нар. „социалистическо съревнование“ между предприятията, индустриалците трябва да плащат допълнителни средства за премии и награди на първенците. Чрез закони се запазват регламентацията на печалбите, нормирането на цените, определянето на трудови норми от страна на централните държавни органи. Предприема се реорганизация на данъчната система. Въвежда се прог-

³ ДА – Габрово, ЧП 336, необработени документи, без опис.

ресивно-подоходно облагане според което данъкът върху общия доход от февруари 1946 г. за търговските и промишлените предприятия варира между 15% и 68%. Според Закона за изменение и допълнение на Закона за данъка върху военновременните печалби (17 юни 1946 г.), е намален минимумът на необлагаемите суми, а данъчното облагане достига до 35% от печалбата. През 1947 г. всички членове на акционерни дружества са обложени допълнително със значителни суми – 30% от номиналната стойност на притежаваните от тях акции, съгласно Закона за еднократния данък.

Правителствата на ОФ, доминирани от БРП (к) провеждат социална политика предимно за сметка на частния сектор в индустрията, който преобладава до национализацията през 1947 г. Това натоварва предприятията с нови разходи и допълнително ги декапитализира. Синдикатите изискват организиране на столове, изграждане на бани, детски ясли, работнически жилища и др. Индустриалците полагат усилия да изпълнят изискванията, но това не навсякъде е възможно, особено при по-малките предприятия. Тъй като тази социална политика е свързана със значителни средства с каквито собствениците не разполагат, те са принудени да искат кредит от Института за обществено осигуряване (ИОО). В крайна сметка индустриалците увеличават задълженията си към Фонд “Обществено осигуряване” и банките (Postompirov & Gecheva, 2012, pp.137, 222-223.).

През 1946 г. е приет и от 5 април е обнародван и влиза в сила **Законът за конфискуване на придобити чрез спекула и по незаконен начин имоти** – един от най-рестриктивните закони, който дава възможност всеки предприемач да бъде обвинен, разследван и подведен под съдебна отговорност за дейността си след 1935 г. Смята се, че този закон трябва да засегне онази част от политическия и стопанския елит (едри тютюнотърговци, държавни и военни доставчици, едри вносители и представители на чужди, предимно германски търговски фирми, крупни предприемачи – строители на немски обекти), която е свързана главно с немски фирми и капитали (Marcheva, 2016, pp. 52). Но дали е точно така?

Законът е публикуван и коментиран във в. „Изгрев“ – орган на Народен съюз „Звено“ още през 1945 г.⁴ В следващи публикации вестникът отбелязва, че той „...се прокарва набързо..., не е съобразен с програмата на ОФ, тъй като в нея се иска изземване на имуществата на **незаконно забогателите**, т.е. на нарушилите някой закон, за да забогатеят, докато в законопроекта се предвижда конфискуването на **всички имуществва**, които биха се преценили като бързо

⁴ Изгрев, I, 265, 16 август 1945, с. 1-2.

увеличени, макар и това не е в противоречие с никой закон.“ Авторът на статиите от НС „Звено“ предвижда извънредно отрицателните последици, които законът ще има, както върху правното чувство на българина, така и върху политическата му ориентировка и особено върху стопанското бъдеще на България⁵.

За да изкаже своето мнение по проектът за Закон за конфискуване на придобити чрез спекула и по незаконен начин имоти Управителният съвет (УС) на Общият съюз на българската индустрия изпраща Изложение до министър-председателя, с копие до министъра на правосъдието от 30 януари 1946 г. В него се изтъква, че „в момент на подем стопанските съсловия и специално индустриалните предприятия, бяха изненадани от законопроекта за конфискуване ... , който трябва да признаем, внесе смут в индустриалните среди. “ Прави се анализ и аргументирано се доказва, че законът силно ще затрудни дейността на индустриалците, ще обезсмисли техният труд през последните 20 години, ще постави на изпитание и бъдещата им дейност. В крайна сметка „не трябва да се стига до увлечения, да се дава воля на завистта, интригите и доносите по отношение на индустриалците, защото днес повече от всеки друг път индустрията има нужда от разумна закрила и подкрепа“⁶.

Всички тези и други подобни призови и аргументи в защита на частната собственост остават „глас в пустиня“ и в крайна сметка Законът за конфискуване е приет. Основната работа по събиране на сведенията (доносите) за различни лица, определени като незаконно забогатели, е възложена на ОФ комитетите по квартали. Бюрото на Околийския комитет (ОК) на БРП (к) – Габрово разисква законът, а по-късно на всеки партиец е внушено да даде писмени сведения за незаконно забогатели и набелязаните да се представят в ОФ комитетите до 15 юли. Създава се комисия от юристи при БРП (к) – Габрово, която да подпомогне процедурите при приложението на закона, като подготви свидетелите⁷.

С пропагандна цел, в. „Борба“ – седмичен орган на Околийския комитет (ОК) на ОФ – Габрово, започва кампания срещу предприемачите, публикувайки „списъци на грабителите на българският народ, които трябва да дават сметка от къде и по какъв начин са натрупали неимоверни богатства“. В противоречие с всички принципи на правото се огласяват имената на тези, за които са постъпили донесения в ОК на ОФ – Габрово и са обявени за незаконно забогатели, с кратка разобличаваща информация за дейността им. В няколко броя на в. „Борба“ са публикувани списъци с **общо 87 физически и юридически лица** запо-

⁵ Изгрев, II, 404, 27 януари 1946, с. 1-2.

⁶ ДА – Габрово, Ф. 310, оп. 1, а.е. 10, л. 5-9.

⁷ ДА – Габрово, Ф. 2Б, оп. 1, а.е. 27, л. 148, 150, 183-184, 209-210.

дозрени по Закона за конфискуване⁸. Последниците са: пълна възбрана на имотите, запориране на сметки, проблеми с кредитори и длъжници.

Повече от половината членове на Габровската секция на Клоновия съюз на памукотъкачната индустрия в България са обявени за заподозрени, което принуждава сдружението да излезе със свое изложение. По отношение на габровските индустриалци, приложението на Законът за конфискуване се прилага неправилно и несъобразно с текста на закона и указанията за приложението му, дадени от съставителя на закона – д-р Минчо Нейчев и пояснителните окръжни от НК на ОФ и на Министерството на правосъдието. Масово не се спазва чл. 10, според който едно лице се обявява за заподозряно едва когато съдебното следствие установи данни за незаконно забогатяване. Това е особено вредно за индустриалните предприятия, където има тежки морални и материални последици след прибързано включване в списъците на заподозрените. Съставителите на изложението изтъкват, че: „Българската индустрия като цяло е национално богатство, създадено не днес и не от вчера. Това богатство възпъхва в себе си многогодишен, неуморен, непосилен, безпримерен труд, на който е способен само българина. Индустрията е изградена със собствените сили и средства на българския народ, а не чрез колониален грабеж. Тя е служила и служи за задоволяване нуждите на народа и за обезпечаване на неговата икономическа независимост“⁹.

Данните за действително осъдени и понесли наказания габровски индустриалци по понятни причини са доста оскъдни. Авторът на едно от ведомствениите издания за историята на габровската памукотекстилна промишленост със задоволство отбелязва, че не са редки случаите индустриалците (собственици на памукотекстилни фабрики) да бъдат глобявани за различни сделки и съдени по Закона за възпиране на спекулата. (Nikolov, 1987, p. 82). Някои от тях са обвинени и по Закона за конфискуване, но няма данни дали са предадени на съд и претърпели някаква санкция.

* * *

Целенасочената политиката за промяна на общественно-икономическия ред и свързаното с това ликвидиране на частната собственост, постепенно затяга обръчът около собствениците предприятия в Габрово. През 1947 г. редица вътрешни и международни политически събития създават подходящи условия за ликвидирането на частния индустриален сектор. След забраната на опозицион-

⁸ Борба, III, 43, 27 юли 1946, с. 1, 3; 44-45, 10 август 1946; 2, 24 септември 1946; 4, 8 октомври 1946.

⁹ ДА – Габрово, Ф. 310, оп. 1, а.е. 10, л. 13-19.

ните партии и арестуването на техните водачи през лятото на 1947 г. обществеността разбира, че предстоят радикални промени и в стопанската сфера и се върви към ликвидирането на частния индустриален сектор. Проличава и неефективността на изградената през 1944-1947 г. организация на икономиката. Става ясно, че не е възможно да се вмести частната инициатива в схемите на една политика, която по същество отрича пазарните регулатори в икономиката. В крайна сметка политическите, идеологическите и стопанските възгледи на управляващите кръгове, логично движат българското стопанство към **съветския икономически модел**, а актът от 23 декември 1947 г. формално го узаконява. От края на лятото и през есента на 1947 г. се засилват слухове, че ще бъде проведена национализация в индустрията, а след пленума на ЦК на БРП (к) и заседанието на НК на ОФ, проведени през октомври, явно изтича информация, която достига и до индустриалните среди. Много индустриалци разполагат с информация, че се готви проект за предстояща национализация на 380 предприятия, че щели да се национализират всички фабрики с над 30 работници и др. Те открито говорят за национализация и вече са се примирили с нея (Fichorov, 1995, pp. 79-81).

В очакване на национализация, отделни индустриалци се опитват да запазят поне известна част от стойността на имотите и предприятията си. Много габровски индустриалци подават молби в областния съд за преоценка на инвентара, машините, недвижимите имоти и пр., тъй като има официални изявления, че при една евентуална национализация ще се изплащат обезщетения, но Министерството на индустрията и занаятите (МИЗ) забранява това. Засилва се контрола върху суровините и стоките, върху покупките и продажбите на машини и съоръжения. Забранява се изразходването на средства от собствениците за непроизводствени цели.

Някои индустриалци се опитват да избегнат национализацията с намаляване броят на работниците в предприятията до 30 души. Това не ги спасява, но създава проблеми с персонала на новосъздадените държавни предприятия¹⁰. Други правят опити да преобразуват предприятия си в кооперации. Такъв е случаят с машинна фабрика „Ив. Недков“ АД – Габрово – в началото на 1947 г. започват преговори за стойността на имуществото, но те проточват и национализацията ги изпреварва преди да се узакони новото предприятие¹¹.

На 23 декември 1947 г. в Габрово и околността са национализирани 225 предприятия. Засегнати са около 360 семейства, които са лишени не само от

¹⁰ ДА – Габрово, Ф. 1225, оп.1, а.е. 36, л. 54; а.е. 38, л. 14.

¹¹ ДА – Габрово, Ф. 1225, оп.1, а.е. 37, л. 11.

индустриална собственост, като собственици и акционери, но и от почти всички имоти и средства, които притежават.

След национализацията индустриалците са отстранени от предприятията, уволняват ги и от административните длъжности, които заемат дотогава. Те фактически са декласирани и губят напълно статута си в българското общество.

Новите директори на предприятия са работници, техници, инженери, занаятчии и обществено-стопански дейци. В Габрово от 168 директори на национализирани предприятия 70 са работници и профсъюзни активисти, а останалите са майстори, занаятчии и няколко търговски служители. Оказва се, че подготвените хора, верни на партията, които трябва да поемат ръководството на индустрията, не са много. Често самите работници на национализирани предприятия и дори партийните организации в тях отправят искания да бъдат върнати бившите собственици, тъй като новите директори не могат да управляват, производството закъсва и няма приходи за заплати. Това обаче не се толерира от управляващите, които разясняват, че „не бива да става точно сега, защото излиза, че ние не можем без фабрикантите“¹². Някои от поканените да заемат някаква техническа длъжност бивши индустриалци отказват поради гордост и обида, но най-вече да не им се припише някакъв неуспех или саботаж, каквито случаи има доста.

В края на 1947 г. ДС излиза с „Доклад за състоянието на агентурно-оперативната работа на отдел I за времето от 9 септ. 1946 г. до 9 окт. 1947 г.“ и „Отчетен доклад от отделение „В“ за политическото и организационно състояние на работата през 1947 г.“. В тези документи има отчет за вражеския контингент с наименование „бивши хора“ със съответните характеристики. Групата на индустриалците е поставена на трето място след семействата на осъдените от „народния съд“ и bankerите, със съответната характеристика: Индустриален съюз – има 21 клонови съюза с 4173 членове, които са „реакционно настроени бивши хора“. Във всяка фабрика е обозначен съответният контингент и са идентифицирани несъгласните с ОФ (Lilkov & Hristov, 2017, pp. 113-114).

След установяване на тоталитарно управление в края на 1947 г. и проведената национализация, индустриалците са поставени във въведената тогава от режима категория „бивши хора“. Тази група хора заедно с техните наследници са обявени за „едни от най-злостните врагове на народната власт“, основният класов враг на комунистическата партия и са обект на преследване от репресивния апарат на БКП до края на режима.

¹² ДА – Габрово, Ф. 1225, оп. 1, а.е. 37, л. 12.

REFERENCES

- Fichorov, I 1995 'The fate of the Bulgarian industrialists', *Minalo*, vol. 2 no. 2, pp. 79-86.
- Lilkov, V & Hristov, H 2017, *Former people on the classification of the State Security*, Ciela Norma, Sofia. (in Bulgarian)
- Marcheva, I 2016, *Economic modernization policy in Bulgaria during the Cold War*, Letera, Sofia. (in Bulgarian)
- Nenov, I 2019, *Gabrovo first and foremost*, Ex-Press, Gabrovo. (in Bulgarian)
- Nikolov, E 1987, *Gabrovo cotton textiles*, Profizdat, Sofia. (in Bulgarian)
- Postompirov, I 2002, 'Documentary materials on the activities of the national courts in the Gabrovo region', in *Bulgaria after 1944 – history, problems, trends*, Antos, Shumen, pp. 125-134. (in Bulgarian)
- Postompirov, I & Gecheva, K 2012, *Between two centuries: Generation and development of the cotton textile industry in Gabrovo 1912 – 2012: 100 years of Gabrovo cotton textiles*, Ex-press, Gabrovo. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Ivan Postompirov – chief curator
Regional Historical Museum – Gabrovo,
10, Nikolaevska Str. 5300 Gabrovo
Tel.: (+ 359) 878 857416
E-mail: iv_postompirov@abv.bg

ОТЕЧЕСТВЕНИЯТ ФРОНТ И ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА СТАРОЗАГОРСКА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ 1944 – 1956 Г.

Николай АТАНАСОВ

Abstract: *The objective of this study is to research the economic changes in the development of Stara Zagora diocese, in result of Fatherland front's internal politics. The specific tasks are connected to tracking the agrarian politics, alienation of church property and changes in Constitution, which impede the economic initiatives of the Bulgarian Orthodox church and in particular Stara Zagora metropolis. The emphasis is placed on the issue of landing the parochial churches, the opportunities to profit of their adjoining properties and the influence of the fatherland front's power on the overall financial state of Stara Zagora diocese. The questions which answer is to be searched are connected to the issue if the economic activity of churches and monasteries in the diocese is changed significantly and if some new sources of capitals rise, which fulfill the parish funds related to the maintenance and improvement of the religious and church buildings. As a key point in Stara Zagora diocese financial status is cited 1936, when a fund was found which is replenished with the diocese churches and monasteries' budget surpluses. It is this initiative that underlies a number of projects created and realized under the leadership of Metropolitan Clement.*

Key words: *The Fatherland Front, Diocese of Stara Zagora, agricultural policy, monastery economy.*

JEL: Z 12, R 11

След 9 септември 1944 г. в Царство България се установява нова власт, известна като Отечествен фронт, формация от политически партии с доминиращо значение на Българската работническата партия. Една от големите реформи на новата власт е свързана с поземлената собственост. Регламентът за владение на земята е рамкиран от Закона за трудовата поземлена собственост (ЗТПС), приет на второ четене от Народното събрание на 8 и 12 март 1946 г. Той има за задача да определи размера на собствената земя, да сформира държавен поземлен фонд, да се създадат ефективни трудови частни и кооперативни земеделски стопанства. В законопроекта са констатирани и органите за неговото прилагане – общински комисии за Трудова поземлена собственост (ТПС) и поземлен съвет

при Дирекцията на земята. Основните фондообразуватели на предвижданите земеделски стопанства са: обществените поземлени фондове и едрите стопанства. Направените проучвания от Министерство на земеделието и държавните имоти (МЗДИ) през 1944 г. обобщават, че общото количество на фондовете поземлени площи е 8 000 000 декара. От тях 6 000 000 са неизползваеми, а от едрите стопанства могат да се придобият около 1 105 000 декара земя, които към съответната година наброяват около 12 558 декара. В резултат на проведената реформа, през лятото на 1946 г. общинските комитети по ТПС отчуждават и причисляват към държавния поземлен фонд 1 200 000 декара – главно обществени земи (Isusov, 1978, pp. 277-278).

Началото на реформата не успява да задоволи голямата нужда от земеделска земя, с която да се оземлят нуждаещите се семейства. Поради тази причина се взема решение за създаването на Трудови кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС), съобразно традициите, които има българското общество в кооперирането и примера на съветските колхози (Minchev, 1998, p. 117). В ЗТПС е вписано, че манастирските и енорийските храмове, които имат нужда от земя, „...могат да се снабдят с така или да запазят притежаваната от тях, определена от поземления съвет при Дирекцията на земята с одобрение на Министерския съвет при условие, че сами ще стопанисват земята си...“ (Minchev, 1998, p. 146). ЗТПС става известен на Св. Синод още през 1945 г. В него е констатирано, че всички енорийски и манастирски земи, които не се обработват пряко или чрез наемен труд ще бъдат отчуждени. Изключение правят само онези земи, засадени с трайни насаждения (лозя, овощни градини), но не и тези в категория гори. Поради тази причина следва окръжно № 4210 от 22.VIII.1945 г. на Св. Синод, в което се препоръчва непосредственото обработване на църковните и манастирските имоти, разумното и модерно стопанисване на земята за постигане максимален добив от нея. Заедно с окръжното, Старозагорска митрополия нарежда всички църковни дворове и гробища да се насадят с овощни или декоративни дръвчета, а също така да се направи възможното всички църковни имоти да се снабдят с крепостни актове¹.

В резултат на закона ЗТПС се пристъпва към изясняване на поземленото състояние на църквите и манастирите в страната, чрез подаването на молби-декларации от енорийските храмове. След разглеждане на подадените декларации, в края на август, Поземленият съвет при Дирекцията на земята решава да остави на епархийските манастири всички декларираните имоти, а на църквите по 20 декара. Св. Синод прави възражение срещу това решение и постига частичен

¹ Държавен архив-Стара Загора, Ф. 407К., оп. 1, а.е. 102, л. 6.

успех през 1947 г. С постановление № 20 от 3 април църквите в Добруджа получават по 50 декара земя, а тези от старите предели на страната по 30 декара (Kalkandzhieva, 2002, pp. 150-152).

Въпросът за оземляването на църквите и манастирите има дълга предистория, която е твърде важна, за да се изясни ролята на енорийските имоти за развитието на църковната икономика. Първите законови посегателства върху църковните имоти в новата българска история се констатира при земеделския режим на Александър Стамболийски (1919–1923). През 1921 г. правителството прокарва Закон за трудовата поземлена собственост, въз основа на който от Българската православна църква се отчуждават 27 655 декара обработваема и обработвана земя, чиято парична равностойност възлиза на 200 000 000 лв². Законът цели да се реструктурират и модернизират манастирските стопанства, за да носят по-големи приходи³.

Имотната политика срещу БПЦ се променя след преврата срещу Стамболийски. Законът за трудова земеделска собственост (ЗТЗС), приет след 1924 г., предвижда изземването на манастирски имоти в полза на поземлен фонд, ако в рамките на 3 години не се организира тяхното интензивно използване. Законът е трудно приложим, понеже реструктуриране без капитал, подготвени хора и техническо обезпечение не е възможно⁴. Срещу описаните неблагоприятни условия за реструктурирането на манастирското стопанство се обявяват игумените на ставропигиалните манастири и игуменът на Кукленския епархийски манастир, които отправят искане за срок от 10 години, в който да осигурят средства за експлоатация на излишните манастирски земи и 15 годишен срок за прилагането на по-модерни системи на стопанисване, отговарящи на общото стопанско развитие на страната⁵.

Горепосоченото искане е основано на закономерното развитие на църковно стопанство, което управление е твърде тромаво и консервативно по отношение на прилаганите методи. Това не са повърхностни наблюдения, а резултати, получени от анкетно проучване, проведено от стопанския отдел на Св. Синод. При проведеното допитване, през 1915 г. относно състоянието на манастирските стопанства, се събират данни от 50 манастира. От притежаваните от тях хиляди декари земя са констатирани едва 300 декара, които са заети с овощни градини. Преобладаващ дял от насажденията са: сливата, следвана от ябълката, крушата, орехите, зарзали, череши, праскови и др. Извършеният анализ на получените

² Църковен вестник, XXIV, 17, 21 април 1923, с. 9.

³ Църковен вестник, XXIV, 17, 21 април 1923, с. 8.

⁴ Църковен вестник, XXVI, 3, 17 януари 1925, с. 1.

⁵ Църковен вестник, XXVI, 14, 4 април 1925, с. 2-3.

данни заключава, че градите са създадени в добри почвени и климатични условия, но човешкият фактор при стопанисването им се оказва крайно неблагоприятен⁶.

През 1926 г. излиза анализ на Д. Симов, който е главен секретар в Министерството на земеделието. Във вестник Свобода, бр. 1125 от 6 март, той прави обстоен анализ на манастирското стопанство, в статия озаглавена Манастирските стопанства, чиито центрове са около 100 в цялата страна. Вижданията на чиновника са, че манастирското духовенство не е способно да използва ефективно стопанствата, с които разполага⁷. Представеният анализ цели да докаже неспособността за развитие на манастирските стопанства и нуждата от държавен контрол. Но фактите показват, че самите държавни стопанства не са ефективни, въпреки прилагането на мерките за насърчаване на земеделското производство. Пример в това отношение е изложението на министъра на финансите за отчетната 1924–1925 г., в което става ясно, че от бюджета са отделени 47 млн. лева за организация на модерни стопанства, а приходът е само 18 млн. лв. През 1926 г. приходът от държавните земеделски стопанства е 13 млн. лв., а вложените средства възлизат на 48 млн. лв.⁸. И отново се стига до въпроса с капиталите, как да се създаде модерно стопанство без наличието на парични средства?

Липсата на капитал се усеща осезателно и в стопанисването на енорийските храмове. Държавна политика в това отношение липсва, както при грижите за стопанисването на училищата, въз основа на чл. 95 от Закона за народната просвета и тоя за народните читалища (чл. 9). Архиерейското събрание с Отношение № 9068 от 17 декември 1927 г. се обръща до министъра на външните работи и изповеданията, с искане да се изготви законопроект, който да регламентира оземляването на енорийските храмове, чрез създаването при всяка църква на фонд, в полза на който общините да се задължат да отделят известни части от мерите си, а Главна дирекция за ТЗС – такива от Държавния земеделски фонд⁹.

През 1929 г. Андрей Ляпчев споделя вижданията си пред Архиерейското събрание за оземляването на енорийските храмове. Според него, на енорийския свещеник трябва да се осигури безплатна квартира и храмова земя за обработване, от която той да се ползва докато свещенодейства¹⁰. Разбира се, един подобен акт от страна на правителството би повдигнал авторитета на Църквата и би

⁶ Църковен вестник, XXVII, 8, 20 февруари 1926, с. 8.

⁷ Църковен вестник, XXVII, 12, 13 март 1926, с. 118.

⁸ Църковен вестник, XXVII, 16, 10 април 1926, с. 159-161.

⁹ Църковен вестник, XXIX, 3, 21 януари 1928, с. 28.

¹⁰ Църковен вестник, XXX, 25, 22 юни 1929 с. 1.

подсигурил издръжката на народното духовенство, но готвеният законопроект през 1930 г. остава неосъществен¹¹. През 1933 г. този въпрос е повдигнат от федерацията на запасното офицерство и подофицерство, която отправя призив към правителството на българското духовенство да се осигури дом и малко земя за обработване¹². Упоритостта и обществената подкрепа, оказана на българското духовенство се увенчават с успех през 1934 г., в която се извършва изменение и допълнение на ЗТЗС. Отбелязано е, че наравно с другите културни и научни организации се дава право да се оземлят и църквите. За съжаление законът остава рядко приложим, понеже трудовите земеделски стопанства и общинските съвети не са задължени да извършват оземляването и това се случва твърде рядко¹³.

През 1939 г. началникът на църковно-стопанското отделение на Св. Синод Ал. Жеков прави анализ на настоящото финансово положение на Българската православна църква. Изводът е, че църквата не може да бъде материално независима, понеже е загубила голяма част от земите си и са намалели значително даренията на миряните. От финансова гледна точка, без субсидии от държавата не би могла да функционира нормално. Към настоящата година църквата е подпомагана от държавата годишно с 65–70 милиона лева, които се изчерпват главно за заплати на клира, а приходите от стопанствата и предприятията са използвани за социалното и просветно дело¹⁴.

От направения преглед може да се приеме, че въпросът с оземляването на енорийските църкви се извършва фактически от ОФ, но ЗТПС от 1946 г. и актът за национализация от 1947 г. нанасят временен удар върху приходаизточниците на БПЦ, чрез изземването на земите и национализацията на предприятията (Kalkandzhieva, 2002, pp. 165-179). Тук трябва да се отбележи, че съобразно Закона за национализация на частните индустриални мини и предприятия от 24.12.1947 г. временно е одържавена Синодалната свещоливница, което е удар върху основния приходаизточник, а именно продажбата на свещи. Също така се посяга върху химическата фабрика за суха дестилация на Рилския, Троянския, Клисурския и Соколския манастири, валцовите мелници на Бачковския, Мъглижкия, Преображенския, Баткунския и Килифаревския манастири (Denev, 2012, p. 92). Но също така, не е много ясно каква печалба са носили съответните предприятия и одържавените имоти, които както става ясно от прегледа по-горе, не са били ефикасно стопанисвани от енорийските църкви и манастири. Пример в стопанисването на манастирските стопанства е валцовата мелница на

¹¹ Църковен вестник, XXX, 25, 22 юни 1929, с. 1-2.

¹² Църковен вестник, XXXIV, 7, 11 февруари 1933, с. 75.

¹³ Църковен вестник, XXXVIII, 6 февруари 1937, бр. 6, 65.

¹⁴ Църковен вестник, XL, 36, 29 септември 1939, с. 418.

Мъглижкия манастир, за която, чрез заем от 400 000 лв. през 1923 г. и собствени средства са похарчени 700 000 лв., а за първата година възвращаемостта е едва 7 000 лв. чиста печалба. Този нисък приход се дължи на лошото стопанисване на предприятието и на користното поведение на игумена. Но и след направената ревизия и предписаните препоръки дейността не е печеливша, защото през 1948, 1949 и 1950 г. икономът-ефимерий йеромонах Неофит получава значителни суми от митрополията за препитанието на малкото монашеско братство¹⁵.

Самата политика на ОФ не допуска неконтролируемото икономическо развитие на църковни стопанства, с които църквата да получи финансова самостоятелност след отделянето и от държавата с приемането на Конституцията от 1946 г. Показателен е фактът, че държавната субсидия формира 1/10 от цялостния бюджет на Църквата, а останалите приходи се получават от стоки, върху чието производство тя получава монополно право (основно църковни свещи). От тази гледна точка по-голям проблем се явява контролът в разпределянето на бюджета от страна на Комисията по църковни въпроси (Metodiev, 2010, pp. 94-105), отколкото формирането на бюджета. В новия устав на Църквата от 1.01.1951 г. е записано (чл. 209), че бюджетът се формира от собствени доходи и от държавни субсидии (Denev, 2012, pp. 94-99). От 1950 г. започват и разговори между българските архиереи и външно министерство, като единият от въпросите, които се обсъждат е този с отнемането на църковни и манастирски имоти. Промяна в отношенията настъпва през 1951 г., когато въз основа на Устава на БПЦ на 3 януари за наместник-председател на Св. Синод е избран Пловдивският митрополит Кирил, ползващ се с подкрепата на министър-председателя Вълко Червенков. В новите условия Св. Синод успява да се ориентира в конюнктурата и да издейства значителни държавни субсидии за Църквата, да възвърне част от манастирските и да издейства издаването на няколко специални постановления на Министерски съвет, за облекчаване на някои стопански и финансови въпроси на БПЦ (Ognyanov, 2009, pp. 227-230).

Подобен процес протича и в Старозагорска епархия. В периода 1942–1946 г. основният приход на енорийските църкви е от продажба на свещи, а тези от разни чинодействия и от църковните имоти са незначителни. Продажбата на свещи се превръща в приоритет на църковните настоятелства, които в това отношение са задължени с наряд. Въпреки големите усилия в тази посока, статистиката показва, че през 1947 г. са пласирани 12 021 кг. свещи, а през 1953 г. намалят почти двойно или 5 082 кг¹⁶.

¹⁵ ДА-Стара Загора, Ф. 1095К, оп. 1. а.е. 67, л. 93.

¹⁶ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 19.

С влизането на ЗТПС, от общия земеделски фонд на епархийските настоятелства, възлизащ на 6 319 декара остават 3 061 декара, които изключително ниви и ливади¹⁷. От останалите земи, 80% са включени в ТКЗС, от които годишната печалба е между 6 и 8 лв. за декар. Като цяло, голяма част от църковните имоти (70%) не са иззети от ТКЗС, понеже земята е с лошо качество и слабодоходна. Този факт се оказва голяма тежоба за енорийските настоятелства, защото според закона те са задължени да дават зърнодоставки и месо срещу оставените им имоти, независимо какво ползват от тях и дали изобщо ги обработват, а при неизпълнение на доставките се налагат строги санкции. Получава се така, че с приходите от продажба на свещи, църковните настоятелства купуват зърно и месо, за да изпълнят възложения им наряд. Енорийските църкви, чиито земи са в състава на ТКЗС често не само не получават годишната рента, но управата на ТКЗС се отказва да им обработва включените в блока земи и им връща вместо тях запустели парцели¹⁸.

Стопанисването на манастирските земи също е уредено от ЗТПС. Казанлъшкото стопанство при манастира Св. Богородица се състои от 112 декара земя, която не е оборудвана с техника и получава ниски доходи. Най-големи добиви са регистрирани от пшеница, царевица, ечемик. Ако през 1951 г. добивът от зърно възлиза на 10 008 кг., то през 1953 и 1954 г. той е почти наполовина. Това се отнася за всички култури и сено, което се добиват в манастирското стопанство¹⁹. През 1953 г. край Мъглижкия манастир е организирано стопанство, чрез обединение на няколко имота на църковни настоятелства, което възлиза на 200 декара²⁰. Оказва се, че обработката на земя е скъпа и неефективна и се предвижда реструктурирането на стопанството в полевъдно²¹.

От голямо значение за финансовата издръжка на епархията е създаденият фонд към нея през 1936 г. Целта на фонда е да акумулира излишъците на енорийските църкви и манастирите, които да служат за материалната им издръжка. Натрупаните средства се държат за лихва в Българска земеделска каса (БЗК) в град Стара Загора. При нужда фондът отпуска средства на енорийските църкви при гарантирано погасяване на вноските. Заемите се отпускат с постановление на епархийския духовен съвет, одобрени от Св. Синод, най-много за срок от 5 години. Лихвата е на основата на тази, която плаща БЗК плюс 1%²². Благодарение

¹⁷ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 23.

¹⁸ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 36.

¹⁹ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 24.

²⁰ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 24.

²¹ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 58.

²² ДА-Стара Загора, Ф. 407К, оп. 3, а.е. 9, л. 9.

ние на акумулираните средства в периода 1951–1952 са подпомогнати енорийски храмове и манастири със сума възлизаща на 879 772 лв.²³. Със средствата от фонда се открива тъкачна работилница за свещенически одежди в девическия манастир Св. Богородица в гр. Казанлък. Разрешението за предприятието е получено през 1951 г. и две години по-късно то е вече факт. Проектът възлиза на 5 210 000 лв., за които 3 000 000 лв. са отпуснати от епархийския фонд. В периода януари 1953 г. до 1 юли 1954 г. са изтъкани 2 277 м. плат за расо и подплата. От голямо значение за успешното развитие на предприятието се оценява подготовката на кадърен персонал, за която цел се смятат да се поканят румънски монахини, които имат опит с подобни начинания²⁴. Скоро се налага разширяване на работилницата, като се добавят още станове и се изграждат складови помещения. Разширението е одобрено от градския съвет и Св. Синод през 1954 г., за което е сключен заем от 40 хил. лв. с Духовния епархийски съвет²⁵.

Успешни предприятия се създават и в Мъглижкия манастир – работилница за грухане на жито и индустриално предприятие МАНСТОП с отдели: работилница за добиване на калай от отпадъчно тенеке; работилница за брашно; художествен отдел за поддържането благолепията на светите храмове и пресова работилница²⁶. Най-печелившото предприятие е работилницата за калай. Тя се организира край гара Тулово, където се получава отпадъчният материал чрез жп транспорт от консервни фабрики. Чрез електролиза се отделя калаят от изрезките, което начинание се оказва твърде доходно. Работилницата е закрита с въвеждането за закона за църковния монопол, понеже пласирането на извлечения продукт е търговска дейност. Произведеният калай в размер на 2 000 килограма е предаден на Св. Синод за църковни нужди²⁷.

Задоволителен доход се получава и от тъкачната работилница, като една част от приходите отиват за заема от епархийския фонд, а друга за ремонти. Скромен приход носи и манастирската тепавица с валяци, която е до тъкачницата, създадена през 1935 г. Успешното развитие на дейността води до учредяване на Стопански съвет при Екзархийския духовен съвет през 1956 г., който се ръководи от митрополитския протосингел²⁸. За финансовото състояние на епархията в периода 1954–1956 г. могат да се извлекат сведения, представени в таблица 1.

²³ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 19.

²⁴ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 21.

²⁵ ДА-Стара Загора, Ф. 1095К, оп. 1, а.е. 15, л. 53.

²⁶ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 39.

²⁷ ДА-Стара Загора, Ф. 1095К, оп. 1, а.е. 67, л. 97.

²⁸ ДА-Стара Загора, Ф. 1095К, оп. 1, а.е. 67, л. 98-99.

Таблица 1.

Финансово състояние на Старозагорска епархия през 1954 – 1956 г.

Година	Епархийско управление		Епархийски манастири		Църковни настоятелства	
	Приход	Разход	Приход	Разход	Приход	Разход
1954	315 641	307 526	118 539	116 600	19 199	18 791
1955	496 493	496 493	210 950	210 950	18 934	18 004
1956	462 154	387 692	250 600	245 600	18 725	17 940

Сведенията показват, че може да се говори за стабилно финансово положение, като приходите на епархийските манастири нарастват почти двойно²⁹. Голяма роля за съвземането на манастирската икономика има митрополит Климент, който далновидно прогнозира и реализира предприятия, които да стабилизират не само финансовото състояние на епархията, но дава идеи за реструктуриране на цялостната стопанска дейност на БПЦ в новите политически условия³⁰. Важно значение за икономическото развитие на Старозагорска епархия играе основаният през 1936 г. епархийски фонд, благодарение на който успяват да се поддържат енорийските църкви и да се финансират предприятия, които да подпомагат финансовото положение на епархията. Аграрната реформа не оказва силен удар върху икономиката на епархията, защото енорийските земи не са превърнати в ефективни стопанства. Една част от тях са отдавани под аренда за незначителни доходи, а в по-голямата си част са неизползваеми поради лошото им качество. До 1950 г. двата манастира в епархията не успяват да развият ефективни стопанства, които да обезпечат издръжката им. Това се дължи до голяма степен на малките застаряващи монашески братства, липсата на прозорлива стопанска политика от манастирските управи и не на последно място на слабия финансов контрол.

REFERENCES

- Denev, Iv 2012, *The Bulgarian Orthodox Church under Communist rule (1944–1989)*, Fondatsia za religiozno razvitie, Sofia. (in Bulgarian)
- Isusov, M 1978, *Political Parties in Bulgaria 1944-1948*, Nauka i izkustvo, Sofia. (in Bulgarian)
- Kalkandzhieva, D 2002, *The Bulgarian Orthodox Church and „The People’s Democracy“ (1944-1953)*, DEMOS, Silistra. (in Bulgarian)

²⁹ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 60.

³⁰ ДА-Стара Загора, Ф. 1442К, оп. 3, а.е. 6, л. 62-69.

Metodiev, M 2010, *Between faith and compromise. The Orthodox Church and the Communist State in Bulgaria (1944-1989)*, CIELA, Sofia. (in Bulgarian)
Minchev, M 1998, *Bulgaria again at the crossroads /1942-1946/*, TILIA, Sofia. (in Bulgarian)
Ognyanov, L 2009, 'The Bulgarian Orthodox Church and religious policy of the state (1950–1956)', in *The Bulgarian Orthodox Church. Tradition and present*, Gutenberg, Sofia, pp. 222-232. (in Bulgarian)

Correspondence address:

Nikolay T. Atanasov – Assistant professor, PhD
Trakia University,
Department for Information and In-service Teachers Training
9, Armeyska Str. 6000 Stara Zagora
Tel.: (+ 359) 888198344
Email: nikolaiatanasov11@gmail.com

АВТОРИТЕ В ТОМА LIST OF CONTRIBUTORS

Ayşe KAYAPINAR – Professor Doctor, National Defense University, Turkish Military Academy, Ankara, TURKEY

Анета ДЕНЕВА – професор доктор, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“ – Свищов

Антон ДОНЧЕВ – асистент доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Венета ХРИСТОВА – доцент доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Георги ТОДОРОВ – докторант, Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

Гергана ГЕОРГИЕВА – доцент доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Евгени КОСТОВ – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Емилия ВАЧЕВА – асистент, Стопанска академия „Димитър Апостолов Ценов“ – Свищов

Ивайло НАЙДЕНОВ – асистент доктор, Институт за исторически изследвания при Българска академия на науките – София

Иван ПОСТОМПИРОВ – главен уредник, Регионален исторически музей – Габрово

Иван РУСЕВ – професор доктор на историческите науки, Икономически университет – Варна

Красимира МУТАФОВА – професор доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Levent KAYAPINAR – Professor Doctor, Faculty of Languages History and Geography, Ankara University, Ankara, TURKEY

Маргарита БЪЧВАРОВА – професор доктор, Икономически университет – Варна

Маргарита МАРИНОВА – доцент доктор, Международно Висше Бизнес Училище – Ботевград

Марко ДИМИТРОВ – доцент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Мирослав ТОШЕВ – Исторически музей – Омуртаг

Mustafa Can GÜRIPEK – Research assistant PhD, Department of Economic History, Faculty of Economics, Istanbul University, Istanbul, TURKEY

Невена НЕДЕЛЧЕВА – доктор, Общински музей – Попово

Николай АТАНАСОВ – асистент доктор, Тракийски университет – Стара Загора

Николай ТОДОРОВ – доктор, Регионален исторически музей – Силистра

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ – доцент доктор на историческите науки, Университет за национално и световно стопанство – София

Петко Ст. ПЕТКОВ – професор доктор, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Петър СТОЯНОВ – главен асистент доктор, Университет за национално и световно стопанство – София

Пламен ИВАНОВ – докторант, Университет за национално и световно стопанство – София

Румяна ПЪРВАНОВА – доцент доктор, Институт за исторически изследвания при Българска академия на науките – София

Светла АТАНАСОВА – доцент доктор, Регионален исторически музей – Велико Търново

Светлана ГАНЧЕВА – докторант, Регионален исторически музей – Силистра

Станимир ДИМИТРОВ – докторант, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Християн АТАНАСОВ – доцент доктор, Университет по библиотекознание и информационни технологии – София

Цветолин НЕДКОВ – доцент доктор, Регионален исторически музей – Добрич

Üzeyir Serdar SERDAROĞLU – Lecturer PhD, Department of Economic History, Faculty of Economics, Istanbul University, Istanbul, TURKEY

УКАЗАНИЯ
за публикуване в Известия
на Центъра за стопанско-исторически изследвания

В списанието се приемат статии на български, английски, френски, немски и руски език. Текстовете трябва да бъдат оформени според следните изисквания:

- заглавието да бъде изписано на оригиналния език на статията и преведено на английски език;
- името на автора да бъде изписано на оригиналния език на статията и английски език;
- да има резюме (Abstract) от 150–300 думи на английски език;
- след резюмето да бъдат изписани на английски език ключовите думи в текста;
- да бъде посочена JEL класификация;
- снимките, таблиците, диаграмите и схемите (ако има такива) да се поставят на точното място в текста, да се номерират с последователна номерация и да имат аотиращи текстове;
- архивните материали да се цитират в бележки под линия – footnotes;
- цитирането на ползваните извори и литература да е съгласно т.нар. Харвардска система (Harvard short reference system);
- при цитирането на литературата да се прилага транслитерация на имената на авторите от кирилица на латиница според Обтекаемата система;
- при цитирането на литературата заглавията на публикациите на кирилица се превеждат на английски език.

Виж приложените модели за цитиране и оформяне на текста на публикацията:

I. ЦИТИРАНЕ

МОНОГРАФИЯ:

- *с един автор:*

Bakardzhieva, T 1996, *The Bulgarian Community in Ruse during the 60s of the 19th c.*, DIOS, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996a, *History of the World: Dates and Events*, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996b, *Economic History*, 2nd edn, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1986, *Central Europe and the lands along the Lower Danube during 17-19 c. (Socio-economic aspects)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

• с двама или повече автори:

Ilchev, I & Mitev, P 2003, *Touching America (19th – the beginning of 20th century)*, Fondatsia Hemimont, Sofia. (in Bulgarian)

Dzhaleva-Chonkova, A, Kostov, E, Filipova, M & Harizanova, V 1997, *History of the Railways in Bulgaria*, BBTU Todor Kableshkov, Sofia. (in Bulgarian)

• без автор

60 Years of Bulgarian Posts, Telegraphs and Telephones: 1878 – 1939, 1939, Glavna Direktsia na PTT, Sofia. (in Bulgarian)

• с редактор(и)/ съставител(и)

Eldarov, S (ed.) 2002, *The Balkans between War and Peace, 14th – 20th century*, Ivray, Sofia. (in Bulgarian)

Kostov, A & Danova, P (eds) 2012, *Italy, Bulgaria and the Balkans (1870 – 1919)*, IK Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)

При цитиране на преиздадена книга се отбелязва и броят на изданието (първо издание не се отбелязва):

Andreev, Y, Lazarov, I & Pavlov, P 1999, *Who is who in Medieval Bulgaria*, 2nd edn, Izdatelstvo Petar Beron, Sofia. (in Bulgarian)

ДИСЕРТАЦИЯ

Davidova, E 1998, 'The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – economic and social activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)

СТАТИЯ/СТУДИЯ В СБОРНИК/

ГЛАВА В КНИГА С ПОВЕЧЕ ОТ ЕДИН АВТОРИ:

Berov, L 1978, 'The Economy of the Bulgarian Lands on the eve of the Russian-Turkish War of 1877 – 1878', in Popov, N, Aroyo, Dz & Miloshevski, A (eds), *100 Years of Bulgarian Economy*, Nauka i Izkustvo, Sofia, pp. 41-59. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1981, 'Russian-Bulgarian trade connections during the 50s – 70s of the 19th c.', in *The Bulgarian National Revival and Russia*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 392-414. (in Bulgarian)

СТАТИЯ/СТУДИЯ В ПЕРИОДИЧНО ИЗДАНИЕ:

• списание

Shterionov, Sh 1995, 'The Fishing on Southern Black Sea Coast during the Bulgarian National Revival Period', *Bulgarska etnologia*, vol. 21, no. 2, pp. 49-52.

• вестник

Aretov, N 1991, 'The Secrets of the Forgotten Prisoners (Sv. Milarov, Iv. E. Geshov, K. Velichkov, Iv. Naydenov)', *Svobodna kniga*, 13 October, pp. 2-5.

ЦИТИРАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaclava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>. 'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <<http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>>.

ОСОБЕНОСТИ

При липса на дата на мястото на датата се изписва: n.d.

При липса на място на издаване се изписва: n.p.

ЦИТИРАНЕ В ТЕКСТА:

(Berov, 1996a)

(Ilchev, & Mitev, 2003, pp. 17-25)

(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, & Harizanova, 1997, p. 50)

(60 Years, 1939, p. 23)

(Eldarov, 2002, pp. 38-42)

(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)

(Peterson, 2008)

(Abraham Darby, 2016)

Цитатът се поставя преди препинателния знак – пример:

Терминът има латински произход и според Oxford Latin Lexicon означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност” (Glare, 2012, p. 977, 978). Това определение на понятието е доста общо и излиза извън икономическото обяснение на индустрията като дял от стопанството...

ЦИТИРАНЕ НА НЕПУБЛИКВАНИ ИЗВОРИ И ПЕРИОДИКА:

Изворите се цитират в бележки под линия (footnote)

• ***архивни източници***

При първо сповенаване на архивен документ трябва да се изпише цялостно наименованието на архива:

Държавен архив – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.

При следващо споменаване се изписва съкратено:

ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

• **периодика**

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.

Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.

Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

ТАБЛИЦИ, ФИГУРИ

Таблицы и фигури се поставят на съответното място в текста и се придружават с анотация:

Таблица 1. *Фабриците в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори и литература*

Фигура 1. *Динамика на приходно-разходната книга на Доростолската и Червенската митрополия*

II. ОФОРМЛЕНИЕ НА ТЕКСТА – МОДЕЛ:

ЗАГЛАВИЕ НА ОРИГИНАЛНИЯ ЕЗИК

ЗАГЛАВИЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Име ФАМИЛИЯ

Name SURNAME

Abstract: (150–300 words)

Key words:

JEL:

Основен текст

(препоръчителен обем 22 000–27 000 знака с интервалите – ок. 12–15 страници)

REFERENCES:

Пример:

Correspondence address:

Name Surname – Position, academic title

Institution

(Department)

Mailing address

(Phone number/ fax)

E-mail

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and
Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com

SUBMISSIONS GUIDELINES for Contributions to the Proceedings of the Centre for Economic History Research

The Annual of CEHR accepts articles in Bulgarian, English, French, German and Russian. Please take into consideration the following requirements when submitting your text:

- The article's title should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The author's name should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The article should include abstract in English (150–300 words);
- Key words in English should be added after the abstract;
- The JEL classification should be indicated;
- If there are pictures, charts, diagrams, schemes, etc., they should be placed in their exact place of the text with consecutive numbers and annotations;
- The archival sources should be cited in footnotes;
- The Harvard short reference system should be used when citing information sources;
- The Streamlined System for transliteration should be used when citing in Cyrillic;
- The titles of the cited literature in Cyrillic should be translated in English.

Please follow examples when citing in the text:

I. CITING IN REFERENCES

MONOGRAPHY:

- ***With one author:***

Bakardzhieva, T 1996, *The Bulgarian Community in Ruse during the 60s of the 19th c.*, DIOS, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996a, *History of the World: Dates and Events*, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Berov, L 1996b, *Economic History*, 2nd edn, Otvoreno obshtestvo, Sofia. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1986, *Central Europe and the lands along the Lower Danube during 17-19 c. (Socio-economic aspects)*, Izdatelstvo na BAN, Sofia. (in Bulgarian)

• **With two or more authors:**

Ilchev, I & Mitev, P 2003, *Touching America (19th – the beginning of 20th century)*, Fondatsia Hemimont, Sofia. (in Bulgarian)

Dzhaleva-Chonkova, A, Kostov, E, Filipova, M & Harizanova, V 1997, *History of the Railways in Bulgaria*, BBTU Todor Kableshkov, Sofia. (in Bulgarian)

• **Without author:**

60 Years of Bulgarian Posts, Telegraphs and Telephones: 1878 – 1939, 1939, Glavna Direktsia na PTT, Sofia. (in Bulgarian)

• **With Editor(s):**

Eldarov, S (ed.) 2002, *The Balkans between War and Peace, 14th – 20th century*, Ivray, Sofia. (in Bulgarian)

Kostov, A & Danova, P (eds) 2012, *Italy, Bulgaria and the Balkans (1870 – 1919)*, IK Gutenberg, Sofia. (in Bulgarian)

When citing edition of a book which is republished, the edition number should be indicated (only first editions should NOT be indicated):

Andreev, Y, Lazarov, I & Pavlov, P 1999, *Who is who in Medieval Bulgaria*, 2nd edn, Izdatelstvo Petar Beron, Sofia. (in Bulgarian)

DISSERTATION:

Davidova, E 1998, 'The Brothers Hristo and Nikola Tapchileshtovi – economic and social activities during the Bulgarian National Revival Period', PhD Thesis, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia. (in Bulgarian)

ARTICLE OR CHAPTER IN A BOOK WITH MORE THAN ONE AUTHOR:

Berov, L 1978, 'The Economy of the Bulgarian Lands on the eve of the Russian-Turkish War of 1877 – 1878', in Popov, N, Aroyo, Dz & Miloshevski, A (eds), *100 Years of Bulgarian Economy*, Nauka i Izkustvo, Sofia, pp. 41-59. (in Bulgarian)

Paskaleva, V 1981, 'Russian-Bulgarian trade connections during the 50s – 70s of the 19th c.', in *The Bulgarian National Revival and Russia*, Izdatelstvo na BAN, Sofia, pp. 392-414. (in Bulgarian)

ARTICLE IN:

• **Journal:**

Shterionov, Sh 1995, 'The Fishing on Southern Black Sea Coast during the Bulgarian National Revival Period', *Bulgarska etnologia*, vol. 21, no. 2, pp. 49-52.

• **Newspaper:**

Aretov, N 1991, 'The Secrets of the Forgotten Prisoners (Sv. Milarov, Iv. E. Geshov, K. Velichkov, Iv. Naydenov)', *Svobodna kniga*, 13 October, pp. 2-5.

CITING OF INTERNET SOURCES:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaklava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>. 'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <<http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>>.

SPECIFICS:

When the date of the publication is not indicated should be written: n.d.

When the place of the publication is not indicated should be written: n.p.

CITING IN THE TEXT:

(Berov, 1996a)

(Ilchev, & Mitev, 2003, pp. 17-25)

(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, & Harizanova, 1997, p. 50)

(60 Years, 1939, p. 23)

(Eldarov, 2002, pp. 38-42)

(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)

(Peterson, 2008)

(Abraham Darby, 2016)

The quotation should be placed before the punctuation mark – exemple:

The term has Latin origin and according to the Oxford Latin Lexicon it means "painstaking, diligent, zealous work / business / activity" (Glare, 2012, p. 977, 978). This definition of the term is quite general and goes beyond the economic explanation of the industry as part of the economy...

CITING OF UNPUBLISHED SOURCES AND PERIODICALS:

The sources should be cited in footnotes

• Archival sources

When citing archival source for first time the full data of the source should be indicated without abbreviations:

Държавен Архив – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.

Every next citing should be shortened:

ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.

НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.

TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

• **Periodicals**

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.

Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.

Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

CHARTS, FIGURES, ETC.

The charts and the figures should be placed in the exact place of the text and to have annotation:

Chart 1. *The factories in the Bulgarian lands until the Liberation (1878) – sources and literature*

Figure 1. *Dynamics of the revenue and expenditure book of the Dorostol and Cherven Metropolis*

II. TEXT'S LAYOUT:

TITLE IN ORIGINAL LANGUAGE

TITLE IN ENGLISH

Name SURNAME IN ORIGINAL LANGUAGE

Name SURNAME IN ENGLISH

Abstract: (150–300 words)

Key words:

JEL:

Text of the publication

(recommended volume of the text 22 000 characters with spaces – approximately 12–15 pages)

REFERENCES:

Correspondence address:

Name Surname – Position, academic title

Institution

(Department)

Mailing address

(Phone number/ fax)

E-mail

Пример:

Correspondence address:

Ivan Roussev – Professor, D.Sc.

University of Economics,

Department of Social Sciences and
Humanities

77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 886 866175

E-mail: ivroussev@yahoo.com